1982 JUN 14

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXVII. KÖTET 1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1980

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 76,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Harmatta János: Társadalmi terminológia és szövegtörténet. Hérodotos szöveghagyományozásához 1
Szepessy Tibor: Euripidés Helené-je más olvasatban 8
Hoffmann Zsuzsanna: A *virtus Romana* Plautusnál 49
Borzsák István: A Nagy Sándor-vulgata és Livius 58
Maróth Miklós: Galenos indictioja Avicenna logikai munkájában 74
Harmatta János: A Magyarországi Középkori Latinság Szótára 81
Boronkai Iván: Mutatvány a készülő *Magyarországi Középkori Latinság Szótárá*-ból 89

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Füves Ödön: Polyzóés Kontos magyarországi tartózkodása és művei (1794–1801) 101

SZEMÉLYI HÍR

Darkó Jenő emlékezete. *(Kapitánffy István)* 105

IK-425

HARMATTA JÁNOS

TÁRSADALMI TERMINOLÓGIA ÉS SZÖVEGTÖRTÉNET

HÉRODOTOS SZÖVEGHAGYOMÁNYOZÁSÁHOZ

I

A görög társadalmi terminológia csoport- és típusfogalomrendszere, ahogy az a hellénisztikus kor elején előttünk áll, Homérostól Aristotelésig tartó hosszú történeti folyamat keretében formálódott. A Pylos-i lineáris B táblák tanúbizonysága szerint ez a folyamat a mykénéi korba nyúlik fel, amennyiben e fogalmak egy része, mint pl. *ἀμφίπολος, ἄναξ, ἄστυ, βασιλεύς, δῆμος, δοῦλος, ἐλεύθερος, ἐργάτης, γέρων, λαός, ξένος a-pi-qo-ro (*amphiq^{w}olos), wa-na-ka (*wanaks), wa-tu (*wastu), qa-si-re-u (*g^{w}asileus), da-mo (*dāmos), do-e-ro (*dohelos), e-re-u-te-ro, we-ka-ta (*wergatās), ke-ro-te, *ra-wo (*lahwos* a *ra-wa-ke-ta = *lahwagetās* «hadvezér» szóban), *ke-se-nu-wo (*ksenwos)* írásban már a mykénéi korban ismeretes. A mykénéi kor és a hellénizmus közötti hosszú, csaknem egy évezredet átfogó korszak folyamán a görög társadalom szerkezete nem maradt változatlan: ellenkezőleg, az ókori keleti jellegű mykénéi és pylosi királyságtól a demokratikus polis-államig a társadalmi-gazdasági fejlődés több szakaszán ment keresztül. E fejlődési szakaszok mindegyike megteremtette saját társadalmi terminológiáját, amelyek mindig összefüggő szemiotikai rendszert alkottak. Ebből az következik, hogy a görög társadalmi terminológia csoport- és típusfogalmainak rendszere, ahogy azt az i. e. IV. századból ismerjük, több történeti rétegből áll s minthogy a görögség társadalmi-gazdasági fejlődése területenként eltérő volt, ebből a szempontból is rétegzettnek kellett lennie.

Fontos, de nehezen megoldható feladat lenne e különböző kronológiai és területi rétegeket egymástól elkülöníteni és egymáshoz való viszonyukat tisztázni, mivel több ponton is egymásba folynak. Ha összehasonlítjuk a mykénéi, a homérosi és a klasszikus kori görög társadalmi terminológia állagát egymással, akkor azonnal megállapítható, hogy a mykénéi társadalmi fogalomrendszer egy része, mint pl. **wanaktēr, *lahwagetās, *dāmokoros, *orchā(s)* stb. a homérosi korban már eltűnt, míg másik részét az i. e. IV. századig, sőt még tovább is használták. Az írásbeliség és az irodalmi nyelvek, elsősorban az epikus nyelv megjelenése óta lehetségessé vált az előző történeti korszakok társadalmi terminológiájának megőrzése is. A történeti irodalom kifejlődése ezt a tendenciát még inkább megerősítette. Így ettől kezdve a régibb történeti korok társadalmi csoport- és típusfogalmai az aktuális társadalmi fogalomrendszer mellett virtuálisan tovább élnek a költészetben és a történeti irodalomban. Az epikus nyelv számos kifejezését, mint pl. a *κοίρανος, ὄρχαμος, πρόμαχος* stb. megjelöléseket a társadalmi terminológiának bizonyára ebbe a kategóriájába kell sorolnunk.

II

Van azonban egy sor olyan kifejezés is, amelyet a mykénéi kortól kezdve a késő antikvitásig megtalálunk a nyelvhasználatban. Ezekben az esetekben

mindenesetre változás figyelhető meg a jelentéstartalomban és a szemiotikai értékben. Egy ilyen csoportfogalom társadalmi-gazdasági feltételű jelentésfejlődésére például szolgálhat a *λαός* szó.

A rokon hettita *laḫḫa-* «hadjárat, háború» (< ie. **lexo-*) és bizonyos vonatkozásban a mykénéi **lahwagetās* «hadvezér» alapján következtetve a *λαός* (< ie. **lexwo-*) szónak bizonyára «hadi nép, a törzs fegyverforgató férfi tagjai» eredeti jelentését tehetjük fel. A szónak ez a jelentése Homérosnál, az Iliasban, II 809—810 még szemmelláthatólag megfogható:

. . . ἐκ δ' ἔσσυτο λαός,
πεζοί θ' ἱππῆές τε . . .

«kirontott a hadi nép, a gyalogosok is, a kocsiharcosok is»

Itt a *λαός* szó jelentéstartalmát a rákövetkező értelmezők határozzák meg: «a gyalogosok is, a kocsiharcosok is» azaz az egész hadi nép. Az Ilias más helyein azonban a *λαός* kifejezés már a társadalmi helyzetre utaló «gyalognép, gyalogság» jelentésben a kocsiharcosokkal szembeállítva fordul elő (Ilias VII VII 342, IX 708 stb.). Még többet mondanak e jelentésfejlődésről azok a szöveghelyek, amelyek a *λαός* szót a csoportfogalmak szemiotikai rendszerében a hadvezérekkel vagy a királlyal állítják szembe, mint pl. Ilias II 365—366:

. . . ὅς θ' ἡγεμόνων κακὸς ὅς τέ νυ λαῶν,
ἠδ' ὅς κ' ἐσθλός ἔησι·

«ki a vezérek közül a hitvány, ki a hadi nép közül vagy ki a derék»

Hasonló szöveghely még Ilias XIII 108, XXIV 28. Az idézett sorok egyúttal azt is világosan mutatják, hogy a homérosi korban *κακός* és *ἐσθλός* még nem volt társadalmi csoportfogalom.

A *λαοί* alárendelt társadalmi helyzete világosan kifejezésre jut azokon a helyeken, amelyek a *λαοί* katonai funkcióját és rangját pontosan meghatározzák, mint pl. az Ilias IV 90—91 sorai:

. . . ἀμφὶ δέ μιν κρατεραὶ στίχες ἀσπιστάων
λαῶν, οἳ οἱ ἕποντο ἀπ' Αἰσήποιο ῥοάων.

«körülötte paizshordó kísérők erős sorai (álltak), akik őt az Aisépos vizétől kísérték.»

A szövegösszefüggés itt kétségtelenné teszi, hogy *λαοί* alatt nem általában «hadi nép»-et kell értenünk, hanem Pandaros katonai kíséretét, amelynek nyilván kötelessége volt a hőst Trója alá elkísérni. Egy másik szöveghely — Ilias XIII 709—710 — a *λαοί* szerepét a harcban írja le:

ἀλλ' ἦ τοι Τελαμωνιάδῃ πολλοί τε καὶ ἐσθλοὶ
λαοὶ ἕπονθ' ἕταροι, οἳ οἱ σάκος ἐξεδέχοντο,

«Ám Telamóniadést sok és derék kísérő szolganép követte, akik tőle a paizsot átvették, (amikor csak) . . .»

Az idézett sorok szerint a *λαοί* alárendelt szerepet játszik az ütközetben: csak segítőtársai Aiasnak, aki ha elfárad a harcban, átveszik tőle paizsát, hogy kipihenje magát. A viszony Aias és *λαοί*-ja között hasonló ahhoz, amelyet a közép-

kori lovag és fegyverhordozó vazallusai között figyelhetünk meg: az úr és a tőle személyében függő fegyveres kíséret viszonya ez. A *λαοί* társadalmi helyzetét a földművelő életben egy másik szöveghelyből ismerhetjük meg, amely egy állatrablást beszél el. Ilias XI 676:

κὰδ δ' ἔπεσεν, λαοὶ δὲ περίτρεσαν ἀγροιῶται.

«(Hypeirochidés) elesett, a földműves «népek» pedig szanaszét futottak.»

A *λαοί* szó itt Hypeirochidés földműveseit jelöli, akik az állatállományt vele együtt meg akarták védeni, uruk eleste után azonban szerteszét futottak. Érdekes megfigyelni, hogy a *λαοί* fogalma Homérosnál kézművesek függő helyzetben levő szolganépét is magába foglalhatja, mint az Ilias XVII 390 sora mutatja, ahol e szó egy tímár embereit jelöli.

A *λαοί* szónak ez a földműveseket és kézműveseket egyaránt átfogó fogalmi köre bizonyos mértékben emlékeztet az óperzsa **grda-* eredetileg a «ház népe» kifejezés használatára a királyi föld félszabad lakossága ugyanezen két társadalmi csoportjának megjelölésére. Így kézenfekvő arra gondolni, hogy a *λαοί* szó a homérosi korban olyan személyi függésben levő emberek bizonyos kategóriáit jelölte, akiknek társadalmi helyzete az ókori keleti királyi föld félszabad lakosságáéra emlékeztetett, azzal a különbséggel, hogy — mint ezt az Odysseia IV 174—177 tanúbizonysága mutatja, amely szerint Menelaos Odysseust *λαοί*-ával együtt Argosban akarta letelepíteni — inkább az uruk személyéhez, mint a földhöz voltak kötve s urukat a háborúba is elkísérték, míg az ókori keleten a harcosok rendje a földműveseskétől és a kézműveseskétől elég határozottan elkülönült.

III

A homérosi korszak *λαοί* társadalmi csoportfogalmából a hellénisztikus kor *λαοί* fogalmának jelentéstartalmát bizonyára megnyugtatóan le lehetne vezetni. Nehézséget okoz azonban az a körülmény, hogy a *λαοί* szónak ezt a «félszabad, személyileg függő helyzetben levő embercsoport» jelentését a klasszikus kor íróinál nem lehet egyértelműen kimutatni. E szó homérosi és hellénisztikus használata között tehát szakadék tátong. Az ó-ión *λαός* alak az i. e. V. században is használatban marad, mellette azonban az új-ión *ληός* és az attikai *λεώς* alak is megjelenik az irodalmi nyelvben. Mindezeknek az alakoknak az i. e. V. és IV. században a társadalmi helyzetre történő utalás nélküli «(város) lakossága», «a polgárok összessége, tömege», «nép (mint az emberek bizonyos fajtája)», pl. «(szigeti) nép», «(lovas)nép», «(dór) nép», «(hajós) nép», «(kézműves) nép», «(földműves) nép» általános jelentése van.

Pindaros még az epikus — ó-ión *λαός* alakot részesítette előnyben: *Δωριεὺς λαός*, 01.8,30, *λαὸς ἵππαιχμος* Nem.1,17, *λαὸς νασιώτας* Pyth.9,54—55, *ἱππόται λαοί* «lovasemberek» (a thessalokról) Pyth.4,153. A tragédiaírók azonban az epikus alak mellett az attikai *λεώς* formát is bevezették az irodalmi nyelvbe. Így találjuk Aischylosnál Pers.91—92 *ἀπρόσοιστος γὰρ ὁ Περσῶν στρατὸς ἀλκίφρων τε λαός* «ellenállhatatlan a perzsák serege és bátor a népe» és Suppl.517 *ἐγὼ δὲ λαοὺς συγκαλῶν ἐγχωρίους . . .* «de én a bennszülött lakosságot összehíva . . .» az epikus alakot, azonban általános jelentésben, míg ugyanő Pers. 383 *πάντα ναυτικὸν λεών* «az egész hajólegénységet» (amellyel a *ναῶν ἄνακτες* «hajóparancsnokok» kifejezést állítja szembe) azaz az attikai alakot használta. Az utóbbi esetben Aischylost bizonyára az attikai nyelvhasználat befolyásolta,

amennyiben az athéni flotta legénysége az athéni *λεώς*-ból került ki s így a *ναυτικὸς λεώς* kifejezést a perzsa flotta legénységére is lehetett alkalmazni. Valamivel tovább megy az attikai alak használatában Sophoklés, aki Aias 1100—1101 *ποῦ δὲ σοὶ λεῶν ἔξεστ' ἀνάσσειν ὧν ὅδ' ἦγαγ' οἴκοθεν*; «hogy uralkodhatsz te olyan fegyveres kíséreten, amelyet ez vezetett hazulról?» az attikai alakot az epikus *λαός* jelentésében használja. Az epikus nyelvhasználat paródiájával van dolgunk nyilván Aristophanésnél, Hipp.163 *τὰς στίχας ὁρᾷς τὰς τῶνδε τῶν λαῶν*; «látod ezeknek az embereknek a sorait?» és Batr. 676 *τὸν πολύν . . . λαῶν ὄχλον* «az emberek nagy tömegét». Világos azonban mindkét esetben, hogy a *λαοί* kifejezés tárgyi szempontból az athéni *dēmos*-t jelöli, az első szöveghelyen a népgyűlésben, a második idézetben pedig a színházban. Ebből következik, hogy jelentésének semmi köze az epikus nyelvhasználathoz.

Athén élő köznyelvében az attikai *λεώς* alakot minden bizonnyal «az (athéni) nép, emberek, (Athén) lakosság(a)» jelentésben használták. Aristophanés és Platón nyelvhasználata ezt egyértelműen bizonyítja. Aristophanésnél több adatunk is van a *λεῴ* kifejezésre, mint a népgyűlésben összegyűlt athéni polgárok megszólítására, így pl. Ornith.448, Eirene 551: *ἀκούετε λεῴ* «halljátok polgárok!», vö. még Ornith.1275: *οἱ πάντες λεῴ* «az egész nép (= a népgyűlés)». Platónnál is levezethető a szónak «a város lakossága» jelentése ebből a nyelvhasználatból: Nomoi 707e *τίς ὁ κατοικιζόμενος ὑμῖν λεὼς ἔσται*; «milyen lakosság fog nálatok (ti. a városban) megtelepedni?» Ez a jelentésfejlődés alapjában véve könnyen érthető. Athén és a görög polis virágkorában a városokban általában nem volt olyan társadalmi réteg, amely a homérosi *λαοί*-al összehasonlítható vagy azzal kapcsolatba hozható lett volna. Így a szó jelentésének fejlődése szükségképpen az általánosulás, nem pedig a specializálódás irányába haladt.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az i. e. V. és IV. század folyamán az epikus — ó-ión *λαός* szó mellett annak attikai megfelelője, a *λεώς* alak is polgárjogot nyert az irodalmi nyelvben. A két kifejezés szemiotikai értéke azonban különböző volt. Az epikus *λαός* az irodalmi nyelv elemeként mint egy túlhaladott társadalmi terminológia része hagyományozódott, tárgyi jelentése már nem volt világos és az aktuális nyelvérzék bizonyára archaikusnak érezte. Ezzel szemben *λεώς* az élő köznyelv szerves eleme és hivatalos vagy legalább is népies kifejezés lehetett az athéni nép megszólítására a népgyűlésben. A két szóalak önálló szókészleti elemmé válása lehetővé tette stílusértékük változatos használatát. Ha Aristophanés az athéni népgyűlést a *λεώς* szó helyett a *λαός* kifejezéssel jelölte, ez a nyelvhasználata bizonyára komikus hatást váltott ki. Ugyanakkor Aischylos kifejezésmódja nyilvánvalóan aktuálisnak hatott, ha a perzsa hajólegénységet az attikai *λεώς* szóval jelölte, minthogy az athéni hajók legénysége is az athéni *λεώς*-ból került ki. Viszont az epikus *λαός* kifejezés használata a perzsák hősiességének jellemzésével kapcsolatban nála jól tükrözi a tragikus esemény és az ünnepélyesség feszültségét.

IV

A *λαός* és *λεώς* alakok használata tekintetében Hérodotos különleges helyet foglal el. Mint ismeretes, Hérodotos kéziratainak a *λαός*, *ληός*, *λεώς* alakok használatában látszólag olyan elképesztő összevisszaság uralkodik, hogy a szövegkritika teljesen reménytelen vállalkozásnak tekinti eredeti szövegének helyreállítását. Ha azonban Hérodotos szövegtörténetét a görög társadalmi terminológia s azon belül a *λαός* szó és változatai történetének keretében vizs-

gáljuk, a probléma nem is látszik olyan megoldhatatlannak. Hérodotos kéziratainban az olvasatok ill. szövegváltozatok megoszlása a következő képet mutatja:

	Stirps Florentina	Stirps Romana
I 22,3	*τὸν λεὼν τετρῦσθαι*	*λεὼ* RV, *λεὼν* D, *τετρῆσθαι* RSV
II 124,3	*τριβομένῳ τῷ λεῷ* Hude *ἄλλω(ι)* ABCP	*λαῶ* RSV
II 129,1	*τὸν λεὼν τετρυμένον* *λεὼ* AB	*λεὼ* RV
IV 78,4	*οὔτε δορυφόρων ἑπομένων οὔτε ἄλλου οὐδενός* *ἄλλου* AB	*λαοῦ* RSV
IV 148,1	*λεὼν ἔχων ἀπὸ τῶν φυλέων* Hude *λαὸν* ABC	*λαὸν* RSV
V 42,2	*αἰτήσας λεὼν Σπαρτιήτας ἦγε ἐς ἀποικίην* Hude *ληὸν* ABCP	*λαὸν* SVU
VIII 136,2	*τοὺς . . . Ἀθηναίους . . . λεών τε πολλὸν ἄρα ἀκούων εἶναι καὶ ἄλκιμον* ABC	= RSV

A Stirps Florentina kódexei (ABC), amelyek a papírusz-leletek tanúbizonysága szerint az alexandriai könyvtár szöveg-recenzióját képviselik, csak egy helyen (IV 148,1) őrizték meg a Stirps Romana kéziratainak (RSV) egyezőleg a *λαόν* alakot. Itt egy kivándorló *ktistés*-nek a *phylé*-ből származó kíséretéről van szó, akik hozzá mint vezérhez csatlakoztak. A nyelvhasználat tehát hozzávetőleg megfelel a homérosi eposzokénak (vö. Odysseia IV 174—177) és a Kis-Ázsia-i iónokénak. Kézenfekvő feltenni, hogy Hérodotos, aki jól ismerte mind az epikus nyelvhasználatot, mind az ión köznyelvet, ezen a szöveghelyen valóban az epikus — ó-ión *λαός* alakot használta „kíséret" jelentésben. Egyértelműen e mellett szól az a körülmény is, hogy ezen a helyen Hérodotos kézirati hagyományának mindkét ága megőrizte ezt az alakot.

Van még egy szöveghely (V 42,5), ahol Hérodotos ezt a szóalakot ugyanebben a jelentésben használta. A Strips Romana itt is a *λαός* alakot adja, míg a Stirps Florentina-ban e helyett a *ληός* olvasatot találjuk. Minthogy azonban Hérodotos kézirati hagyományában ez az utóbbi új-ión alak nem fordul elő, felbukkanása a Stirps Florentina-ban nyilvánvalóan az alexandriai filológusok tudós konjektúrájának számlájára írható. Így ezen a szöveghelyen is *λαός*-t tekinthetjük a Hérodotos által használt eredeti alaknak.

Arra is rá kell mutatnunk, hogy a *λαός* szó mindkét helyen egy *ktistés* spártai kíséretét jelöli a görög gyarmatosítás korában lejátszódó városalapítás során, azaz archaikus társadalmi szerkezet jellemzésére szolgál. Erre a célra az új-ión *ληός* alak — Hippónax tanúbizonysága szerint az ión köznyelv aktuális szókészleti eleme — bizonyára nem volt alkalmas, mert jelentése, amennyire ezt a kérdést Hippónax rövid töredéke: *ληὸν ἀθρήσας* (frg. 158 West) «a (város) népét, (a népgyűlést?) megszemlélve» alapján megítélhetjük, az attikai *λεώς* alakéhoz lehetett hasonló.

Az a további kérdés is felmerülhet, hogy a λαός szó ebben a korban tisztán irodalmi szókészleti elem volt csupán vagy a köznyelvben is használták. Ha arra gondolunk, hogy e szó esetében a jelentés differenciálódása következtében («kíséret, félszabad lakosság» — «nép mint egy város polgárainak összessége») szóhasadás következett be, akkor azzal is számolhatunk, hogy a λαός szót az ión köznyelvben bizonyos, a polistól különböző archaikus társadalmi formák jelölésére megtartották.

Hérodotosnál azonban egyes szöveghelyeken az attikai λεώς alak is megtalálható minden kéziratban. Így elsősorban VIII 136,2: . . . Ἀθηναίους . . . λεών τε πολλὸν . . . καὶ ἄλκιμον «(hallva, hogy) az athéniek . . . nagyszámú és erős nép». Az attikai alak használata ezen a helyen pontosan megfelel a szó jelentéstani fejlődésének az attikai íróknál. Hérodotos, aki általánosan elfogadott feltevés szerint hosszabb időt töltött Athénben, biztosan ismerte ezt a nyelvhasználatot, úgyhogy a kéziratok egyezése ebben az esetben nyilvánvalóan a hérodotosi szöveg eredeti állapotát tükrözi. Hasonlóképpen megegyeznek Hérodotos kéziratai a λεώς szó használatában egy másik szöveghelyen. Itt (I 22,3) a τὸν λεὼν τετρῦσθαι «a nép sínylődött» kifejezést találjuk, amely Milétos lakóira, tehát ismét egy város lakosságára vonatkozik. Így a λεώς alak használata ezen a helyen összhangban áll a szó jelentésének fejlődésével az athéni köznyelvben.

A szó két másik előfordulási helyén Hérodotosnál a Stirps Romana megőrizte a λαός alakot, míg a Stirps Florentina az ἄλλος szóval helyettesítette. Az első esetben (IV 78,4) a szövegben Skylés szkita király kíséretéről van szó, akit Olbia városába «sem lándzsások (testőrök), sem semmi (szolga)nép nem kísérhetett el» (οὔτε δορυφόρων οὔτε λαοῦ οὐδενός). Itt az alexandriai szövegkritika az οὔτε λαοῦ οὐδενός kifejezést οὔτε ἄλλου οὐδενός-ra változtatta, valószínűleg, mert az eredeti szöveget tárgyi szempontból nem érezték világosan érthetőnek. A másik helyen Hérodotos a félszabad egyiptomi lakosságról beszél, amelyet a fáraó robotmunkára kényszerített (II 124,3): «(az útépítés) ideje tíz év volt a sanyargatott nép számára» (χρόνον δὲ ἐγγενέσθαι τριβομένῳ τῷ λαῷ δέκα ἔτεα . . .). Az alexandriai recenzió ezen a helyen az ἄλλῳ alakkal helyettesítette a λαῷ szót, a szöveget tehát hozzávetőleg így értette: « . . . τριβομένῳ τῷ ἄλλῳ (sc. χρόνῳ . . .)» = «az elmúlt többi (időn) kívül tíz év volt az útépítés ideje . . .». A λαός szó használata a szkíta király személyileg függő szolganépe és az Ó-Birodalom félszabad lakossága jelölésére jelentéstani szempontból mindkét esetben indokolt volt. Így a szöveg megváltoztatását az alexandriai filológusok részéről csak azzal magyarázhatjuk, hogy bár saját koruk nyelvében a λαοί szó a hellenisztikus Egyiptom királyi földjén élő félszabad lakosság megjelöléseként jólismert volt, Hérodotos idézett helyein e kifejezés használatát nem érezték megfelelőnek s így azt egy semleges szóval helyettesítették. Az epikus — ó-ión szó eltüntetése egyébként is megfelelt igényesebb, az attikait jobban megközelítő stílusra való törekvésüknek.

Egy másik szöveghelyen (II 129,1) az Ó-Birodalom félszabad lakosságának jelölésére valóban az attikai λεώς alakot találjuk a hérodotosi szöveg kézirati hagyományának mindkét ágában. Itt mindenképpen az epikus λαός alak használatát várhatnánk és a hérodotosi nyelvhasználat fentebbi elemzése alapján kézenfekvő is a feltevés, hogy Hérodotos tényleg ezt az alakot használta. Az epikus-ó-ión λαός alak helyettesítése az attikai λεώς-szal az alexandriai filológusok részéről stílustörekvéseik keretében érthető volna, a Stirps Romana hasonló eljárása azonban feltűnő. Ezért a λεώς alak indokolatlan használatá-

nak magyarázatát inkább abban kereshetjük, hogy Hérodotos a *τὸν λεὼν τετρῦσθαι* «a lakosság sínylődött» kifejezést egy város (Milétos) lakóival kapcsolatban már előbb is használta szövegében (I 22,3). Hérodotos mindkét szövegrecenziójának filológusai az eredeti *τὸν *λαὸν τετρυμένον* kifejezést (II 129,1) az előzővel azonos jelentésűnek érezhették s ezért a *λαόν* szót az attikai *λεών*-nal cserélték fel, jóllehet az utóbbi jelentéstani szempontból nem volt megfelelő e szöveghelyen.

V

A fenti elemzés eredményei arra mutatnak, hogy Hérodotos — akárcsak a tragédiaírók — mind a *λαός*, mind a *λεώς* alakot használta, azonban mint két eltérő jelentésű, különböző szókészleti elemet kezelte a két szót:

1. *λεώς* a) «az athéni nép» VIII 136,2; b) «egy város lakossága» I 22,3.

2. *λαός* a) «(az egyiptomi Ó-Birodalom félszabad) lakossága» II 124,3; II 129,1; b) «(a szkíta király) kísérete» IV 78,4; c) «(egy *ktistés*) kísérete» IV 148,1; V 42,2.

Ennek megfelelően a tárgyalt helyeken Hérodotos eredeti szövege minden valószínűség szerint a következő lehetett:

I 22,3	*τὸν λεὼν τετρῦσθαι*
II 124,3	*τριβομένῳ τῷ λαῷ*
II 129,1	*τὸν λαὸν τετρυμένον*
IV 78,4	*οὔτε δορυφόρων ἑπομένων οὔτε λαοῦ οὐδενός*
IV 148,1	*λαὸν ἔχων ἀπὸ τῶν φυλέων*
V 42,2	*αἰτήσας λαὸν Σπαρτιήτας ἦγε ἐς ἀποικίην*
VIII 136,2	*. . . Ἀθηναίους . . . λεών τε πολλὸν . . . καὶ ἄλκιμον*

Hérodotosnak ez a nyelvhasználata egyrészt az epikus nyelvre és valószínűleg az ión köznyelvre, másrészt az attikai köznyelvre támaszkodott. A hérodotosi kézirati hagyomány alexandriai ágában (ABC) a *λαός* alakot egy kivételtől eltekintve minden esetben *λεώς*-szal vagy *ἄλλος*-szal helyettesítették. A kézirati hagyomány másik ága (RSV) a hérodotosi szöveg eredeti nyelvi állapotát ebben a vonatkozásban sokkal hívebben őrizte meg. Az utóbbi szöveghagyományt esetleg a pergamoni könyvtárhoz, azaz Kis-Ázsiához lehetne kötni. Hérodotos történeti művének ez a kézirati változata filológiai szempontból nem olyan gondosan hagyományozott, mint az alexandriai, ugyanakkor viszont számos olyan részletet, amely a pergamoni könyvtár tudósainak érdekesnek vagy fontosnak tűnt (mint pl. a szkíta *logos*), helyesebb formában őrzött meg. Minthogy Hérodotos a *λαός* szó használatában nyilvánvalóan a Kis-Ázsia-i ión nyelvhasználatot követte, bizonyára joggal számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy ez az alak «kíséret; félszabad lakosság» jelentésben valóban létezett a Kis-Ázsia-i iónban mint az óperzsa nagybirtokok félszabad földművelő lakosságának megjelölése. A szó e használatára az epikus nyelvből ismert jelentése megfelelő jelentéstani alapot nyújtott.

Hogy a hellénisztikus *λαοί* fogalom eredetét is tényleg ebben az irányban kell keresnünk, arra bizonyos mértékben utal a szó hangalakja és földrajzi elterjedése Kis-Ázsiában. Fontos azt is megfigyelni, hogy e szó a koinéban nem attikai *λεώς*, nem is új-ión *ληός*, hanem epikus — ó-ión *λαός* alakjában terjedt el. Ez a tény világosan arra mutat, hogy a hellénisztikus *λαοί* csoportfogalom eredetét Kis-Ázsia ión területén kell keresnünk, ahol az óperzsa földtulajdonviszonyok és a félszabad földművelő lakosság továbbélésével is számolni lehet.

SZEPESSY TIBOR

EURIPIDÉS HELENÉ-JE MÁS OLVASATBAN

Karsai György merészen új Helené-értelemzéssel jelentkezett.[1] A stésichorosi palinódia «jó Helené»-történetét feldolgozó, és műfaji minősítését illetően oly sokat vitatott darab szerinte «határpont mind Euripidés tevékenységében, mind a görög színpad történetében; tartalmilag és formailag más, mint korábban írt tragédiái».[2] S hogy mi adja Karsai értelmezésében azt az újat és mást, ami a Helenét fordulóponttá avatja? Röviden szólva: a tragikum eleddig ismeretlen mélységeinek feltárása és színre vitele. A Helenében ugyanis Karsai igazi tragédiát, a darab Menelaosában igazi tragikus hőst vél felfedezni, aki, úgymond, «tragédiát él át . . . Tragikus konfliktusba sodródása és bukása elkerülhetetlen. Mégis más ez a tragédia, mint a korábbiak, mert itt a tragikus hős a törvényszerűen bekövetkező bukás után túléli saját tragédiáját. A tragikus hős ekkor már megszűnik hősnek lenni, tehetetlen és kiszolgáltatott emberként könnyen irányítható játékszerévé válik az — esetleg alacsonyabb értékeket képviselő — győzedelmes ellenfelének. És ezzel jut el Euripidés a tragédia korábban nem ismert mélységeiig: a bukás utáni sors bemutatása, az illúziók szertefoszlását követő kényszerű valóságradöbbenés színpadra állítása 412-ben, tehát a peloponnésosi háború olyan szakaszában, amikor Athénnek saját egykori nagyságával, a sok hamis illúzióval kellett leszámolnia, új tragédia megteremtését jelentette. A Helené kíméletlen önleleplezés és egész Athénnek szóló figyelmeztetés, s komolyságát nemhogy csökkentené, sőt inkább fokozza a darab második része».[3]

Hogy mi Menelaos tragédiája, arra vonatkozóan hadd idézzem tovább Karsait: «Menelaos az, akinek Helené visszaszerzése mindent jelentett, akiért az egykori eskűre való hivatkozással háborúba vitte a görögséget. Számára csak az a Helené létezhet, aki Trójába szökött; egyedül annak visszaszerzése igazolhatja erőfeszítését, azt, hogy elpusztította Tróját, feláldozta a görögök ezreit. Az ő sorsában jelentős változás zajlik le, neki szembe kell néznie egy másfajta valósággal, mint amelyben élt, mint amelyet szolgált. Le kell számolnia azzal a világgal, amelyről a valódi Helené szavára el kell hinnie, hogy hazugságon alapult. Tehát Menelaosnak meg kell tagadnia a trójai háborút, mindent, ami attól a pillanattól kezdve történt vele és körülötte, hogy az igazi Helené idősíkjától elszakadt. A darab csúcsán a két idősík ütköztetése, a bennük megtestesülő ellentétek összebékítésének lehetősége, illetve lehetetlensége talál-

[1] L. Euripidés: Helené. AntTan 26, 1979, 153 sk. Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy tanulmányát még kéziratban volt szíves a rendelkezésemre bocsátani.
[2] I. m. 155.
[3] I. m. 155—156.

ható».[4] Mert igaz ugyan, hogy — mint a darab prológusában olvassuk — a trójai háborút Zeus tervelte ki (36—41. sor),[5] hogy Helenét, akarata, beleegyezése, sőt tudta nélkül, Aphrodité ígérte oda az istennők idai szépségversenyében javára döntő Parisnak (23—30. sor), továbbá, hogy Héra, megintcsak a legérdekeltebb fél megkérdezése nélkül, Parisnak csupán Helené hasonmását juttatva, az igazi Helenét Hermésszel Egyiptomba vitette (31—34. sor), vagyis, hogy Helené voltaképp semmiben sem felelős a trójai háború vérzivataráért, Karsai megjegyzi: «az objektív valóság szempontjából ... teljesen lényegtelen, vajon a valódi Helenéért folyt-e a háború Trójánál. Ez ... azt ... jelenti, hogy kétféle igazság ütközik meg a darabban: Helené múltat visszaállító valósága — amely igazi, felhőtlen boldogságot nem hozhat, hiszen együtt akar létezni a trójai háborút hiába végigszenvedett görögséggel —, és Menelaos hazugságon alapuló, erre valóságos tettekből történelmet építő igazsága. A két igazság összebékíthetetlen . . .»[6] Így aztán, véli Karsai, Menelaos tragédiája az igazi Helenével való találkozás során teljesedik be; Menelaos számára, aki életét a látszat-Helené visszaszerzésére tette fel, az igazi Helené szükségszerűen a «kikerülhetetlen vég»-et[7] jelenti, hiszen «Helené 17 éve nyomtalanul tűnt el, ő ugyanazon a ponton tudná ... folytatni a közös életet, ahol 17 éve abbahagyta, Menelaosnak azonban ugyanehhez le kellene számolnia a közben eltelt idővel, élete lényeges szakaszával. Helené nincs konfliktushelyzetben, körülményei egyértelművé teszik cselekvését, álláspontja logikus, saját szempontjából nézve jogos és érthető: vissza akarja kapni a görögség életében hajdanában elfoglalt helyét. Menelaos az, aki valóságos konfliktust él át, választásra kényszerül: vagy Helené valóságát választja — megtagadva az elmúlt 17 évet —, vagy a sajátját — megtagadva az objektív valóságot, amellyel most, a jelenben találkozik. Ez a Helené központi kérdése, a konfliktus, ami tragédiává teszi a darabot . . .»[8] Vagy ,másként fogalmazva: « . . . előttünk a klasszikus tragédiai konfliktus: a világ megváltozott értékrendjébe beilleszkedni képtelen hős, képviseljen akár nemesebb eszméket is, mint a megváltozott — vagy félreismert — világ, elpusztul. . . . (Euripidés) azonban még a megszokott tragikusnál (a hős pusztulásánál) is jóval pesszimistább folytatást talál: tovább élteti Menelaost, végigcsináltatja vele a mitológiai történetet azután, hogy a logikus és elkerülhetetlen bukásig juttatta. Menelaos élete Helené igazságának elismerésével kiüresedett, értelmetlenné vált. Euripidés azonban új, a tragédiában eddig ismeretlen mélységeket tár föl: megmutatja, mi következik a külső és belső világ összeomlása után. Menelaos, a tragikus hős a szemünk láttára válik egyéniségét vesztett, múltba menekülő, s ezzel nevetséges alakká»,[9] aki a darab végére «kisszerű intrikussá, komédiába illő figurává»[10] torzul. Menelaos Karsai szemében «egy letűnt rendszer bukásra ítélt képviselője, akinek igazi tragédiája az, hogy sem tragikus vétségét, sem tragédiája következ-

[4] I. m. 157—158.

[5] Mivel a darab szöveghagyományozása a többi euripidési tragédiánál ingadozóbb, itt jegyzem meg, hogy a kritikus pontokon három szövegkiadást vetettem egybe: *D. Ebener*ét, mely lényegében *G. Murray* immár klasszikusnak számító kiadásán alapul (Euripides: Tragödien IV. Berlin, 1977, 111 sk.), *K. Altét* (Lipsiae, 1964) és *R. Kannichtét* (I—II. Heidelberg, 1969); idézni ez utóbbi kiadását idézem.

[6] I. m. 159.

[7] I. m. 179.

[8] I. m. 161.

[9] I. m. 184.

[10] I. m. 190.

ményeit nem élheti végig. Tragikus vétsége (aristotelési értelemben) nincs, s bukását sem követi megsemmisülés vagy (deus ex machina segítségével) feloldozás».[11] Ez a Menelaos tehát, így összegezhető Karsai gondolatmenete, hiába viszi haza Helenét, csak belsőleg kiégve, emberi roncsként tengődhet tovább Spártában.

Természetesen Helené oldalán. Karsainak azonban a darab Helenéjéről is van mondanivalója. Bár nem vitatja, hogy «Helené egyes bűneinek tagadása benne van a műben»,[12] véleménye szerint épp Helené képviseli azt az «alacsonyabb értékszintet», melynek kényszerű elfogadásával Menelaos élete hajótörést szenved; vagyis, mondja, «Euripidés azt a bravúrt hajtja végre, hogy — elfogadva a Stésichorosra visszanyúló hagyományt — feltételezi, Helené nem követte el a neki tulajdonított bűnöket, s mégis, minden körülmények között ugyanolyan, amilyennek Euripidés minden más darabjában bemutatta»,[13] azaz, tehetjük hozzá, gonosz és elvetemült nő, mert csakugyan, akárhol hozza szóba vagy állítja színre Helenét Euripidés, fennmaradt tragédiáiban mindig és következetesen sötét színekkel festi az alakját. S ha Karsai szövegelemzésének hihetünk, Euripidés bebizonyítja, hogy ez a látszatra «jó», «tiszta» Helené (akár a vele párhuzamba állított Élektra) «különösebb erkölcsi értéket nélkülöző»[14] asszony, s hogy sem a nagyonis emberi indulatoktól, sem a bűnre való hajlamtól nem mentes, hiszen itt is, lám, körmönfontan «manipulálja» a kapott információkat,[15] mindenkit kihasznál,[16] tönkretesz vagy tönkretenne[17] (mint a darabban Teukrost, Menelaost, Theoklymenost); számára «mindennek és mindenkinek csak annyiban van jelentősége . . ., amennyiben az ő életében szerepet játszik»;[18] amellett «rögeszméi» vannak,[19] szerepet játszik,[20] sajnáltatja magát,[21] mértéktelenül eltúlozza a nyomorúságát,[22] mindent rosszra értelmez;[23] továbbá nemcsak hisztérikus,[24] de hazudik is,[25] tetejébe pedig «gondolatainak középpontjában a szexualitás, a személye körül támadt bonyodalmak szexuális tartalma áll, s főleg az a gondolat, hogy ő — önhibáján kívül — mindebből kimaradt» ![26] Íme egy szerény csokor Karsai negatív minősítéseiből, melyeknek sorát egyébként még hosszan lehetne folytatni: mert, röviden szólván, alig akad a darabban Helenének olyan szava vagy gesztusa, amit az új Helené-interpretáció szerzője ne fordítana a hősnő ellen, igazolandó, hogy Menelaos feltételezett tragédiájában csakugyan a felesége által képviselt alacsonyabb értékszint és annak elfogadása játszotta a főszerepet.

Az értelmezés, bár meglehetősen terjedelmesre nyúlt ismertetése ellenére sem járhattam körül minden oldalról, kétségkívül csábító. Már csak azért is,

[11] I. m. 179.
[12] I. m. 153.
[13] I. m. 200.
[14] I. m. 181.
[15] I. m. 167.
[16] I. m. 159.
[17] I. m. 157.
[18] I. m. 165.
[19] I. m. 171.
[20] I. m. 160.
[21] I. m. 166.
[22] I. m. 156, 167.
[23] I. m. 167.
[24] I. m. 156, 167, 172.
[25] I. m. 165, 200.
[26] I. m. 175.

mert sok találó észrevétellel, finom részletelemzéssel párosul és mondhatni a teljes vonatkozó szakirodalomra támaszkodik — ami mellesleg megengedi nekem azt a luxust, hogy magam részéről az alábbiakban egyedül a szövegre koncentráljak. De akármilyen csábító Karsai interpretációja, cikkének akár futólagos átlapozása is kételyeket és hiányérzeteket támaszt. Ha — például — elfogadjuk, hogy Menelaos tragédiája a Helenével való «összecsapás» során teljesedik be, akkor a darab csúcspontja a cselekmény első harmadának a végére esnék, ami dramaturgiailag legalábbis szokatlan. Nem kevésbé szokatlan, sőt furcsa, hogy, mint Karsai megjegyzi, Menelaos és Helené szembesülése után a darabban «műfaj-váltás» történik: «Menelaos hagyományos tragédiáját az újkomédia felé mutató mesejáték követi»,[27] melynek terjedelme, tegyem hozzá, kétszerese az azt megelőző állítólagos Menelaos-tragédiáénak. Karsai igyekszik ugyan magyarázattal szolgálni, anélkül azonban, hogy a különös dramaturgiai jelenségek előzményeit vagy párhuzamait más Euripidés-drámákban is kimutatná, más szóval, hogy külső érvekkel is alátámasztaná a darabból levont, és első pillantásra bizony meglepő következtetéseit. Továbbá: Karsai a cselekmény első harmadán kívül valójában csak a Helené—Menelaos—Theonoé jelenetet elemzi részletesebben, s még utalások formájában sem tér ki olyan passzusokra, melyek Menelaos tragédiájáról vallott felfogását nézetem szerint enyhén szólva is kétségessé teszik, ha ugyan nem cáfolják. Így hát cikke olvasójában — bennem mindenesetre — ott motoszkál a kérdés: hátha mégis a «mesejáték» a darab lényege? Hátha nincs is Menelaos-tragédia, Helené pedig valóban «jó» Helené? Hátha van a drámának más, talán helyesebb olvasata is, mint az, amit Karsai javasol? Nekem úgy tűnik, érdemes még egyszer, alaposan szemügyre venni a szöveget, kezdve mindjárt a darab első, Helenét Teukrosszal szembeállító jelenetén.

Karsai jól látja az epizód dramaturgiai funkcióinak sokrétűségét, s helyesen állapítja meg, hogy ez a találkozás egyebek közt «közvetetten segít a szereplők — különösen Helené — jellemének megrajzolásában».[28] A Helené—Teukros illetve Helené—Menelaos találkozás párhuzamait taglalva, hamarosan él is a lehetőséggel: kijelenti, hogy Helené «mindkét esetben a józan észnek teljesen ellentmondó magatartást tanúsít. . . . Pontosan az ellenkezőjét teszi annak, ami logikus lenne. Az egyik esetben nem érzékeli a veszélyt, a másikban túlértékeli».[29] Való igaz: nem fut Teukros elöl, pedig az már-már íjat emelt rá, a várva-várt Menelaos láttán viszont riadtan menekül. De hát Menelaost az első pillanatokban csak torzonborz, rongyos idegennek véli, lelkiállapota a Theonoéval történt beszélgetés után amúgyis zaklatott — olyan furcsa és illogikus, hogy megretten tőle? Arról nem is beszélve, mennyivel hatásosabb a jelenet úgy, hogy Helené épp egyetlen reménysugara: jövendő megszabadítója részéről tételez fel ártó szándékot! Ami Teukrost illeti, előbb lássuk a szöveget (72—82. sor):

ΤΕ. ὦ θεοί, τίν' εἶδον ὄψιν; ἐχθίστην ὁρῶ
γυναικὸς εἰκὼ φόνιον, ἥ μ' ἀπώλεσεν
πάντας τ' Ἀχαιούς. θεοί σ', ὅσον μίμημ' ἔχεις
Ἑλένης, ἀποπτύσειαν. εἰ δὲ μὴ 'ν ξένῃ 75

[27] I. m. 188.
[28] I. m. 158.
[29] I. m. 158—159.; ugyanúgy 181.

γαίᾳ πόδ' εἶχον, τῷδ' ἂν εὐστόχῳ πτερῷ
ἀπόλαυσιν εἰκοῦς ἔθανες ἂν Διὸς κόρης.
ΕΛ. τί δ', ὦ ταλαίπωρ'; ὡς τίς ὤν μ' ἀπεστράφης
καὶ ταῖς ἐκείνης συμφοραῖς ἐμὲ στυγεῖς;
ΤΕ. ἥμαρτον· ὀργῇ δ' εἶξα μᾶλλον ἢ μ' ἐχρῆν· 80
μισεῖ γὰρ Ἑλλὰς πᾶσα τὴν Διὸς κόρην.
σύγγνωθι δ' ἡμῖν τοῖς λελεγμένοις, γύναι.

Vajon Helené valóban «nem érzékeli a veszélyt»? Ahogyan én olvasom, nem is igen érzékelheti, jószerivel ideje sincs rá, hiszen Teukros gyilkos dühe gyorsan alábbhagy, s ha Helené láttára először talán előkapta az íját, szinte mindjárt le is ereszti és elfordul,[30] azaz, mikor Helené megszólal, már tudja, hogy nem kell tartania az idegentől; és nem is téved, mert Teukros, Helené kérdésére ügyet sem vetve, sietősen bocsánatot kér indulatos kifakadásáért. A hősnő magatartását tehát itt sem lehet «a józan észnek teljesen ellentmondó» minősítéssel illetni; Euripidés, látnivaló, lélektanilag is indokolja, miért nem fut el, miért nem menekül ezúttal Helené, akinek helyben maradása egyébként dramaturgiai értelemben bizonyára a Menelaosszal való találkozás első pillanatait is ellenpontozza. Még érthetőbbé válik Helené nyugalma, ha azt is hozzávesszük, hogy Teukros fellépésének pillanatában Próteus biztonságot nyújtónak hitt síremléke előtt tartózkodik,[31] nem úgy, mint később, mikor Menelaosszal kerül szembe, s mikor előle, másutt védtelennek érezve magát, épp Próteus síremlékéhez menekül!

A józan észnek így korántsem ellentmondó módon viselkedő Helené ezekután, mondja Karsai, «meg sem hallja Teukros bocsánatkérését, újra és újra rátámad: ki vagy, honnan jöttél?»[32] Hadd idézzem megint a szöveget (83—88. sor):

ΕΛ. τίς δ' εἶ; πόθεν γῆς τῆσδ' ἐπεστράφης πέδον;
ΤΕ. εἷς τῶν Ἀχαιῶν, ὦ γύναι, τῶν ἀθλίων.
ΕΛ. οὔ τἄρα σ' Ἑλένην εἰ στυγεῖς θαυμαστέον. 85
ἀτὰρ τίς εἶ ποθ', ὅντιν' ἐξαυδᾶν σε χρή;
ΤΕ. ὄνομα μὲν ἡμῖν Τεῦκρος, ὁ δὲ φύσας πατὴρ
Τελαμών, Σαλαμὶς δὲ πατρὶς ἣ θρέψασά με.

Nekem úgy rémlik, Helené igenis meghallja az elnézést kérő szavakat, sőt, a 85. sorban elfogadja, válaszol rájuk, mondhatni megbocsát Teukrosnak: igen, ha Hellasból érkezik, akkor érthető, hogy gyűlöli a trójai háború vélt okozóját. Az azonban kétségtelen, hogy egymásután háromszor érdeklődik az idegen kiléte felől, s ezt a három kérdést (vagy inkább csak kettőt, mert az elsőre Teukros nem válaszol) egy «rendezői színház» akár támadóan is feltétethetné a címszereplővel, amiképpen a soron következő többi kérdést is — hiszen tény, hogy a 89. sorral kezdődő stichomythiában szinte végig Helené kérdez, Teukros csak felelget neki.[33] De hát szabad-e ebből azt a következtetést levonnunk,

[30] L. a 72—74. sorhoz *R. Kannicht* kommentárját: i. m. II. 39.

[31] L. 64—65. sor: *Πρωτέως μνῆμα προσπίτνω τόδε / ἱκέτις.* Helené monológja a 67. sorban fejeződik be, utána lép színre Teukros.

[32] I. m. 163.

[33] Az 55 sornyi stichomythia Helené 23 kérdésével szemben Teukrosnak csak egyetlen kérdését tartalmazza (98. sor), míg 3 sorpárban nincsenek kérdések (99—100., 109—110., 119—120. sor).

hogy Helené támadó-agresszív jellem? Hogy, mint Karsai állítja, számára «mindennek és mindenkinek csak annyiban van jelentősége . . ., amennyiben az ő életében szerepet játszik»,[34] azaz önző, számító nő, aki a Teukrosszal folytatott beszélgetésben is egyedül a maga hasznát keresi? S hogy igazában nem is beszélget vele, hanem «kikérdezi», hiszen, mondja Karsai, «nehezen nevezhető párbeszédnek vagy beszélgetésnek . . . az, amikor az egyik fél csak kérdez, a másik meg csak válaszol»?[35] Mondanom sem kell, az én olvasatom megint gyökeresen eltér Karsaiétól. Mindenekelőtt: más Euripidés-darabokban is előfordul, hogy a Helené—Teukros jelenethez hasonló szituációban, más szóval a színen levő szereplő és a jövevény között kifejlődő stichomythia során az előbbi főként kérdez, az utóbbi általában csak válaszol, anélkül azonban, hogy a kérdező felet önzésben vagy agresszivitásban lehetne elmarasztalnunk. A Hiketidesben Théseus faggatja az Athénbe érkező Adrastost,[36] akinek jogos követelését aztán fegyveres erővel is kész támogatni, a Phoinissaiban pedig Iokasté Polyneikést, hogy anyai tekintélyére támaszkodva összebékítse őt Eteoklésszel.[37] Másrészt a taurisi Iphigeneia hősnője legalább ugyanolyan állhatatosan érdeklődik egyelőre fel nem ismert fivére származása, neve és szülővárosa felől,[38] mint Helené teszi Teukrosszal, s még az egyszerű templomszolgaként fellépő Ión is kérdések egész sorát intézi az athéni királynéhoz, akiben később saját anyjára ismer.[39] A kérdező és a felelő viszonya tehát, a példák mutatják, nem függ a szereplők társadalmi helyzetétől, s nem szűkíthető a jó és a rossz, az agresszív és a kiszolgáltatott ellentétpárjára sem, ahogyan Karsai gondolja: pusztán a kérdező-szerepet még nem jogosult negatív jellemvonásként értékelni. Mi több, ezektől a stichomythiáktól, a Teukros—Helené találkozást is beleértve, a beszélgetés elnevezést sem igen vitathatjuk el. Végtére nem csupán a kérdés és a felelet, de a felelet és az újabb kérdés között is mindig szigorú logikai kapcsolat áll fenn, a kérdések feltevője és a kérdezett ilyenformán kölcsönösen alkalmazkodnak egymáshoz — s mi más a beszélgetés, mint két vagy több ember közösen szőtt gondolat-fonala, melynek elkészítéséhez, függetlenül attól, ki kérdez, ki felel, mindahány résztvevő fél aktívan járul hozzá?

Ha Helené morális megítélését illetően indifferens, hogy a stichomythiában végig ő a kérdező fél, a perdöntő csak az lehet, mit és hogyan kérdez. Mármost Teukros fellépése előtt Helené hosszú éveken keresztül nem találkozott, nem beszélhetett olyan görögökkel, akik otthonról, Hellasból érkeztek Egyiptomba, hiszen Próteus halálát követően fia, Theoklymenos, legalábbis a darab szerint, minden egyiptomi földre merészkedő görög ellen kivégzési parancsot

[34] I. m. 165.

[35] I. m. 162.

[36] L. 115—162. sor. A stichomythia terjedelme 48 sor; 19-ben kérdez Théseus, 5 sorpár nem tartalmaz kérdést.

[37] L. 388—427. sor. A stichomythia 40 sorából 16-ban kérdez Iokasté; 4 sorpár semleges.

[38] L. 493—568. sor. A stichomythia 78 sor; Iphigeneia 23 kérdésével Orestésnek csupán 2 kérdése áll szemben; 13 sorpár semleges. A taurisi Iphigeneiára egyébként azért is érdemes fokozottan figyelni, mert — közhely — éppen ez az Euripidés-darab mutatja a legtöbb párhuzamot a Helenével.

[39] A stichomythiát bevezető beszélgetésben (237—263. sor) Ión 4 kérdést tesz fel és Kreusa csak válaszol neki; de még a stichomythia (264—368. sor) első felében (264—305. sor) is szinte egyedül Ión a kérdező fél, s ha később Kreusa veszi is át ezt a szerepet (306—331. sor), az utolsó harmadot (332—368. sor) megint Ión kérdései töltik ki.

adott ki. Így aztán, mint a prológus és a stichomythia elárulja, Helenének nincsenek értesülései a családjáról, leányáról és főként Menelaosról, akitől pedig szabadulását reméli, s a trójai háborúra vonatkozó tájékozottsága is felettébb hézagos: okain kívül csupán annyit tud, hogy Menelaos kezdeményezésére hadat indítottak Trója ellen, hogy a hadjárat megkezdődött, s hogy a látszat-Helené miatt már sokan otthagyták fogukat a Skamandros partjain, viszont — 7 teljes esztendővel Trója elfoglalása után! — még sem a város elestének, sem a görögök hazatérésének híre nem jutott a fülébe. Ebben az információ-ínségben számára létfontosságú újságokat remélhet a váratlanul felbukkant idegentől, aki csak az imént mondta el, hogy Hellas szülötte. És ilyen körülmények között nemhogy morális ferdeség, de különösképpen meglepő sem lenne, ha késedelem nélkül az őt legközvetlenebbül foglalkoztató kérdéseket hozná szóba. A stichomythia azonban mást mutat (89—104. sor):

ΕΛ. τί δῆτα Νείλου τάσδ' ἐπιστρέφῃ γύας;
ΤΕ. φυγὰς πατρῴας ἐξελήλαμαι χθονός. 90
ΕΛ. τλήμων ἂν εἴης· τίς δέ σ' ἐκβάλλει πάτρας;
ΤΕ. Τελαμὼν ὁ φύσας — τίν' ἂν ἔχοις μᾶλλον φίλον;
ΕΛ. ἐκ τοῦ; τὸ γάρ τοι πρᾶγμα συμφορὰν ἔχει.
ΤΕ. Αἴας μ' ἀδελφὸς ὤλεσ' ἐν Τροίᾳ θανών.
ΕΛ. πῶς; οὔ τί που σῷ φασγάνῳ βίου στερεῖς; 95
ΤΕ. οἰκεῖον αὐτὸν ὤλεσ' ἅλμ' ἐπὶ ξίφος.
ΕΛ. μανέντ'; ἐπεὶ τίς σωφρονῶν τλαίη τάδ' ἄν;
ΤΕ. τὸν Πηλέως τιν' οἶσθ' Ἀχιλλέα γόνον;
ΕΛ. ναί·
μνηστήρ ποθ' Ἑλένης ἦλθεν, ὡς ἀκούομεν.
ΤΕ. θανών ‹ὅ›δ' ὅπλων ἔριν ἔθηκε συμμάχοις. 100
ΕΛ. καὶ δὴ τί τοῦτ' Αἴαντι γίγνεται κακόν;
ΤΕ. ἄλλου λαβόντος ὅπλ' ἀπηλλάχθη βίου.
ΕΛ. σὺ τοῖς ἐκείνου δῆτα πήμασικ› νοσεῖς;
ΤΕ. ὀθούνεκ' αὐτῷ ‹γ'› οὐ ξυνωλόμην ὁμοῦ.

Helené tehát, a Teukros kilétét tudakoló kérdések és a kapott válaszok logikus folytatásaként, előbb résztvevően[40] érdeklődik Teukros balsorsának okai iránt, s csak aztán, a 115. sorban kezdi firtatni, megint szorosan kapcsolódva Teukros válaszaihoz, hogyan áll a trójai háború ügye, mi van a látszat-Helenével és családja tagjaival. Az 55 soros stichomythia első 16 sorát, közel egy harmadát tölti ki ez a beszélgetés, melyben az állítólag csak saját érdekét néző, mindenkit kihasználó Helené nem magával, hanem egy idegennel (dramaturgiailag nézve: egy mellékszereplővel) törődik, aki rövidesen örökre távozik az életéből; elnyomja az indokoltan ajkára toluló kérdéseket, hogy figyelmét egy idegen életsors meghallgatásának szentelje. Ez a Helené nem «beszélget» a partnerével? Ez nem engedi őt szóhoz jutni, ez lenne agresszív, önző? A görög szöveg, azt hiszem, az ellenkezője mellett szól, vagy, legyek óvatos, az ellenkező értelmezést is — legalább! — megengedi.

De Karsai szemében Helené önző mivoltára nem is az a legfőbb érv, hogy ő a kérdező fél. Teukros azért jött Egyiptomba, hogy jóslatot kérjen Theonoétól, Theoklymenos látnoki képességű nővérétől, merre hajózzék tovább, Helené

[40] L. 91. sor: *τλήμων ἂν εἴης*; 93. sor: *τὸ γὰρ τοι πρᾶγμα συμφορὰν ἔχει.*

azonban, véli Karsai, saját jól felfogott érdekében meghiúsítja kettőjük találkozását. Vagyis, úgymond, Teukros csak «ad ... információt, de nem kap; holott éppen azért jött, hogy számára életbe vágóan fontos információkat kapjon. Nem azt kapta, amit várt: egyetlen 'jutalma', hogy mentheti bőrét.»[41] És Karsai arra is talál magyarázatot, miért akadályozta meg Helené, hogy Teukros Theonoé elébe juthasson: mert, mondja, «egyáltalán nem is érdeke a találkozás megvalósulása, sőt mindenáron meg is kell akadályoznia, hiszen beláthatatlan következményei lehetnének, ha a jósnő elárulná Teukrosnak, hogy a valódi Helenével találkozott ... Helenének kapóra jön Theoklymenos göröggyűlölete ..., hogy eltávolítsa Teukrost. ... Ez megint jó példa arra, hogyan használja fel Euripidés a dramaturgiai szükségszerűséget (Teukros eltávolítását) jellemfestésre, Helené jellemének árnyalására».[42] De hát valóban igaz, hogy Teukros nem kap felvilágosítást, hogy dolgavégezetlenül távozik? Megkapja bizony, éspedig pontosan azt, amit várt, amiért Egyiptomba érkezett (144—163. sor):

ΤΕ. ὧν δ' οὕνεκ' ἦλθον τούσδε βασιλείους δόμους,
τὴν θεσπιῳδὸν Θεονόην χρῄζων ἰδεῖν,
σὺ προξένησον, ὡς τύχω μαντευμάτων,
ὅπῃ νεὼς στείλαιμ' ἄν οὔριον πτερὸν
ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον, οὗ μ' ἐθέσπισεν
οἰκεῖν Ἀπόλλων, ὄνομα νησιωτικὸν
Σαλαμῖνα θέμενον τῆς ἐκεῖ χάριν πάτρας.
ΕΛ. πλοῦς, ὦ ξέν', αὐτὸς σημανεῖ· σύ δ' ἐκλιπὼν
γῆν τήνδε φεῦγε πρίν σε παῖδα Πρωτέως
ἰδεῖν ὃς ἄρχει τῆσδε γῆς· ἄπεστι δὲ
κυσὶν πεποιθὼς ἐν φοναῖς θηροκτόνοις·
κτείνει γὰρ Ἕλλην' ὄντιν' ἂν λάβῃ ξένον.
ὅτου δ' ἕκατι, μήτε σὺ ζήτει μαθεῖν
ἐγώ τε σιγῶ· τί γὰρ ἂν ὠφελοῖμί σε;
ΤΕ. καλῶς ἔλεξας, ὦ γύναι· θεοὶ δέ σοι
ἐσθλῶν ἀμοιβὰς ἀντιδωρησαίατο.
Ἑλένῃ δ' ὅμοιον σῶμ' ἔχουσ' οὐ τὰς φρένας
ἔχεις ὁμοίας, ἀλλὰ διαφόρους πολύ·
κακῶς {δ'} ὅλοιτο μηδ' ἐπ' Εὐρώτα ῥοὰς
ἔλθοι· σύ δ' εἴης εὐτυχὴς ἀεί, γύναι.

Mint látjuk, Teukros mindössze annyit akart kérdezni Theonoétól, milyen irányban kell továbbhajóznia, hogy eljuthasson Ciprus szigetére, ahol Apollón jóslata értelmében élete hátralevő részét tölti majd. Hogy nem juthat a jósnő elé, annak csakugyan Helené az oka. De szó sincs arról, mintha önös érdekből akadályozta volna meg a találkozást: Teukros felvilágosításához egyszerűen

[41] I. m. 161.

[42] I. m. 167. *Karsai* azt is szemére veti Helenének, hogy «Theoklymenos göröggyűlölete» csak a beszélgetés végén jut eszébe, «miután kellőképpen kikérdezte» Teukrost. Ez azonban érthető: a beszélgetés elején még nem, csupán a végén (144 sk. sorok) tudja meg, hogy a görög nem véletlenül vetődött Egyiptomba, hanem szándékosan jött, sőt, egy ideig ott is akar maradni, s épp a számára legveszélyesebb helyen, a palotában lenne dolga! S ha már itt tartunk: Menelaost Helené még kevésbé siet felvilágosítani a veszélyről, mint Teukrost.

nincs szükség Theonoéra és a jóslatára, Helené maga is meg tudja adni a választ. S ha figyelembe vesszük, hogy Ciprus Egyiptommal éppen szemben, a Nílus-deltától északra fekszik, továbbá, hogy egy antik hagyomány szerint a Nílus habjai a tengeren keresztül egészen Ciprusig áramlanak,[43] a felelet tömörsége sem feltűnő; «szállj csak tengerre, idegen — így fordíthatnám szabadon a 151. sort — utad egyenest oda fog vezetni». Teukros tehát a 163. sor után az olyannyira vágyott információ birtokában távozik, annak ellenére, hogy nem találkozott Theonoéval. S hogy Helené netán félelemből akadályozta meg a találkozást? Mert Theonoé elmondta volna Teukrosnak, hogy valóban a gyűlölt Helenével akadt össze? Nos, ugyanolyan — ha nem több — joggal feltételezhetjük, hogy a jósnő adott esetben nem elégszik meg ennyivel: a jámbor Próteus leánya, nemhiába áll «Diké nagy szentélye a lelkében» (1002—1003. sor), egyszersmind nyilván azt is tudomására hozná Teukrosnak, hogy Helené ártatlan, semmi köze a trójai háborúhoz! Nem, Helené magatartását aligha a félsz indokolja, aligha kellett «mindenáron megakadályoznia» egy esetleges Teukros—Theonoé találkozót. És a találkozás létrejötte még a legérdekeltebb, Teukros számára sem feltétlenül szükséges: ő látnivalóan Helené válaszával is megelégszik, sőt, hálás neki az útbaigazításért és őszinte nagyrabecsülést érez iránta, különben nem áldaná meg búcsúzóul.

És Teukros áldó-elismerő szavai, ne feledjük, a Helené morális megítélése szempontjából is fontos első jelenet végén, fokozottan hangsúlyos helyen találhatók. Érteni vélem Euripidés szándékát: miután a darabot bevezető prológusban közvetve már igyekezett új Helenéjét jónak, makulátlanul tisztának bemutatni, ezt most itt, az első jelenet végén, a nagyobb nyomaték kedvéért közvetlenül, expressis verbis is megfogalmaztatja az egyik szereplővel, mintegy erősítve és hitelesítve a prológusból kikerekedő «jó Helené»-képet. De tovább mehetek: miként Teukros búcsúmondatai a darab kezdetén, úgy tudatosítják Theoklymenos dicsérő szavai még egyszer, a darab legvégén (1684—1687. sor), nézőben-olvasóban egyaránt, hogy a hősnő tiszta jellem, eszményi nő és ideális feleség, gáncs nem férhet hozzá. Theoklymenos pozitív minősítése dramaturgiailag szintén kiemelt helyen, Teukros hasonló értelmű végszavainak pontos szerkezeti párhuzamaként hangzik el, s annál is többet nyom a latban, mert Theoklymenosnak lenne oka Helenét cselszövéssel, hazugsággal vádolnia, hiszen a szökés tervét Helené főzte ki, igaz, kivitelezéséhez Menelaos közreműködésére és főként Theonoé jóváhagyására is szüksége volt. Helené tisztaságának, feddhetetlenségének ezt a kétszeres, közvetlen hangsúlyozását mellesleg az is indokolta talán, hogy Helené Euripidés többi fennmaradt darabjában, volt róla szó, mindig negatív szereplő — erre azonban még visszatérek. Karsai viszont, és ez érthetetlen, az imént idézett Helené-dicséretekre alig fordít figyelmet, pedig joggal elvárhatnánk tőle, végtére is két olyan szövegrészlet ez, mely ellentmondani látszik a hősnőről kialakított elképzelésének.[44] De állás-

[43] L. *R. Kannicht:* i. m. II. 57, ad v. 151: *Aegyptique Cypros pulsatur fluctibus amnis* (Manilius IV. 635. sor). *Kannicht* ugyan valószínűbbnek tartja, hogy Helené voltaképp a köznyelvi *αὐτὸ δείξει* fordulatot bővíti mondattá («das wird sich von selbst ergeben», «experiment will show»), a lényeg azonban nem változik: Helené megadja a kívánt felvilágosítást, s válaszával egyben jelzi, hogy Teukros könnyen célba érhet, szükségtelen jóslatért folyamodnia.

[44] Teukros szavait kurta utalással intézi el (i. m. 160.) — holott a Teukros—Helené jelenet elemzésére dolgozata 79 lapjából 19-et fordít —, a másik helyet pedig még említésre sem érdemesíti.

pontja ismeretében a tévedés, túlzás vagy torzítás különösebb veszélye nélkül kikövetkeztethetjük, hogy ő mindkét passzust Helené ellen szóló argumentumként értékelné: annak bizonyságát látná bennük, hogy Helené «mindenkit hatalmába kerítő . . . nő»,[45] hogy «hatalmának mindenki behódol»,[46] s hogy, mint «minden férfi a darabban»,[47] Theoklymenos is, Teukros is «teljesen Helené befolyása alá kerül»,[48] ezért tud Helené «pusztítani az emberi sorsokban».[49] Vagyis, hogy sem Teukros, sem Theoklymenos dicsérete nem veendő komolyan, mert egy csábos erejű asszony igézete alatt állnak. És ha a darab címszereplője valóban olyan önző, agresszív és egocentrikus, ahogyan Karsai beállítani próbálja, hatása és befolyása sem lehet más, mint kárhozatos, hiszen Karsai szerint rombol, tragédiákat okoz, jelesül Menelaosét. Bár a tétel első fele, fentebb láttuk, a szöveget vallatva legalábbis megkérdőjelezhetőnek (vagy éppen vitathatónak) tűnik, s ilyenformán a belőle fakadó, vele logikusan összefüggő második rész érvényességére eleve is a gyanu halvány árnyéka vetül, a végső következtetések levonása korai lenne. Hadd folytassam: a Helené-arckép újabb vonása kerül sorra.

A hősnő ugyanis, véli Karsai, említett kárhozatos befolyására és hatalmára, varázsos szépségén túl, egyebek közt azzal tesz szert, hogy mestere a beszédnek és a színlelésnek, hogy mindig szerepet játszik, azt és úgy, ahogyan és amit érdekei és a körülmények megkövetelnek. Ezt a tulajdonságát Karsai már a Teukrosszal folytatott beszélgetésben is többször leleplezhetőnek tartja. Mikor Teukros kérdésére, vajon ismer-e «bizonyos Péleus-fi Achilleust», Helené azt feleli, hogy «igen, hallott róla, Helenének volt kérője»,[50] Karsai így kommentálja a szöveget: «Helené most azt játssza el, hogy semmit sem tud a trójai háborúról, legalábbis Achilleus szerepéről. Ez persze hazugság, ami a darabban szövegszerűen is kimutatható. Prológusában ugyanis a következőket mondta Zeus szándékáról a trójai háborúval kapcsolatban»[51] — és most idézi a vonatkozó szöveget (38—41. sor):

ΕΛ. πόλεμον γὰρ εἰσήνεγκεν Ἑλλήνων χθονὶ
καὶ Φρυξὶ δυστήνοισιν, ὡς ὄχλου βροτῶν
πλήθους τε κουφίσειε μητέρα χθόνα 40
γνωτόν τε θείη τὸν κράτιστον Ἑλλάδος.

A «Hellas legjelesebbje» (41. sor) kifejezés kétségtelenül Achilleusra utal, ebből azonban korántsem következik, még kevésbé szükségszerűen, hogy Helené jól ismerte a trójai háború lefolyását és Achilleus szerepét, azaz, hogy Teukrosnak adott válasza hazug alakoskodás, merő szerepjátszás volna. Elöljáróban íme a stichomythia eddig nem idézett szövege (105—143. sor):

ΕΛ. ἦλθες γέρ, ὦ ξέν', Ἰλίου κλεινὴν πόλιν; 105
ΤΕ. καὶ ξύν γε πέρσας αὐτὸς ἀνταπωλόμην.
ΕΛ. ἤδη γὰρ ἥπται καὶ κατείργασται πυρί;

[45] I. m. 200.
[46] I. m. 164.
[47] I. m. 187.
[48] I. m. 201.
[49] I. m. 158.
[50] L. 98—99. sor; a szöveget fentebb idéztem.
[51] I. m. 164—165.

ΤΕ. ὥστ᾽ οὐδ᾽ ἴχνος γε τειχέων εἶναι σαφές.
ΕΛ. ὦ τλῆμον Ἑλένη, διὰ σ᾽ ἀπόλλυνται Φρύγες.
ΤΕ. καὶ πρός γ᾽ Ἀχαιοί· μεγάλα δ᾽ εἴργασται κακά. 110
ΕΛ. πόσον χρόνον γὰρ διαπεπόρθηται πόλις;
ΤΕ. ἑπτὰ σχεδόν τι καρπίμους ἐτῶν κύκλους.
ΕΛ. χρόνον δ᾽ ἐμείνατ᾽ ἄλλον ἐν Τροίᾳ πόσον;
ΤΕ. πολλὰς σελήνας, δέκα διελθούσας ἔτη.
ΕΛ. ἦ καὶ γυναῖκα Σπαρτιᾶτιν εἵλετε; 115
ΤΕ. Μενέλαος αὐτὴν ἦγ᾽ ἐπισπάσας κόμης.
ΕΛ. εἶδες σὺ τὴν δύστηνον; ἢ κλύων λέγεις;
ΤΕ. ὥσπερ σέ γ᾽, οὐδὲν ἧσσον, ὀφθαλμοῖς ὁρῶ.
ΕΛ. σκοπεῖτε μὴ δόκησιν εἶχετ᾽ ἐκ θεῶν.
ΤΕ. ἄλλου λόγου μέμνησο, μὴ κείνης ἔτι. 120
ΕΛ. οὕτω δοκεῖτε τὴν δόκησιν ἀσφαλῆ;
ΤΕ. αὐτὸς γὰρ ὅσσοις εἰδόμην — καὶ νοῦς ὁρᾶ.
ΕΛ. ἤδη δ᾽ ἐν οἴκοις σὺν δάμαρτι Μενέλεως;
ΤΕ. οὔκουν ἐν Ἄργει <γ'> οὐδ᾽ ἐπ᾽ Εὐρώτα ῥοαῖς.
ΕΛ. αἰαῖ· κακὸν τόδ᾽ εἶπας — οἷς κακὸν λέγεις. 125
ΤΕ. ὡς κεῖνος ἀφανὴς σὺν δάμαρτι κλῄζεται.
ΕΛ. οὐ πᾶσι πορθμὸς αὐτὸς Ἀργείοισιν ἦν;
ΤΕ. ἦν, ἀλλὰ χειμὼν ἄλλοσ᾽ ἄλλον ὥρισε<ν>.
ΕΛ. ποίοισιν ἐν νώτοισι ποντίας ἁλός;
ΤΕ. μέσον περῶσι πέλαγος Αἰγαίου πόρου. 130
ΕΛ. κἀκ τοῦδε Μενέλεων οὔτις εἶδ᾽ ἀφιγμένον;
ΤΕ. οὐδείς· θανὼν δὲ κλῄζεται καθ᾽ Ἑλλάδα.
ΕΛ. ἀπωλόμεσθα. Θεστιὰς δ᾽ ἔστι<ν> κόρη;
ΤΕ. Λήδαν ἔλεξας; οἴχεται θανοῦσα δή.
ΕΛ. οὔ πού νιν Ἑλένης αἰσχρὸν ὠλεσε<ν> κλέος; 135
ΤΕ. φασι<ν>, βρόχῳ γ᾽ ἄψασαν εὐγενῆ δέρην.
ΕΛ. οἱ Τυνδάρειοι δ᾽ εἰσὶν ἢ οὐκ εἰσὶ<ν> κόροι;
ΤΕ. τεθνᾶσι καὶ οὐ τεθνᾶσι· δύο δ᾽ ἐστὸν λόγω.
ΕΛ. πότερος ὁ κρείσσων; ὦ τάλαιν᾽ ἐγὼ κακῶν.
ΤΕ. ἄστροις σφ᾽ ὁμοιωθέντε φάσ᾽ εἶναι θεώ. 140
ΕΛ. καλῶς ἔλεξας τοῦτο· θάτερον δὲ τί;
ΤΕ. σφαγαῖς ἀδελφῆς οὕνεκ᾽ ἐκπνεῦσαι βιόν.
ἅλις δὲ μύθων· οὐ διπλᾶ χρήζω στένειν.

Mit sugallnak a stichomythia sorai? Számomra azt, hogy a Hellastól 17 esztendeje távol szakadt Helené, aki családjáról mit sem tud (123—141. sor), akinek a görögök 7 éve kivívott győzelme is újdonság (107—114. sor), részletes értesüléseket a harcok epizódjairól, köztük Achilleus hőstetteiről aligha kaphatott! Az ő tájékozottsága elsősorban a háború előzményeire terjed ki,[52] s az erre vonatkozó felvilágosításokat bizonyára a hasonmását megformáló Héra, vagy inkább Egyiptomba kísérője, Hermés szájából hallotta, a majdani szerencsés hazatérését ígérő jóslattal együtt.[53] Ha csak nem akarjuk azt mon-

[52] A három istennő vetélkedése és Paris ítélete (23—29. sor). Paris elindulása és hazatérése a Héra-készítette fantom Helenével (29—36. sor), Zeus háborús terve és ennek kettős célja (36—41. sor).

[53] L. 56—58. sor; szövegét l. alább.

dani — Karsai sem állítja —, hogy Helené az egész stichomythiában netán öncélú játékból vagy pusztán captatio benevolentiae gyanánt faggatja Teukrost saját családja és a trójai háború felől, a megoldás nemigen lehet más: Helené ismeretei arra a szikár adatra korlátozódnak, hogy Zeus szerette volna a trójai háborúban «ismertté tenni Hellas legjelesebbjé»-t, Achilleust. Viszont, hogy valóban az lett és milyen körülmények között, arról a jelek szerint vajmi kevés hír juthatott el Helenéhez. Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy Teukrosnak személyes élményére támaszkodva válaszol, olyasmivel, amit nemcsak hallott, de át is élt: hogy Achilleus volt hajdan számos kérőjének egyike, következésképp neki is részt kellett vennie a trójai hadjáratban. Erre a ki nem mondott, de a válaszban benne rejlő végkövetkeztetésre épül Teukros következő mondata: míg Aiasról szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy Trójánál lett öngyilkos (96. sor), Achilleus esetében csupán halála tényét említi, a hely feltüntetése nélkül (100. sor). Íme, az egyik értelmezési lehetőség — csakhogy van egy másik is. A «Hellas legjelesebbje» fordulathoz nyilván már az ősbemutató közönsége Achilleust asszociálta, a szöveg azonban könnyűszerrel megengedi azt a feltételezést, hogy a darab Helenéje nem asszociált hozzá semmiféle nevet, egyszerűen azért, mert a forrása is elhallgatta, mert az isteni közlés eleve anonim formában hangzott el! Az előbbi olvasat legalábbis kétségessé teszi, ez az utóbbi pedig teljességgel kizárja, hogy Helené a 99. sorban tudatlanságot, tájékozatlanságot színlelt volna.

Néhány sorral előbb, Aias öngyilkosságával kapcsolatban, Helené döbbenten kérdezi Teukrostól, vajon megháborodott-e Aias, mert, úgymond, «ép ésszel senki sem vetemednék ilyesmire» (97. sor). Karsai ebben is tettetést, képmutatást és önzést fedez fel: «Helené érzéketlen Aias sorsa iránt, hiszen nagyon jól tudja, hogy a körülmények eljuttathatnak valakit odáig, hogy ne lásson más kiutat maga előtt, mint az önpusztítást».[54] Bizonyítékul megint a prológus egyik helyére utal (56—59. sor), de csak az 56. sor első felét, a kérdést citálja:

ΕΛ. τί οὖν ἔτι ζῶ; θεοῦ τόδ' εἰσήκουσ' ἔπος
Ἑρμοῦ, τὸ κλεινὸν ἔτι κατοικήσειν πέδον
Σπάρτης σὺν ἀνδρί, γνόντος ὡς ἐς Ἴλιον
οὐκ ἦλθον, ἵνα μὴ λέκτρ' ὑποστρώσω τινί.[55]

Karsai megfogalmazásából ítélve Helenének már a prológusban el kellett volna fogadnia az önpusztítás, az öngyilkosság gondolatát, különben Teukroshoz intézett kérdéséért nem vádolható szerepjátszással. De Helené a prológusban épp azt magyarázza, mi az, ami élteti, ami körülményeinek minden kilátástalansága ellenére is tartja benne a lelket, joggal és őszintén hiheti hát, hogy ilyen tettre «ép ésszel senki sem vetemednék»! És a szöveg vétójától függetlenül sem igen értem, miért színlelne itt Helené? Milyen indoka volna rá vagy mit remélhetne elérni vele? Karsai adós marad a magyarázattal. Egyébként a darab tragikus iróniája, hogy a Teukrostól kapott hírek részleges félreértése folytán, utóbb Helené is a kétségbeesés olyan fokára jut, amikor már egyetlen

[54] I. m. 164.

[55] Az 56. sor *οὖν*-ja helyett a legjobb kódexekben *δῆτα* olvasható, ezt veszi át mind K. Alt, mind D. Ebener kiadása. Az *οὖν* Aristophanésre megy vissza, közelebbről a jelenetet parodizáló Thesmophoriazusai 871. sorára, l. *R. Kannicht:* i. m. II. 33 sk.

megoldásnak az önként vállalt halált tartja — s Euripidés finom fokozással vezeti hősnőjét idáig.

τί δῆτ' ἔτι ζῶ; τίν' ὑπολείπομαι τύχην;

tépelődik Helené a 293. sorban, első szavaival világosan utalva a prológus 56. sorára, csak most már elfogadva az öngyilkosság gondolatát. Egyelőre azonban válogat az eszközökben, a kés mellett dönt a «szégyenletes» és «szolgákhoz sem illő» kötél helyett (299—302. sor).[56] Később viszont, elkeseredése mélypontján, azt sem utasítja többé vissza (352—353. sor). Mindent egybevetve, ha Karsai a 97. és az 56—59. sor konfrontálásából azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy Helené «öngyilkossági gondolata egyetlen pillanatra sem veendő komolyan»,[57] akkor, nekem úgy tűnik, véleménye a szöveg tanúságával kerül ellentétbe.

Furcsa módon Karsai, a «szerepjátszó» Helenéről szólva, éppen látszatra legfrappánsabb érvét hagyta kiaknázatlanul. Helené ugyanis — és ezt nem kell fáradságos filológiai aprómunkával kibányászni a szöveg mögöttes jelentésmezőjéből — valóban hazudik a darabban, valóban alakoskodik, még hozzá nyíltan, leplezetlenül, sem a szereplők egy része, sem a nézők-olvasók elöl nem titkolva! Az ő és Menelaos szökése érdekében halálhírét koholja férjének, félrevezeti Theoklymenost, eljátssza előtte a bánatos özvegy szerepét, sőt, hogy annál biztosabban megnyerhesse és kihasználhassa, fondorlatosan házasságot ígér a hosszú ideje csak utána epekedő egyiptomi királynak. Kézenfekvő lett volna a darab két utolsó harmadában mesterkedő Helenére hivatkozni: lám, «vérében van» a hazudozás, a színlelés, mások kijátszása. Karsai nem teszi; igaz, alighanem maga is számot vetett azzal, hogy az érv, hadd ismételjem, csak látszólag olyan frappáns. Mert Helené elemi emberi jogai érvényesítéséért száll szembe Theoklymenosszal, s részint más, «tiszta» eszközök híján, részint Diké (vagyis az igazság) képviselője, Theonoé jóváhagyásával nyúl az általás és félrevezetés fegyveréhez. Mikor Theonoé megígéri az egymásra talált házaspárnak, hogy szerinte is jogos és igazságos szökési tervükről hallgatni fog, hosszasan indokolja a döntését (998—1021. sor). Egyik érve az, hogy a terv támogatásával fivérét, Theoklymenost is segíthet jobb útra téríteni (1020—1021. sor):

εὐεργετῶ γὰρ κεῖνον οὐ δοκοῦσ' ὅμως,
ἐκ δυσσεβείας ὅσιον εἰ τίθημί νιν.

És ez Helené és Menelaos cselszövényét is egészen sajátos megvilágításba helyezi. Hazugságuk, színlelésük, szerepjátszásuk, vagy nevezzük akárhogyan, nemcsak bocsánatot és felmentést, hanem egyenesen pozitív morális töltést nyer Theonoé szavaitól, hiszen a szökevények cselekedete, túl azon, hogy saját hasznukat szolgálja, még a látszólagos kárvallottnak, Theoklymenosnak is javára válik. És valóban, a darab végén, a dei ex machina-ként fellépő Dioskurosok múltat-jövőt megvilágító szózata (1642—1679. sor) után, egy erkölcsileg jobb belátásra tért Theoklymenos áll a színpadon: s ő, aki az imént még becsapottnak, kijátszottnak érezte magát (1621. sor), most már, az isteni szózatból

[56] Megjegyzendő, hogy sokan az egész helyet interpoláltnak tartják, így *K. Alt* és *D. Ebener* is.

[57] I. m. 164.

az események mélyebb okait is átértve, szintén felmenti, sőt, a legjobb, legbecsületesebb, legnemesebben gondolkodó nőnek nevezi a cselszövés kieszelőjét, Helenét (1684—1687. sor):

ἴστον δ' ἀρίστης σωφρονεστάτης θ' ἅμα
γεγῶτ' ἀδελφῆς ὁμογενοῦς ἀφ' αἵματος. *1685*
καὶ χαίρετ' Ἑλένης οὕνεκ' εὐγενεστάτης
γνώμης, ὃ πολλαῖς ἐν γυναιξὶν οὐκ ἔνι.

Itt, a darab kétharmadát kitevő cselszövény morális megítélésénél, érdemes kissé elidőznünk. Gyanítom ugyanis, hogy épp Helené és Menelaos alakoskodó játékában (és persze Helenének az előző jelenetekből kielemezni vélt jellembeli torzulásaiban) látja Karsai azt az «alacsonyabb értékszint»-et, melyet a szerinte Teukros-, Menelaos-, Próteus képviselte «hősi morál»-lal szembeállít, s melyre Menelaos, «tragédiája» betetőzéseként, «kisszerű intrikussá, komédiába illő figurává»[58] alacsonyodva lesüllyed. Karsai kiindulópontja helyes: Menelaos 17 esztendőn keresztül más világban élt, mint amilyennel Egyiptomban találkozik, következésképp más magatartásformákhoz, más eszközökhöz szokott, mint amelyeket új helyzete megkövetel. Trója alatt nyílt küzdelemben kellett győzelemre vinnie az igazát, úgy, hogy közben az ellenfélnek is egyenlő esélyei voltak; a barbár Egyiptomban hadsereg és hatalom nélkül küzd érte, enyhén szólva egyenlőtlen esélyekkel. De a helyszíncsere, ahogy én látom, nem a «morális szint»-en változtat, hanem a körülményeken: Menelaos a trójai háború mondhatni «demokratikus» viszonyai közül csöppen a keleti despotizmus vonásaival ábrázolt Egyiptomba, ahol durván korlátozzák vagy tekintetbe sem veszik az emberi jogokat (lásd a görögök ellen érvénybe léptetett kivégzési parancs, a Helenét fenyegető kényszerházasság), s ahol, mint Helené felpanaszolja, «egy kivételével mindenki rabszolga» (276. sor). Menelaos vagy Helené értékszintje nem feltétlenül módosul Egyiptomban, csak értékigényeik kielégítése lesz nehezebb és követel más eszközöket, mint Hellas földjén vagy Trója alatt. Különösebb magyarázat és érvelés nélkül is evidensnek tekinthetjük, hogy a darabban ábrázolt Egyiptom értékszintjét a korabeli görögök alacsonyabbnak érezték a tőlük megszokottnál — és ennyiben igaza is van Karsai értékcsökkenési koncepciójának —, Menelaos és Helené esetében viszont alapos vizsgálatot igényel, csakugyan egy, a «hősi»-hez képest alacsonyabb erkölcsi nívón mozognak-e illetve oda süllyednek-e le. Ami Helenét illeti, fentebb már szemléltettem néhány példán, hogy a szöveg, legalább számomra, miért nem látszik igazolni Karsai elképzeléseit. Ezek a példák az én szememben természetesen a feltételezett Menelaos-tragédia (vagyis az alacsonyabb értékszintre süllyedés) lehetőségét is eleve csökkentik; annyi azonban az elmondottakból sem kétséges, hogy Menelaosnak valóban «akklimatizálódnia» kell az egyiptomi viszonyokhoz, ami végső soron akár tragédiába is torkollhat — majd meglátjuk. Egyelőre kanyarodjunk vissza a Helené—Teukros jelenethez, melyből Karsai további érveket igyekszik kovácsolni, hogy a hősnő jellemére — helyesebben szólva: jellemének árnyoldalaira — még jobban rávilágítson.

A «szerepjátszó», a szavakkal «manipuláló»[59] Helenét érné tetten abban is, ahogyan Helené a családjára vonatkozó híreket fogadja. Teukros a 122. sorig

[58] I. m. 190.
[59] I. m. 167.

mint szemtanú számolt be neki a trójai háborúról, ezután viszont hangsúlyozottan kósza hírekkel válaszol a kérdéseire: hogy Menelaost és a fantom-Helenét eltűntként (126. sor), mi több, Menelaost halottként (132. sor) «emlegetik» Hellas-szerte, hogy Léda «állítólag» (136. sor) felakasztotta magát Helené miatt érzett szégyenében, azonkívül, hogy a Dioskurosok sorsáról «kétféle szóbeszéd» (138. sor) kering, s míg egyesek istenné válásuk, mások a haláluk hírét terjesztik, haláluk okát szintén a nővérük okozta szégyenben jelölve meg. Helené ténynek veszi anyja és Menelaos halálhírét, sőt, hajlandó a fivéreit is halottaknak tekinteni (199—209., 279—285., 308. sor): ilyen értelemben tájékoztatja a színre lépő kart is. Mindezt pedig azért, mondja magyarázatul Karsai, «hogy sajnálatraméltósága még nyilvánvalóbbá váljék».[60] De, jegyzi meg, «ez a fajta egyoldalú, az önsajnálat fokozására kiválóan alkalmas valóságértelmezés Euripidés szándéka szerint arra szolgál, hogy Helené 'tiszta' jellemének torzulásait észrevegyük».[61] Vajon beszélhetünk itt csakugyan jellembeli torzulásról? Lehet vagy netán kell-e Helené panaszaiban és sötétenlátásában «mindent eltúlzó, rosszra értelmező, hisztérikus magatartás»-t,[62] az önsajnálat vagy önsajnáltatás kétségkívül torz szándékát felfedeznünk? Nos, lehetni ugyan éppenséggel lehet, viszont egyáltalán nem szükségszerű. Mikor a kar figyelmezteti, hogy ne vegye készpénznek Teukros szavait (306—307. sor), Helené nagyon találó diagnózist ad a lelkiállapotáról (312. sor):

φόβος γὰρ ἐς τὸ δεῖμα περιβαλών μ' ἄγει,

azaz, hogy túltengő aggodalma hajszolja őt ezekbe a rémképzetekbe. És nincs-e oka aggódni, nincs-e elég félni, veszteni valója? Van, és nem is kevés: jóhíre, tisztessége, hazatérése, voltaképp egész egzisztenciája. 17 éve tudja, s a Teukrosszal folytatott beszélgetés óta tapasztalja is, hogy a trójai háborúért, a háború összes következményéért őt kárhoztatják, őt vádolják, Hellasban és Ilionban egyaránt: és neki nem elég ártatlanságának puszta tudata, ő a közvélemény előtt szeretné tisztázni magát a vádak alól.[63] Másfelől hosszú ideje üldözött vadként tölti napjait a barbár Egyiptomban (erre épp Karsai finom elemzése világít rá[64]), Mert Theoklymenos a szerelmével, házassági ajánlataival ostromolja, melyek elől csak Próteus sírjánál talál menedéket: ő azonban állhatatos asszony és hűséges akar maradni a férjéhez. Egyetlen reménye, hogy Menelaos majd eljön érte és hazaviszi (277—278. sor), hogy akkor végre megszabadul Theoklymenos nyilván napról-napra mohóbb követelődzéseitől, s otthon ország-világ előtt bebizonyíthatja az ártatlanságát. Helené tehát Egyiptomba érkezésének pillanatától kezdve a nyugtalanság és zaklatottság állapotában van, amit az idők folyamán nemcsak Theoklymenos tolakodó vonzalma, hanem még az is súlyosbít, hogy otthonról, Menelaosról sem tud semmit. Jobb perceiben, mint a prológusban is, Hermés jóslatába kapaszkodik, de a telő-múló évek és a tétlen várakozás, a fenyegetettség érzése és a szülő-

[60] I. m. 167.
[61] I. m. 167.
[62] I. m. 167.
[63] Már csak ezért sem merném olyan határozottan állítani, mint *Karsai*, hogy Helené alakjában egy «mindent magáénak követelő világszemlélet ütközik . . . meg a közösségi tudat alapján kialakított és megélt valósággal» (i. m. 165.): Helené is a közösségtől várja-reméli a felmentését.
[64] I. m. 172.

földtől való teljes elzártság, joggal feltételezhetjük, hovatovább nem maradhattak hatás nélkül: a színpadra lépő Helené, úgy gondolom, remények és kétségek között hánykodódik, egyszer bízva gondol Hermés szavaira, hogy valamikor még együtt fog élni «Spárta híres földjén» Menelaosszal, máskor meg tépelődve fontolgatja, hátha a férje már nem is él, hátha bele kell törődnie a sorsába. Ilyen feszült és labilis lelkiállapotban nem csoda, hogy Teukros reményt keltőnek a legkevésbé sem nevezhető híreit «rosszra magyarázza», hogy az amúgysem örvendetes mendemondák a benne lappangó kételyeket mozgósítják. Mindenesetre magam részéről lélektanilag tökéletesen motiváltnak érzem Helené reakcióját, és semmi okot nem látok arra, hogy túlzásait és pesszimizmusát, panaszait vagy fájdalomkitöréseit feltétlenül az önsajnálat vagy önsajnáltatás vágyával kelljen magyarázni. Hozzátehetem, hogy a reménykedésből végső kétségbeesésbe zuhanó Helené nem társtalan figura Euripidés színpadán, aki, köztudott, a lelkiállapotváltozások és érzelmi hullámzások ábrázolásában a legmesszebbre jutott a három nagy attikai tragikus közül. Legyen szabad a kínálkozó példák sorából egyedül a taurisi Iphigeneia Helenével oly sok tekintetben rokon, Helenééhez olyannyira hasonló helyzetben levő hősnőjére hivatkoznom: ő a megmenekülését jelző álmot «magyarázza rosszra» (42—60. sor), s máris hajlandó hőn várt fivérét, Orestést, halottként elsiratni (61—62., 144—177., 229—235. sor), de még a körülményeit is ugyanolyan «pesszimista» színekkel festi le (204—229. sor), mint Helené (255—305. sor), holott Iphigeneiát Thoas nem üldözi a szerelmével! Iphigeneia általában rokonszenvesen megrajzolt alak Euripidésnél; vagy Helenével együtt most őt is önsajnálatban és önsajnáltatásban, következésképp szerepjátszásban kellene elmarasztalnunk? Befejezésül még egy megjegyzést. Mikor Helené a kar tanácsára elindul Theonoéhoz jóslatot kérni, az a szándéka, hogy nyomban véget vet az életének, ha a jósnő megerősíti Menelaos halálhírét — és az üresen hagyott színpadon kisvártatva feltűnik a holtnak hitt, már-már elparentált Menelaos, a reménytelenség mélypontján maga a megtestesült remény. Kétségkívül kiáltó, és céltudatosan előkészített kontraszt: Euripidés a prológusban még bizakodó Helenét Teukros híreivel fokozatosan a végső kétségbeesésbe juttatja, el egészen az öngyilkosság gondolatáig, hogy Menelaos színre lépése annál frappánsabb, annál sokkolóbb legyen. Helené (Karsai szemében túlzott) panaszai és sötétenlátása,[65] minden lélektani motiváltságuk mellett, egy hatásos drámai fordulathoz vezető, azt előkészítő jelenetsor építőkockái is.

Helené tehát a prológusban Hermés jóslatára hivatkozva utasítja vissza az öngyilkosságot, melyet az otthoni hírek hallatán, mintha az isteni igékről tökéletesen elfeledkezett volna, már-már elkerülhetetlennek ítél. Az érzelmi

[65] *Karsai* szerint «Helené minden szava panasz» (i. m. 163.) és «végtelen pesszimizmussal» ítéli meg helyzetét (i. m. 174. l.), ami ismét jellemének torzulását bizonyítaná. Az összehasonlítási alap azonban a «zokszó nélkül» tűrő Teukros (i. m. 163.), s ezt két szempontból is kifogásolhatónak érzem. Egyfelől nő és férfi, két természettől eltérő lelkialkat kerül közös nevezőre, másfelől Teukros sorsa a múlt szenvedései után jobbra fordul, hiszen éppen úton van Apollón jóslatában megjelölt lakhelye, Ciprus felé, Helené viszont most kezdi jövőjét teljesen reménytelennek látni. Ide kívánkozik még egy apró észrevétel. *Karsai* hosszasan latolgatja, miért került a darabba Teukros, és nem valaki más (i. m. 156 sk.). Mármost én úgy gondolom, hogy ebben fontos, ha nem döntő szerepet játszott Apollón jóslata. A görög hagyomány ugyanis legkésőbb az i. e. 5. század első fele óta tudja, hogy a ciprusi Salamis Teukros alapítása: mi sem volt egyszerűbb és kézenfekvőbb, mint a Ciprusba tartó Teukrost a jóslatkérés ürügyén egy kis vargabetűvel, rövid egyiptomi kitérő után engedni tovább útjának végcélja felé.

fordulatot, láttuk az imént, a hősnő körülményei elégségesen indokolják, arról nem is beszélve, hogy a hit és a kétség, a remény és a kétségbeesés amúgysem egymást kizáró ellentétpárok. Karsai mégis azt a következtetést vonja le a hirtelen hangulatváltozásból, hogy Helené nem hisz Hermés jóslatában, s hozzáteszi, hogy nem hiszi el később Theonoé jövendölését sem.[66] Utóbbi állításának bizonyítéka lenne a darab 528—540. sora:

ΕΛ. *ἥδ' αὖ τάφου τοῦδ' εἰς ἕδρας ἐγὼ πάλιν*
στείχω, μαθοῦσα Θεονόης φίλους λόγους,
ἢ πάντ' ἀληθῶς οἶδε· φησὶ δ' ἐν φάει 530
πόσιν τὸν ἁμὸν ζῶντα φέγγος εἰσορᾶν,
πορθμοὺς δ' ἁλᾶσθαι μυρίους πεπλευκότα
ἐκεῖσε ‹κἀ›κεῖσ' οὐδ' ἀγύμναστον πλάνοις,
ἥξειν ‹δ'› ὅταν δὴ πημάτων λάβῃ τέλος.
ἓν δ' οὐκ ἔλεξεν, εἰ μολὼν σωθήσεται. 535
ἐγὼ δ' ἀπέστην τοῦτ' ἐρωτῆσαι σαφῶς,
ἡσθεῖσ' ἐπεί νιν εἶπέ μοι σεσωσμένον.
ἐγγὺς δέ νιν που τῆσδ' ἔφασκ' εἶναι χθονός,
ναυαγὸν ἐκπεσόντα σὺν παύροις φίλοις.
οἴμοι, πόθ' ἥξεις; ὡς ποθεινὸς ἂν μόλοις. 540

Akárhogyan nézem, az idézett rész inkább Karsai ellen szól. Helené szavaiban nyoma sincs kétkedésnek, azt viszont elmondja, hogy «örvendetes felvilágosítást» (529. sor) kapott Theonoétól, férje él (530—531. sor), ott van a közelben (538—539. sor), hamarosan meg fog érkezni (534. sor)! A jelek szerint Helené igenis komolyan veszi, újjáéledt reménykedéssel fogadja Theonoé látnoki szavait, ami ellen ezúttal még az sem hozható fel, hogy a cselekmény egy további szakaszában, visszarettenve az elébük tornyosuló nehézségektől és akadályoktól, megint eljut, most már Menelaosszal együtt, az öngyilkosság gondolatáig. Ez az érv, ismétlem, itt elesik, mert Theonoé csak arról beszél, hogy Menelaos él és el fog jutni Egyiptomba, de homályban hagyja a távolabbi jövőt, jelesül a Menelaosra Egyiptom földjén váró megpróbáltatásokat és a házaspár egész későbbi sorsát. Helené tehát, nekem úgy tűnik, nemcsak a Herméstől, hanem a Theonoétól kapott jóslatban is hisz — amivel akár véget is vethetnék a fenti passzushoz fűzött megjegyzéseimnek, ha Karsai nem ruházná fel a darab lényegét érintő jelentéstartalommal az 535. sort, mondván, hogy ő a (Menelaosra vonatkozó)

ἓν δ' οὐκ ἔλεξεν, εἰ μολὼν σωθήσεται

mondatot «az Egyiptomból való távozás — tehát a megmenekülés — utáni időszakra»[67] vonatkoztatja. A sorban kifejeződő bizonytalanság pedig, véli Karsai, implicite annak a lehetőségét is magában foglalja, hogy Menelaos Spártába érkezve (*μολών*) nem lesz mentes a bajoktól (*σωθήσεται*), hogy a trójai háború hősét otthon nem a felhőtlen boldogság, csak egy kiüresedett, értéktelenné vált lét várja, ami pontosan megfelel Menelaos «tragédiá»-járól vallott elképzelésének. Feltételezve persze, hogy az 535. sort valóban a távolabbi jövőre, a Spártába érkezésre vonatkoztathatjuk! Csakhogy a szövegösszefüggés, amennyire

[66] I. m. 192.
[67] I. m. 180.

látom, nem támasztja alá ezt az értelmezést. Helené a kar unszolására fordul Theonoéhoz, sőt, a kar tagjai mondják meg azt is, miben kérjen felvilágosítást a jósnőtől, de az általuk javasolt kérdés csupán arra szorítkozik, vajon él-e a férje, vagy sem (319—320. sor), viszont mind Léda és a Dioskurosok, mind a házaspár jövendő sorsa kimaradnak belőle. És Helené alighanem szó szerint a kar által megfogalmazott kérdést tette fel Theonoénak, legalábbis (fentebb hiánytalanul idézett) beszámolójában egyedül Menelaost emlegeti, anyját és fivéreit ellenben nem, nyilván mert sem Léda, sem a Dioskurosok, sem Menelaos «megmenekülés utáni» sorsa felől nem tudakozódott. Az 535. sor már csak ezért is minden bizonnyal Menelaos Egyiptomba, nem Spártába érkezésére vonatkozik. Másfelől, gondolom, ugyanezt bizonyítja Euripidés szóhasználata is. Helené, Theonoé jóslatát idézve, elújságolja, hogy Menelaos «meg fog jönni» (*ἥξειν*), a jósnő csak egy dologban nem adott felvilágosítást, vajon «megérkezve» (*μολών*) mentes marad-e a bajoktól (534—535. sor), s végül (540. sor) így sóhajt fel: «ó jaj, mikor jössz meg (*ἥξεις*), milyen várva-vártan érkeznél (*μόλοις*)». A kulcs-igék, látjuk, azonosak, de, míg első előfordulási helyükön még kétségbe vonható talán, az utóbbi esetben már kétségbevonhatatlan, hogy Egyiptomra és csak Egyiptomra érthetők. Az 540. sor tehát, épp az azonos szóhasználat miatt, visszamenőleg is meghatározza az 534—535. sorban ki nem mondott földrajzi környezetet, ahová Menelaos majd eljut. Hogy a jósnő miért nem beszélt az Egyiptom földjén Menelaosra leselkedő veszélyekről, s hogy miért nem kérdezte ezt meg Helené (536. sor), az különösebb magyarázat nélkül is világos: a darab hátralevő részének fordulatosságát, drámai feszültségét csökkentette volna, ha Theonoé a házaspár cselszövényének, menekülési kísérletének eleve sikert, szerencsés végkifejletet jövendöl.

A Karsai festette Helené-portré azonban még korántsem teljes. Helenéje egyebek közt gúnyt űz Teukrosból,[68] mert «a végletekig kihasználja, hogy beszélgető társa a fantom-Helenét hiszi az igazinak . . .», és «annyira biztos Teukros valóságképének megingathatatlanságában, hogy nyíltan meri sajnálni Helenét, azt a személyt, akit partnere mindenkinél jobban gyűlöl, akit legszívesebben megölne».[69] Való igaz, Teukrosszal folytatott beszélgetése során a hősnő sokszor «sajnálja» vagy emlegeti magát (illetve a látszat-Helenét), s ahogy a szöveg tanusítja, egyre sűrűbben, egyre leplezetlenebbül. Valóban gúnyt űzne Teukrosból? S leginkább éppen a stichomythia utolsó harmadában, amikor a családtagjaira vonatkozó rossz híreket hallja (123—142. sor)[70]? S amiért akár a cinizmus megbélyegző címkéjét is ráragaszthatnánk?! Nem hinném; Helené magatartására nézetem szerint egyszerűbb és kézenfekvőbb magyarázat kínálkozik. Nézzük újra a körülményeit: a Héra akaratából megkettőzött, a trójai háborúért ártatlanul átkozott-elítélt asszony hosszú idő után először találkozik egy honfitársával, akiről rövidesen kiderül, hogy maga is ott harcolt Ilion alatt. Ilyen helyzetben nagyonis érthető és természetes vágya az, hogy felvilágosítást kérjen a háború menetéről, családja tagjairól és persze

[68] I. m. 165.

[69] I. m. 166.

[70] A stichomythia Helené szájára adott sorai közül névvel vagy név nélkül Helenét idézik a következők: 99. sor: *μνηστήρ ποθ' Ἑλένης* (sc. *Ἀχιλλεύς*); 109. sor: *ὦ τλῆμον Ἑλένη*; 115. sor: *γυναῖκα Σπαρτιᾶτιν*; 117. sor: *τὴν δύστηνον* (sc. *Ἑλένην*); 123. sor: *σὺν δάμαρτι Μενέλεως*; 135. sor: *Ἑλένης αἰσχρὸν . . . κλέος*. Ide tartoznak azok a sorok is, ahol Helené megfogalmazásai elárulják, hogy személyes ügyéről van szó: 125. sor: *αἰαῖ· κακὸν τόδ' εἶπας*; 133. sor: *ἀπωλόμεσθα*; 139. sor: *ὦ τάλαιν' ἐγὼ κακῶν*; 141. sor: *καλῶς ἔλεξας τοῦτο.*

alteregójáról, a fantom-Helenéről, melynek léte minden görög szemében eleven érv a bűnössége mellett. Mint ahogy korábban láttuk már, előbb résztvevően végighallgatja Teukros élettörténetét, aztán fokozatosan hozzá is jut a rég hiányolt információkhoz — más kérdés, hogy Teukros közlései korántsem örvendetesek. De közben támadhatott egy másik, lélektanilag szintén indokolt vágya, melyet én a szövegből is kiolvasni vélek: az, hogy inkognitóját levetve tisztázza magát, hogy legalább Teukrosnak elmondhassa az igazságot. Csakhogy Teukrosszal szőrmentén kell bánnia, mert a görög, noha benne csak egy, Heleneához megszólalásig hasonló idegen nőt lát, a puszta hasonlóság miatt is kishíján íjat emelt rá. Találkozásuk első pillanataiban nem is igyekszik eloszlatni Teukros tévhiedelmét, később viszont, valahányszor erre alkalom adódik, beleszövi a mondataiba Helené nevét (99. sor), hamarosan már egy-egy sajnálkozó szóval, kifejezéssel megtoldva (109., 117. sor), hátha beszélgető partnere rákérdez, miért emlegeti, miért sajnálja tulajdonképpen a háború okozóját, s akkor óvatosan hozzáfoghat az igazság feltárásához. Teukros «valóságképe» azonban, igaza van Karsainak, «megingathatatlan»: nem kezd gyanakodni, nem figyel fel arra sem, hogy a vele szemben álló nő sajnálkozik leggyűlöltebb ellenségén (109. sor). Helené most jókora lépéssel tovább merészkedik és figyelmezteti Teukrost, vegye számításba, hogy a Trójánál visszaszerzett Helené esetleg csak egy istenektől létrehozott képrázat (119. sor); mikor pedig Teukros, némileg ingerülten, más beszédtéma felé térítené (120. sor), még nagyobb nyomatékkal szögezi neki a kérdést, csakugyan olyan biztosak-e a dolgukban (121. sor), de Teukros érzéki tapasztalatokon épülő valóságképén így sem sikerül rést ütnie. Ez a négy sor (119—122) jelenti Helené önleleplező szándékának csúcsát s egyszersmind teljes fiaskóját is. A továbbiakban a hősnő nem kísérletezik többé, egy árulkodónak induló reflexióját is sietve semlegesíti (125. sor), s csak később, a családjáról hallott rossz hírek ragadtatják, érthető módon, már-már önleleplező kijelentésekre, bár az utóbbiakkal kapcsolatban (133., 139., 141. sor) az is könnyen feltételezhető, hogy ezek az érzelmi megnyilvánulások a színpadon «félre», azaz csak a közönséghez, és nem Teukroshoz adreszszáltan hangzottak el. De akárhogyan is, a Helenét emlegető és sajnáló sorokban nem kell okvetlenül a gúnyolódás szándékát felfedeznünk.

Helené a görög hősmondában a házasságtörés, az erkölcsi fertő par excellence megtestesítője, akit a mítosz Paris mellett másokkal is kapcsolatba hozott, s így nem csoda, hogy Karsai róla festett arcképén a bujaság vonása is helyet kap. A «tiszta» Helené, mondja, «feltűnően sokat beszél a szexualitásról, a *λέχος*-ról», tehát «mélyebb pszichológiai ismeret» nélkül is nyilvánvaló, hogy a szexualitás gondolatainak középpontjában áll[71]. Kétségtelen, Helené száján vissza-visszatérő refrén, hogy Menelaos iránti hűségét, kettejük hitvesi ágyának tisztaságát minden körülmények között, Theoklymenosszal szemben is megőrzi illetve megőrizte; ennyiben a «szexualitás», az «ágy» valóban erősen foglalkoztatja. De hát hogy is ne foglalkoztatná? Egyfelől — és ennek belátásához nemcsak mélyebb, de még felszínes pszichológiai ismeretek sem igen szükségesek — a szépséget ipso facto az erotikum, a szexualitás légköre veszi körül, s mennél feltűnőbb, annál inkább; épp Helené volna kivétel, korának elismert szépségkirálynője? Másfelől Helené kivételes helyzetben van, hiszen Theoklymenos szerelmi ostroma akarata ellenére kényszeríti rá, hogy únos-úntalan «szexuális» gondokba és gondolatokba bonyolódjék! Ez talán elég is lenne a

[71] I. m. 175.

hősnő bujasága mellett felhozott érvek cáfolatául, csakhogy Karsai tovább megy. Szerinte Helené legfőbb keserve nem az, hogy igaztalanul hirdetik elvetemült, hűtlen és céda nőnek; Helenét, jelenti ki, elsősorban az bántja, hogy nem élhette át, «csak elképzelni tudja mindazt a sok szexuális üldöztetést, amelyben neki nem lehetett része».[72] Magyarán, hogy jobban tűrné a hűtlenség vádját, ha Paris oldalán a gyönyöreibe is belekóstolhatott volna! Merész tétel, igazolását Karsai a Teukros távozása után következő jelenet egyik részletében véli megtalálni, ahol a reménye vesztett, sorsán tépelődő Helené, előbb felpanaszolva a karnak, hogy «el sem követett vétkei» (363. sor) pusztulásba döntötték Tróját és mérhetetlen gyászt zúdítottak a görögökre, végül két, «szexuális» ballépése miatt állattá változtatott mitológiai hősnő példáját idézi (375—385. sor):

ὦ μάκαρ Ἀρκαδίᾳ ποτὲ παρθένε — 375
Καλλιστοῖ, Διὸς ἃ λεχέων ἀπέ- — 378
βας τετραβάμοσι γυ<ί>οις·
ὡς πολὺ + μ(ητ)ρὸς ἐμᾶς + ἔλαχες πλέον, — 377
ἃ μορφᾷ θηρῶν λαχνογυίων
ὄμματι λάβρῳ {σχῆμα λεαίνης}
ἐξαλλάξασ' ἄχ<θ>εα λύπας· — 380
ἄν τέ ποτ' Ἄρτεμις ἐξεχορεύσατο
χρυσοκέρατ' ἔλαφον Μέροπος Τιτανίδα κούραν
καλλοσύνας ἕνεκεν· τὸ δ' ἐμὸν δέμας
ὤλεσεν ὤλεσε πέργαμα Δαρδανίας
ὀλομένους τ' Ἀχαιούς. — 385

Ha Karsai interpretációját elfogadjuk, Helené azért nevezi Kallistót és Merops leányát magánál boldogabbnak, mert amazok esetében a «büntetést kiváltó . . . bűn meg is történt», ő viszont csak «látszat szerint bűnösen, valóságban . . . kényszerűségből megőrzött tisztességgel jutott ugyanabba a helyzetbe», azaz neki is büntetés lett az osztályrésze, végtére mind Egyiptomba kerülését és ottani körülményeit, mind hírhedtségét akár büntetésnek is felfoghatja.[73] Mindez persze a valószínűség szintjére is legfeljebb akkor emelhető, ha Helené csakugyan magát hasonlítja össze Merops leányával és Kallistóval! A szöveg azonban épp a döntő pontokon romlott, s így eleve kétséges, szabad-e olyan messzemenő következtetéseket levonni belőle, mint Karsai teszi. K. Alt és D. Ebener kiadásaiban mindenesetre a 377—380. sor következő olvasatát találjuk:

ὡς πολὺ ματρὸς ἐμᾶς ἔλαχες πλέον,
ἃ μορφᾷ θηρῶν λαχνογυίων —
ὄμματι λάβρῳ σχῆμα λεαίνης —
ἐξαλλάξασ' ἄχθεα λύπης.

Amennyiben K. Alt és D. Ebener szövegét vesszük alapul, Karsai interpretációja máris tarthatatlan: az idézett két kiadásban ugyanis az egész passzus egyértelműen Lédára, és nem Helenére vonatkozik. De ám tételezzük fel, hogy azoknak van igazuk, akik a 377. sort

[72] I. m. 175.
[73] I. m. 176.

ὡς πολὺ μοίρας τᾶσδ' ἔλαχες πλέον,[74]

vagy

ὡς τότ' ἐμᾶς μοίρας ἔλαχες πλέον

illetve

ὡς τότ' ἐμοῦ μελέας ἔλαχες πλέον[75]

formában javítják, s akiknél ennélfogva az összehasonlítási alap nem Léda, hanem Helené; nyilván egy ilyenféle szövegvariánst elfogadó kiadásból vonta le Karsai, más javítási lehetőségeket nem említve, a maga következtetéseit, melyek azonban, amennyire látom, így sem helytállóak. Helené ugyanis félreérthetetlenül megmondja, miért tartja Kallistót és Merops leányát boldognak: azért, mert bűnük miatt állattá változva, szépségükkel együtt emberi mivoltukat, az érzéseiket is elveszítették, tehát részint «megszabadultak a fájdalom terheitől» (380. sor), részint nem árthattak senkinek, míg ő, Helené, szépségével a trójaiakra is, a görögökre is pusztulást hozott (383—385. sor), s bár ártatlan, még a bűntudat fájdalmait is viselnie kell. Helené kesergésében nem arra esik a főhangsúly, hogy a másik kettő bűnös, ő pedig nem, hanem arra, hogy amazok, vele ellentétben, bűnhődve sem szenvednek, nem érezhetik a lelkifurdalás kínjait. Korántsem az általuk elkövetett — és lelke mélyén állítólag hőn áhított — bűnökért: a rájuk mért büntetés formájáért irigyli őket Helené! A hősnő feltételezett buja alaptermészetét ilyenformán a fentebb idézett szöveg sem látszik bizonyítani. Különben is: ha Helenének annyira központi gondolata és jellemvonása lenne a szexualitás, mint Karsai hiszi, ha annyira nehezen viselné, hogy nem élhette át, csak elképzelni tudja a «szexuális üldöztetések»-et, könnyű szerrel segíthetne magán. Theoklymenos részéről a szó szoros értelmében «szexuális üldöztetés»-nek, szüntelen szerelmi ostromnak van kitéve, az alkalom adva van, élhetne vele: miért nem hajlik a szóra, miért nem enged? Miért nem lesz a király ágyasa vagy felesége, hogy ne csak a házasságtörés ódiumát, de az örömeit is átélhesse?! Gondolom, egyetlen válasz lehetséges: mert ez a Helené valóban «tiszta» nő, aki ellenáll a csábításnak, elutasítja a szexualitás minden, hű feleséghez nem illő formáját és megnyilatkozását.

Riasztóan hosszúra nyúlt kritikai észrevételeim, remélem, elégségesen mutatják, hogy a szöveg semmi esetre sem igazolja, sokkal inkább cáfolja Karsai Helené-képét, hiszen hol másféle értelmezést is megenged, mint amit Karsai javasol, hol meg az övétől gyökeresen eltérő olvasatot teszi valószínűvé vagy éppen kötelezővé. Ha pedig ez így van, akkor nincs perdöntő bizonyítéka annak, hogy Helené «alacsonyabb értékszint»-et képvisel, hogy Menelaos Helené nívójára «lesüllyedhet», azaz, hogy létrejöhet egyáltalán Menelaos-tragédia olyan értelemben, ahogyan Karsai elképzeli. Tegyem hozzá, hogy én már a Menelaos-tragédia Karsai adta elvi megalapozását is kétes értékűnek tartom. Szerinte ugyanis a darabban alapul vett monda-változatból szükségképpen adódik, hogy «hiábavaló volt a trójai háború»,[76] tehát Menelaos számára, aki életét erre a «hiábavaló» háborúra tette fel, az igazi Helenével való szembesülés,

[74] Ezt olvassuk — például — *N. Wecklein* Schulausgabé-jában is (Leipzig und Berlin, 1907).

[75] A két utóbbi javítás valamelyikét tartja valószínűnek *R. Kannicht* is, l. kiadásának a sorhoz járuló kritikai apparátusát (i. m. I. 146), s ennek megfelelően kommentárjában úgy véli, hogy Helené magát hasonlítja össze az állattá változtatott Kallistóval és Merops leányával (i. m. II. 119 sk.).

[76] I. m. 153.

az igazi Helené igazságának elfogadása, megint szükségszerűen, csak életének kiüresedését, értéktelenné válását, a tragikus bukást eredményezheti.[77] A következtetés-sor, ismétlem, kétes értékű, mert a háború «hiábavaló» voltából elvileg sem következik szükségszerűen, hogy az igazságnak, a trójai hadjárat valódi okainak és előzményeinek megismerése Menelaosban tragikus törést okoz; ugyanolyan joggal feltételezhetjük, hogy kisebb-nagyobb nehézségek árán igenis bele tud illeszkedni az új szituációba, meg tudja találni helyét az újonnan kitárulkozó valóság talaján is! Helenéhez, láttuk, nem kell «lesüllyednie», a kérdés csupán az, van-e benne elég erő és akarat, hogy az Egyiptomban talált, merőben szokatlan körülményekhez alkalmazkodjék, hogy képes-e és hajlandó-e más, eddig nem használt eszközökkel harcolni az igazáért? A kérdést természetesen nem elvi meggondolások, hanem egyedül a szöveg döntheti el, mindenekelőtt a Helené és Menelaos találkozását, egymásra ismerését tartalmazó jelenetsor (528—697. sor), melynek, mint Karsai gondolja, Menelaos teljes összeroppanásával, tragédiájával kell végződnie, s amely éppen ezért koncepciójában egyúttal a darab csúcspontja is. Nézzük hát közelebbről: hogyan zajlik le a házaspár anagnórismosa?

Az újra színre lépő Helené, miközben siet beszámolni a karnak Theonoé jóslatáról (528—540. sor), eleinte észre sem veszi Menelaost, s mikor megpillantja, az elnyűtt ruhát viselő, torzonborz férfi elöl rémületében Próteus sírjához menekül (541—556. sor). Csak miután odaért, akkor vehetik egymást tüzetesebben szemügyre (557—565. sor):

ΜΕ. τίς εἶ; τίν' ὄψιν σήν, γύναι, προσδέρκομαι;
ΕΛ. σὺ δ' εἶ τίς; αὐτὸς γὰρ σὲ κἄμ' ἔχει λόγος.
ΜΕ. οὐπώποτ' εἶδον προσφερέστερον δέμας.
ΕΛ. ὦ θεοί· θεὸς γὰρ καὶ τὸ γιγνώσκειν φίλους. 560
<ΜΕ. Ἑλληνὶς εἶ τις ἢ 'πιχωρία γυνή;>
ΕΛ. Ἑλληνίς· ἀλλὰ καὶ τὸ σὸν θέλω μαθεῖν.
ΜΕ. Ἑλένῃ σ' ὁμοίαν δὴ μάλιστ' εἶδον, γύναι.
ΕΛ. ἐγὼ δὲ Μενέλεῳ γε σ'. οὐδ' ἔχω τί φῶ.
ΜΕ. ἔγνως γὰρ ὀρθῶς ἄνδρα δυστυχέστατον. 565

Helené szinte azonnal ráismer a férjére (564. sor), Menelaos viszont csak egy, a feleségéhez «nagyon hasonló» nőt lát Helenében (559., 563. sor). Az anagnórismos így korántsem teljes, mert egyelőre nem vált kölcsönössé. Ha tehát Karsai szerint Euripidés már «a találkozás elején, két sorban elintézi»[78] a házaspár egymásra ismerését, véleménye, melyet a szöveg kétségkívül cáfol, csupán abban lelheti magyarázatát, hogy ő az egész jelenetet nem anagnórismosnak, hanem tragikusan végződő «összeütközés»-nek, «összecsapás»-nak szeretné láttatni. Pedig Helené a továbbiakban éppen az anagnórismos teljessé, kölcsönössé tételére törekszik, éppen fel nem ismert identitását igyekeznék minden lehető eszközzel bizonyítani Menelaos előtt (566—596. sor):

ΕΛ. ὦ χρόνιος ἐλθὼν σῆς δάμαρτος ἐς χέρας.
ΤΕ. ποίας δάμαρτος; μὴ θίγῃς ἐμῶν πέπλων.
ΕΛ. ἥν σοι δίδωσι Τυνδάρεως, ἐμὸς πατήρ.
ΤΕ. ὦ φωσφόρ' Ἑκάτη, πέμπε φάσματ' εὐμενῆ.

[77] I. m. 158.
[78] I. m. 183.

ΕΛ. οὐ νυκτίφαντον πρόπολον Ἐνοδίας μ' ὁρᾶς. 570
ΜΕ. οὔ που φρονῶ μὲν εὖ, τὸ δ' ὄμμα μοῦ νοσεῖ; 575
ΕΛ. οὐ γάρ με λεύσσων σὴν δάμαρθ' ὁρᾶν δοκεῖς;
ΜΕ. τὸ σῶμ' ὅμοιον, τὸ δὲ σαφές μ' ἀποστερεῖ.
ΕΛ. σκέψαι· τί σοὐ<ν>δεῖ; πίστις οὐ σαφεστέρα.
ΜΕ. ἔοικας· οὗτοι τοῦτό γ' ἐξαρνήσομαι.
ΕΛ. τίς οὖν διδάξει σ' ἄλλος ἢ τά γ' ὄμματα; 580
ΜΕ. ἐκεῖ νοσοῦμεν, ὅτι δάμαρτ' ἄλλην ἔχω. 581
ΕΛ. οὐκ ἔστιν ἄλλη σή τις ἀντ' ἐμοῦ γυνή. 574
ΜΕ. οὐ μὴν γυναικῶν γ' εἷς δυοῖν ἔφυν πόσις. 571
ΕΛ. ποίων δὲ λέκτρων δεσπότης ἄλλων ἔφυς; 572
ΜΕ. ἦν ἄντρα κεύθει κἀκ Φρυγῶν κομίζομαι. 573
ΕΛ. οὐκ ἦλθον ἐς γῆν Τρῳάδ' ἀλλ' εἰδωλον ἦν. 582
ΜΕ. καὶ τίς βλέποντα σώματ' ἐξεργάζεται;
ΕΛ. αἰθήρ, ὅθεν σὺ θεοπόνητ' ἔχεις λέχη.
ΜΕ. τίνος πλάσαντος θεῶν; ἄελπτα γὰρ λέγεις. 585
ΕΛ. Ἥρα<ς> διάλλαγμ' ὡς Πάρις με μὴ λάβοι.
ΜΕ. πῶς οὖν; ἅμ' ἐνθάδ' ἦσθ' <ἄρ'> ἐν Τροίᾳ θ' ἅμα;
ΕΛ. τοὔνομα γένοιτ' ἂν πολλαχοῦ, τὸ σῶμα δ' οὔ.
ΜΕ. μέθες με, λύπας ἄλις ἔχων ἐλήλυθα.
ΕΛ. λείψεις γὰρ ἡμᾶς, τὰ δὲ κέν' ἐξάξεις λέχη; 590
ΜΕ. καὶ χαῖρέ γ', Ἑλένῃ προσφερὴς ὀθούνεκ' εἶ.
ΕΛ. ἀπωλόμην· λαβοῦσά σ' οὐχ ἕξω πόσιν.
ΜΕ. τοὐκεῖ με μέγεθος τῶν πόνων πείθει, σὺ δ' οὔ.
ΕΛ. οἴ ἐγώ, τίς ἡμῶν ἐγένετ' ἀθλιωτέρα;
οἱ φίλτατοι λείπουσί μ', οὐδ' ἀφίξομαι 595
Ἕλληνας οὐδὲ πατρίδα τὴν ἐμήν ποτε.

Menelaos hajthatatlan. De ennél mi sem természetesebb: ő a fantom-Helenét hiszi a feleségének, akiért Trója alatt harcolt (593. sor), s akit emberei a parton őriznek (573. sor), következésképp mindaddig, míg a fantom-Helenét maga mögött tudja, az igazi Helené közléseiben, melyekkel Héra szerepéről, saját megkettőztetéséről és ártatlanságáról világosítaná fel, csak légbőlkapott fikciót, képtelen agyrémet láthat. Ezért szakítja ki magát Helené karjai közül, ezért menekülne el tőle, nem pedig, mint Karsai gondolja, annak tudatában, hogy, «ha hisz neki, egész életét, tetteit, eszményeit, isteneit kell megtagadnia», és mert a fantom-Helené «beleillik keservesen felépített, megharcolt, megszenvedett világképébe», az igazi Helené viszont nem.[79] Az én olvasatom szerint Menelaos nem «fél», nem «szorították sarokba», és válaszútra sem került, hogy két igazság, két értékrend között lenne kénytelen választani: egyszerűen latolgatja a két Helené mellett szóló érveket, s a fantom-Helenéért vezetett hadjárat magától értetődően súlyosabban esik a latba az igazi Helené szavainál, melyek igazságát egyelőre perdöntő bizonyíték sem szavatolja. S hogy itt nem «összeütközés»-ről, nem «a tragédia csúcspontjá»-ról, hanem csupán dramaturgiailag ügyesen késleltetett anagnórismosról van szó, azt, legalább számomra, különösebb kommentár nélkül is igazolja a folytatás. Menelaos már éppen távoznék a színről (595. sor), mikor megérkezik egyik embere, aki rövid bevezető után (597—600. sor, szövegét l. később) jelenti, hogy csodálatos dolog történt (601—615. sor):

[79] I. m. 183.

ΘΕ. θαῦμ' ἔστ', ἔλασσον τοὔνομ' ἢ τὸ πρᾶγμ' ἔχον.
ΜΕ. λέγ· ὡς φέρεις τι τῇδε τῇ σπουδῇ νέον.
ΘΕ. λέγω πόνους σε μυρίους τλῆναι μάτην.
ΜΕ. παλαιὰ θρηνεῖς πήματ'· ἀγγέλλεις δὲ τί;
ΘΕ. βέβηκεν ἄλοχος σὴ πρὸς αἰθέρος πτύχας 605
ἀρθεῖσ' ἄφαντος· οὐρανῷ δὲ κρύπτεται
λιποῦσα σεμνὸν ἄντρον οὗ σφ' ἐσῴζομεν,
τοσόνδε λέξασ'· „ὦ ταλαίπωροι Φρύγες
πάντες τ' Ἀχαιοί, δι' ἔμ' ἐπὶ Σκαμανδρίοις
ἀκταῖσιν Ἥρας μηχαναῖς ἐθνῄσκετε, 610
δοκοῦντες Ἑλένην οὐκ ἔχοντ' ἔχειν Πάριν.
ἐγὼ δ', ἐπειδὴ χρόνον ἔμειν' ὅσον μ' ἐχρῆν,
τὸ μόρσιμον σώσασα, πατέρ' ἐς οὐρανὸν
ἄπειμι· φήμας δ' ἣ τάλαινα Τυνδαρὶς
ἄλλως κακὰς ἤκουσεν οὐδὲν αἰτία." 615

A fantom-Helené búcsújában szinte szórul-szóra Helené korábban idézett közlései visszhangoznak, melyeket Menelaos nem hitt, nem is hihetett el: hogy Helené sosem ment Parisszal Trójába (582. = 611. sor), s hogy a háború vérzivataráért sem ő, hanem Héra felelős (581. = 610. sor). Íme, itt van a perdöntő bizonyíték: a trójai hős a feleségéhez eleddig csak hasonlónak vélt nőtől valóban a színtiszta igazságot hallotta, a kis híján eltaszított asszony valóban az ő felesége — vagyis itt és így lesz teljes az anagnórismos. Ha mármost Karsai interpretációja helytálló volna, Menelaosnak össze kellene omolnia, végtére ezekben a pillanatokban válik előtte világossá, hogy 17 évig káprázat rabja volt, hogy egy fantomért, «hiába» harcolt Ilion falainál! Ő azonban szolgája jelentésére korántsem az önmagával meghasonlott, egész eddigi életét, összes eszményeit feladni kényszerülő, tragikusan elbukott ember hangján és gesztusaival reflektál (622– 624. sor):

ΜΕ. τοῦτ' ἔστ' ἐκεῖνο· ξυμβεβᾶσιν οἱ λόγοι
οἱ τῆσδ' ἀληθεῖς. ὦ ποθεινός ἡμέρα,
ὡς εἰς ἐμάς ‹σ'› ἔδωκεν ὠλένας λαβεῖν.

Menelaos tehát, olvashatjuk, mihelyt felismeri a múltjával állítólag összebékíthetetlen igazságot, nemcsak pillanatnyi habozás vagy vonakodás nélkül, de a kétségbeesés és a megtörtség leghalványabb jelét sem mutatva, sőt, szemlátomást boldogan öleli át a feleségét. Mi több, a következő 70 (nem tévedés vagy elírás: 70!) sort a házaspár ujjongó szerelmi kettőse tölti be, melyben a kölcsönös öröm és a múltbeli, hol gyönyörűséges, hol keserű élmények felelevenítése egyaránt helyet kap (625– 697. sor). Lehet tragédiába hulló hős, aki épp tragédiája okozóját öleli magához? Azt, aki eddigi életének, eszményeinek megtagadására kényszeríti? Más szóval: bizonyítja-e az anagnórismost előkészítő vagy követő jelenetekben egyetlen mondat, egyetlen szó akár, hogy tragédia következett be?! Nem hinném. Nagy a gyanum, egyszerűen Karsai indult ki logikailag téves prémisszából s igyekszik ezt a téves előfeltételezést beleinterpretálni a szövegbe; mert, akárhogyan nézem, a kontextus sehol és semmiféle kétségbevonhatatlan bizonyítékot nem szolgáltat arra, amit ő bizonyítást sem igénylő axiómaként kezel, hogy ti. Menelaosnak «szükségképp» el kell buknia, mikor az igazi Helenét s vele együtt a «hiábavaló» háború gondolatát elfogadja.

Hiszen lám, az előbb idézett 622—624. sorból egyértelműen kiderül, hogy esze ágába sem jut azon töprengeni, vajon hiábavaló volt-e a háború vagy sem, ellenkezőleg: lelkét a viszontlátáson érzett túláradó boldogság árasztja el, minden más érzést és gondolatot háttérbe szorítva. S miért is ne lenne boldog, ha azt a nőt, akinek alteregóját, mint vélt bűnöst, «hajánál fogva» (116. sor) hurcolta el Ilionból, most «nem remélt módon» (585. sor) ártatlan, hűséges feleségként tarthatja ismét a karjai közt? Ez a Menelaos élt volna át tragédiát? Ezt a jelenetet minősítsük — a hősnő megkettőzése miatt nehezen sikeredő anagnórismos helyett — tragikus összecsapásnak? !

Az igazsághoz tartozik, hogy Karsai, bár az utóbb idézett passzusokra, hacsak emlékezetem nem csal, még utalásszerűen sem hivatkozik, mindenesetre érezte, éreznie kellett: a 622—697. sor ellentmondani látszik elképzelésének. Ezért úgy véli, hogy Menelaos szolgája — és ebben «Euripidés merőben szokatlan dramaturgiai, szerkesztési újítású»-t fedezné fel[80] — a deus ex machina funkcióját kapta, mert «megakadályozza, hogy ura jóvátehetetlent kövessen el; szavaival minden kételyt eloszlat (605—621. sor) — megoldja a helyzetet. Megjelenése olyan pillanatra esik, amikor már-már úgy látszik, nem lehet folytatni a cselekményt; Euripidés annyira eltávolodott a mitológiai cselekmény fonalától, hogy még a történet közismert végkifejletét is megváltoztatná. Nem egyszer kerülünk szembe hasonló helyzettel Euripidés műveiben, de mindig, amikor ilyen végzetes irányt venne a cselekmény . . ., megjelenik a deus ex machina».[81] Karsai szerint tehát a «deus ex machina» nélkül Menelaos távoznék a színről, azaz lehetetlenné válnék a házaspár közös hazatérése Spártába, amit pedig a feldolgozott monda-variáns tartalmaz, s amihez következésképp Euripidésnek is alkalmazkodnia kellett. Másfelől Menelaos a «deus ex machina» (vagyis az isteni akarat) hatására kénytelen vállalni Helenét, holott legszívesebben elmenekült volna előle, hogy múltját és eszményeit töretlenül megőrizhesse. Karsai értelmezésében ez lenne a magyarázata annak, hogy a tragikusan elbukó Menelaos ottmarad Helené mellett, s együttműködik vele szökésük előkészítésében, tragédiáját ilymódon még el is mélyítve; és természetesen a «deus ex machiná»-ban kifejeződő, megfellebbezhetetlen isteni döntés indokolná a házaspár önfeledt ölelkezését (622—624. sor) és a rá következő szerelmi kettőst (625—697. sor) is. Deus ex machina isten nélkül, hozzá még a darab kellős közepén és nem a megszokott helyen, az utolsó jelenetben? Ez csakugyan «merőben szokatlan» dramaturgiai újítás volna, annál sajnálatosabb, hogy Karsai nem nagyon igyekszik merész állítását más Euripidés-darabok esetleg párhuzamba hozható helyeivel alátámasztani; ha pedig a Helenében találhatjuk a görög drámairodalom egyetlen, a darab közepére időzített, isten helyett embert felléptető deus ex machiná-ját, az a jelenet amúgyis merész értelmezését még problematikusabbá teszi. Magam részéről már csak ezért is felettébb kétségesnek tartom, szabad-e a most tárgyalt jelenetben deus ex machináról beszélnünk. Akadnak azonban egyéb aggályaim is. Mindenekelőtt: a fogalom per definitionem egy isten megjelenését követeli a «gépezetről» — a szolga és színrelépése viszont nemcsak az első, de a második követelményt sem elégíti ki. A vélt deus ex machina «isteni» jellegét mentendő, Karsai ugyan azzal érvel,[82] hogy a fantom-Helené végszavait idéző szolga akaratlanul is az

[80] I. m. 186.
[81] I. m. 185, 201.
[82] I. m. 188.

isteni döntés közvetítője lesz (ha ugyan jogosult a fantom-Helené búcsúját isteni döntésként értelmezni), érve azonban nem sokat mond, mert ezen az alapon deux ex machiná-vá léptethetnénk elő a sophoklési Antigoné Teiresiasát is, aki szintén az istenek akaratát és ítéletét revelálja Kreón előtt. A fogalom érvényességi körének ekkora tágításával különben csak az Iónban (Athéna darabvégi fellépését leszámítva) két jelenetet nevezhetnénk ki deus ex machiná-nak! Az lenne a Pythia, aki az Ión mellett hajdan talált ismertetőjeleket bemutatva megakadályozza, hogy Ión «jóvátehetetlen»-t kövessen el és saját anyja gyilkosává süllyedjen; ráadásul a Pythia is Apollán parancsára halogatta mindezideig a gnórismata feltárását (1319—1368. sor), tehát, ellentétben Menelaos szolgájával, nemcsak áttételesen, hanem a szó szoros értelmében az isteni akarat közvetítője. Sőt, ha nagyon akarom, egy furcsa, hírnökjelentésbe beleszőtt deus ex machina lehetne az a galamb is, mely viszont Kreusa Ión ellen koholt gyilkos tervét hiúsítja meg, s mert a galamb Apollán Delphoi-i szentélyében sértetlenséget élvező madár, némi erőlködéssel madár létére is az isteni akarat eszközének tekinthetnénk. Végül: a deus ex machina megakadályozni, nem pedig elősegíteni, beteljesíteni szokta a tragédiát! De ám hagyjuk jóvá feltételesen, hogy a szolga valóban a deus ex machina funkcióját kapta Euripidéstől, s Menelaos valóban az ő közbelépésének hatására kényszerül belenyugodni az isteni döntésbe, elfogadni Helenét és önnön tragikus bukását. A belenyugvásnak, az elfogadásnak azonban érzelmi fokozatai vanak, a készséges hajlandóságtól a halálraszánt, apatikus lemondásig, s Menelaos a szövegből ítélve nemhogy készségesen: boldog örömmel fogadja az istenek akaratát, vagy, én inkább így fogalmaznék, a Helené személyazonosságát igazoló érveket. Summa-summárum, a Menelaos-tragédia még az állítólagos deus ex machina segítségével sem bizonyítható. Más, és nem is érdektelen kérdés, mit tett, mit tehetett volna Euripidés, ha Menelaosból csakugyan tragikus hőst akar formálni? Nos, megközelítésként íme egy számomra kézenfekvőnek tűnő lehetőség: a Menelaosnál hitelt nem találó Helené elkeseredetten berohan a palotába; kisvártatva fellép a szolga és jelenti, hogy a fantom-Helené az égbe szállt, szertefoszlott; Menelaos most monológban elemzi a váratlan fordulatot, leszámol múltjával, eddigi eszményeivel, s hosszas vívódás után belátja, hogy vállalnia kell az igazi Helenét; végül pedig kihívatja feleségét a palotából és hozzáfognak előkészíteni a szökést. Ezesetben persze elmaradna az ölelkezés és a szerelmi kettős, mely, ismétlem, sehogyan sem illik egy tragédiát átélt Menelaoshoz.

A Menelaos-tragédiát tehát csak Karsai hibás prekoncepciója követelné meg, de hiába igyekszik Helené «alacsonyabb értékszint»-jét bizonyítani, hogy aztán Menelaost «lesüllyeszthesse» rá, hiába iktatna közbe egy módfelett problematikus deus ex machiná-t a tragédia valószínűsítésére, a szöveg mindezideig nem igazolta elképzelését. Azt viszont helyesen látja Karsai, hogy most, miután a fantom-Helené megszűnt létezni, mind Menelaosnak, mind az egyetemes görögségnek állást kell foglalnia, vajon hiábavaló volt-e a trójai háború, melyben nem az igazi Helenéért, hanem csupán a hasonmásáért küzdöttek, szenvedtek, hullottak el? Egy bizonyos: Zeus szempontjából a hadjárat a prológusban idézett mindkét célt elérte: megritkította az emberiséget a földön (39—40. sor) és dicsővé tette Achilleust (41. sor). Ami a görögséget, a görög átlagembert illeti, az ő véleményüket a darabban, Karsai itt is fején találja a szöget, a fantom-Helené eltűnéséről tudósító szolga fejezi ki.[83] Jelentése elején,

[83] I. m. 189.

emlékszünk még rá, azzal kezdte, hogy Menelaos «ezernyi szenvedést hiába tűrt» (603. sor), éppen mert a fantom-Helené, akit ő természetesen az igazi Helenének vél, eltűnt, nincs sehol. Aztán megpillantja Helenét, s még nem tudva, hogy az igazi Helené áll előtte, így kiált fel (616—621. sor):

ὦ χαῖρε, Λήγας θύγατερ· ἐνθάδ' ἦσθ' ἄρα.
ἐγὼ δέ σ' ἄστρων ὡς βεβηκυῖαν μυχοὺς
ἤγγελλον εἰδὼς οὐδὲν ὡς ὑπόπτερον
δέμας φοροίης. οὐκ ἐῶ σε κερτομεῖν
ἡμᾶς τόδ' αὖθις, ὡς ἄδην ἐν Ἰλίῳ 620
πόνους παρεῖχες <σ>ῷ πόσει καὶ συμμάχοις.

A szolga álláspontja egyértelmű: amíg Helené velük van, nem érdemel feddést, nem kell és nem szabad szemére hányniuk, hogy «elég bajt szerzett férjének és harcostársainak Ilion alatt» (620—621. sor), végtére a háború érte folyt, s ha épségben hazavihetik, mégsem szenvedtek hiába. Csakhogy hamarosan, a házaspár ujjongó, boldog kettősére figyelve, kezdi nem érteni az eddig érteni vélt helyzetet (700—710. sor):

ΘΕ. Μενέλαε, κἀμοὶ πρόσδοτον τῆς ἡδονῆς, 700
ἣν μανθάνω μὲν καὐτός, οὐ σαφῶς δ' ἔχω.
ΜΕ. ἀλλ', ὦ γεραιέ, καὶ σὺ κοινώνει λόγων.
ΘΕ. οὐχ ἥδε μόχθων τῶν ἐν Ἰλίῳ βραβεύς;
ΜΕ. οὐχ ἥδε, πρὸς θεῶν δ' ἦμεν ἠπατημένοι,
νεφέλης ἄγαλμ' ἔχοντες ἐν χεροῖν λυγρόν. 705
ΘΕ. τί φῄς;
νεφέλης ἄρ' ἄλλως εἴχομεν πόνους περί;
ΜΕ. Ἥρας τάδ' ἔργα καὶ θεῶν τρισσῶν ἔρις.
ΘΕ. ἦ δ' οὖσ' ἀληθῶς ἐστιν ἥδε σὴ δάμαρ;
ΜΕ. αὕτη· λόγοις {δ'} ἐμοῖσι πίστευσον τάδε. 710

Most a szolga szembesül az igazsággal, mint az imént Menelaos, de, akár urát, az új felismerések őt sem taszítják kétségbeesésbe, nem idéznek elő benne tragikus konfliktust. Minden különösebb lelki megrázkódtatás nélkül fogadja el, hogy «becsapták őket az istenek» (704. sor), s hogy Héra mesterkedése folytán «egy ködképért, fölöslegesen fáradtak» (707. sor). Mindjárt meg is magyarázza, immár Helenéhez fordulva, miért nem lepődik meg az eseményeken, miért tudja a történteket beleilleszteni a világszemléletébe: az istenség, úgymond, «talányos» (*ποικίλον*, 711. sor), «nehezen megismerhető» (*δυστέκμαρτον*, 712. sor) lény, tetteit, döntéseit kiszámítani lehetetlen, hiszen lám, Menelaos is hiába törte magát a harcmezőn, nem ért el vele semmit, most meg minden úgyszólván az ölébe hullik, holott az ujját sem mozdította érte (719—720. sor). Vagyis, ha a háború «hiábavalóságát» az istenek, és nem az emberek idézték elő, akkor el kell fogadni, bele kell törődni, tragikusan venni pedig nem szabad, fennakadni rajta, netán háborogni miatta fölösleges és értelmetlen, hiszen ilyen az élet, ilyenek az istenek. Reálpolitikus álláspontja logikus következményeképp morális ítéletet is csak emberekkel kapcsolatban formál. Mindenekelőtt, a frissiben nyert felvilágosításoktól indíttatva, felmenti, «rehabilitálja» a háború vélt okozóját, Helenét (720—721. sor), aztán helyette a jósokat, Kalchast és Helenost teszi felelőssé a sok hiába ontott vérért, mert ha valakinek,

hát nekik igazán tudniuk és közölniük kellett volna, hogy a trójai hadjárat oka és célja egy ködkép, egy fantom, semmi más (744—757. sor). Azzal egyébként, hogy a jósok felelősségét és a jóslás haszontalanságát ilyen nyomatékosan hangsúlyozza, más céljai is lehettek Euripidésnek. Az egyik gyanúthatóan az volt, hogy, kivonva az isteneket a morális megítélés hatálya alól, elkerülhesse az asebeia vádját, melyet a hagyományos istenvilág nyílt és kevésbé nyílt kritikája miatt amúgyis elégszer a fejéhez vágtak. Másfelől, és ezt a szöveg is bizonyítja, így készítette elő a nemsokára soron következő Menelaos—Helené—Theonoé jelenetet, azaz, nemcsak az én véleményem szerint, a darab csúcspontját, ahol a látnok királylány, elmarasztalt céhtársai, Kalchas és Helenos pozitív ellentétpárjaként, épp jós mivoltán felülemelkedve, józan morális megfontolásokból segíti elő a jog és az igazság érvényesülését, vagy másképp azt, hogy Menelaos és Helené küzdelme *ne* legyen hiábavaló, amivel mintegy igazolja és a valóságba ülteti át a szolga jósokra eldörgött tirádájának (744—757. sor) szentenciózussá formált utolsó szavait:

γνώμη δ' ἀρίστη μάντις ἥ τ' εὐβουλία.

A jelenet kétségkívül igen fontos, ha nem is azért, mert itt, mint Karsai mondja, «Menelaos tragédiájának újabb állomásához érkezünk», mikor is «Menelaos maga kényszerül elmondani bukása történetét».[84] Az epizód fontosságát az adja, hogy a szolgának Euripidés egy kicsit a rezonőr szerepét szánta: az eseményekhez fűzött megjegyzéseiben és reflexióiban «a nép hangját»[85] akarja kifejezésre juttatni, általa tulajdonképpen az egész, háborút végigszenvedett görögséggel menteti fel Helenét és magyaráztatja el mindjárt azt is, hogy miért nem vezet szükségszerűen tragédiához a nagy hadjárat igazi okainak feltárulása.

És a szolga némileg Menelaos helyett, ura nevében is beszél. Mert amikor Menelaos olyan önfeledten öleli át a végre «azonosított» Helenét, nyilván ugyanazt gondolta végig, amit most embere szóban is rendre megfogalmaz: hogy a felesége nem bűnös, tehát jogosan örülhet a viszontlátásnak, s hogy a háború hiábavalóságáért, ha egyszer a tudottan «talányos» és «nehezen megismerhető» istenek intézték így, kár volna magát emésztenie. Menelaos gondolatsorát persze nem a szöveg, csak az ölelésre tárt kar gesztusa fejezi ki, a cselekedet indokolása helyett maga a cselekvés. Van azonban egy pont, mely mintha visszamenőleg is valószínűsítené, hogy a gondolatok Menelaosban és emberében nagyjából párhuzamos pályán mozoghattak: a dupla anagnórismos után mindketten Helené és az ő hajdani eskövőjének boldog pillanatait idézik fel (639—640. sor[86] illetve 722—725. sor), ezzel szinte sejtetve, hogy a viszontlátás nem csupán a házasélet folytatását teszi lehetővé, hanem már-már új esküvővel ér fel, melynek felhőtlen boldogságát, nem kétséges, Helené bűntelensége biztosítja. Mert valóban: ha Helené nem a többi Euripidés-darabok céda némbere és a háborúért sem felelős, ha Menelaosban nem okoz tragikus konfliktust az elmúlt 17 év hasztalan-céltalan vérontása és szenvedése, s ha a görögök egyetemlegesen felmentik, újra befogadják Helenét, ugyan mi akadályozhatná

[84] I. m. 189.
[85] Így R. Kannicht: i. m. II. 201.
[86] *R. Kannicht* kiadása, *K. Alt*éval és *D. Ebener*ével ellentétben, a 639—640. sort, bár feltételesen, nem Menelaos, hanem Helené szájára adja.

meg harmónikus együttélésüket? De ne siessek ennyire előre. Elvben még mindig lehetséges (a darab felénél sem tartunk!), hogy a váratlan viszontlátás pillanatnyi eufóriája után Menelaos más belátásra tér, és a szokatlan körülmények között nem találva helyét, csakugyan kiábrándult, mindenben csalódott roncsként kerül haza Spártába. Pontosan ezt igyekszik bizonyítani Karsai: szerinte ugyanis Menelaos valójában nem akarja Spártába vinni Helenét, s maga is legszívesebben ott halna meg Egyiptom földjén, vagy párviadalban, vagy saját kezével vetve véget az életének,[87] de tragédiáját éppen az tetőzi be, hogy neki a hősi halál kegyelme sem adatik meg, ellenkezőleg, neki életben kell maradnia, kénytelen Helenével együtt haza térni. Karsai azonban következtetéseit zömmel a Menelaos—Helené—Theonoé jelenetből (865—1031. sor), azon belül is főleg Menelaos Theonoéhoz intézett szavaiból (947—995. sor) vonja le. Tanácsos és érdemes lesz hát egy kicsit vallatóra fogni Menelaos és Helené — Theonoé fellépését megelőző — párbeszédét (761—864. sor), melynek szövege, látni fogjuk, értékes adalékokat szolgáltat az anagnórismos és a szerelmi kettős, vagyis a meglepetés és az ujjongás után némileg már higgadófélben levő Menelaos érzelem- és gondolatvilágához, terveire-szándékaira egyaránt éles fényt vetve.

Ahogyan a szerelmi kettősben Helené mesélte el férjének megkettőztetése és Egyiptomba kerülése történetét (660—698. sor), most, felesége kérésére, Menelaos érzékelteti néhány vonással, nem is annyira a háborút, mint inkább az utóbbi 7 év bolyongásait (762—776. sor), melyek során Egyiptomig jutott. Helenének ez juttatja eszébe, hogy a harcok és a tenger vészei után Egyiptom földjén Menelaos újra veszélyek közé került: tudtára adja, hogy Theoklymenos kivégezteti az oda vetődő görögöket, őt pedig, bár eddig minden ostroma hiábavaló volt, erőnek-erejével feleségül akarja venni.[88] A helyzet súlyosságára rádöbbenő Menelaos a tények ismeretében felteszi a kérdést (802—806. sor):

ΜΕ. οὐδ' ἄρα πρὸς οἴκους ναυστολεῖν <σ'> ἔξεστί μοι;
ΕΛ. ξίφος μένει σε μᾶλλον ἢ τοὐμὸν λέχος.
ΜΕ. οὕτως ἂν εἴην ἀθλιώτατος βροτῶν.
ΕΛ. μή νῦν καταιδοῦ, φεῦγε δ' ἐκ τῆσδε χθονός. 805
ΜΕ. λιπὼν σέ; Τροίαν ἐξέπερσα σὴν χάριν.

Menelaos kész lenne feleségéért nyíltan harcba szállni Theoklymenos ellen, a körülményeket jobban ismerő Helené viszont inkább a cselben reménykedik,

[87] I. m. 196, 199.

[88] *Karsai* szerint Helené feltűnően sokszor emlegeti a házastársi hűséget, ágya tisztaságát, holott Menelaost, mondja, voltaképpen nem érdekli, bűnös-e vagy sem, Menelaos «érzelmi indítékairól nem esik szó a darabban» (i. m. 171.). A szöveg azonban, úgy nézem, ellene bizonyít. Végtére Menelaos Trójából «hajánál fogva» (116. sor) hurcolta ki Helenét, nyilván mert vétkesnek ítélte, itt viszont megöleli, megintcsak nyilvánvalóan azért, mert most már tudja, hogy ártatlan. Továbbá: mikor Helené, még fantom-párja eltűnése előtt, bűntelenségét bizonygatja, Menelaos az éppen nem közömbösséget kifejező *ἄελπτα* (585. sor), és nem a sorba metrikailag tökéletesen illő, de jóval semlegesebb *ἄπιστα* szóval ad hangot kétkedésének. Végül itt van a házaspár sorra vett jelenete: az érzelmileg — *Karsai* szemében — közönyös Menelaos bizony rákérdez Helenére, vajon csakugyan sikerült-e elkerülnie «Theoklymenos ágyát» (794. sor), s vajon *τίς τοῦδε πειθώ; φίλα γάρ, εἰ σαφῆ λέγεις* (796. sor)! A többi Euripidés-darabban szerepeltetett Menelaosra igaz lehet *Karsai* állítása; a Helené Menelaosa számára viszont látnivalóan nem mindegy, bűnös vagy bűntelen asszonyt visz-e magával haza — erre egyébként a darab hátralevő részében is vannak még utalások.

de nyomban belátja, hogy a látnok Theonoé közelsége miatt semmiféle fondorlattal nem érnének célt. A teljes kiúttalanság láttán Menelaos már a halálra gondol, míg Helené annak lehetőségét latolgatja, nem bírhatnák-e rá Theonoét, hogy hallgasson fivére előtt Menelaos megérkezéséről. Menelaos bizonyosságot akar (828—830. sor):

ΜΕ. πείσαντε δ' ἐκ γῆς διορίσαιμεν ἂν πόδα;
ΕΛ. κοινῇ γ' ἐκείνῃ ῥᾳδίως, λάθρᾳ δ' ἂν οὔ.
ΜΕ. σὸν ἔργον, ὡς γυναικὶ πρόσφορον γυνή. 830

De mi lesz, vetődik fel szükségképpen a kérdés, ha Theonoé nem áll kötélnek? A következtetést Helené vonja le: Menelaos meghal, rá pedig kényszerű házasság vár. Az utóbbi szavakra Menelaosból kitör az indulat (834—840. sor):

ΜΕ. προδότις ἂν εἴης· τὴν {δὲ} βίαν σκήψασ' ἔχεις.
ΕΛ. ἀλλ' ἁγνὸν ὅρκον σὸν κάρα κατώμοσα . . . 835
ΜΕ. τί φῄς; θανεῖσθαι; κοὔποτ' ἀλλάξεις λέχη;
ΕΛ. ταὐτῷ ξίφει γε· κείσομαι δὲ σοῦ πέλας.
ΜΕ. ἐπὶ τοῖσδε τοίνυν δεξιᾶς ἐμῆς θίγε.
ΕΛ. ψαύω, θανόντος σοῦ τόδ' ἐκλείψειν φάος.
ΜΕ. κἀγώ, στερηθεὶς σοῦ τελευτήσειν βίον. 840

A kölcsönös eskü után Menelaos felvázolja az együttes öngyilkossát tervét, hozzáfűzve, hogy előbb még kötelessége megküzdeni Theoklymenosszal: ne mondhassák róla, «ha Hellasba ér» (846. sor), hogy ő, akinek igazáért annyi hős pusztult el, saját felesége védelmében nem meri vállalni a halált. Alig ér mondanivalója végére, Helené észreveszi a palota kapuján kilépő Theonoét, s tudván tudja, hogy itt a sorsdöntő pillanat: a következő percek életben maradásuk, szökésük, jövendő boldogságuk lehetőségéről döntenek.

Milyen hát Menelaos a Theonoéval való találkozás előtt? Mikor a viszontlátás sokk-hatása a múlté, s az öröm eufóriáját, ha az anagnórismosból eredő esetleges nehézségeket eddig netán elhomályosította is, már a jelen gondjai, az esélyek és lehetőségek hűvös mérlegelése váltotta fel? Mit mond róla a szöveg, melynek egyébként csak az érzelmeire-szándékaira leginkább rávilágító részleteit idéztem? Nos, annyi bizonyos, hogy Menelaos egyelőre kissé ügyefogyottan mozog a számára szokatlan körülmények között: különben nem képzelné, hogy elég kardot rántania az ország uralkodója ellen, s mindjárt viheti haza Helenét. Menelaosban még működnek a «trójai reflexek», csupán később, saját halála hírnökeként, az álhajótörött szerepének eljátszásával bizonyítja be, hogy alkalmazkodni tud az új helyzet új követelményeihez, túl tud emelkedni «hősi múltja» beidegzettségein, nem egyedül a fegyverforgatásban járatos. De azért józan judiciumát az elő-előtörő trójai reflexek ellenére sem veszti el: szökésük kitervelésében az irányító szerepet önként és tudatosan engedi át a helyismerettel rendelkező Helenének (830. sor). Ha tehát aktivitását korlátozza is, korántsem «tragikus bukása» eredményeképp cselekszik így, mint Karsai hiszi,[89] hanem józan meggondolásból. Ennél fontosabb tanúsággal is szolgál azonban a jelenet. A fentebb idézett szövegrészletek, gondolom, egyértelműen bizonyítják, hogy Menelaos élni akar, eltökélt szándéka hazatérni

[89] I. m. 187

(846. sor), mégpedig Helenével együtt (802.,[90] 806., 828. sor); hogy Helené «ágya nélkül» (803. sor) ő lenne «a világ legboldogtalanabb embere» (804. sor), hiszen Helené és Theoklymenos házasságának még az említésére is szikrát vet benne az indulat (834. sor); továbbá, hogy az öngyilkosságot — Helenével együtt (836—840. sor)! — csak végső megoldásként tervezi, arra az esetre, ha nem sikerül szökniük, vagyis, ha másképp felesége Theoklymenos hatalmába kerülne. És ez még nem minden: Menelaos figyelemre méltó módon átértékeli, sajátos és új megvilágításba helyezi a trójai háborút, melyet eddig mint hiábavaló vérontást emlegettek, nem csupán a szolga, hanem Helené és a kar is. Menelaos most kijelenti, hogy azért nem hagyhatja Helenét Egyiptomban, mert «Trójáť *érte* dúlta fel» (806. sor)! Magyarán mondva, Menelaos egyesíti, azonosítja az igazi Helenét fantom-párjával, ami voltaképp tökéletesen érthető, végtére ő abban a hitben küzdötte végig a háborút, hogy a harc az igazi Helenéért folyik. Csakhogy az azonosításnak messzemenő következményei vannak. Igy az egyiptomi kaland, Helené kiszabadítása és megmentése egyszeriben a nagy hadjárat részévé, mondhatni befejező epizódjává integrálódik; a háború, legalább Menelaos számára, akkor lenne igazán értelmetlen, ha a felesége nélkül térne haza, ha otthagyná őt Egyiptomban, Theoklymenos prédájául. Abból viszont, hogy Menelaos felfogásában a szökés előkészítése és végrehajtása a trójai háború részét alkotja, más, több is következik: mégpedig az, hogy nem tagadja, mert nem is kell megtagadnia, sem az Ilion alatt vívott harcokat, sem eddigi eszményeit, azaz az utóbbi 17 esztendőt, s hogy múltját, jelenét és jövőjét szerves egésznek érzi, melyet semmiféle tragikus bukás nem tört ketté. Tegyem hozzá: Karsai értelmezése, sajnálatos módon, ezt a részletet sem vette tekintetbe.

És most lássuk a Theonoé—Helené—Menelaos epizódot: Theonoé tehát színre lép, s mikor közli a házaspárral, hogy az istenek a nap folyamán fognak dönteni sorsukról, vagyis pillanatnyilag egyedül rajta áll, sikerül-e Theoklymenos elöl Hellasba szökniük vagy sem, elsőként Helené, másodjára Menelaos fordul hozzá, támogatást és segítséget, illetve igazságos döntést kérve. Kettőjük magatartása, sőt, céljai között Karsai döntő különbséget lát. Helené inkább az érzelmekre igyekszik hatni, «beszédének lényege a kérés, a rábeszélés», jelenti ki (és itt egyetértek vele), Menelaostól ellenben, úgymond, «nem pontosan átgondolt mondanivaló szabályos sorrendbe szedett előadását . . ., hanem indulatos kihívást»[91] hallunk. Distinkciója arra is utalhatna, hogy a két szereplő alapjában azonos tartalmú közlendőjét Euripidés dramaturgiai szükségszerűségből eleve másként fogalmazva, más formában és hangnemre is eltérően komponálta meg; azaz, hogy a költői ellenpontozás technikájának tulajdoníthatjuk, ha Helené főként a balsorsára hivatkozó *ἱκέτις* vonásait kapja, míg Menelaos elsősorban az értelemre és nem az érzelmekre appellál, ha Helené leborul Theonoé előtt és könyörög, Menelaos viszont büszkén állva marad és a

[90] A Helenére vonatkozó σ' a kéziratokban nem szerepel ugyan, de *R. Kannicht* kiadásán kívül ezzel a betoldással hozzák a sort *K. Alt* és *D. Ebener* kiadásai is. Itt jegyzem meg, hogy Helené hazavitelének gondolata, szinte magától értetődő természetességgel, már korábban is felmerül. A szerelmi kettős után, mikor Menelaos visszaküldi parton maradt társaihoz a szolgáját, aki az imént «boldogságának szemtanúja volt» (*μετασχὼν τῆς ἐμῆς εὐπραξίας*, 736. sor), azt üzeni vele, hogy álljanak készenlétben, mert «szeretné őt — azaz Helenét — valahogyan kilopni Egyiptomból» (*τήνδε πως δυναίμεθ' ἐκκλέφαι χθονός* 741. sor).

[91] I. m. 194.

gondolat, az érvek fegyverével harcol, stb. És az ellenpontozás, a dramaturgiai szempontoktól eltekintve, lélektanilag is motivált: Helené nő, Menelaos férfi, ráadásul harcban edzett katona; Helené már régóta ismeri, Menelaos ellenben először látja Theonoét; egyikhez inkább a kérlelés, másikhoz inkább a kemény szembenézés attitüdje illik. De nem, nem erről van szó. Karsai a költői ellenpontozás talán nem is egészen tudatosított szándékánál sokkal többet akar bizonyítani: szerinte ugyanis Menelaos, épp «indulatos kihívásá»-val, valójában arra venné rá Theonoét, hogy utasítsa el szökési tervüket, s így tegye számára lehetővé legalább a tragédiáját hősi szférába emelő öngyilkosságot. Az általa kialakított tragédia-koncepció következményeképp, magától értetődik, Karsai nem is kereshet egyebet Menelaos Theonoéhoz intézett szavaiban, mint a hős utolsó, kétségbeesett kísérletét, hogy halála árán megszabadulhasson a rá váró kiüresedett, értéktelenné vált léttől.[92] De vajon milyen eredményt kapunk, ha nem az ő — hibásnak bizonyult — elképzeléséből indulunk ki, s szem előtt tartjuk azokat a szövegrészleteket is, melyeket a maga részéről nem méltatott figyelemre?

Való igaz, Menelaos azzal kezdi, hogy trójai múltjához nem lenne illő sírnia és könyörögnie (947—953. sor). Ugyanúgy kétségtelen, hogy kérésnek semmi nyoma, helyette választási lehetőséget tár Theonoé elé (954—958. sor):

> *ἀλλ', εἰ μὲν ἄνδρα σοι δοκεῖ σῶσαι ξένον*
> *ζητοῦντά γ' ὀρθῶς ἀπολαβεῖν δάμαρτ' ἐμήν,* *955*
> *ἀπόδος τε καὶ πρὸς σῶσον· εἰ δὲ μὴ δοκεῖ,*
> *ἐγὼ μὲν οὐ νῦν πρῶτον ἀλλὰ πολλάκις*
> *ἄθλιος ἂν εἴην, σὺ δὲ γυνὴ κακὴ φανῇ.*

Annyi bizonyos, halálra is *elszánt*, bár nem feltétlenül halni *akaró* ember szavai. Már csak azért sem, mert akkor nyilvánvalóan az előnyben részesített lehetőség (a halált jelentő második) állna az élen. Másfelől, és talán ezt sem érdektelen megjegyeznem, a két lehetőséget Menelaos mindjárt morálisan is minősíti: ő «jogosan» (955. sor) kéri vissza a feleségét, tehát szökésük is jogos és igazságos, megakadályozása viszont Theonoé «gonoszságát» (958. sor) bizonyítaná. De hát egy halálra vágyó ember épp azt nevezné gonosznak, akitől a megváltó véget várja, és éppen olyan cselekedetért, mellyel áhított pusztulását elősegítené? S, ha már annyira vágyakozik a megsemmisülés, azaz a második lehetőség után, miért mondja, hogy ennek teljesülése esetén «szerencsétlen» (958. sor) lesz?! A következő 3 sor átvezetés az érdemi mondanivalóhoz (959—961. sor):

> *ἃ δ' ἄξι' ἡμῶν καὶ δίκαι' ἡγούμεθα*
> *καὶ σῆς μάλιστα καρδίας ἀνθάψεται* *960*
> *λέξω τάδ' ἀμφὶ μνῆμα σοῦ πατρὸς πεσών.*

A nyúlfarknyi részlet több szempontból is fontos. Az első sor mintegy összefoglalja a kettős tagolású bevezetést: az *ἄξι' ἡμῶν* az első 7, a *δίκαια* az utáha következő 5 sort, melynek vezérszólama csakugyan a két lehetőség igazságos illetve igazságtalan volta. A *δίκαια* szó azonban érzésem szerint azt is jelzi, hogy Menelaos a következőkben nem az igazságtalan második, hanem az igazságos első lehetőség, nem a halál, hanem az élet, Helené visszaadása és szökésük

[92] I. m. 196.

támogatása mellett érvel majd — rögtön meglátjuk. És még egy: Menelaos tudatosan úgy igyekszik csoportosítani a mondanivalóját, hogy Theonoé «szívét a legmélyebben érintse» (960. sor). A «kihívás» mögött működő «indulat» tehát nagyonis fegyelmezett, mondhatni kontrollált indulat, nem ragadja el a beszélőt, nem zavarja gondolatainak szabatos kifejtésében.[93] A Helené «szívét legmélyebben érinteni» hivatott érvek azonban sajátos formában jelentkeznek: Menelaos Theonoé helyett a rég halott Próteushoz (962—968. sor) és az Alvilág királyához, Hadéshez (969—974. sor) intézi szavait! Karsai hosszas fejtegetésekbe bocsátkozik a hely értelméről, s végülis, sommásan fogalmazva, arra a konklúzióra jut, hogy a két «ima» (vagy kérés, könyörgés, követelés, definíció most mellékes), akár a bevezetés első 7 sora, Menelaos tragikus magányát, helyzetének képtelenségét, abszurd voltát[94] fejezi ki (962—974. sor):

ὦ γέρον, ὃς οἰκεῖς τόνδε λάινον τάφον,
ἀπόδος, ἀπαιτῶ τὴν ἐμὴν δάμαρτα σε,
ἣν Ζεὺς ἔπεμψε δεῦρό σοι σῴζειν ἐμοί.
οἶδ' οὔνεχ' ἡμῖν οὔποτ' ἀποδώσεις θανών· 965
ἀλλ' ἥδε (sc. *Θεονόη*) *πατέρα νέρθεν ἀνακαλούμενον*
οὐκ ἀξιώσει τὸν πρὶν εὐκλεέστατον
κακῶς ἀκοῦσαι· κυρία γάρ ἐστι νῦν.
ὦ νέρτερ' Ἄιδη, καὶ σέ σύμμαχον καλῶ,
ὃς πόλλ' ἐδέξο τῆσδ' (sc. *Ἑλένης*) *ἔκατι σώματα* 970
πεσόντα τῷμῷ φασγάνῳ μισθὸν δ' ἔχεις·
ἢ νῦν ἐκείνους ἀπόδος ἐμψύχους πάλιν,
ἢ τήνδ' (sc. *Θεονόην*) *ἀνάγκασόν γε + εὐσεβοῦς πατρὸς*
κρείσσω + φανεῖσαν τἀμ<ά γ'> ἀποδοῦναι λέχη.

Menelaos, érvel Karsai, a múlt, a letűnőben levő hősi korszak képviselője, csakhogy abban már csalódott, a jelenben viszont nem leli a helyét; segítségért ösztönösen a múlt megtestesítőihez, a halott Próteushoz és a halottak urához, Hadéshez folyamodnék, kérései azonban paradox, mert teljesíthetetlen kérések (hiszen Próteus ugyanúgy nem adhatja vissza a rá bízott Helenét, mint ahogy Hadés sem a trójai háború elesettjeit), de, véli Karsai, éppen ez világít rá a hős abszurd helyzetére, melybe a tragikus bukás után került. Bár kissé komplikált, tagadhatatlanul ingeniózus magyarázat. Mindamellett, amennyire látom, akad más, egyszerűbb és kézenfekvőbb értelmezési lehetőség is. Menelaos, emlékszünk, mindjárt a kezdet-kezdetén kijelentette, hogy nem fog könyörögni, nem borul Theonoé lábai elé, aztán lám, mégis leborul, nem ugyan a jósnő, hanem Próteus sírja előtt (961. sor), s ha hozzá nem is, a halott királyhoz és Hadéshez mindenesetre kéréssel fordul. A leborulás *ἱκέτις*-aktusát megelőzően azonban azt is félreérthetetlenül közli, hogy mondandója «legmélyebben» Theonoé «szívét érinti» majd (960. sor). A két kérés címzettje tehát csak látszatra, formálisan Próteus és Hadés, valójában Theonoé; Próteus és Hadés megszólítása csupán ürügy, ügyes rétorikai fogás (a «kontrollált» indulat erre is képes), hogy Menelaos, színre másokat kérlelve, vagyis büszke bevezető

[93] *Karsai* szerint ugyan «Menelaos beszéde . . . nem pontosan kidolgozott mondanivaló szabályos sorrendbe szedett előadása» (i. m. 194.), de ez alá nem támasztott állítás marad; elemzésem remélhetőleg az ellenkezőjét tudja majd bizonyítani.

[94] I. m. 196.

szavait meg nem tagadva, voltaképpen magát Theonoét kérlelhesse! És ezt a «közvetett», érvelő könyörgést valószínűleg nemcsak Menelaos kezdőszavai indokolták: az is, hogy a Próteushoz adresszált kérés tartalmilag szorosan érintkezik Helené beszédének egy részével (909—917. sor), s Euripidés nyilván ilyen módon igyekezett más köntösbe öltöztetni a nagyon hasonló gondolatot. Menelaos kéréseit pedig csupán akkor és addig illethetjük az «abszurd» minősítéssel, amíg és amennyiben Próteusra és Hadésre vonatkoztatjuk; de mihelyt Theonoéban fedezzük fel a kérések címzettjét — és a szövegösszefüggés, kivált a már többször idézett 960. sor ezt javallja —, a paradox, képtelen és teljesíthetetlen kívánságok egyszeriben nagyonis reálisakká és teljesíthetőkké válnak. Próteus nem, de Theonoé valóban «visszaadhatja» (963. sor) Helenét; Hadés nem keltheti életre a halottakat, de Theonoé, ha Helené szökését támogatja, legalább annyit elérhet — egyedül tőle függ —, hogy Ilion alatt oly sok vér ne folyt légyen hiába. A látszólag Próteust és Hadést kérlelő Menelaos tehát nem a múltban, hanem a legaktuálisabb jelenben jár, a két kérés voltaképpen két érv Helené visszaszerzésének illetve visszaadásának jogossága és igazságossága mellett. Mert egyfelől Helenét Zeus azért küldte Próteushoz, hogy a király megőrizze őt Menelaos számára, vagyis Menelaos jogosan kéri a feleségét vissza, másfelől jogos és igazságos Helené kiadása azért is, mert különben hasztalan lenne az egész trójai háború. A második érv, kissé bővített formában, szemlátomást a hadjáratnak azt az átértékelését ismétli meg, melyet Menelaos az előző jelenetben, egy odavetett mondatával juttatott kifejezésre. Ismétli, újra hangsúlyozza, hogy a trójai hadjárat, bár a harc Ilion alatt csak egy ködképért folyt, az igazi Helené visszaadásával és hazatérésével mégis értelmet nyerhet, sőt, egyedül így nyerhet értelmet. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy Menelaos érzelmei, szándékai jottányit sem változtak az előző jelenet óta, igaz, közben nem is történt semmi, ami miatt álláspontján módosítania kellett volna.

A jelenetnek azonban még nincs vége. Következik Menelaos harmadik és utolsó érve, melyet, nem lévén kérés-jellege, már Theonoéval szembefordulva fogalmazhat meg (975—987. sor):

εἰ δ' ἐμὲ γυναῖκα τὴν ἐμὴν συλήσετε, 975
ἃ σοι παρέλιπεν ἥδε (sc. *Ἑλένη*) *τῶν λόγων, φράσω.*
ὅρκοις κεκλήμεθ', ὡς μάθῃς, ὦ παρθένε,
πρῶτον μὲν ἐλθεῖν διὰ μάχης σῷ συγγόνῳ·
κἀκεῖνον ἢ 'μὲ δεῖ θανεῖν· ἁπλοῦς λόγος.
ἢν δ' ἐς μὲν ἀλκὴν μὴ πόδ' ἀντιθῇ ποδί, 980
λιμῷ δὲ θηρᾷ τύμβον ἱκετεύοντε νώ,
κτανεῖν δέδοκται τήνδε μοι κἄπειτ' ἐμὸν
πρὸς ἦπαρ ὦσαι δίστομον ξίφος τόδε
τύμβου 'πὶ νώτοις τοῦδ', ἵν' αἵματος ῥοαὶ
τάφου καταστάζωσι· κείσομεσθα δὲ 985
νεκρὼ δύ' ἐξῆς τῷδ' ἐπὶ ξεστῷ τάφῳ,
ἀθάνατον ἄλγος σοί, φόνος δὲ σῷ πατρί.

«Az eddigi, csupa irrealitást tartalmazó beszédet reális, kidolgozott terv váltja fel», kommentálja a részt Karsai. Szerinte azonban az öngyilkosság terve «annyira kidolgozott, pontos megfogalmazású, hogy látnunk kell: Menelaos csak egy ilyen tett végrehajtását tartja lehetségesnek, értelmesnek és méltó-

nak önmagához»,[95] egyetlen vágya tehát a hősi halál. Nos, az imént igyekeztem bemutatni, mennyire nem «csupa irrealitást» tartalmaz a beszéd előző 13 sora. Ami pedig az öngyilkossági tervet illeti, hadd emlékeztessek rá, hogy összes lényeges pontja szóba került már korábban, az eskü és a közös halál (836—842. sor) csakúgy, mint az előtte Theoklymenosszal vívandó párharc (843—844. sor), legfeljebb egyes mozzanatok kaptak világosabb körvonalakat: a terv önmagában nem új, és főként nem Menelaos egyéni elkeseredésének szülötte. A «kidolgozottsága» viszont, melyet, tévedés ne essék, nem vonok kétségbe, vajmi keveset nyom a latban, hiszen Menelaos egész beszéde, talán már bizonyítottnak vehetem, elejétől-végéig átgondolt, logikusan felépített beszéd: miért kellene akkor egyetlen részletéből, és nem is annyira a tartalma, inkább csak a kidolgozottsága miatt, Menelaos halálvágyára következtetnem? Főként, ha Menelaos az öngyilkosságot, akár előbb, itt is hangsúlyozottan mint végső megoldást említi, arra az esetre, ha «elrabolják» (975. sor) tőle Helenét? ! A részlet kidolgozottsága egyébként jóval nagyobb fokú, mint Karsai írása sejteni engedné.[96] A terv ismertetése a bevezető 2 sor (975—976. sor) után összesen 7 sort igényel (977—983. sor), az utolsó 4 sorban (984—987. sor) Menelaos megjeleníti, hars, naturalista színekkel úgyszólván lefesti a közös öngyilkosságot, mely «örökös lelkifurdalást» okoz majd Theonoénak és «gyalázatot» hoz apjára (987. sor). Duplán hatásos befejezés: Menelaos egyszerre két oldalról, részint az öngyilkosság borzalmainak szinte vizuális érzékeltetésével, részint ismét jogi és morális megfontolásokkal törekszik Theonoét kedvező döntésre bírni. Ezek az utolsó sorok mutatják, hogy az öngyilkossági terv is érv Menelaos kezében. Mert most, miután Helené visszaadásának igazságos és jogos voltát kétszeresen is indokolta, az elmondottakat azzal támasztja alá, hogy a visszaadás megtagadásából haszna senkinek sem lesz, kára annál inkább: Theoklymenos nem veheti feleségül Helenét, Theonoét kínozni fogja a jogtalan tette miatt érzett bűntudat, még Próteus jóhírét is beárnyékolja a Helenével történt igazságtalanság, ők ketten pedig az életüket vesztik — azaz minden a szökésük, hazatérésük támogatása mellett szól, Theonoé akkor cselekszik helyesen, ha a Menelaos által elébe tárt lehetőségek közül az elsőt választja.

Karsai azonban felfedezi, hogy Menelaos beszéde során idáig egyetlenegyszer sem hivatkozott expressis verbis kettőjük hazatérésére; csupán Helené «visszaszerzéséről» (955. sor), «visszaadásáról» (956., 963., 974. sor) tett említést, s a 955. sorban használt *ἀπολαβεῖν* ige értelmezési tartománya, úgymond, nem zárja ki, hogy «a halálba szeretné magával vinni»[97] Helenét. Bár az előző jelenet, gondolom, egyértelműen bizonyítja Menelaos hazatérési szándékát, s Theonoéhoz intézett szavaiból is kiderült, hogy álláspontját nem másította meg, beszéde végefelé felbukkan a szövegben a hazatérés motívuma is, melyet Karsai hiányolt, de szemlátomást nem vett észre (988—990. sor):

> *οὐ γὰρ γαμεῖ τήνδ'* (sc. *Ἑλένην*) *οὔτε σύγγονος σέθεν,*
> *οὔτ' ἄλλος οὐδείς· ἀλλ' ἐγώ σφ' ἁπάξομαι,*
> *εἰ μὴ πρὸς οἴκους δυνάμεθ', ἀλλὰ πρὸς νεκρούς.*

[95] I. m. 197.

[96] *Karsai* csak Helenéről ismeri el, akkor is inkább negatív jellemvonásként, hogy «céltudatosan bánik a szavakkal, mestere a beszédnek» (i. m. 162.), Menelaosról nem; pedig a Tróját megjárt harcos, Theonoéhoz intézett beszéde a tanúság, legalábbis felveszi a versenyt feleségével.

[97] I. m. 199.

A szöveg, ha nem csalódom, magáért beszél, legfeljebb arra érdemes figyelni, hogy, akár a beszéd bevezető soraiban, az élet és a hazatérés lehetősége ezúttal is az első, a halálé a második helyen áll. Mi több, a peroratio befejező sorai tanúsítják, hogy Menelaos, noha az öngyilkosságot «nem dicstelen» (993. sor), vagyis, pozitíven fogalmazva, hősi tettnek tartja, helyette is inkább az életet választaná (991—995. sor):

τί ταῦτα; δακρύοις ἐς τὸ θῆλυ τρεπόμενος
ἐλεινὸς ἦν ἂν μᾶλλον ἢ δραστήριος.
κτεῖν', εἰ δοκεῖ σοι· δυσκλεῶς γὰρ οὐ κτενεῖς.
μᾶλλον γε μέντοι τοῖς ἐμοῖς πείθου λόγοις,
ἵν' ἧς δικαία καὶ δάμαρτ' ἐγὼ λάβω. 995

Ime Menelaos utolsó szavai, melyek, újólag bizonyítva a beszéd szigorúan logikus és átgondolt szerkezetét, a bevezetés gondolataihoz kanyarodnak vissza: megint megszólaltatják a trójai harcos büszke öntudatát (991—992. = 947—953. sor), felidézik a Theonoé elé tárt választási lehetőségeket (993—995. = 954—958. sor), s megint hivatkoznak a Menelaos érvelésében központi szerepet játszó igazságosság-jogosság fogalomra (995. = 955., 958. sor). Karsai ugyan nem érti, mire vonatkozhat a

μᾶλλον γε μέντοι τοῖς ἐμοῖς πείθου λόγοις

sor,[98] de a fentebb vázoltakból, gondolom, önként adódik, hogy Menelaos beszéde egész középső részére gondol itt, arra a három érvre, mellyel hazatérésük igazságosságát, jogosságát bizonygatta, melyben a Theonoé előtt álló választási alternatívák közül végig és következetesen az első mellett kardoskodott. «Inkább engedj az érveimnek», fordíthatnám szabadon Menelaos imént citált szavait, más szóval «inkább az első lehetőséget válaszd». A lehetőségek sorrendje azonban most megfordul: a szökési terv elutasítása, a halállal egyértelmű rosszabbik lehetőség, mely eddig természetesen a második helyre szorult vissza, ezúttal előre kerül, hogy a szökés támogatását, vagyis az életet jelentő szerencsésebb lehetőség, melyet Menelaos mindezidáig elsőként említett, a nagyobb nyomaték kedvéért másodszorra, a beszéd kicsengéséül hangozzék el, szinte szuggerálva, melyiket válassza a kettő közül Theonoé.

Én tehát Menelaos beszédéből is ugyanazt a következtetést vonom le, akár korábbi megnyilatkozásaiból: hogy az életre és nem a halálra vágyik, hogy Helenével együtt menekülni, hazatérni, nem pedig pusztulni akar. És amikor Theonoé, részint a jövevény érveinek, részint a saját lelkében lakozó Diké (1002—1003. sor) parancsának engedve megígéri, hogy hallgat a fivére előtt Menelaos jelenlétéről s így segítő kezet nyújt nekik a szökéshez, nem Menelaos tragédiáját teljesíti be, nem egy halálnál is elviselhetetlenebb életre kárhoztatja őt, ahogyan Karsai gondolja, hanem épp a boldogság felé vezető útját egyengeti, a Helené elszöktetésére mondott igen-jével egyszersmind a trójai háborút is a hadjárat vérzivatarának egyedül értelmet adó végkifejlethez vezetve. Ennyivel talán be is érhetném, hiszen a darab még hátralevő mintegy 700 sorára Karsai sem fordít különösebb gondot; a teljesség kedvéért mégis hadd dokumentáljam néhány részleten, hogy Menelaos élni- és menekülni vágyása a darab folytatásában is töretlen marad.

[98] I. m. 198.

Az első bizonyítékot mindjárt a Theonoé beleegyezését követő jelenet szolgáltatja, melyben a házaspár a teendőkről beszélget (1039—1048. sor):

ΜΕ. πείσειας ἄν τιν' οἵτινες τετραζύγων
ὄχων ἀνάσσουσ', ὥστε νῶν δοῦναι δίφρους; 1040
ΕΛ. πείσαιμ' ‹ἄν›· ἀλλὰ τίνα φυγὴν φευξούμεθα
πεδίων ἄπειροι βαρβάρου τ' ὄντες χθονός;
ΜΕ. ἀδύνατον εἶπας. φέρε τί δ', εἰ κρυφθεὶς δόμοις
κτάνοιμ' ἄνακτα τῷδε διστόμῳ ξίφει;
ΕΛ. οὐκ ἄν ‹σ'› ἀνάσχοιτ', οὐδὲ σιγήσειεν ἄν, 1045
μέλλοντ' ἀδελφὴ σύγγονον κατακτανεῖν.
ΜΕ. ἀλλ' οὐδὲ μὴν ναῦς ἔστιν ᾗ σωθεῖμεν ἂν
φεύγοντες· ἦν γὰρ εἴχομεν θάλασσ' ἔχει.

Menelaos tervei, hogy szerezzenek kocsit, s hogy majd elrejtődzik a palotában és megöli Theoklymenost, természetesen kivihetetlenek, az adott helyzetben már-már komikusan hatnak; azt azonban félreérthetetlenül tanúsítják, hogy változatlanul eltökélt szándéka Helenével együtt hazatérni. Két utolsó sorában jut eszébe a menekülés egyetlen reális lehetősége: hajóra kellene szert tenniük. Ő ugyan nem lát rá módot, de az ötlet mozgásba hozza Helené fantáziáját: Menelaos lépjen fel egyik matróza képében, adja tudtul, hogy «ura» hajótörés következtében a tengerbe veszett, akkor a «halottnak» rendezendő tengeri temetés ürügyén kicsikarhatnak Theoklymenostól egy hajót, s ha egyszer vízre szálltak, nyitva az út előttük Hellas felé. Helené javaslatára, hogy költse saját halálhírét, Menelaos jellemző módon a következő szavakkal reflektál (1051—1052. sor):

κακὸς μὲν ὄρνις· εἰ δὲ κερδανῶ, λέγε·
ἕτοιμός εἰμι μὴ θανὼν λόγῳ θανεῖν.

Talán mondanom sem kell, hogy ez a Menelaos, aki számára önnön halálát még említeni is «rossz ómen», sehogyan sem egyeztethető össze a róla Karsai rajzolta képpel. De folytathatom tovább. Menelaos némi szabódás után hajlandó a hősi mivoltához cseppet sem illő színjátékra, aztán Theoklymenos előtt becsülettel el is játssza a rá kirótt szerepet (1250—1300. sor); és az álmatróz szavai, Karsai felfogásával ellentétben, itt is egy töretlen akaratú, korántsem nosztalgikusan a múlton merengő, hanem előre néző férfit mutatnak. Mikor Theoklymenos «gyorsjáratú phoinikai gályát» ígér a temetés lebonyolítására, ő rávágja, hogy «Menelaos hálás lenne érte» (1273. sor), s mikor, még mindig Theoklymenos jelenlétében, a feleségéhez fordul, azt ígéri neki, hogy «mihelyt Hellasba ér és megmenekül, el fogja oszlatni a Helenére eddig szórt rágalmakat» (1290—1291. sor) — íme, szerepjátszás közben, leplezetten és közvetve ugyan, mégis menekülésvágyáról, jövendő terveiről vall! Ez lenne az az ember, akinek Karsai a darab végén Menelaost láttatni szeretné? Ez lenne apatikus, mindenbe beletörődő roncs?! Legfeljebb egy dolog okozhat némi fejtörést, éspedig imája, melynek befejeztével végleg eltűnik a színről (1441—1450. sor):

ὦ Ζεῦ, πατήρ τε καὶ σοφὸς κλῄζῃ θεός,
βλέψον πρὸς ἡμᾶς καὶ μετάστησον κακῶν.
ἕλκουσι δ' ἡμῖν πρὸς λέπας τὰς συμφορὰς
σπουδῇ σύναψαι· κἂν ἄκρᾳ θίγῃς χερί,

ἥξομεν ἵν' ἐλθεῖν βουλόμεσθα τῆς τύχης. *1445*
ἄλις δὲ μόχθων οὓς ἐμοχθοῦμεν πάρος.
κέκλησθέ μοι, θεοί, πόλλ' ἄχρησθ' ὁμοῦ κλύειν
καὶ λύπρ'· ὀφείλω δ' οὐκ ἀεὶ πράσσειν κακῶς,
ὀρθῷ δὲ βῆναι ποδί· μίαν δέ μοι χάριν
δόντες τὸ λοιπὸν εὐτυχῆ με θήσετε. *1450*

Mi az a hőn óhajtott cél, ahová Menelaos el akar jutni? Miféle kegy az, melyet megadva, «örökké boldoggá tehetik őt» az istenek? Egyáltalán: miért fogalmaz ilyen ködösen, rejtvényszerűen? Karsai alighanem annak bizonyítékát látná az ima enigmatikus hangvételében, hogy Menelaos titkon, a lelke mélyén, most is a megsemmisülésre vágyik: az óhajtott cél, az istenektől várt kegy az lenne, ha a Theoklymenos embereivel vívandó összecsapásban lelhetné halálát. De csak nézzük meg kissé alaposabban a kontextust, ez az értelmezési lehetőség azonnal elesik. Menelaos könyörgését ugyanis nemcsak Helené és a kar hallja — előttük nyíltan beszélhetne —, hanem Theoklymenos szolgái is (1390. sor), akiket a király a «temetés» időtartamára Menelaos parancsnoksága alá rendelt (1414—1417. sor): miattuk volt tanácsos homályosan, félreérthetően kifejezni magát, miattuk nem nevezhette néven, hogy a hőn vágyott cél Spárta, az őt egész életére boldoggá tevő kegy pedig a szökésük, melynek sikeréről nemsokára hírnök számol be Theoklymenosnak.

Akárhogyan nézem, Menelaos-tragédia ugyanúgy nem létezik, mint ahogyan Helené sem gonosz, elvetemült nő, aki behálózza, egy alacsonyabb értékszint elfogadására, hősi múltja feladására és megtagadására kényszeríti Menelaost. Azt Karsai bizonyára helyesen látja, hogy a darabban két világ, múlt és jelen ütközik egymással: egyiket Menelaos és a trójai háború, másikat Helené és Theoklymenos Egyiptoma szimbolizálja. Karsai szerint a két világ tragikus konfliktusa elkerülhetetlen és szükségszerű, de éppen ez az, aminek a dráma szövege, ha jól értem, ellentmond. Menelaos ugyanis, az első félszeg mozdulatok után igenis bele tud illeszkedni a változott körülmények közé, és még a múltját és eszményeit sem kell megtagadnia. Mi több, a darab mintha azt sugallná, hogy az új nem lehet meg a régi értékek nélkül, hogy azokra, mutatis mutandis, a jelenben is szükség van — végtére Menelaos «trójai» hősiessége híján Helené összes furfangja hiábavaló lett volna. Mindez az ősbemutató idején, a szicíliai katasztrófa árnyékában, egyszerre jelentett figyelmeztetést és vígaszt: figyelmeztetést, hogy a hősi múltnak, ha úgy tetszik, az illúzióknak bealkonyult, és vígaszt, hogy a tragédia mégis elkerülhető. S Euripidés a darab csúcspontján, a Theonoé—Menelaos—Helené jelenettel arra is világosan utal, hogy a tragédia elkerülésének egyetlen eszköze az emberi összefogás, az emberi felelősségtudat. Mert, így summázhatnám a jelenet (s vele együtt az egész darab) üzenetét, abban a világban, mely fölött a «talányos» és «nehezen megismerhető» istenek uralkodnak, néhanapján — lásd trójai háború — félrevezetve, «becsapva» a halandókat, az emberek számára biztos támaszt csupán a másik ember jelenthet, olyan ember, aki nem vak szolgája foglalkozásának és mások parancsainak, hanem döntéseiben és cselekedeteiben mindig a jog és az igazság szavát követi. A Helené Theonoéja, a Hiketides és a Héraklés mainomenos Théseusa, és sorolhatnám tovább, mind-mind ennek az euripidési eszményképnek a megtestesítői: hiszen a Hérától már-már öngyilkosságba hajszolt Héraklést Théseus baráti támogatása vezeti vissza az életbe, a Thébai alatt elesetteket az ő igazságérzete juttatja méltó temetéshez, ugyanúgy,

ahogy Helené és Menelaos menekülését is a Diké-tisztelő királylány, Theonoé döntése segíti elő. Annyi azonban bizonyos, hogy a Helenének több jelentésrétege van, s a hajdani közönség tetemes része valószínűleg csak az egyiket, a Helené és Menelaos megmenekülésében, vagyis a happy end-ből áradó vígaszt érzékelte. Pedig, túl a darab imént említett figyelmeztetésén, a dráma mélyrétegeiben ott rejlik egy másik, pesszimista gondolat vagy inkább sejtés is. Menelaos és Helené története, úgy vélem, azt is példázhatja, hogy az egyes ember és a közösség sorsa és boldogsága többé nem függenek szorosan össze, nincsenek harmóniában egymással, hogy az egyes ember már nem lehet formálója, aktív alakítója a közösségi sorsnak, melyet Euripidés hite szerint irracionális hatalmak irányítanak: legfeljebb arra van lehetősége, hogy kellő rátermettség és ügyesség, s ha kell, mások segítségével, a maga szerencséjét kovácsolja. Menelaos és társai vak és öntudatlan eszközök voltak az istenek kezében, s egy ködképért, hiába harcoltak Ilion falai alatt, Menelaosnak azonban legalább annyi megadatott, hogy a közös vállalkozás szenvedés- és vérözönéből sértetlenül mentse ki szerelmét és egyéni boldogságát. A Helené pergő epizódsorában a közösségi lét nagy és átfogó kérdései mintha háttérbe szorulnának az egyéni lét és sors kérdései mögött, a görög dráma eddig olyan tágas horizontja itt mintha szűkülni látszanék. De 412-ben a vígasztaló, a diadalmas happy end fonákján bizonyára csak kevesen vették észre a kiábrándultságnak ezeket a finom, egy egész társadalmi forma válságáról árulkodó jeleit. A Helenét tehát, akárcsak Karsai, magam sem tartom egyértelműen optimista kicsengésű műnek.

Legfőbb ideje, hogy összegezzek. Az én olvasatomban a Helené, az elmondottakból önként adódik, cselszövény-darab, melyben nincs tragikus konfliktus, következésképp nincs tragikus bukás sem. Hogy tragédia vagy komédia a Helené, tragikomédia, melodráma, netán mesejáték? Műfaji minősítésekben nincs hiány, de az az érzésem, hogy pusztán műfaji címkékkel nem sokra megyünk. Fontosabb tisztán látni, milyen helyet foglal el a Helené a görög színpad fejlődéstörténetében. Ehhez akár Aristotelés Poétikája jó kiindulópontot kínál. Annyi bizonyos, hogy Aristotelés a Helenét, némi megszorításokkal, kétségkívül a tragédiák közé sorolta volna. A Poétika 18. fejezetében ugyanis, ahol a tragédiák négy típusáról beszél, elsőként említi a «bonyodalmas»[99] tragédiát, melynek lényege «a fordulat és a felismerés», s a Helené, tartalmát tekintve, jól beleillik ebbe a csoportba. A 13. fejezet viszont leszögezi, hogy a jó tragédia főhőse «olyan ember, aki nem emelkedik ugyan ki erényeivel és igazságosságával, de nem gonoszsága és hitványsága miatt zuhan szerencsétlenségbe, hanem valamilyen . . . hiba következtében»; így a Helené, legalábbis Aristotelés felfogása szerint, nem «jó» tragédia, már csak azért sem, mert a hősök, Menelaos és Helené sorsában kedvező, nem pedig kedvezőtlen fordulat áll be. Még tovább visz egy lépéssel a fejezet befejező része. Itt azokról a tragédiákról van szó, melyek «kettős megoldást» tartalmaznak, vagyis ahol a végkifejlet «ellenkező kimenetelű a jók és a gonoszok számára»; és Aristotelés, most ez a lényeges, az ilyenfajta tragédia kompozíciós módszerét a komédiáéhoz hasonlítja. A Helené tehát már a Stagirita rendszerében olyan tragédia, mely szerkezetével és megoldásaival a komédia felé mutat. A modern szakirodalom részletekbe menően igazolta a Poétikából nyerhető képet: közhely,

[99] A Poétika-részleteket *Sarkady János* fordításában idézem (Arisztotelész: Poétika. Budapest, 1963.).

kézikönyvekben olvasható, hogy Euripidés kései korszakának nem egy alkotása az újkomédiát, sőt, a regényt előlegezi. Valóban, a tragikus bukás hiánya, a magánélet szférájának előtérbe nyomulása, az anagnórismos és a cselszövény uralkodó szerepe (és a sort még folytatni lehetne) egytől-egyig az újkomédiát idézi. A Helené csakúgy ide, a «rossz», a komédia felé mutató tragédiák közé tartozik, mint a taurisi Iphigeneia vagy az Ión, hogy a velük rokon, de néhány töredék híján elveszett, tartalmilag csupán rekonstruálható egyéb darabokról a rövidség kedvéért ne is beszéljek. Ezek a művek mind a 410-es évek közepén vagy végefelé keletkeztek, világos jeléül annak, hogy Euripidés ezidőtájt egy új drámatípussal kísérletezett. Messze vezetne, ha az euripidési kísérlet eredőiről akár vázlatosan is számot akarnánk adni, hic et nunc szükség sincsen rá. Tény, hogy a Helené és drámatársai — itt tökéletesen egyetértek Karsaival — valóban korszakos fordulatot jelentenek, mind Euripidés pályáján, mind a görög dráma fejlődésében: a harmadik nagy tragikus költő zsenialitása olyan művészi eszközöket és megoldásokat tapogatott ki, melyek majd az újkomédia színpadán illetve a regényben jutnak uralomra. Az így futólag tisztázott fejlődéstörténeti szituációból azonban két következtetést is levonhatunk.

Az egyik Helené — Euripidésnél kivételnek számító — makulátlanságára vonatkozik. Karsai, láttuk, dolgozatában azt szeretné bizonyítani, hogy a darab hősnője, Helené, a látszat, az elfogadott mítosz-variáns ellenére, valójában ugyanaz a gonosz, önző és buja asszony, mint a többi Euripidés-darabokban mindig, és, saját érveit erősítendő, hozzáfűzi: «egy Helenét dicsőítő, bűntelensége előtt tisztelgő darab beillesztése a Helené-gyűlölő Euripidés oeuvrejébe gondosan megalapozott magyarázatot igényelne. Az elemzők azonban nem tudnak a lehetetlen feladattal megbirkózni; nehéz is lenne elfogadható magyarázatot találni ekkora szemléletváltozásra olyan következetes gondolkodású alkotó esetében, mint Euripidés».[100] Nos, nem mintha a következő sorokban «gondosan megalapozott» magyarázatot nyújthatnék, mégis hadd jelezzem legalább, hogy a rejtély kulcsát talán épp a kikísérletezett új dráma-forma szolgáltatja. Az új formához ugyanis, különösebb indokolás nélkül is belátható, új anyag, új témák, szüzsék kellettek. Természetesen a hagyományos mitológia keretein belül, mert Euripidés még nem jutott el odáig, hogy fiktív mesét, fiktív szereplőket állítson a színpadára. Magától értetődik, választása főként a mítosz drámai alkotásokban eddig alig vagy egyáltalán nem bemutatott részleteire esett, melyek feltehetőleg azért is szorultak, mondhatni, a perifériára, mert a hagyományos tragikum kibontására nem volt meg bennük a lehetőség. Az Ión, a Helené, de még a taurisi Iphigeneia is ilyen, a többi tragikus költőknél többé-kevésbé elhanyagolt témák. Ha pedig az új forma adekvát módon csak új közegben ölthetett testet, nincs miért csodálkoznunk azon sem, hogy a Karsai szerint is újtípusú Helené címszereplője más, mint a szerkezetre-megoldásra hagyományosabb típusú egyéb Euripidés-darabokban, lettek légyen az utóbbiak korábbiak vagy későbbiek a Helenénél. Különben is: a gondolati következetesség korántsem igényli (és a görög színpadi gyakorlat sem írta elő), hogy ugyanaz a mitológiai hős vagy hősnő a szerző egész oeuvre-jében azonos vonásokat viseljen. Aischylostól és Sophokléstől akár tekintsünk is el, nézzük csak Euripidést: vajon azonos Orestést mutat az Andromaché és a taurisi Iphigeneia? Azonos Menelaost az Orestés és a Helené? Nem bizony! Nekem úgy tetszik, az a bizonyos gondolati következetesség nem a figurákban,

[100] I. m. 174.

hanem a figurák által hordozott morális-emberi értékekben jut kifejezésre. Helenét mint a trójai háború okozóját, mint önző és feslett nembert festi gyűlöletesnek a többi Euripidés-darab; a stésichorosi változat Helenéje viszont semmiféle háborút nem idézett elő és női-hitvesi tisztességéhez sem tapad szégyenfolt. Nem azt kívánta-e a Karsaitól említett gondolati következetesség, hogy *ez* a Helené diametrális ellentéte legyen a többi darabban szereplő kártékony, barátot-ellenséget pusztulásba döntő, démoni Helenének?

A másik következtetés módszertani jellegű. Ha a Helené valóban a tragédia új, a későbbi újkomédia és a regény felé mutató típusa, akkor az értelmezésével is csínján kell bánni. Ezesetben ugyanis a hagyományos tragédia standardjai nem mindig és nem feltétlenül alkalmazhatók, még kevésbé húzhatók, s a legkevésbé sem erőszakolandók rá. Ami a hagyományos tragédia standardjainak ellenáll, azt talán a fejlemények, az újkomédia és a regény felől kielégítően és maradéktalanul értelmezhetjük. Csak néhány apró példát. Helené únos-úntalanul a hűségét bizonygatja, ágya tisztaságáról beszél; ez a hagyományos tragédia oldaláról nézve kétségkívül feltűnő, a szerelmi regények hősnőinél azonban tipikus jelenség. Vagy ott van a Helenét fenyegető kényszerházasság: a tragédiákban viszonylag ritka, a komédiákban és a regényekben viszont szinte obligát szituáció. Hasonló a helyzet Helené «átkozott szépségé»-vel, melyet annyiszor kárhoztat a darab folyamán: ha tragikus hősnőktől szokatlan is ilyesmit hallani, a szerelmi regények női főszereplői nem egyszer panaszkodnak miatta. De Helené (Karsai szerint komolyan egy pillanatig sem veendő) öngyilkossági szándékához sem a tragédiák, hanem a regények[101] adják a megvilágosító párhuzamokat; az ellenfélnek taktikai okokból tett házassági ígérettel szintén a regényekben találkozunk, stb. Tudom, merész kijelentés, befejezésül mégis megkockáztatom: az euripidési Helené már-már egy szerelmi regény színpadi adaptációjának is beillenék. Ennek bizonyítása, akár a Helenét az újkomédiával illetve a regénnyel összekötő szálak részletes feltárása, természetesen nem itt, csak külön tanulmány keretében lehetséges.

[101] Az elkeseredésében öngyilkosságra gondoló hősnő még az olyan érzelmes-melodramatikus hangvételű komédiákból sem hiányzik, amilyen Plautus Rudense, l. 185 sk. sorok.

HOFFMANN ZSUZSANNA

A *VIRTUS ROMANA* PLAUTUSNÁL

1. A római arisztokratikus berendezkedésű társadalom számára egyik legfontosabb értékkategória az, amit a *virtus*[1] fogalommal jelölnek. Igen régi latin szó, a férfi mivoltát jelenti az igazi férfi értelemben. Eredeti jelentéséhez tartozik a bátorság, amely jelentése a klasszikus latinban folyamatosan megvolt. Van viszont egy sokkal kiterjedtebb, általánosabb jelentése is, amikor erényt jelent általános értelemben. Ezzel kapcsolatosan van Cicerónak egy igen érdekes vitája, ahol a szó használatáról beszél és azt hangsúlyozza, hogy minden helyes etikai szabályt ezzel a névvel illettek, de eredetét tekintve a *vir* szóból származik, akinek tulajdonsága és sajátos jellemzője a bátorság. Cicero véleménye szerint lényegében rokon a haláltmegvetés, a fájdalom tűrés erényével, és az erre való képességgel.[2] A szó tartalmát tekintve nem egy erkölcsi, etikai szisztémába illő fogalom. Konkrétan azok által az eszményi követelmények által nyer kifejezést, amelyek a római férfi cselekvésmódját meghatározott szituációkban jellemzik.[3] Így a római férfi legfőbb kötelessége háborúk idején az, hogy teljes erejével küzdjön a *res publica*-ért. Ebben az összefüggésben bátorságot, helytállást, férfias kitartást jelent, tehát elsősorban katonai erény értelmű. Ez a jelentéskör közel áll a görög *ἀρετή* jelentéséhez.[4] A *virtus*-hoz, mint katonai erényhez szorosan kapcsolódik, tulajdonképpen együtt jár vele a siker is. A *virtute vincere* egyik leggyakrabban használt kapcsolat, amit több helyen olvashatunk a plautusi komédiákban is. Publilius Syrusnak számos *sententia*-ja utal a *virtus* és a siker kapcsolatára. A *virtus* tulajdonképpen valamiféle gyűjtőfogalomként fogható fel, mégpedig valamennyi erényt magában foglaló kategóriaként. Jelenti általában az erényt, a vitézséget, bátorságot, férfiasságot, a köz- ill. a magánéletben való kiválósá-

[1] A *virtus*-ról összefoglalóan lásd: *K. Büchner:* Altrömische und Horazische Virtus. Die Antike 15, 1939 = Studien zur Römische Literatur 3. Wiesbaden, 1962, 1—22 = Römische Wertbegriffe (hrg. *H. Oppermann)* Wege der Forschung Band XXXIV, Darmstadt, 1967, 376—401; *V. Pöschl:* Grundwerte Römischer Staatsgesinnung in den Geschichtswerken des Sallust. Berlin 1940, 12—58; *G. Liebers:* Virtus bei Cicero. Dresden 1942; *J. Ferguson:* Moral values in the ancient world. London 1958, 159—.178—. *J. Hellegouarch'h:* Le vocabulaire latin des relations et des parties politiques sous la république. Paris 1963, 242—246.; *W. Eisenhut:* Virtus Romana. Ihre Stellung in römischen Wertsystem. München 1973. Studia et Testimonia Antiqua (hrg. *V. Bucheit)* 13.

[2] *Ferguson:* i. m. 162 sk., Cic. *Tusc. disp.* II 18, 43.

[3] *Büchner:* i. m. 376—378, vö. még *Ferguson:* i. m. 162. Lásd még *S. L. Utcsenko:* Две скалы римской системы ценностей. VDI 122 (1972/4) 20.

[4] A *virtus* és *ἀρετή* viszonya Cicerónál *Liebers:* i. m. 97—. *Eisenhut:* i. m. 27. 57., *Büchner:* i. m. 378.

got, becsületességet, a hivatali pályákon való előmenetelt,[5] sőt hozzátartozik a *mos maiorum* tisztelete is.

A szó etimológiáját tekintve ugyanabból a tőből származik, mint a *vir* = férfi[6] és a *vis* = erő szavak. A római hagyomány számos olyan történeti és mondai alakot ismer, akik valamilyen dicső tett véghezvitelével tették nevüket ismertté, így Mucius Scaevola, a *gens Fabia* tagjai, a Horatiusok, Camillus stb., ezek valójában nem mások, mint az ősi római *virtus* megtestesítői. A fogalom tehát jóval többet jelent, mint azt hagyományosan értelmezni szokás. Magában foglalja mindazon férfierények, jótulajdonságok összességét, amellyel a *patrícius* családok gyermekeinek rendelkeznie kellett, így a testi erőt, a harci bátorságot, nemzőképességet, a becsületességet a mindennapi és a hivatalos állami ügyekben egyaránt. Ebben az értelmezésben, ill. ideológiai felfogásban kapcsolható ide a *honos*,[7] mint a hivatali előmenetelben megnyilvánuló társadalmi megbecsülés, a *severitas*, az egyszerű életmód előtérbehelyezése a gazdagsággal, a *luxus*-szal szemben. Ennek az eszménynek a legtömörebb, legösszetettebb megfogalmazását adta Livius munkájának a történeti hősökről szóló fejezetében.[8] A paraszti Róma előkelői ugyanolyan földműves gazdák a köztársaságkor elején, mint a későbbi kisbirtokosok. Saját költségükön kellett katonáskodniuk, hogy a *virtus* katonai erkölcsi követelményeinek megfeleljenek a harctéren éppen úgy, mint a *honos* társadalmi erkölcsi követelményeinek a *forum*-on, avagy a *severitas*-ból eredő erkölcsi elvárásoknak és a morális magatartás igényeinek a magánéletben. A korai birtokosok számára jelenti egyben a kemény munkára való alkalmasságot, az időjárás viszontagságainak eltűrését, a vadállatokkal szembeni bátor védekezést, tehát mindenrajta kitartást, helytállást, mindezt, amit munkájuk és életmódjuk megkövetelt.[9] Ahogyan az állam hatalmában és jelentőségében növekedett, az igény ezzel az erénnyel szemben továbbra is megmaradt. Amikor a polgári katonáskodás megszűnt, és Róma védelme többé nem kötelessége a polgároknak — hasonlóan, mint a görög filozófiában, a 3. századtól érezhető ennek a hatása —, újra az elméleti oldal kap nagyobb hangsúlyt, a *virtus* az *ἀρετή* fogalmat kezdi reprezentálni az *ἀνδρεία* értelemben.[10]

A *virtus* fogalom már a XII-táblás törvényben is előfordul, jelentése magától értetődően derekasság, ügyesség, rátermettség: *Qui coronam parit ipse pecu-*

[5] A *honos* szerepéhez a hivatalos tevékenységben és a közéletben: *D. C. Earl:* Political terminology in Plautus. Historia 9 (1960) 235—243, vö. *Ferguson* i. m. 161.

[6] *Amph.* 191: *Id vi et virtute militum victum atque expugnatum oppidum est.* Hasonló kapcsolat Sallustiusnál *ep.* II 3,6: *vis virtutisque, Jug.* 49,2: *virtutis et victoriae; Amph.* 212: *virtute et viribus; Rud.* 839: *vi et violentia; Amph.* 210: *vi virisque* — ezek a kapcsolások is alátámasztják a *virtus*ban eredetileg benne foglalt tartalmat. A szó etimológiáját még Horatius korában is ismerték, ezt bizonyítja egyik *epodos*-a (XV 11—12), ahol saját Flaccus melléknevével, és szintén saját, egy nő által kétségbevont *virtus*-ával kapcsolatban megjegyzi: *Siquid in Flacco viri est.* Vö. a szó etimológiájához: *J. Ferguson:* i. m. 161., *Liebers:* i. m. 8 skk.

[7] *H. Drexler:* Honos. In: Römische Wertbegriffe. Darmstadt 1967, 446—467. Vö. *F. Klose:* Honos (Diss.) Breslau 1933. uő.: Altrömische Wertbegriffe (honos und dignitas). Neue Jahrbücher für Antike Bildung. 1935, Hf. 6.

[8] L. Quinctius Cincinnatusról szóló elbeszélése, amit azzal kezd: «Érdemes meghallgatniuk ezt mindazoknak, akik az emberi dolgok közül a gazdagságon kívül semmit sem értékelnek, még a magas tisztséget *(honos)* és a férfias helytállást *(virtus)* is csak akkor ismerik el, ha vagyon bőségével jár együtt» (III 26,7).

[9] *Ferguson:* i. m. 161 skk.

[10] *Ferguson:* i. m. 162—163.

niave eius virtutis suae duitur ei.[11] Naeviusnál a *virtus* mint a római morál kifejezése jelenik meg:[12] *primum ad virtutem ut redeatis, abeatis ab ignavia domi patres patriam ut colatis potius quam peregri probra.* Terentiusnál a hagyományos értelemben szerepel.[13] Publilius Syrusnak több mondása ismeretes a római *virtus*-szal kapcsolatban.[14] Livius Andronicus a dicsőség múlandósága kapcsán a következőket mondja róla: *praestatur virtuti laus, set gelu multo ocius vento tabescit (Trag.* 16).

A *virtus* fogalom jelentésköre meglehetősen széles, igen szerteágazó, erre utal Cato értelmezése is: *Patrem familiae villam rusticam bene aedificatam habere expedit, cellam oleariam, vinariam, dolia multa, uti lubeat caritatem expectare: et rei et virtuti et gloriae erit (de agr.* 3, 2). A jól berendezett gazdaság, annak helyes irányítása, gazdaságos kihasználása is *virtus*-nak számít, nevezetesen hozzáértést, takarékosságot, megfontoltságot jelent ebben az összefüggésben, s mint ilyen a derék, gondos római gazda erénye. Jelent katonai erényt Cato értelmezése szerint is.[15] Enniusnál ügyesség, rátermettség értelemben használatos.[16] Igen gyakran olvashatunk a *virtus*-ról Cicero műveiben is, pl. *de off.* 3, 118: *iustitia vacillat vel iacet, potius omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani.*[17] A *mores maiorum* tiszteletben tartása is *virtus*, ennek megsértése az ősök iránti tiszteletet, kegyeletet sérti, annak semmibevételét jelenti, és ilyen módon erkölcsi törvényekbe ütköző vétség.[18] A *virtus* velejárói még, mint annak következményei, a jutalom, elismerés, társadalmi megbecsülés, megtiszteltetés a: *fama, gloria* és a *honos.*[19]

Közülük különösen a *honos* és a *virtus* szerepel igen gyakran együtt, ezeknek mint az istenek közé emelkedett, perszonifikált erényeknek közös templomuk is volt, továbbá gyakori a pénzeken való ábrázolásuk. A római polgárt nem csupán a saját *virtus*-a kötelezi, hanem az őseié is, amely mintegy emlékeztetés, figyelmeztetés az utókor számára, hogy őseikhez méltó módon éljenek, a tőlük örökölt dicsőséget és hírnevet nem csupán megőrizni tartoznak, hanem azt gyarapítani is kötelességük, hiszen ezt kívánja tőlük a *mos maiorum* tisztelete. Végül pedig a római nép *virtus*-a is kötelez, mégpedig arra, hogy

[11] X. *Tab.* Idézi Plinius *n.h.* XXI 7, vö. Cic. *leg.* II 24,60.

[12] Naevius: *Tarantilla:* (com. 92 f. *Ribbeck* = *Marmorale:* Nevio poeta² 1950, 222.

[13] Kiválóság értelemben használja: *And.* 442: *antiqua virtute ac fide;* bátorság: *Eun.* 778: *imperatoris virtutem noveram et vim militum;* uo. 1089: *postquam eis mores ostendi tuos / et conlaudavi secundum facta virtutes tuas / impetravi.*

[14] *Non novit virtus calamitati cedere: audendo virtus crescit, tardendo timor.* A *virtus* és a *fortuna* összefüggéséhez: *virtuti melius quam fortunae creditur; ipsa iacet omnis virtus, fama nisi late patet.* Lásd még *Eisenhut:* i. m. 38—39. Vö. Cato *de agr.* 3,2; Cic. *leg.* I 16,45; Liv. XXXVII 24,1; Ovid. *Met.* 14,357; Quint. *Inst. or.* I 5,51.

[15] *Orig.* 83: *di immoratales tribuno militum fortunam ex virtute eius dedere . . . propter eius (Leonidas) virtutes omnis Graecia gloriam atque gratiam praecipuam claritudinis inclitissimae decoravere.* Vö. még a *virtus* és *gloria* viszonyához *Eisenhut:* i. m. 32.39.48.54.

[16] *Ann.* 198. 199. 343. 599. *Vahlen* , *Phoenix* (300 *Vahlen*²) = 254, *Jocelyn.* A *virtus* megbecsülése és elismerése: frg. *Hector* (188 f. *Vahlen*) = 155, *Jocelyn.*

[17] Vö. *rep.* III 12: *eam virtutem . . . excitare iacentem.* Cicero különbséget tesz a *virtus* különböző árnyalati jelentései között, pl. a *vilicus*-szal kapcsolatban nem használja, helyette a *frugi* vagy a *labor* szavakkal jellemzi ezeknek a tevékenységében tanúsított becsületességet és helytállást.

[18] Vö. *Büchner:* i. m. 380 skk. — Publilius Syrusnak a véleményéről, ill. a Vergilius által megfogalmazott *parcere subiectis* elvről.

[19] Lásd még a *mos mairoum*-ról szóló dolgozatunkat AntTan 23 (1977) 151—157. Vö. *Büchner:* i. m. 381. uo. Publilius Syrus véleménye: *quidquid fit cum virtute, fit cum gloria.*

hogy a római nép becsületét, dicsőségét megőrizzék és növeljék.[20] A *virtus* előfordulása többesszámú alakban általában tetteket jelent.[21] Amint eddigi fejtegetéseinkből is kiviláglik a *virtus*-nak három fő értelmezési szférája van: 1. *patria;* 2. *parentes;* 3. az illető egyénnek saját magával kapcsolatos *virtus*-a.

Augustus korának négy főerénye között is ott találjuk a *virtus*-t.[22] Ez a felfogás részben a sztoikus filozófia hatására alakult ki, és gyakran jut kifejezésre a római publicisztikában, különösen Cicero műveiben.[23] A sztoikus és epikureista filozófia hatásával Plautus műveiben is találkozunk, így az *Amphitruo* c. darabban az ἀρετή és a ἡδονή, a *virtus* és *voluptas* ellentétének fejtegetése kapcsán.[24] Érdekes példa erre a *Mostellaria* c. darabban két rabszolga beszélgetése.[25]

2. Ez a kiemelkedően fontos értékfogalom sok helyen előfordul Plautus komédiáiban is, hol komoly, hol pedig komikus értelmezésben. Plautus *virtus*-koncepciójának három fő területe van, ezek: *gloria, res publica,* ill. a fennálló rendhez, a vezetéshez kapcsolódó *virtus*.[26] Érdekes módon a komédiaíró *virtus*-felfogása Polybioséval rokonítható.[27] Gyakran olvasható Plautusnál más, hasonló fogalmakkal együtt, így: *res, fides, virtus, decus . . .*[28] Gyakori a *fama* és a *gloria* előfordulása együtt, ezek ugyanis szorosan kapcsolódnak a *virtus*-hoz, mint annak következményei.[29]

A *gloria* és *virtus* kapcsolatára utalnak Tyndarus rabszolga szavai, amit urának Hegiónak mond a *Captivi* c. darabban. 682–690: Tyndarus *servos:*

Dum ne ob malefacta peream, parvi ⟨ex⟩istumo.
Si ego hic peribo, ast ille ut dixit non redit,

[20] Claud. Quadr. *frg.* 10 b.: *Is ut dico, processit neque passus est virtutem Romanam ab Gallo turpiter spoliari.*

[21] *Büchner:* i. m. 383. Plaut. *Epid.* 442. *Mil.* 12. *Curc.* 179. Cicero beszédeiben zömmel egyes számot használ, filozófiai műveiben gyakori a többesszám, lásd *Liebers:* i. m. 99–. Cic. ritkán használja a *virtutes* alakot tettek értelemben, de így áll pl. a következő részletben: *unius autem diei quot et quantae virtutes, di immortales, fuerunt. Princeps enim omnium Pansa proelii faciendi et cum Antonio confligendi fuit dignus imperator legione Martia, digna legio imperatore (Phil.* XIV 25). Vö. még *Eisenhut:* i. m. 64. *Pöschl:* i. m. 22.

[22] *Clupeus aureus in curia positus, quem mihi senatum populumque Romanum dare virtutis clementiae iustitiae pietatis causa testatum est per eius clupei inscriptionem. RG.* 34. Vö. *N. A. Maskin:* Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi lényege. Bp. 1953, 255.

[23] A *virtus* előfordulásához még Plautusnál l. *Libers:* i. m. 11.13.

[24] Lásd még *Trin.* 321–334. 650–651. *Most.* 138–146., *Colemann–Norton:* Philosophical aspects of early Roman drama. CPh. 21 (1936) 331–332, *Liebers:* i. m 88–89; *K. Stawecka:* Spuren der Philosophischen Virtus in den Komödien von Plautus. Eos 68 (1967/68) 211–218; *Dér K.:* Mitikus és profán az archaikus római drámában. Világosság 1980/6 mell. 28.

[25] *Most.* 15–33. Vö. *F. della Corte:* Stoiker und Epikereer in Plautus' Komödien. Musa Iocosa. Arbeiten über Witz und Humor, Komik und Komödie der Antike. *A. Thierfelder* zum siebzigsten Geburstag. Hildesheim–New York 1974; vö. *W. E. Forehand:* Irony in Plautus Amphitruo. AJPh 92 (1971) 633–651.

[26] Vö. *D. C. Earl:* i. m. 239.

[27] Lásd AntTan 24 (1977) 152. – a vonatkozó *Trin.* részletet, ill. a Scipio *elogium*ot, vö. az utóbbihoz *Utcsenko:* i. m. 21 skk.

[28] *Most.* 144. 228. *Trin.* 379. *Rud.* 934. *Bacch.* 64.

[29] Ennius: *Achilles: (Vahlen): Summam tu tibi pro mala / vitam famam extolles, et pro bona paratam gloriam, / male volentes tollunt bene volentes gloriam /* Vö. *Stichus* 280– *Propera, Pinacium, pedes hortare, honesta dicta factis / – nunc tibi potestas adipiscendist gloriam laudem decus / – eraeque ⟨e⟩genti subveni [benefacta maiorum tuum] / Quae misera in exspectationest Epignomi adventum viri.*

At erit mi hoc factum mortuo memorabile,
⟨Me⟩ meum erum captum ex servitute atque hostibus
Reducem fecisse liberum in patriam ad patrem,
Meumque potius me caput peric⟨u⟩lo
Praeoptavisse quam is periret ponere.
HE. *Facito ergo ut Acherunti clueas gloria.*
TYN. *Qui per virtutem † peritat, non interit.*

Aki életében *virtus*-szal rendelkezett és ezáltal pusztult el, nem semmisül meg egészen — véli Tyndarus, a rabszolga. Rabszolga szájából hallva ilyen fennkölt jellegű kitételt, sőt vígjátékban — komikusnak tűnhet. Ez a rabszolga azonban valójában komolyan gondolta, ura szabadságáért készséggel vállal minden veszélyt, sőt életét is feláldozza. Bár rabszolga beszél, de nem született rabszolga, hanem fogságba esett, úgy került ide, továbbá a *Captivi* c. darabnak a Plautus-komédiák között való egyedülálló jellege is bizonyítja, ill. amellett szól, hogy ez nem komikus hivatkozás. Ez a darab jellegét tekintve egészében más mint a többi, nem a szokásos típus-történet, nincsen benne női szereplő, és hiányzik belőle az igazi komédia légkör is. Talán kissé túlértékelni látszik önmagát Tyndarus, amikor arra hivatkozik, hogy *virtus*-a miatt halála után is emlékezni fognak rá, ez tehát *gloria*-t biztosít majd neki. A *gloria* egyébként is az arisztokrácia jellemzője lehet, csakis és kizárólag, természetesen az arisztokratikus felfogás szerint. Csak ők szerezhetnek maguknak *gloria*-t az egyszerű emberek esetében csupán *fama*-ról lehet szó, amely ellentétben a *gloria*, dicsőség, hírnév jelentésével, ami egyértelműen pozitív; pusztán csak hírt jelent, ami lehet jó is rossz is. A *Trinummus* c. darabban az ifjú Lesbonicus nem élt *per virtutem* — ahogyan illendő lett volna, és ahogyan az ősök által hagyományozott, az utódokra is kötelező érvényű életszabályok megkövetelnék, hanem a *per desidiam* elv jellemzi életvitelét. Nemcsak, hogy nem gyarapította az ősök által neki hagyományozott hírnevet, hanem még azt is tönkretette, amit készen kapott, örökölt, jóllehet éppen ennek a gyarapítása lett volna a kötelessége, a *mos maiorum* tiszteletéből következően. Parodisztikus színezetet ad a jelenetnek az a tény, hogy az ifjú a legcsekélyebb jelét sem mutatja annak, hogy magát e tekintetben vétkesnek érezné, avagy az ősök tiszteletének, *virtus*-ának, intő, figyelmeztető súlyát érzékelné, sőt, hogy egyáltalán törődne ezzel.[30]

Az *Amphitruo* c. darabban az *ambitio*-val[31] együtt szerepel a *virtus*, tehát a *res publica*, ill. az államrend, a vezetés rendjével kapcsolatos összefüggésben. A közéleti tevékenységet folytató ember *virtus*-ára utaló részlet pejoratív értelmet kap, minthogy a hivatali állások elnyerésére való törekvéshez kapcsolódik, amelyet köztudottan nem mindig egyenes és becsületes úton szereztek meg, és ebből következően, egyáltalán nem mindig az erre leginkább rátermettek. Ebben az értelemben gyakran társulnak hozzá a *pecunia*, *peculatus*, *avaritia* kifejezések, nem egyszerűen megvesztegethetőség értelemben.

Aligha lehet véletlennek tekinteni, hogy az *Amphitruo* c. darab prológusában mintegy programként fogalmazza meg Plautus, hogy a színházi életre

[30] Lásd AntTan 24 (1977) 155.

[31] *J. Hellegouarc'h:* i. m. 208—211: La recherche de la gratia: ambitio et petitio. Vö. Titinius: *Barbatus:* VII: *Ubi iam ambitionem virtuti videas antecedere.* Vö. *J. Bleicken:* Lex publica. Berlin—New York 1975, 265.392.

ugyanazon pozitív normáknak kell érvényesnek lenni, mint a politikai és társadalmi életre. A színészeknek ugyanúgy: *virtute . . . victores vivere* szükséges, akárcsak az államférfiaknak, a vezető politikusoknak, akiknek úgyszintén kerülniük kell a *magistratum ambire*-t, tehát a hivatali megvesztegetést, mint ahogyan a szinészeknek azt, hogy felbérelt tapsolókkal arassanak sikert, vagyis a színháznak csakúgy mint az állami életnek is, óvakodnia kell az *ambitio*-tól és a *perfidia*-tól.[31a]

Az *Amphitruo* c. darabban számos helyen olvasható a *virtus* pozitív erényként való említése, különösen gyakori a címszereplővel kapcsolatosan. Ez a jeles férfiú fényes bizonyságot tesz saját *virtus*-áról a győztes csatájában, érdemei elismeréséül még egy díszes aranyserleget is kap, amit a szolga büszkén mutogat, mintegy bizonyítékként, amikor jön a híradással.

260: *Ob virtutem ero Amphitruoni patera donata aurea est.*

A várost erővel és vitézséggel vették be — jelenti továbbá Sosia: *Id vi et virtute militum victum atque oppugnatumst oppidum* (191). A szolga rendkívül szemléletesen mesél a győztes csatáról, nem becsülve le az ellenséget sem, hiszen ez még inkább növeli a győztes dicsőségét.

212—213: *Magnanimi viri freti virtute et viribus*
Superbi nimis ferociter legatos nostros increpant.

Természetesen végül is ők győztek a gőgös, magabiztos ellenség felett.

Alcumena, Amphitruo felesége elismerő szavakkal méltatja a *virtus*-t, nagyon tiszteli és becsüli férjét páratlan erényeiért, bátorságáért, büszke arra, hogy az győztesen, dicsőséggel tér meg a csatából, számára ez mindennél többet ér, ez ad neki erőt ahhoz is, hogy sorsát megadással, türelemmel viselje, és ne panaszkodjon amiatt, hogy állandóan egyedül kell lennie és várni az oly gyakran veszélyben forgó férjét.

641—650: *Plus aegri ex abitu viri quam ex adventu voluptatis cepi: sed hoc me beat*
Saltem, quom perduellis vicit et domum laudis compos revenit: id solaciost.
Absit dum modo laude parta domum recipiat se: feram et perferam usque
Abitum eius animo forti atque offirmato: id modo si mercedis
Datur mihi, ut meus victor vir belli clueat, satis
Mihi esse ducam. virtus praemiumst optumum,
Virtus omnibus rebus anteit profecto.
Libertas, salus, vita, res et parentes, patria et prognati
Tutantur, servantur.
Virtus omnia in sese habet, omnia adsunt bona quem penest virtus.

A hagyományos értelemben vett római *virtus* lényegét halljuk Alcumenától, az idézett részletben ez a hagyományos arisztokratikus eszmény úgy fogal-

[31a] Erre az összefüggésre *Havas László* hívta fel a figyelmemet. A kérdéshez más összefüggésben l. már *D. C. Earl* The moral and political tradition of Rome. London 1967, 32.

mazódik meg, ahogyan Plautus korának arisztokratái látták, és ahogyan érvényesíteni szerették volna a valóságban is.

Az *Asinaria* c. darabban rabszolgák hivatkoznak a *virtus*-ra, saját magukra vonatkoztatva azt, ill. saját életmódjukat, tevékenységüket jellemezve ezzel a fogalommal, egyben maguknak tulajdonítva természetesen ilyen érdemeket.

323—325: Leonida *servus:*
En ista virtus est, quando usust, qui malum fert fortiter.
Fortiter malum qui patitur, idem post potitur bonum.

Nemde *virtus*-nak számít a nehézségek és bajok „bátor" tűrése — teszi fel a kérdést Leonida — véleménye szerint nagyon is annak. A két szolga urának asszisztál, hogy a pénzhez tudjon jutni. Libanus a szolgatárs, most látja elérkezettnek a nagy alkalmat, amikor saját „*virtus*"-áról fényes bizonyságot tehet. Ennek módja szerinte az, hogy páratlanul bátran fog viselkedni, lop, csal, hazudik, hamisan esküszik, tehát bármit hajlandó megtenni. Dicséretes a bátorsága, valamint a vállalkozó kedve, de az efféle bizonyítási mód éppen a *virtus* valódi tartalmának az ellenkezőjét fogja igazolni, ez amolyan «rabszolga *virtus*» (betyár virtus !). Ennek a jelentése merőben más, mint a komoly értelemben vett *virtus*-é, így inkább a rabszolga életmód kelléktárának tartozéka, amely magában foglal mindent, ami ravasz, agyafúrt cselvetéseikhez szükséges, inkább a néha túlzottan is okos, fondorlatos észjárásuk, merészségük, a mindenre való elszántságuk bizonyítéka, mint valamennyi pozitív erény gyűjtőneve. A komédiaíró parodizáló szándéka nem lehet kétséges, erre utal Leonida, a másik szolga valóságos dicshimnusza, amelyben társa vállalkozó kedvét, merészségét, «*virtus*»-át méltatja. Ennek a fogalomnak az adott összefüggésben, a szituáció ismeretében nem sok köze van a *virtus*-nak a valóságos életben annyira komolyan vett értelméhez, jelentéséhez. Ehhez járul még az, ill. fokozza a komikus hatást, hogy kicsinyes, méltatlan, köznapi téma kapcsán kerül említésre ez a nagyfontosságú értékfogalom, utalás történik eredeti értelmére is, de nyilvánvalóan parodikus célzattal.

A szorgalmas, takarékos életmóddal való vagyonszerzés dicséretes dolog, erénynek számít, de ahogyan ezt a rabszolgák művelik, az minden kétséget kizáróan komikus. A *Bacchides* c. darab Chrysalusa, aki szintén rabszolga szemszögéből ítéli meg a *virtus*t a következőképpen vélekedik erről.

673—675: *Quid igitur stulte, quoniam occasio ad eam rem fuit*
Mea virtute parta, ut quantum velles tantum sumeres,
Sic hoc digitulis duobus sumebas primoribus?

A szolga pénzt szerzett urának, a saját „*virtus*"-a révén, de az ostoba volt, és még azt is képtelen volt megőrizni, amit más szerzett neki, visszaadta a pénzt apjának. Nem lehet kétséges célzat, hiszen ismerjük már, hogy a rabszolgák *virtus*-a mögött miféle «erények» rejtőznek.

Szintén parodikus értelmű hivatkozás olvasható a következő *Asinaria*-részletben.

559—560: *Edepol virtutes qui non possis conlaudare*
Sic ut ego possim quae domi duellique male fecisti.

Nem kevésbé komikus hatás, amikor az ostoba, pöffeszkedő katona sorolja erényeit.
Miles gloriosus 649—660:

PA. *O lepidum † semine in se quos memorat v⟨i⟩rtu⟨t⟩is habet:*
Atque equidem plane educ⟨a⟩tum in nutricatu Venerio.
PE. *Plus dabo quam praedicabo ex me venustatis tibi.*
Neque ego umquam alienum scortum subigito[m] in convivio:
Neque praeripio pulpamentum neque praevorto poculum:
Neque per vinum umquam ex me [a] exoritur discidium in convivio.
Siquis ibist odiosus, abeo domum, sermonem segrego.
Venerem, amorem amoenitatemque accubans exerceo:
. . . At quidem illuc aetatis qui sit non invenies alterum
Lepidiorem ad omnis res nec † magis qui amicus amico sit magis.

Az ilyen páratlan „erényekre" valóban csak büszke lehet a katona.
A *Persa* c. darabban Sagaristio a rabszolga megdézsmálja ura pénzét, ezt a cselekedetét ő *virtus*-nak minősíti, az ő értékelése szerint nagyon is hasznos tulajdonság, ha a szolga szemfüles, és mindig észreveszi a kínálkozó alkalmat, különösen dicséretes, ha kapzsi és fösvény urakkal tesznek ilyesmit.

266—268: *Nam id demum lepidumst: triparcos homines vetulos avidos ar[i]dos*
Bene admordere, qui salinum servo obsignant cum sale.
Virtu[se]st, ubi occasio admonet, dispicere. quid faciet mihi?

Hasonló értelmű paródia az *Epidicus* 442—443:

Virtute belli armatus promerui, ut mihi
Omnis mortalis [deceat] agere deceat gratias.

Periphanes *senex:*

Non repperisti, adulescens tranquillum locum,
Ubi tuas virtutes explices, ut postulas.

A darab egy másik részletében a prédájával győztesen hazatérő Epidicus is *virtus*-ára hivatkozik, büszke rá, mert ennek révén győzött: *virtute atque auspicio Epidici cum praeda in castra redeo*[32] (381).
Méltóság, érdemesség, érdem a jelentése a *Miles gloriosus* következő részletében.

738—739: *Nunc volo opsonare, ut hospes, tua te ex virtute et mea*
Meae domi accipiam benigne, lepide et lepidis victibus
618—619: *facinora puerilia obicere neque te decora neque tuis virtutibus.*[33]

Kapcsolatos a pénz- és vagyonszerzéssel is, ill. ebben az értelemben a *mos maiorum*-mal is.[34]

[32] Vö. *Ed. Fraenkel:* Plautinisches im Plautus. Berlin 1922, 239 skk. ill. Elementi plautini in Plauto. Firenze 1960, 226—231, 428—429.
[33] Egyszerű erény értelemben *Capt.* 997.
[34] *Capt.* 324. *Aul.* 166. *Trin.* 346. Ill. 1. AntTan 24 (1977) 151—157.

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy Plautus a római *virtus*-t hasonlóan más erényekhez és eszményekhez, hol parodikusan, hol pedig komolyan értelmezi, olykor magasra emeli, értékeli és dicsőíti, máskor kineveti. A plautusi kezelésmód tehát meglehetősen sokszínű, parodizáló, kritizáló, helyenként pedig didaktikus célzatú. Komédiáiban görög színhelyeken, görög külsőségek között a római társadalom álruhás típusait jeleníti meg a színpadon. Látásmódja és jelentős közönségsikere arra anged következtetni, hogy a konzervatív felfogású római arisztokrácia érték- és eszmerendszerét, az általuk energikusan hangoztatott normaként meghirdetett, a régi jó erkölcsök visszaállítását célzó jelszavakat Plautus közönsége nem vallotta a magáénak. A vígjátékköltőnek viszontagságos élete során bőséges alkalma nyílt arra, hogy az alacsonyabb néprétegek életét, felfogását közelről és behatóan tanulmányozza, azaz a saját sorsa révén jól megismerje. Nem volt arisztokrata pártfogója, színpadi érvényesülése tehát közönségétől, azok megértésétől függött. Sikere arra vall, hogy nagyon is jól ismerte nézői ízlését, tetszeni akart nekik. Kitűnő érzékkel választotta ki mintáit, felismerte, hogy a görög újkomédia nagyszerűen megfelel arra, hogy a római hagyomány kerete legyen. A görög mintáit aktuális, közönsége számára érthető római vonatkozásokkal, aktualitásokkal töltötte meg, tehát megtalálta azokat a mintákat, amelyek vagy eleve olyan problémákat feszegettek, amelyek már a Plautus korabeli Rómában is aktuálisakká váltak, vagy maga a történet volt alkalmas arra, hogy időszerű közéleti-tipikus vonásokat, elemeket dolgozzon bele, adaptálja a római millieu-be eredetijét. Közönsége számára nem kötelező érvényűek az arisztokratikus erények, eszmények, tradicionális értékek és normák, tehát őket semmi nem gátolja abban, hogy a plautusi darabok aktualitásait észrevegyék, ezzel a látásmóddal azonosuljanak, ez arasson náluk sikert.

Ez a szemléletmód arra enged következtetni, hogy ezek a formailag változatlanul továbbélő, az arisztokrácia által energikusan hangoztatott értékkategóriák tartalmukban már megüresedtek, veszítettek érvényükből, hatékonyságukból, és inkább elvárás, az óhaj szintjén élőek, mint valójában meglevők.

A plautusi darabok beható tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy Plautus parodizáló kedve, merészsége, nemcsak az egyes római korvonatkozásokat, esetleg igen tisztelt jelenségeket vett célba — amire már a korábbi kutatás is rámutatott — hanem kritikával illette a római *nobilitas* érték- és eszmerendszerének egészét, magát, a maga szertartásai által meghatározott tradicionális római vallást, a hagyományos istenhitet, jelezve ezeknek az erényeknek bizonyos mérvű értékcsökkenését, másrészt ezek társadalmi érvényesülésének már eleve meglevő korlátait.

Plautus nem volt elkötelezettje sem a Scipio kör sem a Cato-féle ideológiai irányvonalnak, jóllehet felfogása helyenként rokon vonásokat mutat az említett két fő irányvonal követőiével.

BORZSÁK ISTVÁN

A NAGY SÁNDOR-VULGATA ÉS LIVIUS

Tárgyunktól látszólag eleve eltérünk, ha egy nem éppen közismert Lucanus-hely (X 276—) idézésével kezdjük:

> *Venit ad occasus mundique extrema Sesostris*
> *et Pharios currus regum cervicibus egit:*
> *ante tamen vestros amnes, Rhodanumque Padumque,*
> *quam Nilum de fonte bibit . . .*

A Kleopatra fényűzésének láttára még telhetetlenebb Caesar — Lucanus szemében Nagy Sándor méltó párja — a lakoma során Egyiptom nevezetességeit (177 — *Phariae primordia gentis . . . et ritus formasque deum, quodcumque vetustis insculptum est adytis . . .*), de legfőképpen a Nílus eredetét (190 — *fluvii causas . . . ignotumque caput)* szeretné megtudni Acoreus főpaptól. Az a «királyoknál nagyobb hatalmasság» (136) *vágyát* (268 *noscendi Nilum cupido)* úgy tekinti, mint a korábbi — egyiptomi, perzsa, makedón — «tyrannusokét» (269): sem a *summus Alexander regum* (272),[1] sem az «őrült» (279 *vesanus*) Kambysés próbálkozását nem kísérte siker (vö. Hérod. III 25); legfeljebb *Nyugat* felé jutott el diadalmenetben a világ végéig a legendás fáraó, de az is «*előbb* ivott a Rhône és a Po vízéből, semmint a Nílus forrásából».

A nem kevésbé legendás Semiramis belső-ázsiai nyomait vizsgálva[2] arra az eredményre jutottunk, hogy a világ urának (*κοσμοκράτωρ*) megtett Sesóstrist (vagy Sesoósist, Sesonchósist, Osymandyast) az egyiptomi birodalmi ideológia formálói nemcsak több nagy fáraó (Séthos, de még inkább II. Ramses) erényeivel ruházták fel, hanem a perzsa hódoltság idejében az ókori keleti hódítók hírének akárhány mesés rekvizitumával is: például azokat az óperzsa feliratokat, amelyeken a nagykirály országai fel voltak sorolva, mind az utolérhetetlen Sesóstris címjegyzékének — vagyis méltóságának — további bővítésére használták fel. Az ő szemükben még Nagy Sándor is *νέος κοσμοκράτωρ Σεσόγχωσις*[3] (Ps.-Call. I 34,1; 33,6 stb.) volt, vagyis csak *epigonja* lehetett a haj-

[1] Vö. Curt. Ruf. IV 8,3 *cupido . . . incesserat non interiora modo Aegypti, sed etiam Aethiopum invisere: Memnonis Tithonique celebrata regia cognoscendae vetustatis avidum* (mint majd Germanicust: Tac., Ann. II 59,1 *cognoscendae antiquitatis) trahebat paene extra terminos solis.* — A makedón világhódító még Indiában is a Nílus forrásait kereste: Arr. VI 1,2—4.

[2] Semiramis Közép-Ázsiában? Ant. Tan. 23 (1976) 218 skk.

[3] Vö. *Fr. Pfister:* Studien zum Alex.-roman. Würzb. Jahrb. 1 (1946) 57 = Kleine Schriften zum Alex.-rom. Meisenheim a. Gl. 1976, 42; Alex. d. Gr. Die Geschichte seines Ruhmes im Lichte seiner Beinamen. Historia 13 (1964) 61.

dani nagy uralkodónak. A fentebb idézett Lucanus-hely azért tarthat számot megkülönböztetett figyelmünkre, mert mutatja, hogy a mindenkori hatalmi ideológia propagandistái milyen magától értetődően sajátítottak ki soha meg nem hódított tartományokat vagy akár földrészeket: nemcsak Kyrénét, Libyát, hanem azon túl a legtávolabbi Nyugatot — *occasus mundique extrema* —, sőt még a karthagói terjeszkedés hispaniai, délgalliai, italiai eredményeit is.

Ez azonban már egybeesik a hellénizmus nyugati térhódításával. A hellénizmus kutatói pedig kezdettől fogva hajlottak a görögség keleti hatásának túlbecsülésére, ugyanakkor kevésbé vették tudomásul a Kelet *viszont*hatását. Külön lapra tartozik ebben a világfolyamatban Róma befogadó szerepe: Nagy Sándor «nyugati terveit»[4] sokan még ma is terméketlen találgatásnak tekintik, és a római irodalom kezdeteinek vizsgálói is mostohán kezelik a III. század óta feltartóztathatatlan hellénizálódás bizonyos tényeit. Ugyanígy — tudtunkkal — nem történt kísérlet pontosan a sesóstrisi hagyomány reális magvának: Karthago nehezen tagadható hellénizálódásának kitapogatására. Ezt próbáljuk most meg egy közhiédelem szerint jól, de — mint talán majd kiderül — mégsem elég jól ismert forráscsoportnak, elsősorban Livius harmadik decasának az alexandrosi vulgatára összpontosított vizsgálatával.

Nem részletezzük itt a harmadik decas *egyik* főhősének alakjához fűződő, sűrűn emlegetett és nagyjából kielégítően tárgyalt regényes kitalálásokat. Scipio Africanus Maior származási legendájára és a Iuppiterrel folytatott éjszakai tanácskozásokra gondolunk (Liv. XXI 19). Későbbi nemzedékek olvasóit nem zavarta, de nem is érdekelte az, hogy a hispaniai haditények *előtt* a húsz-egynéhány éves ifjúnak aligha lehetett Iuppiterrel megtárgyalandó közügye, hadvezéri hírének megszilárdultával pedig alig tartózkodott Rómában.[5] Ami a kígyótól való fogantatást[6] illeti, még a jámbor Livius is utal a „csoda" historiográfiai előzményeire (19,6—7): *hic mos, per omnem vitam servatus* (ti. a capitoliumi meditációk szokása) . . . *rettulit* . . . *famam in Alexandro magno prius volgatam, et vanitate et fabula parem, anguis immanis concubitu conceptum.*

Hasonlóképpen átlátszó a másik csodásra színezett történet, a hispaniai Új-Karthagónak isteni segítséggel (Polyb. X 14,11 *μετά τινος θεοῦ προνοίας*) történt elfoglalása is (Liv. XXVI 42—45).[7] «Hier fassen wir den genauen Zeitpunkt, an dem mythische Elemente in das Bild der Realität eingedrungen sind» — állapítja meg a Nagy Sándor-hagyomány egyik legújabb kutatója.[8] Scipio nyilván jóelőre felderítette, amit lehetett, de az apály felhasználhatóságát talán mégis csak a helyszínen észlelte és nem az álmában megjelenő Poseidóntól hallotta (Polyb. X 11,7). Hadvezéri tehetségét dicséri, hogy a

[4] Diod. XVIII 4,1—6; Curt. Ruf. X 1,17—19 *ipse animo infinita complexus* . . . ; Arr. V 27,7 stb.; vö. *H. Berve:* Das Alex.-reich auf prosopogr. Grundlage, II. 1926. 325 skk., ennek nyomán *H. R. Breitenbach:* Der Alex.-exkurs bei Liv. Mus. Helv. 26 (1969) 152 skk.; *O. Weippert:* Alex.-Imitation und röm. Politik in republ. Zeit. Diss. Würzburg. Augsburg 1972. 3; *J. Seibert:* Alex.d.Gr. Darmstadt 1972. 7 skk.; 173; 207 skk.

[5] Vö. *Ed. Meyer:* Kl. Schriften II. Halle 1924. 438; *F. W. Walbank:* The Scipionic legend. Proc. Cambr. Phil. Soc. 13 (1967) 64; *Weippert:* 51: «Das legt die Vermutung nahe, daß es ein Historiker des 2. punischen Krieges gewesen ist, der Elemente der Alex.-Legende auf Scipio übertragen hat.»

[6] Vö. *Walbank:* 55: «This aspect of the legend may perhaps have arisen *in reply to Punic propaganda* which, *via* Greek historians, associated Hannibal's journey with that of Hercules.» L. még *Weippert:* 43.

[7] «Ursprung aller Legenden»: *Weippert:* 44.

[8] *Weippert:* i.h., vö. *Walbank:* 61 skk. és 68.

lehetőséget nyomban felismerte és ki is aknázta. A többiről gondoskodtak az Alexandros elől hódolva visszahőkölő, sőt leboruló pamphyliai tenger fikciójának[9] ismerői és a *νεὸς Ἀλέξανδρος*-ra alkalmazói, — amint Polybios vagy Livius előadásában (XXVI 45,7—9) olvassuk: *ut ei nuntiatum est aestum decedere . . ., compertum habebat facilem pedibus ad murum transitum dari . . . Acer etiam septentrio ortus inclinatum stagnum eodem, quo aestus ferebat et adeo nudaverat vada, ut . . . Hoc cura ac ratione compertum in prodigium ac deos vertens Scipio, qui ad transitum Romanis mare verterent et stagna auferrent viasque ante nunquam initas humano vestigio aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi . . .*[10]

Új-Karthago elfoglalásának katonai sikerét tetézték Scipio politikus gesztusai, nem utolsó sorban a fogoly hispaniai nőkkel való kíméletes, sőt nagylelkű bánásmód (XXVI 49—50). Szembeszökő a tudatosan hangsúlyozott nagysándori párhuzam: köztudomásúlag így járt el Alexandros is az issosi győzelem után Dareios feleségével és kíséretével — mint ahogy a *continentia*-nak ezt a példáját még majd százszor és ezerszer elemlegetik (vö. Gell. VII 8). Tény, hogy a modern forráskritikának olyan kiválósága, mint Alfred Klotz, aki a harmadik decas forrásairól egy alkalommal[11] ezt írta: «sind viel behandelt, aber eigentlich wenig erforscht», itt a szóbanforgó Livius-részlet előzményének (vagyis Coelius Antipater monográfiájának) valószínűsítésén kívül a tulajdonképpeni «mintára» (Urbild) is rámutat: «Alexanders Verhalten gegenüber der Gattin und Tochter des Dareios».[12]

De a szakirodalomban — a származás-legenda és az új-karthagói «csoda» eredetének számontartásán kívül — szinte ez az egyedüli hivatkozás a harmadik decas — sőt a liviusi mű — nagysándori előzményeire. Legfeljebb Ed. Meyernek a második pun háborúval foglalkozó «kisebb írásait» említhetjük, ahol egy jegyzetben[13] — az *ἔκπληξις*-re és *παραδοξολογία*-ra pályázó «tragikus» történetírók polybiosi (III 47 —) bírálatával, közelebbről az alpesi átkelés szokványos leírásának következetlenségeival kapcsolatban — ezt találjuk: «Wörtlich dasselbe könnte man von der Vulgata über Alexander sagen». Ezt az utalást azonban sajnos sehol másutt nem fejtette ki bővebben. Ulrich Kahrstedt alapvető fejtegetéseiben[14] Alexandros neve is csak egy mellékes hasonlatban fordul elő.

Pedig akár a kifinomult módszerekkel dolgozó legmodernebb forráskutatás (pl. H. A. Gärtner, Beobachtungen zu Bauelementen in der antiken Historiographie, Wiesbaden 1975) is csak nyerhetne az Alexandros-vulgata bevonásá-

[9] Kallisth. (FrHG 124) frg. 31 Jac.; Curt. Ruf. V 3,22 *impune Ciliciae fauces intraverat, mare quoque novum in Pamphyliam iter aperuerat;* Arr. I 26,2 *οὐκ ἄνευ τοῦ θείου*, vö. U. Wilcken: Alex. d. Gr. 1931, 86; *Mederer:* Die Alex.-Legenden. 1931, 1 skk., *H. Bengtson:* Scipio Afr. Seine Persönlichkeit und seine weltgesch. Bedeutung. Hist. Zeitschr. 168 (1943) 499; *H. E. Stier:* RAC «Alex.» 262; *Walbank*: 68 (párhuzamokkal, egészen «Chairman Mao»-ig).

[10] Vö. *A. Klotz:* Studien zu Polyb., II.: Die Eroberung von Neu-Karthago durch Sc. Hermes 80 (1952) 334 skk. — Új-Karthago és Tyros elfoglalásának párhuzamosságához vö. Diod. XVII 41,1; Curt. Ruf. IV 2,20.

[11] *A. Klotz:* Die Stellung des Silius It. unter den Quellen zur Gesch. des 2. Pun. Krieges. Rhein. Mus. 82 (1933) 3.

[12] *A. Klotz:* Livius und seine Vorgänger, II. Stuttgart 1941. 179.

[13] II 374,3, l. még a 437. lapot is.

[14] *U. Kahrstedt:* Gesch. der Karthager, III. (Berlin 1913) 143 skk.: Unsere Quellen zum 2. punischen Kriege.

ból. Gärtner[15] szintén foglalkozik az alpesi átkelés leírásának részleteivel, majd Hannibal ticinusi buzdító beszédét taglalja: *Hic vincendum aut moriendum, milites, est* (XXI 43,5); de *van* miért vállalniuk a harcot, hiszen a visszaszerzendő Szicílián és Szardínián kívül nekik jut Róma minden felhalmozott zsákmánya. *Satis adhuc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora consectando nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis* (43,8); az ígéret földjén[16] fáradalmaiknak bőséges jutalmát fogják elnyerni (43,9—10). Gärtner[17] a Weissenborn—Müller-féle kommentárra utal, amely szerint «Livius a korabeli kiszolgált katonák megjutalmazására gondol», majd így folytatja: «Es klingt aber eher, als stammte diese Wendung von einem Heerführer der römischen Revolutionszeit, der seinem Heer zum Marsch auf Rom mit dem Versprechen von Siedlerstellen Mut macht.» Szónoki fordulatokkal van csakugyan dolgunk, amelyek azonban máskor is elhangzottak, egyebek közt a Nagy Sándor-vulgata szónoki produkcióiban. Hallgassuk például az ópisi zendülők «elbocsátását» (Arrian. VII 9—10)![18] A szónokló király a kezdetekkel kezdi (9,2): «. . . Amikor Philippos átvett benneteket, nyomorult, kóbor pásztorokat, legtöbben kecskebőrbe öltözve legeltettétek a hegyekben pár jószágotokat *(ἐν διφθέραις τοὺς πολλοὺς νέμοντας ἀνὰ τὰ ὄρη πρόβατα ὀλίγα).* Ő vezetett le benneteket a hegyekből a síkságra . . ., ő telepített le városokba . . ., ő tett benneteket uraivá azoknak a barbároknak, akik addig uraitok voltak. . . . Általa lettetek a thessaliaiak urai . . ., ő nyitott Hellas felé széles és jól járható utat . . .» A pontos párhuzam elhibázottnak és fölöslegesnek mutatja D. O. Ross[19] nemrégi Livius-konjektúráját: *decora consectando* (az értelmes hagyomány: *pecora consectando* helyett).

Vagy lássunk egy másik szónoklatot! Polybiosnál hiába keressük a megfelelőjét Hannibal korábbi buzdításának, még az alpesi átkelés előtt (XXI 30). A pun vezér, mikor látja, hogy serege *fél* az úttól, a borzasztó hegyektől (23,4 *motos . . . inexsuperabili Alpium transitu;* 29,7 *multitudo . . . iter inmensum Alpesque, rem fama . . . horrendam metuebat),* lelket önt beléjük: *Most* csüggednek el, mikor a két tenger közt minden az övék? Miután átkeltek az Ebrón, át a Rhône-on, *most — in ipsis portis hostium —* érzik magukat fáradtnak? Az Alpoktól félnek? Magasabbak ugyan a Pireneusoknál, de nem nyúlnak az égig, nem is járhatatlanok (30,7): *Alpis quidem habitari coli . . .; pervias paucis esse exercitibus* (vagy Madvig szövegformálása szerint: *pervias paucis esse, ⟨esse et⟩ exercitibus).*[20] Majd a Po-vidéki kelták szövetséget kínáló követeire mutatva (8): *eos ipsos, quos cernant, legatos non pinnis sublime elatos Alpis transgressos . . .* (9) *Militi quidem armato . . . quid invium aut inexsuperabile esse? Saguntum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse?* Ha a gallok egyszer elfoglalták Rómát, akkor a pun seregnek sem állhatja útját semmi.

[15] I. m. 152 skk., majd 167.

[16] Vö. *R. Merkelbach:* Die Quellen des griech. Alex.-romans. München 1954, 44 sk.: «Als man schließlich nach den schweren Kämpfen in den Bergen und Steppen Baktriens *über die Gebirge nach Indien hinabstieg,* da glaubte man in ein *Wunderland* gekommen zu sein.»

[17] I. m. 167,33.

[18] Vö. *F. R. Wüst:* Die Rede Alexanders d. Gr. in Opis. Historia 2 (1953/54) 177 skk.; Die Meuterei von Opis. *Ibid.* 418 skk.

[19] *D. O. Ross:* Hannibal's Spanish flocks? Class. Phil. 72 (1977) 315.

[20] Vö. Curt. Ruf. IV 7,6 *iter expeditis quoque et paucis vix tolerabile;* V 4,4 *calles vix singulis pervios;* Arr. IV 21,2.

A problematikus — és döntő — szövegrészre a kommentárok nem térnek ki. Mit jelent az, hogy a Po-vidéki kelták követei sem *repültek át* az Alpokon? Emlékezzünk Alexandros egyik leghirhedtebb haditettére, a Petra nevű sziklaerőd megvívására. A természeti nehézségek láttára a király először el akar vonulni (Curt. Ruf. VII 11,4), *cupido deinde incessit animo naturam quoque fatigandi*, a *πόθος* sugallatára szembeszáll a természettel is. Előbb azonban megadásra szólítja fel a barbárokat (5), mire Arimazes — *loco fretus* — fennhéjázó módra viselkedik és a végén csúfondárosan azt kérdi a királytól: *an etiam volare posset?* Alexandros felháborodik a barbár *insolentia*-ján (6 *eludentis ipsos, quia pinnas non haberent)*; majd tesz róla, hogy elhigyjék: a makedónok repülni is tudnak *(se autem effecturum, ut crederet Macedonas etiam volare;* vö. 11,24; ugyanígy Arr. IV 18,6 *σὺν γέλωτι βαρβαρίζοντες πτηνοὺς ἐκέλευον ζητεῖν στρατιώτας Ἀλέξανδρον*, 19,3 *ἐξευρῆσθαι . . . δὴ τοὺς πτηνοὺς ἀνθρώπους).*[21]

Az eredeti forrás felderítetlensége ellenére is tanulságos a következő akadály, ill. a Pón való átkelés hitetlenkedő liviusi leírása (XXI 47,4): *Coelius auctor est* (HRR fr. 18) . . . *ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis.* (5) *Ea peritis amnis eius vix fidem fecerint, nam neque . . . et . . . Potiores apud me auctores sunt, qui . . .* (Hasonlóképpen Zonaras VIII 24 *αὐτὸς δὲ . . . τοὺς ἐλέφαντας κατὰ τὸν ἐπίρροον διαβῆναι προσέταξε καὶ οὕτω τοῦ ὕδατος περὶ τοῖς ὄγκοις τῶν ζώων ἐμποδιζομένου καὶ σκεδαννυμένου ῥᾷον κάτω σφῶν διεπεραιώθη.)* Polybios (III 66) természetesen szóra sem méltatja a fantasztikus ötletet, illetőleg csak a Liviustól efogadhatóbbnak vélt lehetőséget *(multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerunt)* említi. Két *későbbi* hasznosítója közül Lucanus — a Rubico átgázolásának leírásában — a mindenképpen hihetetlen elefántokat lovakká szelidíti (Phars. I 220— *in obliquum sonipes opponitur amnem excepturus aquas),*[22] Silius Italicus eposzában pedig a Hannibal *theomachiája* (Róma megostromlása) miatt háborgó Iuppiter a «szent Eridanus megbilincselését» az Alpokra való felhágással és a Trasimenus-tó megfertőzésével egyenrangú bűnös (xerxési!) merényletnek minősíti (XII 695—):

> . . . *Fuerit delere Saguntum,*
> *exaequare Alpes, imponere vincula sacro*
> *Eridano,*[23] *foedare lacus . . .*

Alexandros a gyors sodrású Tigrisen való «fáradságos, sőt kockázatos» átkeléshez (Diod. XVII 55,3) beérte egyszerűbb *μηχάνημα*-val (5): *παρήγγειλε πᾶσι τὰς*

[21] A közkeletű értelmezés szerint «madarak nem járta» («ohne Vögel, den Vögeln unerreichbar») *Aornos* (vagy *Aornis)* nevű sziklavár, amelynek helyét csak *Stein Aurél*nak sikerült azonosítania *(Seibert:* 152 sk.), valójában a szanszkrit *āvarana*-val («Schutzwehr») függ össze, amint már *Th. Vogel—A. Weinhold* Curt.-kommentárjában is (ad VIII 11,2) olvashatjuk. Máshol is megfigyelhető «etimologizálásai» miatt érdemel figyelmet az ún. «Metz-i epitomé» (Epit. Mettensis, ed. *O. Wagner:* Jahrb. f. class. Phil., Suppl. 26 [1901] 103) megjegyzése a *mons Avernus*-ról: *hic plenissimus omnium generum avium, quae voces imitarentur hominum,* vagyis nemcsak, hogy *nem A-ornos*, hanem *tele van* olyan emberi nyelveken beszélő madarakkal, mint amilyennel a Sándor-regény hőse Kyros palotájában találkozott (*Kroll* p. 130,6—; *van Thiel* III 28,11).

[22] Vö.: Lucanus-tanulmányok, I. Ant. Tan. 24 (1977) 168.

[23] Vö. Sil. It. IV 65— (Hannibal alpesi átkeléséről): *equitemque per ardua vectum insultasse iugo,* — mind a kettő xerxési «inzultálása» a természet rendjének. — Vö.: Die *Punica* des Silius Italicus und die Alexander-Überlieferung (megj. a Johannes Straub-emlékkönyvben).

χεῖρας ἀλλήλοις συμπλέκειν, καὶ τὴν ὅλην τῶν σωμάτων πυκνότητα ποιεῖν ζεύγματι παραπλησίαν. Curtius Rufus előadása (IV 9,16—22) «drámaibb», mégsem rugaszkodik el a hihetőségtől: a lovasok szerepe itt arra korlátozódik, hogy kétfelől biztosítják a szabályos rendben gázoló gyalogságot. Elsőnek természetesen a király ér ki a túlsó partra, onnan irányítja a málhától is akadályozott és kétségbeesetten vergődő embereit; biztatja őket, hogy csak fegyvereikre vigyázzanak, *cetera se redditurum.* Ebben az esetben Kleitarchos valamelyik római követőjének a lelkiismeretét terheli a lehetetlen túlzás.[24]

Közelebbi eligazítást a diadochosok történetének egy későbbi részletétől remélhetünk. Diodóros a 322/1. év krónikájában egyebek közt az egyiptomi hadműveletekről, Perdikkas és Ptolemaios hatalmi harcáról is beszámol. A Memphis felé tartó Perdikkas katonái hiába próbálnak átgázolni a *Níluson:* az állig érő víz elsodorja őket (XVIII 34,7). Perdikkas a nehézségek láttára elefántjait bal (dél), lovasait pedig jobb (észak) felől sorakoztatja fel a folyóban (35,1 *τοὺς μὲν ἐλέφαντας ἐκ τῶν εὐωνύμων ἐπέστησεν, ἐκδεχομένους τὴν καταφορὰν τοῦ ποταμοῦ καὶ πραΰνοντας τὸ ῥεῖθρον, τοὺς δ' ἵππεις ἐκ τοῦ δεξιοῦ μέρους ἔταξε, δι' ὧν ἐξεδέχετο τοὺς παραφερομένους ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ καὶ διέσωζεν εἰς τὸ πέραν*).

A folyókon való átkelés mindig nehézségekkel járt, kiváltképpen háborús körülmények között. Elképzelhető, hogy az elefánt-stratégéma nem puszta kitalálás, hanem valahol-valamikor csakugyan próbálkoztak vele; a minél megdöbbentőbb hatásra pályázó hellénisztikus történetíróknak mindenesetre kapóra jött. Diodóros előadását még gyanúsabbá teszi az, hogy Polyainos ugyanezzel a hadművelettel kapcsolatban (Strat. IV 19 *Περδίκκου κατὰ Μέμφιν διαβαίνοντος τὸν ποταμόν*) egy *másik* hadicselt említ: Ptolemaios az állatoktól vonszolt gallyakkal olyan porfelleget kavar, hogy seregét Perdikkas sokkal nagyobbnak képzeli és kellőképpen elcsügged (vö. Front. IV 7,20). Mondanunk sem kell, hogy ez is a Sándor-regény ismert rekvizituma (II 13,2, hozzá Van Thiel jegyzete, 182. l.). Arra az ellenvetésre, hogy Diodóros XVIII. könyvét a kardiai Hierónymos kivonatának szokás minősíteni,[25] aki viszont igazságszeretetéről és megbízhatóságáról híres,[26] annyit jegyzünk meg, hogy Diodóros ebben a könyvben is szabadon válogatott forrásai között[27] és ilyen érdekfeszítő részletek közbeiktatása elől feltehetőleg hierónymosi kontextusban sem zárkózott el. Semmiképpen sem szól Hierónymos «világos, pontos, a valósághoz hű tényközlése» (Jacoby) mellett pl. az, hogy az anekdotikus nílusi átkelés leírásának szomszédságában ugyanolyan sűrűn találkozunk a *paradoxon*-nak *Kleitarchosra* jellemző emlegetésével,[28] mint az előző könyvben.

Kleitarchos római recepciójának kérdését legutóbb J. R. Hamilton tárgyalta, éppen Diodóros XVII. könyvének forrásvizsgálata kapcsán.[29] Az itt

[24] Vö. *Kahrstedt:* 151 sk.; *A. Rosenberg:* Einl. und Quellenkunde zur röm. Gesch. Berlin 1921, 169: «Hier hat Antipater den Silenos durch eine annalistische Variante verschlechtert.»

[25] *L. P. Goukowsky* alapos forráskritikai bevezetését Diodóros XVIII. könyvének friss (Paris 1978) kiadásához, p. IX sqq.; a valószínű, sőt «csábító» Hierónymos-*elmélet* bírálata: XIX skk. Perdikkas egyiptomi hadjáratának leírását újabban *J. Seibert* (Unters. zur Gesch. Ptol. I. 1969, 66 skk.) *alexandriai* forrásra vezette vissza.

[26] Vö. *F. Jacoby:* RE «Hieronymos» 1557.

[27] Vö. *R. H. Simpson:* Abbrev. of Hier. in Diod. XVIII—XX. AJPh 80 (1959) 370 skk.

[28] Vö. *F. Jacoby,* RE 646. has.

[29] *J. R. Hamilton:* Clitarchus and Diodorus XVII. Studies presented to Fr. Schachermeyr. Berlin—New York 1977, 145.

idézett helyek közül különösen érdekes egy ismert Cicero-levél (Ad fam. II 10,3), amelyben az *imperator*-rá kikiáltott szónok kilikiai — tehát *majdnem issosi* — győzelmének remélt *exornatio*-jával kapcsolatban a címzett Caelius Rufus Kleitarchos-olvasmányaira hivatkozik. Tanulságos a «Brutus»-ban (11,42—43) olvasható részlet is Themistoklés és Coriolanus párhuzamossá erőltetett életrajzáról: nem a valóság a fontos, hanem az előadás szellemessége *(argute loqui)*. Cicero «történetírói» elképzeléseivel (ill. szónoki gyakorlatával) összhangban természetesnek érezte, hogy nevezetes szereplők — ebben az esetben a polgártársainak hálátlansága miatt szenvedő Themistoklés *korábbi* római párja — életkörülményeit «a szónoki és tragikus művészet kellékeivel ékesítse» *(rhetorice et tragice ornare)*. A cicerói párbeszéd résztvevői világosan látják, hogy ez nem thukydidési történetírás, hanem *fikció*, mégsem ütköznek meg Coriolanusnak *alter Themistocles*-szé való színezésén, hanem csak tréfálkoznak, hiszen a szónokok «nyugodtan hazudhatnak a történeti előadásban» *(concessum est rhetoribus mentiri in historiis)*.[30]

Szinte nem is fontos, hogy *Hannibal* Livius előadásában *kinek* (Silénosnak? Coelius Antipaternek?) a nyomán vette át Nagy Sándor szerepét. Annál érdekesebb, hogy a nagy makedón stratégiájának Curtius Rufustól és Arrianostól leírt részleteit a hispaniai Iliturgis elfoglalásának ábrázolásában (XXVIII 19—20) *Scipiónak* tulajdonítva látjuk viszont. Scipio itt nem kapaszkodik fel elsőnek[31] az ostromlétrán, nem is ugrik be vakmerően és meggondolatlanul egyedül a még el nem foglalt városba, csak fenyegetőzik mindezzel, ha katonái vonakodnának (19,16 *increpita ignavia militum ferri scalas iubet et se ipsum, si ceteri cunctentur, escensurum minatur)*. De közbelépnek a fürge és gyakorlott afrikaiak (20,1 *transfugae Afri . . .* 3 *levium corporum homines et multa exercitatione pernicium, clavos secum ferreos portantes) : qua per inaequaliter eminentia rupis poterant, scandunt*. Fel is kapaszkodnak a vár megvívhatatlannak látszó oldalán, még pedig makedón recept szerint, a megmászhatatlan sziklába vert szögek segítségével (20,4 *sicubi nimis arduum et leve saxum occurrebat, clavos per modica intervalla figentes . . . in summum evadunt)*, — mint Nagy Sándor balkáni kecskepásztorai (Curt. Ruf. VII 11,7 *qui per calles et paene invias rupes domi pecora agere consueverant)*, elszántsággal, ügyességgel, ékekkel, kötelekkel (11,15 *adiectis funium laqueis . . ., cum cuneos inter saxa defigerent)*.[32]

Egy Coelius Antipaterre visszavezethető Livius-részlet (XXV 36,7)[33] bizonysága szerint a Nagy Sándor-vulgatából a leendő Scipio Africanus apjának és nagybátyjának is jutott. A fivérének pusztulása után magára maradó Cnaeus Scipio védekezni próbál az egyesült hispaniai pun hadak ellen: egy magaslatra vonul (36,2), amelyet azonban semmivel sem tud megerősíteni; *ut tamen aliquam imaginem valli obicerent, clitellas inligatas oneribus, velut struentes ad altitudinem solitam circumdabant, cumulo sarcinarum omnis generis obiecto, ubi ad moliendum clitellae defuerant* (36,7). Ez a szokatlan erődítmény (36,8 *munitionis facies nova)* nem háríthatta el a szomorú véget. Polybios VIII. könyvének (c. 38) összefüggő szövegét a Suda-lexikon *Κανθήλιος*-címszava sajnos nem pótolhatja: *σὺν γὰρ τοῖς ἐπιδεδεμένοις φορτίοις τὰ κανθήλια λαβόντας ἐκ τῶν ὄπισθεν προθέσθαι πρὸ αὐτῶν ἐκέλευσε τοὺς πεζούς. οὗ γενομένου συνέβη παρὰ πάντας*

[30] Vö.: A görög irodalom világa. Bp. 1966, 130 skk.
[31] Vö. *Weippert:* 47 (helyekkel, pl. App., Ib. 84).
[32] Vö. Arr. IV 19,1; hasonlóképpen VI 10,3.
[33] Vö. *Kahrstedt:* 270 és 292; *Klotz*, 169.

χάρακας ἀσφαλέστατον γενέσθαι τὸ πρόβλημα. Nagysándori párhuzamként egyelőre csak az Aristotelés-levél exotikus vadászkalandjára tudunk hivatkozni: a makedónok éktelen trombitálással és disznósivítással (39 *bucinis hominum, grunnitibus suum*, vö. Polyain., Strat. IV 6,3) megfutamítják az elefántcsordát, majd tömérdek agyarral megrakodva térnek vissza a táborba; *iussi tunc clipeis et lorica vallum praecingi, ne quid iniuriae noctu elephantorum violentia . . . afferret.*[34] Az Alexandros-regény L-kéziratát kiadó H. van Thiel fordítása («dann befahl ich, mit Schilden und einer Brustwehr den Lagerwall zu befestigen . . .») nem pontos, mert hevenyészve — egy éjszaka hátralevő részére — nem lehet «mellvédet» fonni;[35] csak a pajzsok és bőrvértek egymáshoz való illesztéséről, *vallum* helyett történő kirakásáról lehet szó, — *ut aliquam imaginem valli obicerent.*

De a *grunnitus suum*-hoz foghatóan bizarr stratégéma[36] akad még az Alexandros-hagyományban bőven. Régi hagyomány ez; gondoljunk pl. a Hérodotostól (IV 129) megörökített perzsa hadicselre, a szamarak ordíttatására, és azt se feledjük, hogy nem thukydidési igényű történetírással, hanem szórakoztató irodalommal, az egyebek közt odysseusi leleményű *(φρενήρης)* Alexandros akárhányszor münchhauseni történeteivel van dolgunk. Élénk vitára adott például alkalmat mind a hadtörténészek, mind a filológusok körében Hannibalnak az a hadicsele, amellyel Fabius Maximus (a *Cunctator)* kelepcéjéből kivágta magát és szabaddá tette az utat Campaniából Cannae felé. Livius részletesen leírja a cselt (XXII 16,6 *ludibrium oculorum specie terribile ad frustrandum hostem;* 7 *fallax consilium):* a pún vezér fáklyának használható száraz gallyakat és rőzsecsomókat kötöztet a zsákmányként a sereg után hajtott marhák szarvára; éjszaka az állatokat a megszállva tartott hegyi út felé terelteti; a kísérteties látványtól megrémült rómaiak hanyatthomlok menekülnek őrhelyeikről, Hannibal pedig az általános zűrzavarban épségben vezeti át seregét a calesi hágón (17,7). Nagyjából így olvassuk ezt a *Φοινικικὸν στρατήγημα*-t (Polyb. III 78,1) Polybiosnál (III 93), Frontinusnál (Strat. I 5,28) és Appianosnál (Ib. 5; Annib. 14—15) is.[37] A hannibali «Ochsenlist» nyilván fikció, mégis vitáztak rajta, hogy Karthago-párti kitalálás-e, amely Fabius cunctatorságát lett volna hivatva kigúnyolni, vagy ellenkezőleg: Fabius mentségére találták ki.[38] A hadtörténész J. Kromayer[39] mégis hitelesnek fogadta el és úgy vélte, hogy ha ez a geniális és mégis egyszerű hadicsel kitalálás volna,akkor kitalálója csak Hannibal lehetett. Nos, a makedón világhódító *φρενήρης* voltának szemléltetésére felvonultatott hasonló — vagy még különb — stratégémák között ezt is megtaláljuk. A regényes változat szerint (van Thiel II 23,2) Nagy Sándor ugyanígy, éppen csak kecskék szarvára köttetett fáklyákkal ijesztette meg úgy a perzsákat, hogy Arbélánál csatát is vesztettek.

[34] Vö. az Arist.-levélnek egy korábbi (24), hasonló adatával: a rohamozó szörnyek *(prodigia, malae pestes)* ellen védelmül *frontem castrorum densabamus clipeis, van Thiel* fordítása szerint: «Wir besetzten die Lagergrenzen dicht mit Schilden.»

[35] Vö. Caes., B. G. V 39 *pinnae loricaeque ex cratibus adtexuntur;* Curt. Ruf. IX 4,30 *perpetua lorica obducta transitum saepserat;* Tac., Hist. IV 37,3.

[36] Vö. *R. Merkelbach;* i. m. 92 és 102; *Pfister:* Beinamen 66 skk.

[37] L. még Corn. Nepos, Hann. 5,2; Sil. It. VII 311 skk.; Quint. II 17, 19; Plut., Fab. 6,6.

[38] Vö. *K. J. Beloch:* Polybios' Quellen im 3.B. Hermes 50 (1915) 365, és *H. Dessau: ibid.* 51 (1916) 383 skk.

[39] *J. Kromayer:* Antike Schlachtfelder, III. 231.

Hihetőbb, valójában mégis a babiloni állítólagos tivornyázás mintájára szerkesztett moralizáló konstrukció a második pun háború historiográfiájának egyik legtetszetősebb részlete, a capuai táborozás előidézte testi-lelki romlás, az addig győzelmes punság végének kezdete: *quos nulla mali vicerat vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicae* (Liv. XXIII 18,11); szakértők szerint Hannibal nagyobbat vétett Capuával, mint a Cannae utáni késlekedéssel (13); *itaque hercule velut si cum alio exercitu a Capua exiret, nihil usquam pristinae disciplinae tenuit* (14). Az itteni téli táborozás irodalmi lecsapódásait (Diod. XXVI 11,1—2; Strab. V 4,13 c. 250; Val. Max. IX 1 ext. 1 stb.) Kahrstedt[40] fölényesen mellőzi forráselemzésében: «Die Art der Überlieferung, die wir hier haben, ist natürlich rein annalistisch», vagyis fikció. Egyik érve, hogy ti. Polybios (XI 19,3) *nem tud* a capuai táborozásról, csakugyan nem keveset nyom a latban: Polybios kifejezetten azt írja, hogy Hannibal tizenhat évig tartó itáliai hadviselése során *sohasem* engedte szabadjára csapatait *ἐκ τῶν ὑπαίθρων* (vagyis *sub divo* táborozott); mint jó kormányos, így tudta zendülés nélkül kézben tartani a sokféle népet.[41] Az annalista fikciót tetézi majd költői céljainak szolgálatában Silius Italicus (Pun. I 259—, ehhez az ellentét: XI 400— és XII 18—, valamint 286—: *vosque, invicta diu, nunc heu sine Marte iuventus debellata bonis Capuae . . ., pigra in Martem fugiensque laborum . . .*), amivel szemben Iustinus kivonata (XXXII 4,10 *constat Hannibalem nec tum, cum Romano tonante bello, nec cum reversus Karthaginem summum imperium tenuit, aut cubantem cenasse, aut plus quam sextario vini indulsisse, pudicitiamque eum tantam inter tot captivas habuisse, ut in Africa natum quivis negaret)* tárgyilagosabb hagyományt őrzött meg. Ismerjük Alexandros babiloni időzésének közkeletű rajzát (Curt. Ruf. V 1,36 *nec alio loco disciplinae militari magis nocuit . . .* 39 *Inter haec flagitia exercitus ille domitor Asiae per XXXIV dies saginatus ad ea, quae sequebantur, discrimina haud dubie debilior futurus fuit, si hostem habuisset)*, és az eredendően *ambivalens* Alexandros-portré[42] összetevőinek ismeretében az erkölcsbírói elmarasztalás indítékait is magyarázni tudjuk.

Curtius Rufus régi kommentátorai nem ok nélkül hivatkoztak Capua párhuzamára. Például Cellarius «Nagy Sándor-megítélésének» (Iudicium de Alexandro) «A helyek csábításai» c. rovatában ezt találjuk: «Hannibal hibernis enervatus est et Cannas suas Capuae invenit in Campaniae fomentis . . .», Christian Schoettgen pedig (Lipsiae 1736) a makedón katonai fegyelem meglazulásával kapcsolatban kifejezetten megírja: «Exemplo erit exercitus Hannibalis circa Capuam hiemans» (utalással Senecára, Epist. 51,5, és Florusra, 1 22,21). Éppen csak az előjeleket kell felcserélnünk: nem Livius az *exemplum*,

[40] I. m. 230 sk.

[41] Jegyezzük még meg, hogy Fabius Pictornak Delphoiból hozott üzenete Liviusnál (XXIII 11,3) az addig seholsem említett *lascivia* (Zónarasnál, IX 3,1 *ῥᾳθυμία*) eltávoztatásával végződik: a hatásos előadásban *(Kahrstedt:* 231: «sicher coelianischen Ursprungs») éppen *ez* üti fel a fejét az *ellenséges táborban*, döntő fordulatként az ígért győzelem felé vezető úton. Így csap át az addigi *ἀλκὴ καὶ τῶν δεινῶν ὑπομονὴ* a diodórosi excerptumokban is *γυναικώδης καὶ τρυφερὰ διάθεσις*-be vagy *ῥᾳστώνη καὶ τρυφή*-be.

[42] Vö. *Weippert:* 34 skk. és 56. — Figyelmet érdemel a Diodórosnál olvasható hagyomány szűkszavúsága is (XVII 64,4): a «szíves fogadtatás» és a «fényes» vendéglátás bomlasztó hatásáról szó sincs; mindez csupán *ἀνέλαβε τὴν δύναμιν ἐκ τῆς προγεγενημένης ταλαιπωρίας*. Legfeljebb az utolsó babiloni időzés során megismétlődő «emberséges» *(φιλανθρώπως)* fogadtatás készteti majd az embereket *πρὸς ἄνεσιν καὶ τρυφήν* (XVII 112,6).

hanem fordítva: Livius csak úgy, mint a Diodórostól kivonatolt szerző, a Nagy Sándor-vulgatát alkalmazta Hannibal regényes ábrázolására.

A római annalisztika forráskutatásának bonyolultságát szemléltesse most egy sokat tárgyalt példa: a gyermekifjú Scipio hőstette a Ticinus melletti csatában. Livius előadása szerint a sebesült consult fia, a későbbi Africanus mentette ki a halálos veszedelemből (XXI 46,7): *auxit pavorem consulis vulnus periculumque intercursu tum primum pubescentis filii propulsatum*. A csataleírás végén Livius név szerint említi Coeliust, mint aki a consul megmentésének dicsőségét *nem* az ifjú Scipiónak, hanem egy szolgának tulajdonította (46,10 *servati consulis decus Coelius ad servum natione Ligurem delegat)*; ő maga szívesebben csatlakozik a közönséges hagyományhoz, vagyis Scipio életmentői dicsőségének hirdetőihez *(malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidere auctores, et fama obtinuit)*.

A források és a szakirodalom felsorolása[43] mellőzhetőnek látszik. Az összekuszált helyzetben némiképpen eligazít bennünket az a tény, hogy Polybios idevágó fejezetében (III 66,2) csak a consul megsebesüléséről ír, a fiú vitézkedéséről *nem;* később azonban (X 3,3—), C. Laelius tekintélyére való hivatkozással, kifejezetten tanúsítja az annak idején tizenhét éves P. Cornelius Scipio «első jeles tettét» *(πρώτην πρᾶξιν ἐπίσημον)*: látván súlyosan sebesült apjának veszedelmét és a kimentésére küldöttek ijedtségét, maga vetette magát az ellenség sűrűjébe (5), és vakmerőségét siker koronázta: a consul mindenki hallatára fiát jelentette ki megmentőjének (6). Ezt az előadást egészíti ki az id. Plinius (N. h. XVI 4, 14), aki Varro közvetítésével Coeliusra nyúlt vissza: a leendő Africanus nem akarta elfogadni apjától a *corona civica*-t, mert az a bizonyos ligur szolga mégiscsak többet tett, a csata pedig elveszett.[44] Így nagyjából világos a tényállás: a tábori élet viszontagságait először próbáló ifjú helytállását nemsokára már legendássá színezték közvetlen környezetének tagjai is, — hát még később, amikor «hőstette» a római *pietas* iskolapéldái közé került! Silius Italicus eposzában (IV 466 skk.) Scipio már szinte második Aeneasként szerepel:

Tunc, rapta propere duris ex ossibus hasta,
innixum cervice ferens humeroque parentem,
emicat . . .
. . . pietasque insignis et aetas
belligeris fecit miranda silentia campis.

Ne szimatoljunk hát Coelius Antipater állásfoglalásában politikai irányzatosságot és C. Laeliusnak — Scipio bizalmas barátjának, Polybios adatszolgáltatójának — meghazudtolását, inkább vegyük komolyan a *certus Romanae historiae auctor* (Val. Max. I 7,6) történetírói igénybejelentését (frg. 2), hogy ti. az *igaz*nak vélt szerzők *(qui veri arbitrantur)* írásaiból merített, — amint ezt Hekataiostól fogva (frg. 1 Jac.) annyian elmondták.

Mindez nem változtat azon a tényen, hogy ha nem Coelius, akkor más szerző jóvoltából itt is újabb nagysándori motívum szivárgott át a római annalisztikába. Csak Curtius Rufus előadásában találjuk nyomát annak, hogy

[43] L. a *Weissenborn—Müller*-féle kommentárt; vö. *E. Wölfflin:* Die Rettung Scipios am Tessin. Hermes 23 (1888) 307 skk.; *Ed. Meyer:* i. m. 428 skk.

[44] Vö. *Henze:* RE «Cornelius» (336) 1463.

a makedón világhódító egyebek közt apja megmentőjének szerepében tetszelgett.[45] A dolog annyira fonák, hogy elhallgatását talán magyarázni tudjuk: Alexandros részegségében leszúrja Kleitost, nem is olyan régen (a Granikosnál) életének megmentőjét, mert királyának nagyzoló kijelentéseit tiszteletlen megjegyzésekkel kísérte (VIII 1,20—). Életmentésről beszélt Alexandros is, tulajdon apjáéról, aki — úgymond — a chairóneiai győzelmet tulajdonképpen már neki köszönhette (23 *nobilem apud Chaeroneam victoriam sui operis fuisse iactavit)*, ezt dicsőséget azonban irigyelte tőle, pedig mikor a makedónok és a görög zsoldosok összetűzése során megsebesült, ő fedezte pajzsával, és az apja halálára törőket ő tartotta távol kardjával (24 *se corpus eius protexisse clipeo suo, ruentesque in illum sua manu occisos)*; ezt Philippos soha el nem ismerte volna (25 *quae patrem numquam aequo animo esse confessum, invitum filio debentem salutem suam)*.

A párhuzamos hagyományból mindössze Diodóros kivonatára hivatkozhatunk (XVI 86), de ott is csak Alexandros kezdeményezői szerepéről (86,3 *πρῶτος τὸ συνεχές τῆς τῶν πολεμίων τάξεως ἔρρηξε*), majd a dicsőségtől való elütéséről van szó. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a fiúi *pietas*-nak ily mérvű *hiánya* nem szerepelhetett sem az egykorú, sem a későbbi Alexandros-párti írásművekben (következetesen szerepelt viszont Philippos gyilkosainak megboszszulása), az «ellenzéki» irodalom pedig hallgatásra kényszerült, később meg ez az epizód valahogyan elsikkadt az *egyéb* — nagy számú — negatívumok tételei között. Pozitívra színezve azonban nem sikkadt el teljesen: *az apja életét megmentő hős* vonásai így szállhattak át arra a római «utánzójára», akinek *pietas*-át a kiterebélyesedő Scipio-legenda egyéb mozzanatainak (mint például a Hispaniában elesett két Scipio «megbosszulásának») vagy regényes kitalálásainak megörökítői hamarosan a római *virtus* megnyilvánulásaként hirdették.

Külön kitérést érdemel az a Cicero-részlet (De div. I 24,48—49) is, amelyben Hannibal két emlékezetes álmáról van szó. Pontos forrásmegjelöléssel (49 *hoc item in Sileni, quem Coelius sequitur, Graeca historia est; is autem diligentissume res Hannibalis persecutus est)* olvashatjuk itt a Saguntum elfoglalása után Itália ellen induló Hannibalnak Livius előadásából (XXI 22,6—) is ismeretes álmát isteni rendeltetéséről, útmutatójáról (valószínűleg Héraklésról),[46] aki meghagyja neki, hogy csak hátra ne tekintsen; mikor kíváncsiságból — *elatus cupiditate* — ezt mégis megtette, egy szörnyű kígyót (Liv. XXI 22,8 *serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage)* pillantott meg, *ac post insequi cum fragore caeli nimbum*, — Itália pusztulását (Cic. 49 *Vastitatem Italiae)*. A mindenképpen kusza álomlátás orpheusi stb. mesemotívumainak jelentését Ed. Meyernek sem sikerült[47] elfogadhatóan kihámoznia; mi a sikernek talán több reményével hivatkozunk itt a Nagy Sándor-vulgatából Philipposnak egy hasonló látomására: . . . *Philippus rex*

[45] Erre az elhanyagolt helyre szemináriumom résztvevője, *Várady Zoltán* hívta fel a figyelmemet.

[46] Ezt az írói kitalálást bírálja Polybios, III 48,7. — Héraklésre gondolt már *E. Cocchia* (Liv. XXI. könyvének kommentárjában, Torino 1912, 57 sk.), vö. *F. Ribezzo:* Le fonti di Livio in XXI 22—23. Riv. Indo-Greca-It. 5 (1921) 86; vö. *Walbank:* i. h. 55. A Cicero felsorolásában (De nat. deor. III 16,42) *negyedik* Herculesről *(quartus Iovis est et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius Karthaginem filiam ferunt)*, vö. *A. S. Pease* kommentárját *ad loc.* L. még: *E. L. Bassett:* Hercules and the hero of the Punica. The class. Tradition (in honor of H. Caplan), Cornell Univ. Press 1966, 266 sk.; *W. Röllig:* Kl. Pauly III 1184.

[47] I. m. 368 skk.

pugnavit et vicit, apparuit namque ei in ipso proelio draco, qui antecedebat eum et prosternebat inimicos eius.[48] Silius Italicus eposzában valami hasonlót találunk (XV 138—): mikor az ifjú Scipio ajánlkozik a hispaniai parancsnokság átvételére, egy *anguis* jelenik meg az égen; ez az *augurium* (147): *iret, qua ducere divos perspicuum, et patrio monstraret semita signo.*

Megfoghatóbb a másik — ugyancsak Coeliusból, ill. Silénos *Graeca historia*-jából merített — «álom» historiográfiai rokonsága: Mikor Hannibal a Krotón melletti Iuno Lacinia-szentélyből egy arany oszlopot el akart vinni (vö. Liv. XXIV 3,6; XXX 20,6 és XLII 3,6), de előbb megfúratta, hogy lássa, tömör-e, az álmában megjelenő istennő megfenyegette, hogy az ép szeme látását is elveszi; erre Hannibal a kivésett aranyforgácsokból egy *bucula*-t készíttetett a *βοῶπις πότνια Ἥρη*-nek és az oszlop tetejére tétette. Ezt több változatban is megtaláljuk az Alexandros-hagyományban. Az Aristotelés-levélben például (c. 9) Porus palotájának arany oszlopairól és vastag aranylemezekkel burkolt falairól olvasunk, amelyeket a király több helyütt átvágatott *(quos . . . aliquibus locis intercidi)*. Majd a világ végén (c. 35/a *in orientis ultimis oris;* A. Hilka kiadásában: c. 81 és 91) a Hercules és Liber tiszteletére állított diadaloszlopokat *(trophaea)* vagy szobrokat *(simulacra)* fúratja meg: *quae an solida essent, ego scire cupiens, omnia perforavi et id ipsum ut vidi solida, simili metallo complevi, Liberumque et Herculem deiectis victimis placavi.*[49] A Lakinion-hegyfokot nyilván nem ezekről az arany oszlopokról nevezik ma is Capo Colonne-nak; a szentélynek mindenesetre köze volt Hérakléshoz is (vö. Serv. Verg. Aen. III 552; Diod. IV 24,7). Messzire vezetne a Héraklés—Melqart-kultuszhelyek oszloppárjának nyomon követése Gadestől (vagy éppen V. Károly címerábrázolásától) Belső-Ázsiáig. Elégedjünk meg itt azzal, hogy a tyrosi Héraklés-szentélyben Hérodotos is két sztélét látott (II 44 *ἡ μὲν χρυσοῦ ἀπέφθου, ἡ δὲ σμαράγδου λίθου*), és szempontunkból nem közömbös tény az sem, hogy Alexandros, az Achilleus-rajongó, Tyros elfoglalása után Héraklést tisztelte példaképének.

Hannibal *innen* — Livius előadása szerint (XXX 20,6) éppen a lakinioni szentélyben rendezett vérfürdő után — kényszerült hazatérni, egészen más körülmények között, mint ahogyan — ugyancsak Livius előadása szerint (XXIX 25—27) — Scipio Lilybaeum kikötőjéből elindult. Expedíciós hadseregének létszámát Livius forrásai fölöttébb eltérően hagyományozták (XXIX 25,1). Szokása szerint felsorol néhány számadatot, ő maga — *in re dubia* — nem foglal állást, de említésre méltónak találja Coelius Antipater *túlzásait* (25,4): *ad immensum multitudinis speciem auget: volucres ad terram delapsas clamore militum ait.* Ez a madárhistória is Münchhauseniáda a javából, mint amilyennel a Nagy Sándor-hagyományban már nem eggyel találkoztunk. Coelius «találékonyságának» dokumentumaival még lesz dolgunk; ezt a bizarr jelenetet azonban — annak ellenére, hogy pontos és teljes párhuzamot egyelőre nem tudunk felmutatni, — biztosan nem ő találta ki. Az Alexandros-hagyomány «legzajosabb» jelenetét Arrianos örökítette meg (VI 13,3): amikor a meggondolatlan virtuskodása után alig lábadozó királyt a kétségbeesett kato-

[48] Der altfranz. Prosa-Alex.-roman, nebst dem lat. Original der Hist. de prel. (Rez. J^2), hrsg. von *A. Hilka*. Halle 1920, 26.

[49] Vö. Ps.-Kallisth. III 27,3—4, p. 128 *Kroll; Merkelbach:* 107 sk.; *van Thiel*, 237 (jegyzet az Arist.-levél 35a fej.-éhez). Az indiai királyi palota aranyozott oszlopai és egyéb csodás rekvizitumai: Curt. Ruf. VIII 9,26.

nák megnyugtatására nemcsak messziről mutatják meg, hanem még lóra is ültetik, és mindenki láthatja, hogy *él*: *κρότῳ δὴ πολλῷ ἐπεκτύπησεν ἡ στρατία πᾶσα· ἐπήχησαν δὲ αἵ τε ὄχθαι καὶ αἱ πλησίον αὐτῶν νάπαι.*[50] Curtius Rufus sajnos épp itt (IX 6,1) szűkszavú; a tomboló taps és örömujjongás késői — és váratlan — visszhangja azonban megismétlődött Rómában, ill. Horatius baráti ódájában (I 20) is, amikor a súlyos betegségéből felépült Maecenast köszöntötte hasonló tapsvihar, «hogy még a Tiberis partja, sőt a túloldali hegyoldal is az ő dicsőségét visszhangozta». Már Kiessling megjegyezte, hogy a Pompeius-színház *cavea*ja Kelet felé nyílik, és az épület háttal van a jelzett városrésznek, vagyis «Horatius aligha észlelhette a leírt akusztikai jelenséget a valóságban» (Heinze). A valóságban nem, de olvasmányaiban igen: az *imitatio Alexandri* rokonszenves példája.

Pontosan megfelel viszont a hihetetlen történetnek Valerius Maximus egyik «emlékezetre méltó» anekdotája (IV. 8,5), még pedig T. Quinctius Flamininus görögországi *liberalitas*-ával kapcsolatban: *quibus* (ti. Flamininus proklamációját) *auditis maximo et inopinato gaudio homines perculsi . . . tanta coelum clamoris alacritate compleverunt, ut constet, aves, quae supervolabant, attonitas paventesque decidisse.* Ugyanígy olvashatjuk Plutarchos Flamininus-életrajzában (C. 10), ráadásul a jelenség «fizikai magyarázatával» tetézve.

Közvetlenül ehhez a coeliusi «túlzáshoz» kapcsolódik Liviusnál a római hajóhad lilybaeumi kifutásának ugyancsak «tragikus», de — mint korábban[51] kimutattuk, — nem a hellénisztikus történetírók hatásvadászó modorát, hanem *Thukydidést* követő leírása. (Liv. XXIX 26,7—8 ~ Thuk. VI 31; Liv. XXIX 27,1—5 ~ Thuk. VI 32,1—2.)[52] Livius érezte és forrásválasztásával is érzékeltette az esemény nem közönséges voltát: a római világhatalom felé vezető út *első* mozzanatának megörökítéséhez *méltó* szerző palettájáról vett színek illettek, Athén bukásának nyitánya kellő háttérként kínálkozott Róma felemelkedésének rajzához. *Ezután* vissza lehetett térni a megszokott hangnemhez, kiváltképpen mikor drámai effektusok kiváltására alkalmas témáról: tengeri útról, a természet legyőzéséről volt szó. Átmenetként (27,6—13) a kedvező előjelekkel kezdett és folytatott útról, a kedvező *omen*-nel bevezetett, szerencsés révbejutásról olvashatunk zavartalan harmóniájú leírást (Tacitus ismerőjének a Historiae tragikus gomolygása közepette a talán egyedüli üdítő színfolt, a capitoliumi szentély újjáépítésének ünnepi kezdete jut az eszébe: IV 53), hogy azért a végén Coeliusnak mindenki mástól eltérő viharleírása se maradjon el (27,14—15): *Coelius unus, praeterquam quod non mersas fluctibus naves, ceteros omnes caelestes maritimosque terrores, postremo abreptam tempestate ab Africa classem . . ., inde aegre correctum cursum exponit, et prope obrutis navibus . . . haud secus quam naufragos, milites sine armis cum ingenti tumultu in terram evasisse.*[53]

[50] Hasonló virág- stb. hajigálásról olvasunk a Nearchos-flotta sótériájának megünneplésekor: *Jac.* 133 F 1, c. 36,3; vö. Liv. XXXIII 33,2; Plutarchos leírását (Flamin. 10) l. alább. — Coelius «drámai» *ψυχαγωγία*-járól l. még *D. Flach* jellemzését: Tac. in der Trad. der ant. Geschichtsschreibung. Göttingen 1973, 27.

[51] Vö.: Thukydidéstől Tacitusig. Ant.Tan. 21 (1974) 235 sk.

[52] Livius előbb (XXVIII 43,20) *kifejezetten* utalt az athéni hajóhad áldatlan kifutására: *Athenienses . . . temere in Siciliam omisso domi bello transgressi.* Korábbi következtetésünket ez a hely a bizonyosság fokára emeli.

[53] Ezzel a viharjelenettel kapcsolatban *Schanz—Hosius* (I 202) Coelius «Erfindungssucht»-ját emelte ki; vö. *Flach:* i. h.: «Die Elemente ließ er nach dem Muster hellenistischer Katastrophenschilderungen mit Vorliebe toben.»

Mikor Lucanus «Übersturm»-ját (Caesar adriai átkelésének hírhedten túlzó ábrázolását: Phars. V 476—677) interpretáltuk,[54] az «epischen Unwetter» számontartott rekvizitumain[55] kívül további összefüggéseket is sikerült tisztáznunk. H. Tränkle, a szóbanforgó Livius-részlet legutóbbi vizsgálója,[56] találó kifejezéssel Coelius „romanhaftes Unwetter"-leírásáról beszél, de ennek valóban «regényes» hátterét, már mint a nagysándori világhódítás mondai és irodalmi visszhangját ő sem érinti. Pedig itt is erről, a természet legyűréséről (Curt. Ruf. VII 11,4 *cupido naturam quoque fatigandi)* van szó, amint ezt az Alexandros-vulgata (Kleitarchos!) egyik érdemes kutatója, H. Strasburger több alkalommal fejtegette,[57] és ez nemcsak a szárazföldön átélt «viharos» megpróbáltatásokra *(παθήματα)*, viszontagságos hegyi vagy sivatagi menetelésekre vonatkozik, hanem a főleg Nearchos előadásában tükröződő tengeri hányattatásokra is.[58] Az Aeneis I. énekének viharleírása nem csupán az Odysseiából táplálkozik, Caesar istenkísértésének lucanusi megjelenítése még kevésbé: ezért cifrázta ki — Kleitarchos modorában — Scipio tengeri útját holmi «regényes» viharral és következményeivel az a Coelius, akiről Cicero *helyeslőleg* állapította meg (De or. II 12,54): *addidit maiorem historiae sonum vocis . . .; ceteri non exornatores rerum, sed tantummodo narratores fuerunt.*[59]

De azért rejlett az anyagban még egy olyan «tragikus»[60] mozzanat, amelyet Coelius nem mulasztott el kiaknázni. Hannibalnak az imént már érintett «búcsújára» gondolunk (XXX 20,1): *frendens gemensque ac vix lacrimis temperans dicitur legatorum verba audisse . . .* A vonakodó italikusok «rút lemészárlása» után oly szomorúan távozik páratlan hadvezéri sikereinek színhelyéről, az ellenséges országból, mintha száműzetésbe menne tulajdon hazájából; *respexisse saepe Italiae litora et deos hominesque accusantem in se quoque ac suum ipsius caput exsecratum, quod non cruentum ab Cannensi victoria militem Romam duxisset . . .* Ilyen önvádak és siránkozások közepette «rángatták ki»[61] Itália hosszan tartó birtoklásából (XXX 20,9 *ex diutina possessione Italiae est detractus)*. Ezt a történelmi és emberi helyzetet Thukydidés sem ábrázolhatta volna szenvtelenül. Ugyanennek a sorsfordulónak *túl*bonyolítását olvassuk majd Silius eposzában (XVII 166—, 201—, 213—),[62] most — a hyphasisi visszafor-

[54] Vö.: Lucanus-tanulmányok, III. Ant. Tan. 25 (1978) 77 skk.

[55] Vö. *W.-H. Friedrich:* Epischen Unwetter. Festschr. B. Snell (München 1956) 77 skk.

[56] *H. Tränkle:* Livius und Polybios. Basel—Stuttgart 1977, 22 sk

[57] Pl. *W. W. Tarn* Alexandros-monográfiájának (Cambridge 1948) fontos recenziójában: Bibl. Or. 9 (1952) 208, vagy egy nem kevésbé fontos tanulmányában: Alexanders Zug durch die gedrosische Wüste. Hermes 80 (1952) 471 skk.

[58] Ezek a «nagysándori» *πάθημα*-k kívánkoznak elő Tacitus kedvelt hőseinek, Agricolának és Germanicusnak a «szenvedéseiben» is. Vö.: Alexander d. Gr. als Muster taciteischer Heldendarstellung. Gymn. 1982.

[59] A Lucceius-levél «követelményéről» *(vehementer ornare;* Brut. 11,43 *rhetorice et tragice ornare;* Att. II 1,2 *darem sibi, quod ornarent)* vö. «Cicero und Caesar» c. tanulmányunkat: Ciceroniana. Hommages à K. Kumaniecki. Leiden 1975, 33.

[60] *A. Klotz:* Livius und seine Vorg. II 195: «gefühlvoll ausgestaltet», Coelius jellemzése ugyanitt: 199.

[61] Liviusnál már korábban ugyanezzel a kifejezéssel: XXVIII 44,9 *illum ego potius traham, quam ille me retineat;* XXIX 20,2 *Hannibalem ex Italia retracturum;* 26,6 *ad Hannibalem detrahendum ex Italia;* vö. Sil. It. VII 489 *avelletque Itala Poenum viscera torrentem;* XVII 180 *detracturum* etc.

[62] Vö. *E. Burck:* Die Punica des Sil. It. «Das röm. Epos» c. gyűjt. kötetben (Darmstadt 1979), 275.

dulás[63] párhuzamának erőltetése nélkül — csak Pompeius távozását idézzük Lucanus Pharsaliájából. Caesar rohama elől a köztársaság ügyének védői töretlen harcikedvvel hajóznak Görögországba, mindenki arrafelé szegzi tekintetét (III 4—):

solus ab Hesperia non flexit lumina terra
Magnus, dum patrios portus, dum litora numquam
ad visus reditura suos . . .
. . . et dubios cernit vanescere montis.

Ezek után talán nemcsak a nagysándori világhódítás lendületét — szenvedélyeit és szenvedéseit — tükröző «regényes» vagy «tragikus» történetírók fikcióira tekintünk megértőbben, hanem Kleitarchos, Aristobulos, Nearchos stb. követőire, a római historiográfia — sőt: *irodalom!* — megalapozóira és a köztársaság-kor Róma-képének, önarcképének[64] kiformálóira is.

Livius-interpretációink lezárásául a *translatio imperii* megtörténtével kialakult birodalmi ideológia *nagysándori* szólamait mutatjuk be egyrészről az utolsó makedón király restaurációs terveinek (XLII 52, 14 *animos habendos esse, quos habuerint maiores eorum, qui Europa omni domita transgressi in Asiam incognitum famae aperuerint armis orbem terrarum, nec ante vincere desierint, quam Rubro mari inclusis, quod vincerent, defuerit)* és a Pydna utáni visszatekintésnek — Weippert[65] szerint «formális epilógusnak» — (XLV 9,2—6 *hic finis belli inter Romanos ac Persea fuit idemque finis incluti . . . regni . . . Macedonum gens . . . tredecim annis . . . omnia . . . suae dicionis fecit; Arabas hinc Indiamque, qua terrarum ultumos finis Rubrum mare amplectitur, peragravit),* másrészről az Antiochos elleni háború (191) idejére visszavetített római igényeknek[66] szembeállításával (XXXVI 17,14—15): . . . *Asiam deinde Syriamque et omnia usque ad ortum solis ditissima regna Romano imperio aperturos; quid deinde aberit, quin ab Gadibus ad mare Rubrum Oceano finis terminemus?*[67]

Idealiter Nagy Sándor egész hatalma átszállt Rómára, sőt még az is, amit a kiindulásul választott Sesóstris-ideológia *nyugati* hódítás címén Karthagóig, Gadesig és azon túl (vö. Curt. Ruf. X 1, 17—18) felölelt.[68] A *római* világbirodalom ideológiájának előzményei közül — mint láttuk, — a Sesóstris-

[63] Vö. Diod. XVII 94; Curt. Ruf. IX 2—3; Arr. V 25—27.

[64] A liviusi «Nagy Sándor-excursus» irodalmából vö. *R. Merkelbach:* i. m. 182 skk.; *H. R. Breitenbach:* Der Alex.-Exkurs bei Liv. Mus. Helv. 26 (1969) 146 skk.; *J.-C. Richard:* Alexandre et Pompée à propos de Tite-Live IX 16—19. Mélanges off. à P. Boyancé (Rome 1974) 653 skk.

[65] I. m. 56,1.

[66] *Weippert:* 89: «gibt Gedanken des 1. Jh.-s wieder, mit unverkennbarem Anklang an die Alexander-Phraseologie», vö. *J. Gagé:* Hercule—Melqart. Alexandre et les Romains à Gades. REA 42 (1940) 435: «une réplique significative du langage tenu par Alexandre sur les bords de l'Hyphase.»

[67] *R. Syme* nagy Tacitus-monográfiájának 71. excursusában (II 768—, a *Rubrum mare* azonosításának kérdésével kapcsolatban), miután kifejtette, hogy Tacitus megvilágításához mennyire jelentős a «Nagy Sándor-téma» és «a világhódítás témája» is, az *urgentibus imperii fatis* (Germ. 33,2) értelmezéséhez pontosan ezt a három Livius-helyet — Perseusnak hódító őseire való hivatkozását, a makedón birodalom múltjára visszatekintő epilógust és Acilius Glabrio fennhéjázó szónoklatát — vonultatta fel.

[68] Hannibal a Ticinusnál *kiindulásként* említi a héraklési világhódítás *nyugati* végpontját (Liv. XXI 43,13 *ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum per tot . . . populos vincentes pervenistis*); az ő katonáinak Italiában van a *πέρας τῶν πόνων* (Arr. V 26,1): *hic vobis terminum laborum fortuna dedit.*

Sesonchósis-«regénynek» azokat a mozzanatait sem hagyhatjuk ki, amelyekben a legendás *nagy keleti* uralkodó (Ninos, Semiramis, Kyros . . .) inkarnációjaként nem Alexandros, nem is Scipio, hanem *Hannibal* szerepelt. Alexandros «utánzóinak» hosszú sora a Mediterraneum nyugati felében a közhiedelemmel ellentétben nem P. Cornelius Scipio Africanus Maiorral, hanem Hanniballal kezdődik. A hagyománynak ezt a bővülését nem kell — egyelőre nem lehet — *névhez* (például az abdérai Hekataioséhoz, az akragasi Philinoséhoz, Sósyloséhoz, Silénoséhoz, vagy akár Coelius Antipateréhez) kötni, mint ahogy a Scipio-legendákat sem. A *nagysándori Hannibal* alakjának felderítése a hellénisztikus historiográfia bonyolult viszonylatainak vizsgálatában — legjobb tudomásunk szerint — Eduard Schwartz és Felix Jacoby alapvető eredményei[70] után is *novum*, ami a római irodalom kezdeteiről kialakult képünket is erőteljesen színezi.*

[69] *Pace Weipperti* (37 skk.; 55) *et Seiberti* (217). — Külön lapra tartozik Agathoklés, mint Alexandros *στρατηγία ἀνέλπιστος*-ának «utánzója», vö. Diod. XVII 23,2.

[70] Tartsuk itt számon *W. W. Tarn* «merész vállalkozását» is és szívleljük meg *H. Strasburger* fentebb (57. j.) idézett recenziójának óhaját: «Insbesondere für Diodor und Curtius Rufus könnte und sollte noch viele klärende Arbeit geleistet werden.»

* *Korr.*-j.: Mint a Vergilius halálának bimilleniumára rendezett capitoliumi kiállítás friss anyagából kitűnik, latiumi terrakotta-műhelyek már a 3. században a lysipposi Nagy Sándor-portré tömeges reprodukálására rendezkedtek be, vagyis jóval megelőzték a regényes Nagy Sándor-történet utánzásának Rómában is jelentkező irodalmi divatját. Vö.: Enea nel Lazio. Archeologia e mito. Roma 1981, 259 sk. l.

MARÓTH MIKLÓS

GALENOS INDICATIOJA AVICENNA LOGIKAI MUNKÁJÁBAN

Galenos az orvosokat két csoportra osztotta. Az egyik csoportba azok tartoztak, akik szerint az orvos tudásának forrása a tapasztalat. Ezt a csoportot *empirikusoknak* nevezték, mivel munkásságuk során megfigyeléseikre, empíriájukra támaszkodtak. A másik csoport azonban a rációból indult ki (görögül a rációt *logos*nak nevezték), ennek a csoportnak a tagjait *logikusoknak* hívták. Az első csoporthoz tartozó orvosok a gyógyító terápiájukat tapasztalatuk alapján állapították meg, a második csoporthoz tartozók viszont *endeiksis*, latinul *indicatio* révén próbálták kikövetkeztetni a gyógyuláshoz vezető kezelést.[1]

A logikusoknak eljárásuk során figyelembe kellett venniük az emberi test általános sajátságait, valamint a különböző okok hatásait. Tanulmányozniuk kellett mindazokat a tényezőket, amelyek az egészséget jótékonyan vagy károsan befolyásolták, s ezeket indicatioikban (azaz következtetéseik során) figyelembe kellett venniük. Ilyen általános oknak, tényezőnek számítottak a szelek, vizek, helyek, foglalkozások, ételek, szokások, italok stb. Az orvosnak tehát ismernie kellett a betegségek okait, a gyógyszerek hatását, valamint ezeket a most említett úgynevezett általános okokat, hogy következtethessen: ennek a betegségnek az esetében egy ilyen hatású gyógyszer ilyen és ilyen eredménnyel jár.[2] Az orvosnak tehát mindenféle okot ismernie kellett, hogy azokat figyelembe vehesse, s majd az indicatio révén a megfelelő terápiát az adott beteg számára kikövetkeztethesse.

Mindebből világos, hogy az orvosok számára a logikában való jártasság — legalábbis Galénos szerint — nélkülözhetetlen. Ez a gondolat képzi a «Jó orvosnak filozófusnak is kell lennie» című traktátusának magvát.[3] A szerző ebben a traktátusában Hippokratésra hivatkozik, aki szerinte a betegségek nemük és fajuk szerinti fölosztását követelte,[4] és jókorán tudni akarta, hogy egy betegség során melyek az adott stádiumban a jellemző szimptómák, s melyek fognak egy későbbi szakaszban föllépni.[5] Az orvosnak szüksége van logikai ismeretekre, hogy apodeiktikusan tudja bizonyítani véleményét, s a test általános sajátságai, valamint a betegségek fajtáinak figyelembevételével indicatiok révén megtalálja a szükséges gyógyszereket.[6]

[1] Galeni de sectis ad eos qui introducuntur. Galeni opera minora. III. ed. *G. Helmreich*. Lipsiae 1893. 1—22.

[2] I. m. 4 pp.

[3] Galenos: Quod optimus medicus sit quoque philosophus. Scripta minora II. ed. *I. Mueller*. Lipsiae 1891. 1 pp.

[4] I. m. 1—2.

[5] I. m. 2.

[6] I. m. 6—7.

A *bizonyítás* (apodeiksis) és az *indicatio* (endeiksis) tehát egyaránt a bizonyításelmélethez tartoznak. A két fogalomról Galénos az *Eisagógé dialektiké* című művében a következő meghatározást adja: «indicationak nevezik a keresett eredmény bizonyítását a dolog természete alapján az evidens jelenségek következménye szerint, demonstrációnak pedig az igaz premisszákból kiinduló következtetést.»[7]

Ezek a szavak a demonstrációt a szokásos arisztotelészi értelemben definiálják, az indicatio fogalmáról azonban nem adnak egyértelmű fölvilágosítást. Nem csoda, hogy J. Mau a helyhez fűzött kommentárjában tanácstalanul csak annyit mond, hogy az indicatio valamiféle szemléltetési módszer, esetleg speciális orvosi következtetési mód lehet. Mindenesetre érthető, hogy a mai kommentátorok e tekintetben nem jutottak egységes eredményre.[8]

Mivel az indicatio fogalma először Galénosnál bukkan föl, föltételezhetjük, hogy magyarázatát a galénosi apodeiktikában találhatjuk meg. Galénos nem volt ugyanis a logika bizonyításelméletével maradéktalanul megelégedve. Fölemlegette, hogy a különböző logikai iskolák egymás közt vitatkoznak, de még egy iskolán belül sem uralkodik mindig egyetértés. Így jutott arra a következtetésre, hogy a geometriában szokásos bizonyítási eljárásokhoz kell folyamodni, mivel ott nincs olyan vita, mint a logikusok között, a geometria művelői minden tantételben egyetértenek.[9]

A geomatriai módszerek alkalmazása nem maradt puszta kívánság, Galénos bizonyítható módon törekedett alkalmazásukra a gyakorlatban is. Csak egy példára szeretnék hivatkozni. Galénos elmondja, hogy kell egy 12, ill. 5 láb hosszú befogókkal rendelkező háromszög területét kiszámítani.

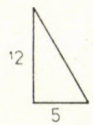

A föladatot két általánosérvényű tétel segítségével lehet megoldani. Az első szerint egy téglalap területe két oldala szorzatával egyenlő, a mi esetünkben tehát $12 \cdot 5 = 60$.

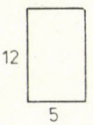

A második tétel szerint a háromszög a téglalap fele, így az adott példában $60 : 2 = 30$.

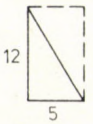

[7] Galen: Einführung in die Logik. Kritisch-exegetischer Kommentar mit deutscher Übersetzung von *J. Mau*. Berlin 1960. 28 pp. Galenus: Institutio Logica. ed. *C. Kalbfleisch*. Lipsiae 1896. 24, 10–17.

[8] Galen: Einführung . . . , i. h.; *J. S. Kieffer:* Galen's Institutio Logica. Baltimore 1964. 100–101.

[9] Galenos: Scripta minora. II. ed. *I. Mueller*. Lipsiae 1891. 117.

A két tétel érvényességét más, korábban bizonyított tételek igazolják, azok igazsága ismét másokétól függ, s így tovább az első, már önmagukban is világos elvekig.[10] Ez után teszi hozzá Galénos azt a véleményét, hogy az orvosoknak is ugyanígy kellene eljárniuk, akkor az ő véleményeik is egységesek lennének, mint a matematikusok és a geometria tanulmányozóinak vélemények.[11]

Ezt a geometriában honos gondolkodásmódot maga Galénos is alkalmazta a gyógyászat terén. Ennek szép példáját találhatjuk a «De sectis ad eos qui introducuntur» című traktátusában. Szövege szerint tegyük föl, hogy egy testrész fájdalmas, kemény és dagadt. Ilyen esetben az orvos föladata 1. fölismerni a betegség okát. Az ok rendesen az, hogy a nedvek bővebben áramlanak a kérdéses helyre, mint kellene. 2. Ezt meg kell akadályozni, és a már összegyülemlett anyagtól a dagadt testrészt meg kell tisztítani. Ennek a két általános tételnek az értelmében kell a gyógyítás módját meghatározni. 3. Ennek érdekében az orvosnak még további tételeket is figyelembe kell venni, mégpedig az általános okokról szóló tételeket. Figyelembe kell venni tehát a hely, az évszak a beteg életkora és egyéb, már föntebb elsorolt általános ok hatását.[12] Mindezek után sikerrel következtethet a gyógyulást elősegítő eljárásra.

A három általános tétel lehetővé teszi az adott kérdés megoldását, de mint föntebb említettük, s ahogy a párhuzamos geometriai példa mutatja, a három általános tétel érvényét más, korábban bebizonyított tételeknek kell garantálniuk, azokét ismét másoknak, s így tovább az első elvekig. Az így nyert, konkrét egyedi esetre vonatkozó következtetés a szöveg szerint endeiksis, azaz indicatio.

Az orvostudományt tehát axiomatikusan kell fölépíteni, minden tételt evidens axiómákból kell levezetni. Az egyes beteget azonban nem lehet általában gyógyítani, ezért kell az orvosoknak az általános elvekből kiindulva indicatiok révén az egyedi esetig eljutni.

Az eddigiek szerint az indicatio egy általános tétel alapján az egyedi esetre való következtetést jelölné, és a geometriából származna. Ezt a nézetet látszik támogatni az Institutio Logica néhány helye.

A XII. fejezetben ír Galenos az olyan kategorikus szillogizmusokról, amelyek egyedi létezőkre következtetnek.[13] Példaként Erathosthenésre hivatkozik, aki a leghosszabb délkör hosszát a körrel kapcsolatos általános tételek segítségével számította ki.

Később, amikor az analógiás következtetéseket tárgyalja, kifejezetten utal a matematikusokra és a geometrétákra, akik általános érvényű megfogalmazása szerint egy univerzális tétel alapján konkrét esetre következtetnek.[14]

J. S. Kieffer az említett mű XI. fejezetéhez írt kommentárjában az indicatiot a sztoikus logika segítségével akarja értelmezni. A sztoikusok és az epikureusok tárgyalták gyakran az indikatív jeleket, pl. azt, hogy egy asszony teje arra utal, hogy szült; a heg egy korábbi sebre utal stb. Az ilyen tényállást nemcsak hipotetikus, hanem kategorikus ítélettel is meg lehet ragadni:

[10] Galeni methodi medendi liber I. X. Band. ed. *C. G. Kühn*. Lipsiae 1825. 33—34.
[11] I. h.
[12] Galeni de sectis, 5—6.
[13] Galenus: Institutio Logica, 26—27.
[14] I. m. 46, 10 sortól.

Azok, akiken sebhely van, megsebesültek.
Dion sebhelyes.
Dion megsebesült.[15]

Eltekintve attól, hogy az ilyesfajta szillogizmusok gondolata és maga a példa is (az asszony, a tej és a terhesség) Aristotelésnél található meg először, a kérdés nem ilyen egyszerű.[16]

Galénos ismerteti a következtetéseknek azt a fajtáját, amit *semeion*-nak neveznek. A sztoikus *semeion* két csoportra osztható: *Semeion endeiktikon* (ilyen pl. a viszony a tűz és a füst között), valamint a *semeion hypomnéstikon* (ilyen a viszony az asszony teje és a gyermek születése közt) csoportjára.[17]

Galenos példái és meghatározásai szerint a Kieffer által leírt szillogizmusok a *semeia hypomnestika* csoportjába tartoznak, s így egy állítólagos sztoikus endeiksishez semmi közük. (Ez különben is *semeion* endeiktikon.) Föntebb azt is láttuk, hogy az indicatio gyökereit a matematika és a geometria táján kell keresnünk, ott azonban nem a jel-szillogizmusok által megkövetelt viszonyok uralkodnak.

Galenos azt is megmondja világosan, hogy először neki tűnt föl, milyen fontos szerepet játszanak az univerzális tételek a szillogizmusokban.[18] Így az indicatio valószínűleg az ő találmánya (a terminus ilyen értelemben előtte nem ismert), bár az ösztönzést ehhez esetleg a sztoikus Poseidoniostól kapta.[19] Poseidonios lehetett esetleg az is, aki érdeklődését a matematikai tudományok iránt fölkeltette.[20]

Aristotelés ismert általános és részleges ítéletekből álló szillogizmusokat, mint például

Minden ember halandó
néhány test ember
néhány test halandó.

Theophrastos kanonizálta azokat a szillogizmusokat, amelyek alsó tétele egyedi ítélet:

Minden görög halandó
Sókratés görög
Sókratés halandó.[21]

A Theophrastostól származó szillogizmus azt bizonyítja, hogy az indicatioról alkotott véleményünk, miszerint az általános és egyedi prémisszából áll, önmagában véve nem kielégítő.

[15] *J. S. Kieffer:* i. h.

[16] Aristoteles: Analytika protera, II. 27. 70 a 3—40.

[17] Galeni historia philosophica liber spurius. XiX. ed. *C. G. Kühn.* Lipsiae 1830. 235—236. A definíciók latin fordításban: Signum indicans est quod rem significatam ita proponit, ut simul ac illud conspectum est in rei significatae cognitionem nos adducat, quale in fumo . . . etc; Signum admonens est quo non nisi prius observato signo apparenti in rei significatae cognitionem devenimus, ut quae lac habet . . . etc.

[18] Galenus: Institutio Logica, 42, 7. sortól.

[19] Galenus: Institutio Logica, 47, 15—17.

[20] Galen: Einführung . . . , 61. *J. S. Kieffer:* Galen's Institutio, 15., 128.

[21] Erről a kérdésről írt *G. Patzig:* Die Aristotelische Syllogistik. Abh. der AdW. in Göttingen. Phil.-Hist. Klasse III. XLII (1959). 1. fejezetben.

A fönt említett szillogizmusokban három terminust találhatunk. A korábban említett következtetésben, «Azok, akiknek sebhelyük van, megsebesültek stb.», már a főtétel három terminust tartalmaz (egy határozatlant és két határozottat), majd a második, egyedi prémisszát kívülről vesszük hozzá. Ez a Kieffer által ajánlott szillogizmus voltaképp a közismert peripatétikus prosléptikus szillogizmus, az indicatioval nem azonosítható.[22] Ismert dolog, hogy a prosléptikus szillogizmusok Galénos szerint fölöslegesek,[23] s így nem valószínű, hogy egy általa elítélt következtetési módot oly melegen ajánlott volna az orvosoknak.

A görög szövegek alapján tehát arra a következtetésre jutunk, hogy az indicatio olyan fajta szillogizmus, mely egy univerzális és egy individuális tétel kapcsolatából áll és egyedi esetre következtet. Ez a leírás ily módon azonban csak egy theophrastosi szillogizmus leírására elegendő.

Egycsapásra megváltozik a helyzet, ha szemügyre vesszük a «Jó orvosnak filozófusnak is kell lennie» című traktátus arab fordítását. Az arab szöveg a görög *endeiksis* (indicatio) terminust mindig a *dalālat* szóval fordítja. Az arab szó jelentését ibn Sīnā tárgyalta részletesen.

Az aristotelési szillogisztikához írt kommentárja végén Avicenna leír néhány speciális következtetési formát. Ezek közül minket az első és a második fajta érdekel, ezek neve *dalālat* és *ʿalāmat*.

A *dalālat* — a fönt említett megfelelés alapján — az általunk keresett szillogizmus. Jelenbeli vagy jövőbeli jelenségekre vonatkozik.[24] Mindig, vagy legalábbis az esetek többségében érvényes.[25] Ibn Sīnā két példát említ: «Az irigy embereket gyűlölik» és «A jószívű embereket szeretik.»[26] Ezekből a prémisszákból indul ki az indicatio. Az «irigy embereket gyűlölik» nem tartalmaz olyan viszonyt, amilyen a jel és a jel tárgya között áll fenn. Ez olyan kijelentés, amit az emberek *igaznak tartanak*. Az ilyen általános érvényű univerzális kijelentések játsszák a főtétel szerepét az indicatiokban, s a szillogizmusoktól eltérően szerepeltetésük fakultatív, előfordulhat, hogy valójában szerepelnek a következtetésben, de előfordulhat, hogy csak potenciálisan. Ezután következik az altétel: X irigy, majd a konklúzió: X-et gyűlölik.

Ibn Sīnā szavai a görög forrásokból leszűrt eredményeinkkel összhangban állnak. Egyrészt megerősítik azokat: az indicatio egy univerzális fő-, és egy individuális altételből áll; másrészt kiegészítik azokat, mégpedig a főtételre vonatkozóan. A főtétel ugyanis nem bizonyított állítás, sem pedig önmagában világos axióma, hanem olyan kijelentés, amit az emberek egyhangúan elfogadnak, de legalábbis az esetek többségében igaznak tartanak. Ennek következtében az indicatio, eltérően a theophrastosi szillogizmustól, nem ad biztos, bizonyított ismereteket, hanem csakis valószínűeket. Ez magyarázza Galénosnak az indicatioval kapcsolatos lekicsinylő megjegyzését, amikor azt a bizonyítással (apodeiksis) állította szembe. (Kühn, V. 74,16.)

Az indicatio gyöngesége tehát már a főtételben, annak ismeretelméleti értékében megtalálható. Most, hogy ezt a tényállást Avicennának, Galénos hű

[22] *C. Lejewski:* On Prosleptic Syllogisms. Notre Dame Journal of Formal Logic 2 (1961) 158—176.

[23] Galenus: Institutio Logica, 47, 18—22.

[24] Ibn Sina: Al-Shifa'. La logique. IV-Le Syllogisme. ed. *Saʿid Zayed*. Le Caire 1964. 573 pp.

[25] I. h.

[26] I. h.

tanítványának segítségével fölismertük, jobban megvilágíthatjuk a kérdést Galénos további szövegeivel.

Ő ugyanis gyakran hangsúlyozza, hogy ismereteinknek két forrása van, nevezetesen a *logos* (értelem) és a *peira* (tapasztalat). A logos révén indulunk ki a vitán fölül igaz axiómákból, s következtetünk igaz tételekre, majd ezekből tovább következtetünk újabb igaz tételekre és így tovább. A jelenségek, az érzékeinkkel tapasztalható tényállásokat azonban nem kell kikövetkeztetnünk, azokat a gyakorlat révén ismerjük, a tapasztalat (peira) azonban veszélyes és csalóka.[27]

A fönti nézet, miszerint az indicatio kiinduló pontja nem egy axióma vagy egy bizonyított tétel, hanem a gyakorlat, szövegszerűen is igazolható. Galénos arról ír, hogy a jelenségek egyenesen is megragadhatók, vagy egyszerűen (mint pl. a színek), vagy megfigyelés révén (mint pl. az ismétlődő tényállások).[28] Ilyen esetekben operálunk az indicatiokkal, mint ahogy az oktalan állatok is fölismerik a tűz vagy a jég veszélyes voltát, és indicatio révén elkerülik azokat.[29]

Ha az indicatioval kapcsolatos véleményünket végső megfogalmazásban röviden össze akarjuk foglalni, akkor a következőket kell mondani.

Az indicatio tágabb értelemben olyan különleges szillogizmus, amelyik egy tapasztalat által igazolt, az emberek által igaznak elfogadott főtételt egy individuális altétellel kapcsol össze. A főtétel ismeretelméleti értéke azonban nem teszi lehetővé azt, hogy a konklúzió szükségszerű legyen, csakis lehetséges eredményhez vezethet. (A szillogizmusoknak ezt a fajtáját ibn Sīna اینو میا-nak nevezte. Ez valószínűleg a görög *εὕνομία* átírása, de ez a terminus a görög forrásokban nem fordul elő.)[30]

Szűkebb értelemben az indicatio egy individuális kijelentés (ez a kijelentés potenciálisan egy szillogizmus altétele), s a konklúziót a látszat szerint közvetlenül e kijelentés alapján vonjuk le.

A föntebb idézett galénosi meghatározás a tágabb értelemben vett indicatiot írja le,[31] ugyanakkor van két másik meghatározás is — ezek a kutatók figyelmét mindezidáig elkerülték —, amelyek az endeiksis másik, részletesen csak Avicenna által leírt formáját adják meg.[32]

A Kiefer által ajánlott meghatározás, ami az indicatioban jelszillogizmust lát, ibn Sīnānak ugyanevvel a helyével cáfolható. A jel-szillogizmus neve arabul *ʿalāmat*, s ezt az idézett szöveg a *dalīl*-tól (endeiksis, indicatio) elkülönítve tárgyalja.[33]

[27] Sok egyéb hely között pl. Hippocratis aphorismi et Galeni in eos Commentarii. *Kühn* 17/2. Lipsiae 1829. 346. . . . *ἡ πεῖρα σφαλερόν ἐστι* . . .

[28] Galeni de optima secta ad Thrasybulum liber. Opera omnia. ed. *G. Kühn*. I. Lipsiae 1821. 126.

[29] I. m. 126—127.

[30] Ibn Sina: Al-Shifa', 574.

[31] Lásd a 7. jegyzetet.

[32] Galeni de optima secta ad Thrasybulum, 131.

1. *ἔστι τοίνυν ἔνδειξις ἡ συμπίπτουσα κατάληψις τοῦ ὠφελοῦντος ἅμα τῇ τοῦ βλάπτοντος καταλήψει, ἄνευ τηρήσεως ἢ λογισμοῦ.*

2. *ἔνδειξίς ἐστιν, ὅταν καταλαμβανομένοις πράγμασι συμπροσπίπτῃ τὸ συμφέρον ἄνευ ἀποδείξεως καὶ παρατηρήσεως.*

[33] Ibn Sina: Al-Shifa', 574 pp.

A jel-szillogizmus lényege a főtétel két terminusa közti kapcsolatban keresendő. Ily módon a mai heg jele a régi sebnek. Az indicatio lényege a főtétel ismeretelméleti értékében ragadható meg. A jelszillogizmus főtétele — eltérően az indicatiotól — sohasem maradhat el.

Ibn Sīnā ismer olyan eseteket, amikor egy szillogizmus mind az indicatio, mind a jel-szillogizmus jegyeivel rendelkezik. Ebben az esetben tetszés szerint sorolhatjuk be a következtetést akár ebbe, akár abba a szillogizmus-fajtába.[34] A jel-szillogizmusok és az indicatiok viszonyát tehát két excentrikus, egymást metsző körrel ábrázolhatjuk: .

A tárgyalás során megfigyelhettük, hogy a görög és arab szövegek egymást megerősítették bizonyos kérdésekben, más kérdésekben kiegészítették egymás adatait. Ez egyrészt ibn Sīnā hitelét bizonyítja, másrészt megmutatja, hogy szövegét eredményesen fölhasználhatjuk a görög logika kérdéseinek tisztázása érdekében is.

[34] I. h.

HARMATTA JÁNOS

A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPKORI LATINSÁG SZÓTÁRA[1]

A szótárak jelentőségét korunk társadalma szempontjából világosan jellemzi az Union Académique Internationale szótár-programjának az a megállapítása, amely szerint «le dictionnaire est l'instrument le plus pur de l'interpénétration des cultures». A kultúra szót e tervtanulmány legtágabb értelmében használja, amennyiben meghatározása szerint «un dictionnaire est une liste, dressée selon un ordre systématique, des formes linguistiques socialisées», amelynek célja «à faire comprendre au lecteur qualifié le sens — c'est-à-dire l'effet directeur sur la conduite humaine — de chaque forme distincte». Ha a szótár a kultúrák egymásra hatásának egyik fontos eszköze, akkor ez a megállapítás természetesen érvényes a szótárban feldolgozott nyelvre és teljes mértékben vonatkozik a történeti múlt nyelveire is. Éppen ez a tény világítja meg a középkori latin jelentőségét, amely mint Európa *lingua franca*-ja századokon keresztül valóban a kultúrák egymásra hatásának jelentős eszköze volt. Az eltérés a mai nyelvektől legfeljebb csak az, hogy a középkori latinság szótára ma már nem a kultúrák egymásrahatásának előmozdítója, hanem nagyfontosságú kutatóeszköz éppen a középkori kultúrák egymásra hatásának történeti vizsgálatában. Jelentősége különösen szembetűnő, ha meggondoljuk, hogy az európai kultúrák közös vonásai a középkori latin nyelvi közegén keresztül formálódtak.

A középkori latin a nyelvtudomány szemszögéből nézve különleges jelenség: voltaképpen holt nyelv, amely mégis számos országban egy vagy több, kezdetben nem-írott nyelv mellett játszotta a kulturális és tudományos élet, a közigazgatás és a vallás nyelvének szerepét, mindenütt elősegítette a nemzeti írott nyelv és a nemzeti irodalom kialakulását, majd hosszabb ideig párhuzamosan élt azzal, míg jelentősége egyre csökkent, s végül is valóban holt nyelvvé vált. Több, a Római Birodalom területén alakult országban a középkori latin a későrómai kereszténység, irodalom és közigazgatás nyelvének közvetlen folytatása volt, amely mellett, párhuzamosan, a vulgáris latinból újlatin nyelvek jöttek létre. A beszélt újlatin nyelvek és az írott és beszélt középkori latin között a kölcsönhatás állandó volt s folytatódott azután is, amikor az újlatin nyelvek is írott, majd irodalmi nyelvekké váltak. Így a középkori latin fejlődését lényegében két tényező határozta meg. Az egyik az ókori latinnal való kapcsolata volt, amelynek nyelvhasználata, szókészlete, irodalmi emlékei és stílusai bizonyos mértékben mindig mértékadók maradtak számára. A másik tényező az újlatin nyelveknek ezzel sokszor ellentétes irányú hatása

[1] A Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésének keretében a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 1977. május 4-én tartott ülésén elhangzott előadás. Forrásként a MKLSz munkálatairól szóló jelentéseket és új tervezetét használtam fel.

volt. E két egymással ellentétes irányban, de dialektikus egységben ható tényező tette alkalmassá a középkori latint egyrészt nemzeti, másrészt nemzetközi funkciójának ellátására.

A középkori európai társadalom történetének és kultúrájának kutatása szempontjából ezért nagy jelentőségű az Union Académique Internationale nemzetközi vállalkozása a *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* létrehozására, amely Du Cange *Glossarium*-át van hivatva új, széles körű anyaggyűjtés alapján megújítani. Az Union mindjárt megalakulása után, 1920-ban megindította a Novum Glossarium munkálatait, de kezdetben csak a korai középkori anyag feldolgozását vették tervbe. Néhány év múlva azonban a szótár tervét lényegesen módosították, amennyiben elhatározták, hogy anyaggyűjtésének időhatárát kiterjesztik a XIII. századig. Így került sor arra, hogy az Union 1932-ben azokat a tag-akadémiákat is felkérte a közreműködésre, amelyeknek országai 1000 előtti latin nyelvemlékekkel nem rendelkeznek. Az MTA, amely 1927-ben lett az UAI tagja, 1932-ben szintén felszólítást kapott a Novum Glossarium munkálataiban való részvételre.

Az MTA részvételével az UAI e fontos vállalkozásában a Történelmi Bizottság foglalkozott, amely 1933. július 19-i ülésén a felhívást örömmel elfogadta, mert úgy gondolta, hogy az együttműködés a magyarországi latinság szótárának régóta vajúdó ügyét is elő fogja tudni mozdítani. A Történelmi Bizottság az MTA-nak osztályközi bizottság megalakítását ajánlotta az együttműködés megvalósítására. Így alakult meg 1934. január 20-án az MTA I. és II. Osztályának tagjaiból a Középkori Latin Szótárbizottság, amely azután tényleges alakuló ülését 1934. március 12-én tartotta, s ezen elnökévé Szentpétery Imrét, előadójává Huszti Józsefet választotta. A bizottság tagjai lettek az I. Osztály részéről Huszti József, Jakubovich Emil és Láng Nándor, a II. Osztály részéről pedig Dőry Ferenc, Gombos Ferenc, Hajnal Imre, Lukinich Imre, Madzsar Imre és Szentpétery Imre.

A Középkori Latin Szótárbizottság alakuló ülésén a következőket határozta el: 1. eleget tesz a nemzetközi feladatnak és kicéduláztatja a Novum Glossarium számára a magyar anyagot; 2. ugyanakkor elkészíti a magyarországi latinság olyan teljes, szótárszerű feldolgozását, a *Magyarországi Középkori Latinság Szótárát* (MKLSz), amelyre a Bartal-féle szótár hiányosságai miatt már régóta nagy szükség volt, s amely a középkori Magyarországon használt latin szókincset teljes egészében magába foglalja.

Ez után az elvi döntés után indult meg a munka megszervezése. A bizottság, amely évente általában egyszer ült össze és több ízben is kiegészült új tagokkal, Fludorovits Jolánt bízta meg azzal, hogy az UAI utasításait megfelelően átdolgozza, s ennek során a sajátos magyar szempontokat is érvényre juttassa. A feldolgozandó források összeállítását a bizottság tagjai vállalták. A feldolgozandó anyagot elvileg négy csoportra osztották: 1. okleveles anyag, 2. törvények, 3. elbeszélő források, 4. szójegyzékek. Egyidejűleg megindult a munkatársak toborzása. Először úgy látszott, hogy a történészek fognak a munkában nagyobb szerepet játszani, de azután csaknem mind elmaradtak s a feladat elvégzése végül is a filológusokra maradt. 1934 őszétől Fludorovits Jolán a szótár állandó munkatársa lett s ő végezte a szótár szervezési és adminisztrációs munkáját (az anyag előkészítése, nyilvántartása stb.). Az első munkatársak Mészáros Ede, Gáldi László és Horváth János voltak.

1935 az előkészítés éve volt. A bizottság állást foglalt az időhatár kérdésében: a szótár anyaggyűjtésének időhatárát elvileg 1526-ban állapította meg,

azonban lehetségesnek tartotta, hogy az egyes esetekben a XVI. század második felébe is átnyúljon. Felmerült és sok gondot okozott a kéziratos anyag használatának kérdése is. A bizottság elvileg természetesen szükségesnek tartotta a kéziratos anyag használatát mind a kiadatlan anyag kicédulázása, mind a megbízhatatlan kiadások ellenőrzése céljából, azonban a gyakorlatban ez csak egyes esetekben volt megvalósítható.

Az 1935-től 1944-ig feldolgozott, ill. összegyűjtött anyagot az irattárban elhelyezett jegyzékek, ill. a minden adatot tartalmazó munkalapok ismertetik. Ezek mintegy 176 000 cédula elkészüléséről számolnak be.

A II. világháború kitörése miatt az MTA kapcsolata az UAI-val meggyengült s 1942-ben teljesen megszakadt. Talán ennek következtében is egyre inkább előtérbe lépett saját tudományos feladatunk, a magyarországi latinság szótárának elkészítése.

1944 őszén az egész cédula-anyag leszögezett ládákban az MTA pincéjébe került. A háború befejezése után, ahogy erre lehetőség volt, Fludorovits Jolán az Akadémiai Könyvtár tisztviselői és hivatalsegédei segítségével a némi kárt szenvedett anyagot a pincéből felhozatta és a könyvtárban helyezte el. A cédulaanyag elhelyezése a következő években többször változott, majd 1951 elején az MTA kézirattárának új helyiségébe került s ott volt 1951. április 12-ig, amikor az újonnan megalakult bizottság nevében Horváth János, a szótári munka felelőse át nem vette és az Eötvös Collegium Könyvtárába nem szállíttatta.

A munkálatokat kezdettől fogva megnehezítette az a körülmény, hogy a Középkori Latin Szótárbizottság egyszerre kettős célkitűzésnek kívánt eleget tenni: egyrészt a Novum Glossarium Mediae Latinitatis rendelkezésére akarta bocsátani megfelelő feldolgozásban a magyarországi anyagot, másrészt pedig a magyarországi latinság szótárának elkészítését is tervbe vette. Ehhez járult, hogy az UAI maga is többször módosította mind a feldolgozandó anyag időhatárát, mind a szerkesztés elveit. Ennek következtében időnkint a magyarországi anyag feldolgozásának szempontjai is változtak. Mindenesetre a munka akkori vezetői a ténylegesen 1936-ban megindult gyűjtőmunkát 1944-ben lényegében befejezettnek tekintették. A II. világháború végének eseményei nemcsak lehetetlenné tették a munka folytatását, hanem veszélyeztették a már elkészült és cédulázási egységenként betűrendbe szedett cédula-anyagot is.

1951-ben a munka igen szűk keretek között és minimális pénzügyi támogatással kezdődött el ismét, vezetésével Horváth Jánost bízták meg. Az első feladat annak a megállapítása volt, milyen károkat szenvedett az anyag. Ezt a munkát a helyhiány miatt igen kedvezőtlen feltételek között Huszti József végezte el lelkiismeretesen és nagy pontossággal. Ahol Huszti hiányt állapított meg, ennek pótlásáról is maga gondoskodott. Ugyanakkor az anyaggyűjtés hézagait is igyekezett felderíteni és pótolni, elsősorban az addig figyelembe nem vett, folyóiratokban közölt oklevélanyag felkutatásával és feldolgozásával. Ezt a munkát 1954-ben bekövetkezett haláláig folytatta.

Ezután három évig ismét szünetelt a munka, minthogy megfelelő tároló- és munkahely hiányában és állandó főfoglalkozású munkatársak nélkül nem lehetett folytatni. Csak 1957-ben sikerült az MTA Irodalomtörténeti Intézetétől egy kis helyiséget kapni (ma is ez a szótári munkák egyetlen tároló- és munkahelye), valamint egy státust is állandó főfoglalkozású munkatárs részére. Csak ekkor nyílt lehetőség hozzákezdeni a gyűjtött anyag számbavételéhez, a végzett cédulázás ellenőrzéséhez és külső munkatársak segítségével a cédulaanyag 1200 előtti részének ABC szerinti rendezéséhez.

Az UAI időközben határozatot hozott a háború megszakította vállalkozás folytatására, s 1954-ben F. Blatt aarhusi professzort bízta meg a Novum Glossarium szerkesztésével. Ennek első füzete (L betű) 1957-ben jelent meg. Időközben az MTA is felvette a kapcsolatokat az UAI-vel és újból bekapcsolódott a Novum Glossarium munkálataiba. Amikor azonban befejeződött az 1200 előtti anyag rendezése s megkezdődött volna a szerkesztési munka, kiderült, hogy a régi utasítások alapján végzett cédulázás nem felel meg a Novum Glossarium követelményeinek. Így új utasítások alapján nagy sietséggel az anyag újbóli kicédulázásához kellett hozzáfogni. Ennek következtében azután a XI—XII. század forrásanyaga — amelyet azóta is folyamatosan dolgozunk fel a Novum Glossarium számára — minőségileg szinte teljes mértékben kicédulázottnak tekinthető, azaz nincs olyan szó vagy fontos jelentésárnyalat, amelyet ne lehetne a cédulák segítségével bemutatni.

Ez után az újabb anyaggyűjtés után kezdte el Horváth János az L, M, N betűk forrásanyagának megszerkesztését a Novum Glossarium számára. A cédulákat jelentéstani kategóriák szerint csoportosította, ezeken belül az egyes adatokat kronológiai sorrendbe szedte és franciául és magyarul értelmezte. A Novum Glossarium 1962-ben megjelent «Meabilis-Miles», az 1963-ban kiadott «Miles-Mozytia» és az 1965-ben napvilágot látott «Mox-Nazaza» füzetei már igen tekintélyes magyarországi anyagot tartalmaznak.

1964-ben Horváth János megvált a szótári munkálatok vezetésétől. Az MTA már 1960-tól egy második státushelyet is biztosított a szótári munkák számára, amelyek ekkor már az Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoport keretében folytak. Továbbra is változatlanul eleget tettünk a Novum Glossariummal szemben fennálló kötelezettségünknek. Így került sor az O és P betűk anyagának előkészítésére, amelyet a Novum Glossarium rendelkezésére is bocsátottunk.

Sajnos sem a szótári munkák háború utáni újrakezdésekor, sem a későbbiek folyamán nem került sor az MTA Középkori Latin Szótárbizottságának újbóli megalakítására és a szótár pontos tervének elkészítésére. Egyebek mellett ez a körülmény is magyarázza azt, hogy egyrészt a szótári munkák nem kapták meg a szükséges támogatást, másrészt pedig, hogy tervezési és szervezési hiányosságok keletkeztek.

Bár a két állandó munkatárs és a munkájukat segítő négy részfoglalkozású szerződéses munkatárs a változatlanul elégtelen, szűkös elhelyezés miatt alig tehetett többet, mint hogy folytassa a Novum Glossarium részére szükséges feldolgozási munkát, mégis további erőfeszítéseket tettünk a MKLSz előkészítésére is. Már 1958-ban felmerült annak szükségessége, hogy az egész 1200 utáni cédulaanyagot egységes betűrendbe rendezzük. Ez a terv 1965-től kezdve fokozatosan meg is valósult. Ugyanakkor arra is törekedtünk, hogy a felderített hiányokat fokozatosan megszüntessük. Az egész anyag betűszerinti rendezésével két célt kívántunk elérni: egyrészt biztosítani az összegyűjtött cédulák használatát azoknak a kutatóknak, akik használni kívánják a szótár anyagát, másrészt lehetővé tenni egy olyan felmérés elvégzését, amely a rendelkezésünkre álló mintegy 750 000 szótári cédula megbízhatóságát és használhatóságát volt hivatva megállapítani. E felmérés eredményeképpen világossá vált, hogy bár természetesen még sok hiány észlelhető az anyaggyűjtésben — ennek folyamatos pótlása jelenleg is folyik s még a jövőben is folyni fog —, mégis a rendelkezésre álló adatanyag minőségi szempontból elégségesen képviseli a középkori magyarországi latin nyelvet, s így alkalmas a kívánt terjedelmű és minőségű középlatin szótár — a MKLSz — létrehozására.

Ezek után került sor a MKLSz új tervezetének elkészítésére, amelyet az MTA I. Osztálya által felállított ad hoc bizottság elé vittünk. Ennek tagjai Benkő Loránd, Boronkay Iván, Borsa Iván, Borzsák István, Csóka J. Lajos, Györffy György, Harmatta János, Horváth János, Mályusz Elemér, Mezey László, Mollay Károly, Székely György és Tarnay Andor, a magyarországi középkori latinság kutatásában érdekelt tudományágak képviselői voltak. E bizottság tagjai először írásban fejtették ki véleményüket a tervezetről, majd a bizottság két alkalommal — 1973. december 13-án és 1974. március 15-én — ülést tartott a felmerült vitás kérdések tisztázására és a terv végleges kidolgozására. A bizottság állásfoglalásainak megfelelően a tervet átdolgoztuk, s az ezután a Klasszika-filológiai Bizottság és a Középkori Munkabizottság elé került megvitatásra, majd ezt követően az MTA I. Osztálya elé vittük, amely azt elfogadta és jóváhagyta.

A MKLSz szótár formájában a magyarországi középkori latinság szókészletének feldolgozását kívánja nyújtani. Időhatárként az újabb viták után is célszerűnek látszik mind elvi meggondolásból, mind gyakorlati szempontból 1526-ot megtartani. 1526-ot nyelvi-művelődési határnak is tekinthetjük, amennyiben bizonyos mértékben a szókészlet történetében mennyiségi és minőségi határvonalat jelöl: a Mohács utáni időben ugrásszerűen megnövekszik a források száma és terjedelme, s ugyanakkor részben jellegük is megváltozik. Hasonló, világosan kirajzolódó időhatár a Mohács utáni időben már kevésbé kínálkozik. A MKLSz tehát az 1000 és 1526 közötti latin forrásanyagot kívánja feldolgozni. Ha azonban 1526 egy író működésében nem jelent határ- vagy törésvonalat, vagy bizonyos, éppen a középkori latin nyelvhasználat szempontjából jellegzetes források a Mohács utáni időből származnak, akkor ezeket természetesen nem kívánjuk a korszakhatár merev alkalmazásával a feldolgozásból kirekeszteni, különösen, ha a korábbi anyaggyűjtés is figyelembe vette ezeket a szövegeket.

Ami a területi elhatárolást illeti, a MKLSz elvileg azt a latin szóanyagot tartalmazza és dolgozza fel, amelyet a fenti időhatárok között az akkori Magyarország határain belül keletkezett vagy magyarországi használatra írt, illetve a magyarországi latin nyelvű irodalom és művelődés szempontjából elsőrendűen fontos, bár külföldről származó művek foglalnak magukba. Amennyire a MKLSz több évtizedes gyűjtőmunkáját a megbízásokról és az elkészült cédulázásokról vezetett munkalapok alapján megítélhetjük, a források körülhatárolása korábban is az itt ismertetett szempontok szerint történt.

Ami végül a források fajtáit illeti, kívánatos, hogy a középkorban Magyarországon használt latin nyelvet minél több különböző típusú forrás alapján mutassuk be: magán- és közhitelű feljegyzések (oklevelek), misszilisek, krónikák, gesták, legendák, törvények, liturgikus szövegek, theológiai és profán tartalmú értekezések, politikai és egyházi szónoklatok, prózai és költői szövegek stb. mind kapjanak részt a magyarországi középlatin szókészlet történetének megvilágításában. Ami a nyelvi anyag megjelenési formáját illeti, technikai okokból kénytelenek vagyunk a nyomtatásban megjelent forrásokra korlátozódni, azonban az időközben közzétett, vagy újból, jobb kiadásban megjelent forrásokat munka közben természetesen feldolgozzuk a MKLSz számára.

A MKLSz terjedelmére és formátumára vonatkozólag a terv előirányzata a következő. Alapul véve a német és lengyel középlatin szótár ezideig megjelent köteteit és az azokból kikövetkeztethető terjedelmet, úgy tervezzük,

hogy 8 kötetes, 800 ív összterjedelmű nagyszótár teheti közzé a magyarországi középkori latinság nyelvi anyagát. Mivel az eddigi anyaggyűjtés a földrajzi neveket, a személyneveket s az azokból képzett melléknéveket, a népneveket stb. jórészt mellőzte, ezeket szükségszerűen figyelmen kívül kell hagynunk. Minthogy azonban az új tervben ezek feldolgozásának igénye nagy hangsúllyal merült fel, ezeket utólag kívánjuk összegyűjteni, s egy «Onomasticon» pótkötetben jelentetnénk meg. A szótár formátumára az A/4-es nagyságot javasoljuk.

A szótár szerkezetének, felépítésének tervezetét és forrásanyagát itt most nem kívánom ismertetni. Tervünk az, hogy e tervezetet és a szócikkekből 1 ívnyi mutatványt az Antik Tanulmányokban közzéteszünk, hogy minden érdekelt kutató hozzászólhasson.

A MKLSz történetében az 1977. év új korszak kezdetét jelenti. Az MTA Központi Hivatala Társadalomtudományi Főosztálya ez évtől kezdve biztosítja 4, ill. 5 állandó és több ideiglenes munkatárs közreműködését a szótár munkálataiban, amelynek felelős szerkesztőjéül Boronkay Ivánt, az irod. tud. kandidátusát jelölte ki. Hátra van még a Társadalomtudományi Főosztály részéről a szótári munkálatok végzéséhez elengedhetetlenül szükséges helyiségek biztosítása[2] és az MTA I. Osztálya részéről a MKLSz szerkesztőbizottságának kijelölése, ill. jóváhagyása.[3] Ha ez is megtörténik, akkor a még hiányzó anyag felgyűjtése után megkezdődhetik a szótár végleges megszerkesztése s az I. kötete néhány év múlva nyomdába adható lesz. Ezt három évenként követhetnék a további kötetek. Tudatában vagyunk annak, hogy munkaközben még előre nem látott nehézségek merülhetnek fel, s hogy tökéletes szótárt a tudomány története nem ismer. De bízunk abban, hogy az MTA I. Osztályának és Társadalomtudományi Főosztályának támogatásával és segítségével a nehézségeket le fogjuk tudni győzni.

E most kezdődő nehéz és hosszú munka mottójául hadd idézzem B. Landsbergernek, minden idők egyik legnagyobb szókészletkutatójának, a modern asszíriológia atyjának, a 15 kötetes Chicago Assyrian Dictionnary megtervezőjének és elindítójának szavait: «I am not indulging in trivialities when I point out that even if all the meanings of the words are wrong, the dictionaries maintain their value as word collections. Nor am I indulging in generalities when I state that between complete misunderstanding and raw understanding there are stages in which you partially hit the mark; but between external understanding and what is called penetration there is an excending scale of degrees of comprehension, until you reach the Eigenbegrifflichkeit, and have the happy feeling that the sentence or even the word is the microcosmos that reflects the macrocosmos of this over-rich culture, with its permanence and change.»[4]

[2] Ez sajnos mindezideig nem történt meg.

[3] Az MTA I. Osztálya a MKLSz szerkesztőbizottságát időközben kijelölte. A szerkesztőbizottság tagjai: *Benkő Loránd, Borzsák István, Csapodi Csaba, Fügedi Erik, Györffy György, Hadrovics László, Karácsonyi Béla, Klaniczay Tibor, Mályusz Elemér, Mezey László, Mollay Károly, Sinkovics István, Székely György.* Szaktanácsadók: *Kapitánffy István, Szendrei Janka.* Felelős szerkesztő: *Boronkai Iván.* A szerkesztőbizottság elnöke: *Harmatta János.*

[4] Az idézett szöveg *B. Landsberger:* Progress in Assyriology. (Paper given at the General Session on the Annual Meeting of the American Oriental Society in Chicago on April 14, 1965.) c. előadásában hangzott el, idézi *A. L. Oppenheim* Landsbergerről írt nekrológjában, Orientalia 37 (1968) 368.

Valóban, a Magyarországi Középkori Latinság Szótárának szókészleti elemei ugyanilyen mikrokozmoszok, amelyekben a középkori magyar társadalom története és kultúrája a maga folyamatosságában és változásaiban mint makrokozmosz tükröződik. És e szókészleti elemek felfogása a nyers megértéstől az értelmezés teljes mélységéig egyaránt gazdagítja mai társadalmunk művelődését és szocialista hazafiságtudatát.

APPENDIX

VÁLASZ A HOZZÁSZÓLÁSOKRA[5]

Hálásan köszönöm mind a három hozzászólást, amelyek értékes szempontokkal egészítették ki előadásomat a Magyarországi Középkori Latinság Szótárának munkálatairól. Hogy előadásomban nem indokoltam erőteljesebben vagy részletesebben a MKLSz szükségességét, annak az volt az oka, hogy az utóbbi években mind az MTA I. Osztálya, mind Társadalomtudományi Főosztálya részéről nemcsak megértést, hanem egyenesen igényt tapasztaltam a MKLSz elkészítésére. Így egyiket sem kellett meggyőznöm a szótár szükségességéről. Éppen a részükről megnyilvánuló igény a biztosítéka annak, hogy a MKLSz-nak munkálatai részükről megkapják a szükséges támogatást, s így e fontos tudományos célkitűzés megvalósítható lesz.

Mezey László mint a magyar középkor kiváló ismerője, meggyőzően mutatott rá a MKLSz-nak tudományos jelentőségére éppen abban a tekintetben, hogy benne egész sor fontos középkori fogalmunknak a jelentése és funkciója válik majd világossá s középkori művelődésünknek számos vonása lesz ezáltal érthetőbb számunkra. Ezzel kapcsolatban egy megjegyzést szeretnék ismertetni abból az anyagból, amelyet hozzászólásként a szótár tervezetéhez különböző szakemberektől kaptunk. Egyik kitűnő tudósunk a tervezethez mellékelt mintaszóanyag *abbas* címszavára utalva a következőket írta: «Az *abbas* címszó példájából következtetve a grandiozus opus oly terjedelmes és teljes forrásanyagot tartalmazna, hogy akár egyedül reá támaszkodva a szakemberek önálló tanulmányban tudnák megírni egy-egy fogalom, ill. probléma több évszázados fejlődését. Az *abbas* anyaga valósággal csábíthatja az egyháztörténészt feldolgozásra és az általános európai kapcsolatok megállapítására . . . Abban az esetben, ha anyagi és szellemi művelődésünknek a magyarországi latinságban ismert valamennyi fogalma hasonló módon ismeretessé válna, a történészek végre kutatásaikhoz szilárd alapot nyernének. A szótár puszta létével alkalmas volna az egész magyar középkorkutatást felvirágoztatni.» Azt hiszem ez a megjegyzés is teljes mértékben igazolja Mezei László értékelését. Az a javaslata, hogy időről-időre rendezzünk a MKLSz anyagával és munkálataival kapcsolatban olyan tudományos kollokviumokat, mint amilyet 1975-ben szerveztünk,[6] szintén nagyon fontos. Az említett kollokvium egyik témája éppen a terminológiai szócsoportok kérdése volt, amelynek fontossága szembetűnő középkori művelődésünk s a középkori gondolkodás megjelenési formái,

[5] Az előadáshoz *Mezey László*, *Kálmán Béla* és *Tálasi István* szólt hozzá. *Tálasi István* hozzászólása megjelent *Tálasi István:* Néprajzi tanulmányok, írások. I. Budapest 1979—1980. 557 sk.

[6] Colloque sur la lexicologie du latin médiéval, Budapest, les 23—24 avril 1975. A kollokvium anyaga megjelent: Acta Ant. Hung. 23 (1975) 283—419.

s így a MKLSz munkálatai szempontjából. Kétségtelen, hogy ilyen középlatin lexikológiai kollokviumokra szükség van a MKLSz tudományos hátterének biztosítása céljából. Elég megemlíteni, hogy a Novum Glossariumnak állandó jellegű kiadványa van, az Archivum Latinitatis Medii Aevi (ALMA), e tudományos feladatkör megoldására.

Kálmán Béla hozzászólása igen fontos problémára, a magyar nyelvi szubsztrátum kérdésére hívta fel a figyelmet. Előadásom elején általánosságban utaltam erre a problémára az újlatin nyelvekkel kapcsolatban. 1975-ben rendezett kollokviumunknak is ez volt egyik témája (Le latin médiéval et les substrats linguistiques), s magam is arról tartottam előadást, hogy a XI—XII. században a magyar szubsztrátum hogyan befolyásolta a magyarországi latinság fejlődését.[7] E kérdés nyilvánvalóan fontos a magyar nyelvtudomány szempontjából is.

Az 1526-os időhatár elfogadása természetesen nem jelenti azt, hogy ne látnánk azt a problémát, amelyre Tálasi István hívta fel a figyelmet hozzászólásában. Nyilvánvaló, hogy Magyarországon a latin használatának egészen 1848-ig megvolt a jelentősége, s nem lehet vitás, hogy az 1526-tól 1848-ig terjedő korszak latinságának szótárát is el kell egyszer készítenünk. Ez az igény igen határozottan felmerült már annak az ad hoc bizottságnak az ülésein is, amely a MKLSz új tervezetét kidolgozta. Ezt a feladatot napirenden kívánjuk tartani, s ha a MKLSz elkészül, utána következnék az Onomasticon, majd ha ez is megvalósul, akkor utána ugyanez a munkacsoport hozzáfoghat az 1526-tól 1848-ig terjedő korszak magyarországi latinságának szótári feldolgozásához. E tervekről előadásomban azért nem szóltam, mert megvalósításuk kívül esik a MKLSz jelenleg folyó munkálatainak keretein. Az igény a magyarországi késői latinság szótári feldolgozására azonban mindenképpen jogos, és a MKLSz elkészülte után ezt a tudományos feladatot is meg kell majd oldanunk.

[7] Remarques sur le lexique du latin médiéval et le substrat hongrois. Acta Ant. Hung. 23 (1975) 335—344.

BORONKAI IVÁN

MUTATVÁNY A KÉSZÜLŐ *MAGYARORSZÁGI KÖZÉPKORI LATINSÁG SZÓTÁRÁ*-BÓL*

BEVEZETÉS

Az alább olvasható mutatvány a megjelenés előtt álló Középkori Magyarországi Latinság Szótára I. füzetének címszavai közül válogat, nem összefüggő részlet. A válogatás szempontja az volt, hogy minél több szófajt mutassunk be kis és közepes terjedelmű szócikkekben.

A szócikkek két részre tagolódnak, jelentésmegadó és dokumentáló részre.

A jelentésmegadó részt a szó szótári alakja vezeti be. Ez mindig a klaszszikus, ill. klasszicizáló forma — ha nem kifejezetten középkori képződménynyel van dolgunk. Ezután zárójelben a szónak forrásainkban olvasható, a szabályostól eltérő alakváltozatait soroljuk fel; ha egy alakváltozat példaként választott idézetünkben is előfordul, akkor a jelentésmegadó részben nem közöljük az adatait (lelőhelyét, idejét).

A jelentésmegadó részben soroljuk fel a címszó mindazon jelentéseit és jelentésárnyalatait, amelyek a kigyűjtött forráshelyek alapján megállapíthatók. A jelentéseket és jelentésárnyalatokat a szükséghez képest számos vagy betűs kategóriákba soroljuk; e számokat és betűket félkövér szedéssel tesszük feltűnővé. A jelentéseket latin szinonímákkal — ritkábban körülírással — és ezek magyar nyelvű megfelelőivel adjuk meg.

A dokumentáló részben — a félkövér számos, ill. betűs kategóriajelzéseket megismételve — idézzük példáinkat. Ezek kiválasztásában több szempontot vettünk figyelembe: bizonyító erejűek legyenek, minél több forrástípust képviseljenek (jogi, szépirodalmi, hagiografikus stb.), ill. már esetleges egyoldalúságukkal utaljanak az illető szó speciális, korlátozott használati körére, valamint mutassák be a szó időbeli elterjedtségét.

Csak nyomtatásban publikált adatot idézünk, mégpedig az 1000—1526 közötti időből. A szótár előkészítő munkálatai során sok, kéziratból származó vagy 1526 utáni adatot is összegyűjtöttek; ezeket nem használjuk fel, de a címszóra vonatkozó összes forrásadat számának közlésekor — szögletes zárójelben az egyes szócikkek végén — ezeket is számításba vesszük. Nem számoljuk viszont s nem is idézzük a különböző glosszáriumok anyagát, mert tapasztalataink szerint ezeknek használati és jelentésköre csak kivételesen esett egybe az írott források lexikai anyagáéval.

A példák betűhív idézetek, csak a teljesen irreleváns *u*—*v*, ill. *i*—*j* írásos változatokat egységesítettük; a központozásban meg a kis és nagy kezdőbetűk alkalmazásában — az értelem kiemelése végett — a mai gyakorlatot követjük.

* [Örömmel veszünk minden észrevételt a közölt mutatvánnyal kapcsolatban. — Szerk.]

Szükség esetén kitesszük a magánhangzó fölé a hosszúságjelet. A szöveg jobb megértése végett olykor egy-egy szónyi kiegészítést illesztünk bele: ezek a szavak — akár zárójelben, akár anélkül — kurzív szedésűek. A jelentéstani kategóriákon belül a példákat időrendben idézzük. A források többségének időadatait az — itt nem közölhető, mert igen terjedelmes — indexben adjuk meg. Oklevelek és levelek esetében viszont (egy ízben egy himnusz-idézetnél is) többnyire külön közöljük a forrás keltét az idézet után, a forrásmegjelölés előtt. (A törtjel után álló szám az átírás dátuma, az *s.* rövidítés arra utal, hogy az oklevél kétes hitelű — ti. az illető évszám tekintetében — vagy hamis.)

MUTATVÁNY SZÓCIKKEK

abalienacio *et* **abalienatio, -nis** *f. iur.: cessio in iure possidendi — birtoklás jogáról való lemondás, elidegenítés.*

Castrum et eius dominium . . . per huiusmodi vendicionem, abalienacionem seu obligacionem ad manus extraneorum non deveniat: *1392* Wenzel, *Stibor* p. 68. — [3]

abalieno, -are 1 *alienum v. alienae possessionis reddere — elidegenít, idegen tulajdonná tesz* (**a** *dimittere, renuntiare — lemond vmiről, átenged;* **b** *[rem] auferre, detrahere — [tárgyat] elvesz, eltulajdonít;* **c** *[personam] pellicere, avocare — [személyt] magához csábít);* **2** *animum alicuius alienum reddere, aliquem hostem efficere — vkit elidegenít, ellenséggé tesz.*

1 a Quod Moraviam, nec non Silesiam. . . a corona et regno Hungariae non abalienabit *rex: Decr. 1492.* 4. Nos ecclesiae iuramentum praestitisse, quod nunquam aliquid de iustis iuribus eiusdem . . . abalienabimus: PETR. VÁRAD p. 173. Ludovicus Fiatth propter interemptionem nobilis quondam Petri Kain . . . possessiones . . . pro. . . redemptione capitis. . . fratribus et cognatis praedicti Petri Kain. . . abalienasset: *1501*/1539 *et* 1548 Pesty, *Szörény* p. 138. **b** Si porcio ipsius Iohannis ordine iuris ab ipso abalienabitur: *1339 CD And.* III p. 519. Possessiones a viris ecclesiasticis vel saecularibus. . . ablatas, occupatas et receptas duximus eis, a quibus eaedem abalienatae fuerant, pleno iure remittendas: *Gratia Sig.* 9. **c** Si magistrorum quispiam famulum alterius abalienaret seu seduceret: *1512 Kolozsvár oklt.* p. 325. **2** Officium nostri ordinis *(i.e. episcopi)* exigit reconciliationem inter abalienatos et pacem inter dissidentes procurare: *c. 1462 Matth. epist.* II p. 70. Ortis. . . inter se *(sc. Sarmatas et Gothos)* capitalibus odiis alteri ab alteris abalienati inter se contulerunt arma: PETR. RANS. *Epit. ind.* IV, 11. — [12]

abante *adv.* (ab ante) **A** *sensu locali* **1** *in v. a fronte — elöl(ről);* **2** *transl.: ab initio, de integro — elölről (kezdve);* **B** *sensu temporali: antea, prius — azelőtt, korábban.*

A 1 Crucifixus ab ante totaliter discooperiatur *die parasceues: Ord. Str.* p. 535. **2** Post secundum versum repetitur. . . «Corporis immensi». Et post tercium iterum ab ante et sic deinceps: *Ord. Str.* p. 535. **B** Ab ante enim. . . sepius nos visitata habuit *(sic): 1524* Békefi, *Népokt.* p. 413. — [3]

abbas, -tis *m.* (abas) **1** *pater (de Deo) — atya (Isten);* **2** *praelatus monasterii (praesertim monachorum Ordinis S. Ben. v. Cist. v. etiam canonicorum regularium — apát, szerzetesi közösség elöljárója (a bencés, ciszterci ta, premontrei v. ágostonos kanonokrendben)* (**a** *gener.;* **b** *sub iure patronatus regis v. personae privatae;* **c** *'a. generalis' in ordine Cisterciensi);* **3** *monachus Ordinis S. Benedicti — bencés szerzetes.*

1 Sicut clamavit sanguis Abel, iusti pueri tui: «Aba! Aba!»: IOH. O. M. p. 144. **2 a** Prefati cenobii abbas generali tantum et sollempni duntaxat synodo Strigoniensis archiepiscopi interesse teneatur: *s. 1015*/1399 Szentpétery, *Pécs* p. 23. Ad petitionem religiosi viri, fratris Petri, primi abbatis eiusdem ecclesie: *s. 1024*/1350 *PRT* VII p. 479. Multi presbiteri et clerici. . . relictis sedibus propriis ęlegerunt peregrinari; abbates et monachi. . . sub tam religiosissimi principis *(sc. regis Stephani)* patrocinio regulariter vivere desideraverunt: *Leg. Steph. maior* p. 382. Que. . . Philippus abbas mihi abbati constituto enarrare consuevit: MAUR. p. 360. Quod ⟨cape⟩retur in ansis, Sancti Aniani abbas haberet: *c. 1090* Szentpétery, *Okl.* p. 43. Monachi, qui adfuerunt: Petrus prepositus, qui postea primus inde abbas effectus est: *1091 Ench.* p. 102. Sinodus habita est presidente. . . rege Ladislao cum universis regni sui pontificibus et abbatibus, necnon cunctis optimatibus: *Decr. 1092.* praef. Indumenta sacerdotum sunt XLI. . ., ex quibus sex sunt. . . pontificum ac abbatum ordinibus congrua: *1093 PRT* I p. 591. Presbiteri et abbates seu cuiuslibet persone dignitatis ecclesie decimacionem persolvant, in cuius territorio agriculturam exercent: *Decr. a. 1104.* 66. Decrevimus. . . investituras tam ecclesiarum, quam episcoporum et abbatum absque regis consilio . . . fieri debere: *s. 1111, XIII CD Croat.* II p. 22. Philippus abbas monasterii Beate Virginis de Chanadino, quem Sanctus Gerhardus *episcopus* adhuc vivens abbatem prefecerat in predicto monasterio: *Leg. Gerh. maior* p. 503. *Raphael,* qui. . . in abbatem fuerat electus atque benedictus: *c. 1151 PRT* I p. 600. Monasterium edificavi. . . *et* in obedientiam tradidi ita, ut archiabbatis Sancti Martini et totius eiusdem loci conventus cum filiis ecclesie unanimi electione abbas in eodem obedientie loco preponatur: *s. 1157*/ c. 1230 *PRT* I p. 604. Ad peticionem dilectissimi nostri patris, abbatis Cistercii, omnibus claustris Cisterciensis ordinis, quae constructa. . . sunt in regno meo, me. . . indulsisse, ut *etc.: 1183* Békefi, *Pilis* p. 126. Uryas, Dei gratia abbas Sancti Martini de Monte Pannonie: *1234 PRT* VIII p. 282. Ut . . . abbas. . ., qui tunc temporis preerat illi abbacie, necnon et successores sui, eodem honore *(sc. ut episcopi)* fulcirentur: *1209 Mon. Str.* I p. 192. Basilius abbas de Curu et curialis comes eius impecierunt Ioannem: *Reg. Var.* 50. Nos frater. . . abbas et conventus monasterii Sancti Aniani de Thycon, ordinis Sancti Benedicti: *1262 PRT* X p. 524. Nos frater P. abbas de Tykonio Cister⟨ciensis⟩ ordinis: *1274*/1389 *PRT* X p. 535. Ego abbas Nicolaus Ungarus, prepositus Orodiensis, studens Neapoli in iure canonico: *1292 CD And.* I p. 93. Fratrem Stephanum sacerdotem, quondam abbatem monasteriy *(sic)* Sancti Iacobi: *1300 CD Arp. cont.* X p. 410. Episcopi. . . capitula, abbates, conventus, praepositi et caeterae possessionatae personae ecclesiasticae: *Decr. 1351.* 20. Ad . . . congregationem. . . universos primates, abbates, prelatos, barones et potiores regni nostri proceres. . . evocari feceramus: *1406 Zsigm. oklt.* II, 4373. Quilibet praelatus et baro ex officio abbasque et praepositus infulatus et annulatus *(sic)* pro decem personis nobilium ratione suae dignitatis habet iurandi potestatem: *Tripart.* II, 40. Per praelatos intellige non solum dominos archiepiscopos et episcopos, sed etiam abbates atque praepositos tam saeculares,

quam regulares omnes: *Tripart.* II, 49 (5). **b** Iussu nostro *regio* dedicata est ecclesia Beati Adriani. . . , ubi ordinavimus abbatem Latinum, nomine Petrum: *s. 1019*/1370 *PRT* VII p. 494. Monasterium. . . construxi et. . . quamdiu vixero, egomet cum abbate meo monasterium regam et provideam *(sc.* Ottho filius Gewr): *1061*/1499 *TBM* XVI p. 66. Studioso labore et impensis David, a nobis *(i.e. a rege)* constituti eiusdem loci abbatis: *1137 PRT* I p. 596. Regales praepositi vel abbates de suis praeposituris vel abbatiis seu dignitatibus non a modo deponentur: *1171*/XVII *Ench.* p. 124. **c** Abbas. . . per abbatem generalem. . . ordinis *Cisterciensis* in supernis se absolvi fecit et obtinuit: *1489* Juhász, *Tschan.* p. 284. **3** Pro pergameno ad libellum. . . abbathi *(sic)* monacho dedi I flor.: *1500 MTT* XXVI p. 45. — [316]

abbatia, -e *f.* (abbacia) **1** *officium, munus abbatis — apát hivatala, tisztsége;* **2** *institutio ecclesiastica sub regimine abbatis (v. abbatissae) exsistens, monasterium — apát (v. apátnő) kormányzása alatt álló egyházi intézmény, monostor* (**a** *gener.;* **b** *'a. regalis': monasterium immediate ad ius patronatus regium pertinens — a király főkegyurasága alá tartozó ún. királyi egyház;* **c** *'a. regularis' [opp.: 'a. saecularis']);* **3** *bona proventusque monasterii — monostori javak és jövedelmek.*

1 Regales praepositi vel abbates de suis praeposituris vel abbatiis seu dignitatibus non a modo deponentur: *1171*/XVII *Ench.* p. 124. Petens nos *(sc. episcopum)* idem frater Ladislaus humiliter . . . ipsum. . . ad abbatiam de Thelky in abbatia instituere et confirmare: *1465* Teleki, *Hunyadiak* XI p. 129. Definitum est, quod amodo abbatias et praeposituras conventuum regularium. . . nulli alii, nisi religiosi eius ordinis. . . tenere possint: *Decr. 1486.* 11(1). Beneficia ecclesiastica, praesertim archiepiscopatus et episcopatus, abbatias, praeposituras caeterasque praelaturas non nisi Hungaris. . . conferre valeamus: *Confirm. 1490.* 11. **2 a** Necdum. . . episcopatus et abbatiae preter ipsum locum in regno Ungarico sitę erant: *s. 1002, XII? PRT* I p. 589. Si contigerit regi aut episcopo ad quamlibet abbaciam venire: *Decr. 1092.* 35. In insula abbatie monialium: *1141—61 MKsz* 1892—93 p. 14. Gerardus. . . episcopus. . . monachus prius fuerat de Rosacensi abbatia: SIMON KÉZA p. 178. Nullus secularium personarum, sacerdotum ac fratrum alterius ordinis ad aliquam, sive quampiam abbaciarum eiusdem ordinis *(sc. S. Benedicti)* in regno nostro vacaturarum promoveatur, verum eedem abbacie monachis seu fratribus eiusdem ordinis idoneis. . . conferantur: *1393* Fraknói, *Kegyúri jog* p. 8. Episcopus. . . visitator. . . ad omnes ecclesias et capitula, abbatias, conventus et praeposituras. . . Iohanni archiepiscopo et. . . suae ecclesiae Strigoniensi subiectas missus et datus: *Visit. Str.* p. 6. *Episcopus Tinniensis* commendator seu provisor abbatie Beate Virginis ordinis Cysterciensis perpetuus: *1398 Zsigm. oklt.* I, 5594. Contra reverendum in Christo patrem, dominum Thomam. . . gubernatorem abbatie Sancti Martini. . . litteras. . . presentavit: *1453 TT* 1909 p. 262. Abbaciam iam per mortem reverendi T. eiusdem abbacie commendatarii de iure et facto vacantem. . . dominabus sanctimonialibus duximus dandam..., nomenque abbacie illius. . . sopiendum et extinguendum: *c. 1493* Fraknói, *Kegyúri jog* p. 75. **b** Licuit mihi *(sc. regi),* quo volui loco, episcopatus et abbatias statuere. . .?: *s. 1002, XII? PRT* I p. 589. Rex episcopia nuper incepta simul cum abbatiis, prediis et curiis. . . regaliter disposuit: *Leg. Steph. maior* p. 385. Sancta mater ecclesia . . . notificat. . . se esse auctam in Pannoniae partibus una regalis *(sic)* abbatia: *1091 Ench.* p. 100. Nonnulle regales abbacie in

regno nostro constitute de indulgencia domini pape infula, anulo sandalibusque *(sic)* decorentur: *1209 Mon. Str.* I p. 192. Iure patronatus fungor in ea *abbatia*, sicut in omnibus aliis ecclesiis abbatiarum regalium: *1225? PRT* I p. 654. *Bela rex* sepultus in monasterio abbatiae Saxuord, quod ipse. . . construxerat: *c. 1490* Gombos, *Catal.* 989. **c** Habet *archiepiscopus Strigoniensis*. . . fere in omnibus dioecesibus regni Hungariae. . . iurisdictionem ordinariam in quibusdam praeposituris et abbatiis regularibus et secularibus et plebaniis: *Visit. Str.* p. 12. **3** Vult dominus rex. . ., quod Thomas *episcopus*. . . contentetur de illa una abbatia. . ., quae aequivalet unum competentem et bonum episcopatum et extendit se in proventibus prope ad septem millia florenorum: *1460 Matth. epist.* II p. 46. Ad provisionem, cum qua honestum statum inter prelatos regni nostri habere posset. . ., haberet abbatiam Pechvaradiensem: *1465 Matth. epist. Rom.* p. 43. Demetrium *episcopum* preficiendo in pastorem spiritualem, Osvaldum *clericum* in administratorem in temporalibus *ecclesiae Zagrabiensi* cum commendatione abbatie et monasterii supratacti: *1465 Matth. epist. Rom.* p. 44. Sanctitatis vestrae. . . cubicularius, dominus Vincentius Pistachi, qui hactenus abbatiam Petri Waradini eiusdem sanctitatis vestrae nomine tenuit: PETR. VÁRAD p. 35. Abbatiam monasterii Sancti Petri de Földvár, ordinis Sancti Benedicti. . . auctoritate iuris patronatus nostri regalis . . . dedimus ei *(sc. archiepiscopo)* in commendam: PETR. VÁRAD p. 40. Pro unione abbatiae Varadini Petri mensae nostrae archiepiscopali: PETR. VÁRAD p. 69. Ex quo . . . Thomas episcopus titulum et ius sui episcopatus . . . magistro Anthonio . . . renunciavit . . . , eidem de conmenda abbacie monasterii Sancti Aniani . . . per mortem . . . conme⟨n⟩datarii dicte abbacie veri, ultimi et inmediati possessoris eiusdem de iure et de facto vacantis auctoritate nostri regalis iurispatronatus . . . duximus providendum: *1503 PRT* X p. 679. Nos Stephanus . . . episcopus Rosonensis, cantor canonicusque ecclesie Zagrabiensis, nec non commendatarius perpetuus abbatie Beate Virg⟨inis M⟩arie: *1507 CD Blagay* p. 443. Abbacia . . . ecclesie Chanadiensi legitime unita et incorporata exstitit, ipsamque . . . Nicolaus episcopus pariter cum ipso episcopatu Chanadiensi ad instar aliorum bonorum eiusdem ecclesie Chanadiensis tenuit: *1514* Juhász, *Tschan.* p. 288. — [137]

abbatissa, -e *f.* **1** *rectrix conventus sanctimonialium — apátnő, apácák főnökasszonya;* **2** *sanctimonialis — apáca, szerzetesnő.*

1 Pars tercia *piscinae* est abbatisse de Tornowa: *1075*/1217 *Mon. Str.* I p. 55. Tota terra . . . ville dominium abbatissę est: *1109* Fejérpataky, *Kálmán* p. 33. Abbatissa Beatissime Marie Virginis de insula de Strigonio: *1262 Mon. Str.* I p. 481. Religiosis dominabus, abbatisse et sanctimonialibus Beate Virginis: *1288 Mon. Str.* II p. 238. Cum . . . dilecte in Xpo *(i.e. Christo)* filie . . . , abbatisse et conventus monialium inclusarum, sive ordinis Sancte Clare, sive Sancti Damyani, seu Minorisse dicantur, de Tirna nostre diocesis, privilegium . . . nobis exhibere procuraverint: *1309 Mon. Str.* II p. 596. Abbatissa et sue sorores conventuales: *1387 Zsigm. oklt.* I, 53. Omnes praelati, archiepiscopi scilicet et episcopi, abbates, abbatissae, praepositi et capitula decimas habentes . . . exercituare debeant: *Decr. 1463.* 4(1). **2** Ex permissione uxoris sue, que ordinem et abitum *(sic)* abbatissarum ecclesie Beati *(sic)* Virginis de Vesprimio assumpsit: *1267 PRT* II p. 332. — [24]

1 abdico, -are 1 *orbare, privare; refl.: renuntiare — megfoszt; vh.: lemond* (**a** *gener.;* **b** *spec.: officio, iure — hivataltól, jogtól);* **2** *renuntiare, reicere, repellere — lemond vmiről, elutasít, elűz* (**a** *gener.;* **b** *[uxorem] repudiare — [feleséget] eltaszít;* **c** *[ius] dimittere, resignare — [jogról] lemond);* **3** *prohibere, interdicere — távoltart, eltilt.*

1 a *Sanctimoniales* sese pompis seculi abdicarunt: *1275 CD Arp. cont.* XII p. 144. Patimur . . . desperatos fide se Christiana abdicare et in gehennam mergi: LAD. MACED. *Or.* 35. **b** Theodatum . . . regno abdicandum et explodendum clamitant: BONF. I, 7, 210. Pontifex . . . nonnullos . . . episcopos sacro munere abdicavit: BONF. II, 3, 63. Ioannes Vigesimus Tertius se pontificatu . . . abdicavit: *Tripart.* I, 11(6). **2 a** Qui quodammodo voluntate propria abdicata . . . cottidianorum serviciorum fomentis regum quietant animum: *1263 Mon. Str.* I p. 491. Stella . . . / splendor cuius . . . / tenebras . . . universas procul abdicavit: Dankó, *Hymn.* p. 334. **b** Uxorem suam Iulius Caesar de stupro infamatam legitur . . . absolutam a se abdicasse: PETR. VÁRAD p. 137. **c** Partes . . . unum ex nobis pro testimonio assumserunt ad ipsam terram . . . Clementino prefato devolutam metis certis abdicandam: *1265 CD Arp. cont.* III p. 124. Ius dominii . . . a se penitus abdicando: *1298* Zimmermann, *Urkb.* I p. 209. Donationem *regni* idem marchio . . . a se abdicavit: *1402* Kovachich, *Suppl.* I p. 296. **3** Verbo mihi titulum illum dedicas, factis vero . . . abdicas: IOH. VITÉZ *Epist.* 74, 13. Instrumentum *(i.e. Testamentum)* Vetus aduncarum narium viros . . . a sacerdotio abdicat: GAL. 22, 10. Omnia eorum bona in erarium publicum relata, ipsi ab uxoribus ac liberis abdicati . . . nihil . . . possidere iussi sunt: BONF. I, 10, 280. Rusticos . . . et iobagiones . . . a prestanda debita obediencia illius civitatis nostre abdicassetis abstraxissetisque: *1517 TT* 1882 p. 659. — [20]

2 abdico, -ere *(ius) dimittere — felad (jogot), lemond vmiről.*

Ius et proprietatem ac possessionem, quam in prefata basilica optinemus, a nostra iurisdiccione (? *in ed.)* nullatenus abdicemus: *1284 Mon. Str.* II p. 185. — [1]

abditus, -a, -um 1 *part. perf. ab 'abdo';* **2** *occultus, secretus — rejtett, titkos* (**a** *gener.;* **b** *subst. n.: 'abditum' i.q. latebra, locus occultus — rejtekhely;* **c** *subst. n. plur.: 'abdita' i.q. arcanum, secretum — titok).*

2 a Ad colloquia quoque abditissima semper admissus: BONF. III, 8, 376. **b** Non te latebit eius tonitru et fulgur, cum eruperit, quicquid nunc est in abdito (*τὸ νῦν κρυπτόμενον*): IAN. PANN. *Plut. negot.* p. 28. Praeter coronam, quae etiam modo apud illos in abdito detinetur: *1490 Acta Beatr.* p. 161. **c** Ut coelestes animae . . . abdita nobis reserarent: PETR. VÁRAD p. 131. Suum predixit exitum / propheta pandens abdita: *XIV* Dankó, *Hymn.* p. 145. — [10]

abdo, -ere 1 *celare, occultare — elrejt, eldug;* **2** *infigere — bedöf, beszúr.*

1 Ille metalliferi scrutatus viscera montis . . . / effodiat, curet quam protinus abdere massam: IAN. PANN. *Poem.* p. 15(235). Abdita passim / lymphato trepidare metu monumenta videres: TAUR. *Staur.* III, 344. Dux / sole novo densa vicini et harundine stagni / abditur: TAUR. *Staur.* III, 88. **2** Heros / vagina eductum capulo tenus abdidit ensem, / pulmonem mediumque iecur traiecit: TAUR. *Staur.* IV, 198. — [6]

abduco, -ere 1 *asportare, avehere (ab aliquo loco) — elvisz, elszállít (vhonnan);* **2** *auferre, abigere, rapere (furtim, illicite v. hostiliter) — ellop, elhajt, elrabol* (**a** *rem;* **b** *animal;* **c** *hominem [ab alicuius servitio; in capitivitatem]);* **3** *transl.: adimere, privare aliqua re — elvesz, megfoszt vmitől;* **4** *'classem a.' i.q. deducere — elindít (hajókat);* **5** *advehere, apportare — odavisz (vhova)* (**a** *proprie;* **b** *transl.*).

1 Mercatores . . . res mercimoniales . . . in ipsorum civium Budensium medio deponere . . . abindeque nullatenus alias abducere neque deportari facere debuissent: *Decr. I. 1405.* 11. **2 a** Silvam et rubeta . . . per suam potentiam succidere et abducere facerent: *1417* Schmauk, *Suppl.* p. 208. Domos, aedificia, sepes et quaecunque alia ligna . . . terris iam infixa abducere nullo modo praesumant *iobagiones: Decr. 1495.* 22(1). **b** Olachii ex permissione . . . Gerev domini ipsorum . . . duos boves iobagionum . . . furtive abduxissent: *1367 Doc. Val.* p. 212. Abductos pastor caesosque iuvencos . . . / gemit: IAN. PANN. *Poem.* p. 154 (1788). *Cf.:* Quantum pecorum hominumve abduxerint: *1465 Matth. epist. Rom.* p. 60. **c** Paulus . . . impeciit quasdam mulieres . . . dicens, quod ancillam suam . . . clam abduci fecissent: *Reg. Var.* 134. Debet prestare sacramentum super eo, quod iobagiones . . . legittime . . . ad se abduxisset et non contra legem: *1322 Mon. Str.* III p. 21. Cumani . . . per officiales regios de possessionibus praelatorum . . . potentialiter abducuntur: *Decr. 1459.* 34. — Qui paganos evaserunt, *eos* sclavi captos abduxerunt: *Planctus* p. 596. Regnicolis . . . vel peremptis vel abductis: *1268*/1382 *Mon. Str.* I p. 548. Plebanum . . . Tartari in eorum capitivitate *(sic)* abduxissent: *1295*/1346 *CD Arp. cont.* X p. 181. Terram Rascie . . . populis . . . in miseram servitutem impune abductis *invasit:* IOH. VITÉZ *Or.* 6, 11. **3** *Deus* elegit Noe cum uxore et filiis, ut remanerent post diluvium, qui erant de generatione Seth, ut non abduceretur ab genere origo filiorum Dei: GER. p. 44. **4** Vitae propriae metuentes classem abducere praeparabant: THOM. SPAL. p. 543. **5 a** *Mercatores exactoribus* bona ipsorum illo abducta perquirere et computare non permitterent: *1464 Form. styli* p. 464. **b** Meo . . . oneri non mediocre relevamen accedet, si hoc tempore opportunis casibus abducendis ex hac gracia patrocinium apostolice sedis cumulabitur: IOH. VITÉZ *Epist.* 62, 14. — [50]

abductio, -nis *f.* (abduccio) **1** *asportatio, avectio — elvitel, elszállítás;* **2** *ablatio, abactio, raptus — elvitel, elhajtás, rablás* (**a** *rei;* **b** *animalis;* **c** *hominis*).

1 Inhabitatores . . . oppidi . . . dampna notabilia interdum in abductione ac conductione huiusmodi rerum *castellanorum castri Diósgyőr* paterentur: *1461 Miskolc oklt.* p. 98. **2 a** Tempore abductionis ceterarum rerum et bonorum eiusdem prescripte quoque littere deducte extitissent: *1492 CD Hung. adn.* IV p. 90. **b** Racione furtive abduccionis quorumdam duorum equorum: *1337 CD Zichy* I p. 517—518. **c** *In captivitatem:* Tristissimas hominum tam interceptiones, quam abductiones . . . pertulit *regnum: 1405 Dipl. Sáros.* p. 175. Considerans . . . desolacionem ac nonnullorum ex eis diram abduccionem, que... a predictis Thurcis . . . perpessi fuissent: *1494* Pesty, *Szörény* p. 118. *De migratone coacta condicionariorum:* Super . . . captivacionibus et abduccionibus ancillarum suarum: *1320 Temes okl.* p. 25. Pro abductione violenta iobagionis huiusmodi birsagia trium marcarum solvet: *Decr. II. 1435.* 7 (2). In abductionibus jobbagyionum servetur antiqua consuetudo regni, hoc est maiores ita mittere debeant suos jobbagyiones ad bona minora ire volentes, sicut minores mittunt de eorum bonis *(cf. titulum:* Libera colonorum migratio *etc.): Decr. 1468.* 11 (1). De violentis indebitisque colonorum sive rusticorum abductioni-

bus varii clamores . . . et controversiae oriuntur: *Decr. 1486.* 39. Articuli in minori decreto super iobagionum abductionibus et detentionibus conscripti inter se aperte contrariari videntur: *Decr. 1504.* 16. — [10]

abnego, -are 1 *negare, aliquid non exsistere dicere — tagad, nemlétezőnek mond;* **2** *recusare, nolle reddere — megtagad, nem ad meg;* **3** *celare, occultare — eltitkol, elrejt;* **4** *relig.: contemnere, sibi negare — megvet, lemond vmiről.*

1 Basilidiani Iesum Christum abnegant passum: GER. p. 9 *(cf.* ISID. *Etym.* VIII, 5, 4). Particulas terre sue . . . potencialiter occupatas fore asseruerat, dictus vero Nicolaus . . . id abnegarat: *1368 CD Károlyi* I p. 301. Iidem . . . prememoratos . . . ipsis generationaliter anexos *(sic)* indebite abnegasse: *1400 Zsigm. oklt.* II, 98. **2** Instabiles facti . . . abnegantes iusticiam et fidei opera: GER. p. 104. Dominus noster . . . paciens fuit abnegate sibi iusticie: IOH. VITÉZ *Or.* 11, 32. **3** Qui quasi . . . virus draconis in aureo calice Babilonis propinant, gestantes speciem veritatis, virtutem autem eius penitus abnegantes: *1290 CD patr.* VI p. 353. **4** Fratres recordentur, quod propter Deum abnegaverint proprias voluntates: *1499 Leges eccl.* III p. 617. *Nota extra religionem:* Sequens nostram regiam maiestatem abnegavit semet ipsum, suos atque sua: *1313 CD And.* I p. 290. — [23]

aboleo, -ere (abolio) **1** *destruere, e medio tollere, revocare — lerombol, megsemmisít, megszüntet* (**a** *proprie;* **b** *transl.;* **c** *de vi diplomatum;* **d** *de nummis);* **2** *abolescere, exstingui — eltűnik, megszűnik.*

1 a Si . . . meatum dicte aque . . . divertendo, sicut moris ipsius aque est, aliqualiter contingat aboleri: *1282 Mon. Str.* II p. 160. Metis . . . possessionum . . . abolitis et destructis: *1366 CD Croat.* XIII p. 553. *Privilegium* sigillo priori nimiaque vetustate in evis *(sic)* sigillo consumpto et abolito consignatum: *1373 Reg. Arp.* I p. 77. Omnia fortalitia et castella . . . distrahantur et aboleantur: *Decr. 1444.* 12. **b** Si preteritur istud verbum, non deluditur, non abolitur: ut fuit, sic erit, ut est, sic futurum est: GER. p. 132. Si placet tibi . . . novellam plantationem Christianitatis aboleri: *Leg. Steph. maior* p. 390. Ne hoc nostrum institutum annosa aboleat vetustas: *1181 CD Arp. cont.* XI p. 46. Nos . . . , quorum interest abolere mendacium et vitare: *s. 1212 CD Hung.* III/1 p. 119. Iudices in abolendis perpetuitatibus per dominum Belam regem . . . constituti: *1237*/1489 *CD Arp. cont.* VII p. 49. Abolitum est nomen Deodati, sed Tata extitit vocatus: *Chron. saec. XIV.* (V) p. 295. Omnibus numeris . . . florenorum . . . abusive adinventis prorsus abolitis . . . alter numerus ipsorum florenorum non dicatur . . . , nisi florenus aureus veri . . . ponderis: *Decr. II. 1405.* 7 (1). Voluissemus . . . , ut maiestas vestra huiusmodi gravamina abolivisset: *1472 Mátyás lev.* I p. 278. Nos huiusmodi generale iudicium . . . deponemus et abolebimus: *Decr. 1481.* 14 (2). **c** Exemplare . . . bulle auree . . . non abolitum, non abrasum, non cancellatum, nec in aliqua sui parte vitiatum: *1270 Reg. Arp.* II/1 p. 95. Exhibuit nobis privilegium . . . regis . . . non abolitum, non abrasum, nec in aliqua sui parte viciatum: *1275 CD Arp. cont.* XII p. 140. *Litterae* propter earund⟨em⟩ vetustatem ineptamque conservationem in pergameno et papyro abolitae forent et corruptae haberentur: *1476 Form. styli* p. 179. **d** Tres ex . . . denariis, pro quatuor latis Viennensibus vel aliis camerae nostrae monetis, quinti anni iam abolitis . . . cambientur: *Decr. 1342.* 3. **2** Solicitat *papa* Christianos principes . . . longe ab hiis negligencie callum, quem forte in hac retepide gesta contraxerunt, abolere desiderans: IOH. VITÉZ *Epist. var.* 15, 5. — [101]

abolim *adv.* (ab olim) **1** *olim, quondam — egykor, régen;* **2** *iam diu, a longo tempore — régóta, hosszú ideje.*

1 Relatio . . . Hungarorum in scriptis ab olim redacta . . . habet, quod *etc.: Chron. Zagr.* p. 206. Ne . . . consuetudo . . . ab olim introducta et usque modo observata labente tempore depereat: *Visit. Str.* p. 70. **2** Sanccita ab olim et vulgata regni nostri communis . . . consuetudo: *1297*/1332 *Mon. Str.* II p. 414. Eundem Michaelem nobilem . . . ab olim, cuius memoria non constat, certo cercius cognoscentes: *1327 Mon. Str.* III p. 114. Recensitis et constitutionibus et consuetudinibus nostris ab olim memoriter sine scriptis servatis: *Váradi stat.* p. 5. — [31]

abolitio, -nis *f.* (abolicio) *deletio, destructio, exstinctio — elpusztítás, lerombolás, megsemmisítés* (**a** *proprie;* **b** *iur.: abrogatio — visszavonás, eltörlés;* **c** *dipl.: litura — törlés).*

a Terra nova *(cf. II Petr.* 3, 13) . . . in pulchriorem statum mutata, non aliqua abolitione dissipata: GER. p. 75. In primi miliarii abolicione et totius carnis termino, in inchoatione secundi . . . corvus exiit, et non est reversus ad arcam: GER. p. 108. Liberam nostram civitatem . . . libertatibus suis per abolicionem temporum disturbiorum factam privari . . . *non* volumus: *1500 Sopron tört.* I/6 p. 190. Cuius *aquae* propria est . . . sordium abolitio: VALENT. CYB. *Laud.* 323. Praetextu distractionis et abolitionis certarum metarum: *1521* Szabó, *Ogy.* p. 166. **b** In decreto . . . Ludovici regis per . . . Mathiam regem . . . confirmato constitutio quaedam et abolitio facta habeatur: *Decr. II. 1518.* 12. **c** Nullam in eisdem *litteris* abolicionem, rasuram vel aliquod vicium reperire valentes: *1296 CD Arp. cont.* V p. 157. — [12]

abolitus, -a, -um 1 *part. perf. ab 'aboleo'; 2 neglectus, desertus — elhanyagolt, elhagyatott.*

2 Qui mercimonia . . . per vias abolitas et inconsuetas et non publicas . . . asportare vellent: *1402 Sopron tört.* I/1 p. 271. — [1]

abominabilis, -e (abhominabilis) *horribilis, detestabilis, foedus, odiosus — borzasztó, elítélendő, undorító, utálatos.*

Cum . . . cunctis horrendum et omnibus abhominabile sit virilem sextum *(sic)* repertum furtum fecisse: *Decr. c. 1010.* 31. Chonradus . . . abominabile *(recte:* -i) peccatorum pressura sarcinatus: *Leg. Emer.* p. 457. Penã abominabili puniuntur: *s. 1278*/1409 *Sztáray oklt.* I p. 16. Infirmitate . . . filius opprimitur, obtectus scabiis abhominabilibus: *1459—65* Bálint, *Szeged* p. 112. Sicut lepra . . . hominem efficit abhominabilem, utalatosa *(glossa Hung.),* sic peccatum separat hominem a societate sanctorum angelorum et Deo et angelis abhominabilem: *Serm. dom.* I p. 255. — [20]

abominabilitas, -tis *f. deformitas, foeditas — rútság, utálatosság.*

Nativitas habet tres proprietates, sc. nimie paupertatis, multe vilitatis et abominabilitatis atque miserrime flebilitatis: PELB. TEM. *Pom. sanct. aest.* XIV, B. — [1]

abominabiliter *adv.* (abhominabiliter) *horribiliter, detestabiliter — borzasztóan, elítélendő módon.*

Virgines pauperum abhominabiliter opprimebant *Comani:* ROGER. p. 554. Funus . . . abhominabiliter usque in quintum diem . . . iacere permisit: *1457* Teleki, *Hunyadiak* X p. 550. — [6]

abominanda, -orum *n.* (abhominanda) *subst. a gerundivo verbi 'abominor': facinora, facta detestanda — gaztettek, elítélendő cselekedetek.*

Iohannes . . . in eis *castris* tot . . . sue inique flagiciose faccionis homines . . . stabilivit abhominandorum suorum incentivum: *1305 Mon. Str.* II p. 558. — [1]

abominatio, -nis *f.* (abhominacio, abhominatio, abominacio) **1** *flagitium, factum detestabile — gonosztett, bűnös cselekedet;* **2** *fastidium, odium — utálat, gyűlölet.*

1 Omnes abominationes suę sibi *(i.e. Satanae)* adhibendę sunt in iuditio *(sic):* GER. p. 72. Factam in Ungaria / abhominationem / pandam audientibus / ad emendationem: *Chron. Sitt.* p. 606. Quanta mala et spolia quantasque abhominaciones detestabiles . . . commiserunt: *1428* Tóth, *Huszita* p. 357. **2** Si quis . . . propter abhominacionem uxoris patriam effugerit: *Decr. c. 1010.* 30. Carnifex . . . combussit libros Lutherianos in contemptum et abominacionem ipsius pestiferi Lutheri: *1524 Sopron tört.* I/7 p. 129. — [8]

abominor, -ari (abhominor) *recusare, repudiare, aspernari — elutasít, visszautasít, megvet.*

Tatiani carnes abominantur, unde et Encreittę nominantur: GER. p. 10 *(cf.* ISID. *Etym.* VIII, 5, 25). Huius conspectum exhorrescunt, hoc abominantur *episcopi:* GAL. 11, 16. Deos imitare, qui . . . nec minima queque sacris operantium munuscula abominantur: BONF. praef. (p. 39). Dicis non moechandum, moecharis; abhominaris ydola, sacrilegium facis: *Serm. dom.* I p. 2. Tam abominandum vitium credidit ebrietatem: VALENT. CYB. *Laud.* 411. — [12]

abscindo, -ere 1 *amputare, desecare, evellere — levág, letép, kivág;* **2** *intercidere — átvág;* **3** *separare, secludere — elkülönít.*

1 Ne suspendatur *fur*, nec lingua abscindatur: *Decr. c. 1077.* 14. Debent... abscindere ligna ad vasa paranda: *c. 1237*/? *PRT* I p. 786. Abscindi fecimus crines suos: *1268 CD Croat.* V p. 480. Prius abscinderet sibi nasum, quam tolleret *(sic)* maritum: *1276 Mon. Vespr.* I p. 172. **2** Cum bicello . . . nervos pedis sui sinistri abscindere volendo tria vulnera sibi in⟨flixi⟩ssent: *1322 Mon. Str.* III p. 11. **3** Particulam terrae ex possessione nostra . . . abscissam . . . contulimus eidem: *1288 Dipl. Sáros.* p. 302. — [14] *(Vide etiam* abscīdo, *quocum saepe confunditur.)*

abscisio, -nis *f.* (abcisio) **1** *actus abscindendi, recisio — lemetszés, levágás;* **2** *insectura, incisura — bemetszés, bevágás.*

1 Linteo remuneracionis ipsius Herbordi sanguinis effusione *(recte:* effusionem) in auris sue abscisione . . . refocillari seu tergere cupientes: *1263*/ 1323 *CD patr.* VII p. 88. Super abcisione trium digitorum relicte iobagionis . . . satisfacturum se ascripsit: *1294 CD Arp. cont.* X p. 164. Si ante abcisionem crinis pacificarentur, sibi daret *pugil* unam marcam, si vero post abcisionem crinis . . . , daret alteram mediam marcam: *1323 CD And.* II p. 71. **2** Cum abscisione, consignatione aurium . . . equorum: *1387 Zsigm. oklt.* I, 17. — [11]

abscisor, -is *m. is, qui aliquid abscidit, abscidens — aki vmit levág.*
Iohannem Wayvoda de Kwppa castellanum . . . excecatorem hominum, abscisorem narium manuumque mutilatorem in eodem registro assignaverunt: *1481 CD Blagay* p. 390. — [1]

MEGJEGYZÉS

A példákat az alábbi kiadványokból idéztük: a korai Árpád-kori törvényeket Závodszky L. munkájából (*A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények*, Bp. 1904), az 1444., 1459., 1463. és 1468. évieket J. N. Kovachich *Sylloge decretorum*-ának I. kötetéből, Pest 1818, a többit (a *Gratia Sigismundi*-t és a *Confirmatio 1490*-et is) a *Corpus Juris Hungarici* I. kötetéből, Bp. 1899. E. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum* I—II, Bp. 1937—38 a lelőhelye a következőknek: *Chron. saec. XIV.*, *Chron. Sitt.*, *Chron. Zagr.*, *Leg. Emer.*, *Leg. Gerh. maior*, *Leg. Steph. maior*, MAUR., *Planctus*, ROGER., SIMON KÉZA. Az egyéb ismert, és a rövidítés alapján könnyen azonosítható forrásokat mellőzve, még a következő bibliográfiai adatok közlését tartjuk szükségesnek: *Acta vitam Beatricis . . . illustrantia*, közli Berzeviczy A., Bp. 1914; Bálint Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Bp. 1975; Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades*, I—V, Leipzig — Bp. 1936—1941; *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, I—VII, szerk. Nagy I., Tasnádi Nagy Gy., Bp. 1878—1920; *Cod. dipl. regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, coll. T. Smičiklas, II—XVI, Zagreb 1904—1976; *Cod. dipl. Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I—XI, opera G. Fejér, Buda 1829—1844; *Cod. dipl. partium regno Hungariae adnexarum*, I—IV, Bp. 1903—1915; J. Dankó, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Bp. 1893 (benne az *Ordo ecclesiae Strig.* is); *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*, szerk. C. Wagner, Posonii et Cassoviae 1780; *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, ed. A. Fekete Nagy et L. Makkai, Bp. 1941; *Enchiridion fontium historiae Hungarorum*, szerk. Marczali H., Bp. 1901; Fejérpataky László: *Kálmán király oklevelei*, Bp. 1892; *Formulae solennes styli . . .*, ed. M. G. Kovachich, Pesthini 1799; Galeottus Martius Narniensis: *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. L. Juhász, Lipsiae 1934; Gerardi Moresenae aecclesiae seu Csanadiensis episcopi *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*, ed. G. Silagi, Turnholti 1978; *Iani Pannonii . . . Poemata*, pars prima, Trajecti ad Rhenum 1784; *Iani Pannonii opusculorum pars altera*, uo., ua. (benne a *Plutarchi Chaeronei philosophi libellus de negotiositate* c. fordítás); *Narratio fratris Ioannis ordinis minorum de expeditionibus regis Ludovici*, ed. M. Florianus, Quinqueecclesiis 1884 (Hist. Hung. font. dom., pars prima, III); Iohannes Vitéz de Zredna: *Opera quae supersunt*, ed. I. Boronkai, Bp. 1980; K. Juhász: *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster 1927; *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*, szerk. Jakab E., Buda 1870; *Orationes Ladislai de Macedonia*, ed. J. K. Horváth, Szeged 1964; *Leges ecclesiasticae regni Hungariae . . .*, opera I. comitis de Batthyán, I—III, Albae Carolinae 1785—1827; *Epistolae Matthiae Corvini . . .*, I—III, Cassoviae 1744, IV, Cassoviae 1743; *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices . . .* (Monum. Vatic. hist. regni Hung. illustr., ser. I, tom. 6); *Mátyás király levelei*, külügyi oszt., I—II, közzé teszi Fraknói V., Bp. 1893—1895; *Oklevéltár Miskolc város történetéhez* 1225—1843, közli Szendrei J., Miskolc 1890; *Sermones Pomerii de sanctis . . . estivales*, editi per . . . Pelbartum de Themeswar . . ., Hagenau 1505; Pesty Frigyes: *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, III., Bp. 1878; Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum . . .*, ed. P. Kulcsár, Bp. 1977; *Petri de Warda . . . epistolae*, ed. C. Wagner, Posonii et Cassoviae 1776; *Regesta regum stirpis Arpadianae . . .* I—II/1, szerk. Szentpétery I., Bp. 1923—30; *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum*, kiad. Karácsonyi J. és Borovszky S., Bp. 1903; *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*, II, coll. M. Schmauk, Szepesváralja 1889; *Sermones dominicales*, I—II, bev. Szilády Á., Bp. 1910; *Sopron szabad királyi város története*, közli Házi J., I/1—7, II/1—6. Sopron 1921—43; Szabó Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*, Bp. 1909; *Középkori oklevélszövegek*, összeáll. Szentpétery I., Bp. 1927; Szentpétery Imre: *Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele*, Bp. 1918; Stephanus Taurinus Olomucensis: *Stauromachia . . .*, ed. L. Juhász, Bp. 1944; *Tanulmányok Budapest Múltjából*, Bp. 1932—; *Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez*, kiad. Ortvay T., I., Pozsony 1896; Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Bp. 1917; *Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae per magistrum Stephanum de Werbewcz*, Bp. 1897; Valentinus Cybeleius Varasdiensis: *Opera*, ed. M.

Révész, Bp. 1939; *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, Közrebocsátja Bunyitai V., Nagyvárad 1886; *Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397*, közli Kollányi F., Bp. 1901; Wenzel Gusztáv: *Stibor vajda*, Bp. 1874; F. Zimmermann—C. Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I—III, Hermannstadt 1892—1902; *Zsigmondkori oklevéltár*, I—II/1—2, összeáll. Mályusz E., Bp. 1951—1958. — Itt mondok köszönetet Hegyi Balázs gimnáziumi tanárnak a szócikkek összeállításában nyújtott segítségéért.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

FÜVES ÖDÖN

POLYZÓÉS KONTOS MAGYARORSZÁGI TARTÓZKODÁSA ÉS MŰVEI (1794—1801)

GEORGIOS LAIOS EMLÉKÉNEK

A XVIII. század folyamán tekintélyes számú görög kereskedő telepedett le Magyarországon.[1] Ezek a magyarországi görög telepesek hazaszeretetüktől és anyanyelvük iránti lelkesedéstől ösztönözve mindenkor szívesen fogadtak körükbe szülőföldjükről származó tudós papokat, tanárokat. Nem csoda tehát, hogy számos görög író töltött rövidebb-hosszabb időt távolba szakadt honfitársaik között.[2] Ezek közül az egyik, a külföldön is ismert Polyzoés Kontos nyelv- és irodalomtanár is néhány évet Pesten tanított, majd pedig Tokajban parókusként működött.[3] Ez az epiruszi Joanninából származó pap költői tehetséggel is megáldott író volt, akiről Zavírasz György azt írta, hogy jól beszélt görögül, olaszul, franciául és ezenkívül oly járatos volt a filozófiában és teológiában is, hogy párja nem igen akadt. Annak ellenére, hogy kortársai számára eléggé ismert volt, életéről mégis viszonylag kevés adat áll rendelkezésünkre.[4] A magyarországi görögök történetének kutatása közben azonban a közelmúltban az Országos Levéltárban[5] és a Budapesti Magyar Ortodox Egyházközség levéltárában[6] néhány olyan iratot találtunk, amelyek segítségével sikerült Polyzoés Kontos[7] magyarországi tartózkodásának körülményeire fényt deríteni.

Amikor az 1792-ben alakult pesti görög—makedovlach egyházközség első papja Euretas Bendella öregsége miatt 1794-ben lemondott, az egyházközség néhány tagja felajánlotta a pesti görög parókiát Charisios Sacellion miskolci papnak.[8] Valamivel később a görögök meghívták Bécsből egyelőre tanítónak évi 500 Ft fizetéssel Polyzoés Kontost is. Egyúttal írásban megígérték neki, ha behozza Magyarországra családját és utána leteszi az 1774-ben előírt hűségesküt, ami a magyarországi alkalmaztatásának előfeltétele volt, akkor kineveztetik papnak. A pesti görögök egyidejűleg kérték a budai szerb püspököt, hogy Charisios Sacellion kinevezését állítsa le.[9] Minthogy az utóbbi már úton volt

[1] *Horváth E.:* Az újgörögök. Bp. 1943. — *Füves Ö.: Οἱ Ἕλληνες τῆς Οὐγγαρίας.* Thessaloniké 1965.

[2] *Horváth E.:* Zavírasz György élete és munkái. Bp. 1937. 86—94. Továbbiakban *Horváth:* Zavirasz.

[3] *Gritzopulos T.: Ζαβίρα: ΝΕΑ ΕΛΛΑΣ ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον.* Athén 1972. 519—521. — *Pan. Aravandinu: Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας.* Ioannina 1960. 93. — Horváth: Zavírasz 89—90. — *Füves Ö.:* A pesti görögök iskolái. Ant. Tan. 19 (1973) 99—100. — *Sasvári L.:* Tokaj görög és orosz lakói a felvilágosodás korában. Magyar Filozófiai Szle. 1978/2 284—285.

[4] Szülővárosában járt iskolába, ott lett pap is. Ioanninából Velencébe költözött, majd Bécsbe ment nevelőtanárnak. Onnan érkezett Pestre, ahol az ún. hellén (ógörög nyelvet oktató) iskola tanára lett.

[5] Országos Levéltár HTT Depart. Relig. Gr. n. unit. 1800 fons 60 és 1801. fons 5.

[6] Az egyházközség 1795. évtől kezdődő bekötött protokolluma és iratai.

[7] Kontos neve többféle alakban fordul elő a kéziratokban, így pl. Kondosz, Kondo, Condu, Kondus. A szóvégi «u»-nak «o»-vá alakulásáról a magyarban l. *Füves Ö.:* Die Namen der Pester Griechen. Acta Linguistica 21 (1971) 127.

[8] *Füves Ö.:* Görögök Pesten 1686—1931. Kandidátusi ért. Bp. 1972. I. k. 86. és II. k. 404. (297. sz. jegyzet.)

[9] A papválasztás körüli huzavona az egyházközség görög és makedovlach tagjai közt támadt ellentét egyik megnyilvánulása volt. A makedovlachok ui. nem akartak belenyugodni abba, hogy mindkét leendő papjuk görög származású legyen. Az ellentét lecsillapítása céljából 1795. május 16-án a két nemzetiség között írásos megállapodás született, amely szerint ezentúl az egyházközségnek két papja lesz, akik közül az egyiknek görög, a másiknak vlach származásúnak kell lennie.

Pestre, azért a püspök Bendella utódául Charisios Sacelliont javasolta. Az egyházközség görög tagjai változatlanul kitartottak Polyzoés Kontos mellett, míg a vlachok a püspök kívánságának megfelelően elfogadták Charisios Sacelliont. Végül is a görögök méltatlankodása ellenére a püspök a karlócai érsek határozata értelmében Charisios Sacelliont nevezte ki parókusnak és egyúttal nyugalomra intette pesti híveit. Így tehát a Bécsből elcsalt Polyzoés Kontos nem kaphatta meg a beígért papi állást. Emiatt közte és az egyházközség közt a légkör megromlott. Minthogy nem akart a békétlenségnek oka lenni, kapóra jött számára két év és három hónapi pesti működés után 1797. március 1-én a tokaji egyházközség meghívása. A pesti görög—vlach egyház 1000 Ft végkielégítést adott neki és igen szép működési bizonyítvánnyal bocsátotta el.[10]

Polyzoés Kontos 1797. március 15-én vette át évi 800 Ft fizetéssel a tokaji parókia vezetését, fia pedig valamivel később 250 Ft-ért az iskolai tanítást. Április 6-án letette a hűségesküt is.[11] Fennmaradt a hűségeskü letételét tanúsító okmány. Ennek adataiból kiviláglik, hogy az 1759-ben született Kontos 1792-ben érkezett Bécsbe, onnan feleségével, Basilika Diamandival és 13 éves György, valamint 9 éves János fiával költözött Pestre. A Helytartótanács (továbbiakban HTT) 1798. jún. 5-én engedélyezte a minden szempontból megfelelő[12] Kontos parókusként való alkalmazását Tokajban. Nem sokáig volt azonban nyugalom a tokaji görögök körében, ahol az előző 12 évben is már hét pap működött. Az ellentét oka az volt, hogy 1798. dec. 26-án az évvégi egyházközségi elszámolás alkalmával Kontos a kimutatást helytelennek nyilvánította és hogy elmaradt járandóságát követelte. Emiatt 1799. jan. 8-án Dogály János epitrop és közötte heves szóváltásra került sor. Csak a sárospataki Constantin Pál és a pap fia által segítségül hívott rendőr tudta megfékezni a dühöngő Dogály fivéreket. A püspök utasítására az egyházközség vezetősége máj. 8-án ígéretet tett a bocsánatkérésre és az elmaradt pénzösszeg kifizetésére. Ennek ellenére Dogályék a követelt összegnek kb. csak a felét voltak hajlandók kifizetni. Gyerekeiket nem engedték az iskolába, sőt 1800. máj. 24-én fel is mondtak a papnak. Erre Kontos jún. 2-án közölte az egyházközséggel, hogy a felmondást csak akkor fogadja el, ha előzőleg tartozásukat már kifizették. Ennek megtörténte után fél éven belül távozni fog. A sértett parókus a jogtalan felmondás miatt, 1800. júl. 11-én a HTT-hoz fordult panasszal, amely júl. 15-én felszólította Zemplén megyét az ügy kivizsgálására. A vizsgálat folyamán az egyházközség végre kifizette az 1362 Ft 90 kr adósságot, de a pap szerint egy még Pesten kötött szerződésben vállalt kötelezettségnek a görögök nem tettek eleget. Mivel a tokajiak azt állították, hogy ezt az említett szerződést ők nem kötötték Kontossal, azért követelték eltávolítását. A parókus dec. 20-án újabb kéréssel fordult a HTT-hoz, amelyben védelmet kért híveivel szemben. A HTT 1801. jan. 4-én újabb kivizsgálást rendelt el. Közben az egyházközség új pap küldését kérvényezte. A metropolita márc. 7-i engedélye alapján jún. 12-én meg is jelent Tokajban a kinevezett új parókus, Daniel Kirillovics. (Előzőleg a tokajiak Kallona Ignác gyöngyösi papot kérték, de ő nem volt hajlandó híveit elhagyni.[13]) Kontos megtagadta a templom átadását és csak júl. 10-én a rendőrkapitánynak nyújtotta át a templomkulcsokat, miután a görögök a pap még fennmaradt követelését és útiköltségét is kifizették. A HTT 1802. máj. 31-i (12001 sz.) leirata szerint Kontos a járandóságát időközben megkapta és minthogy Tokajból búcsúzás nélkül távozott, őt utólag leltári és pénzügyi elszámolásra kell kötelezni, ha ez esetleg nem történt meg. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert Kontos időközben már elhagyta Magyarország földjét és rövid bécsi tartózkodás után Párizsba, majd Londonba utazott, végül újból visszatért Bécsbe.

Polyzoés Kontos a kb. 7 éves magyarországi tartózkodása alatt nemcsak paptanárként működött, hanem mint író és költő is maradandót alkotott. Ezekben az években a következő műveket jelentette meg:

(Pest 1795.) Sándor Lipót nádor halála alkalmával írt görög és latin nyelvű gyászköltemény (Horváth E.: Magyar—Görög bibliográfia Bp.—1940. 8.— továbbiakban MGB

(Wien 1795.) József nádorról írt dicsőítő költemény görögül és latinul. (MGB 141.)

[10] . . . *ὡς διδάσκαλος, τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ μαθημάτων εἰς ἡμᾶς ἐχρ ημάτισε καὶ ἐν αὐτῷ τῷ καιρῷ ὄχι μόνον τοῦ ἐπαγγέλματός του πρὸς ἐξαίρετον ὠφέλειαν τῶν αὐτοῦ μαθητῶν ἐτελεσφόρησε, ἀλλὰ τὸ σέβας καὶ ἀγαπὴν παρὰ πάντων ἡμῶν ἐκέρδισε.*"

[11] «. . . se, successoresque suos ad sancte et inviolate observandam fidem per se jure jurando interpositam in perpetuum obligavit.»

[12] «. . . Sacerdotem Polizoj Kondo . . . ab eruditione et vitae morumque integritate optime notum . . .»

[13] Kallona Ignácra vonatkozólag l. *Füves Ö.*: La Bibliothèque Kallonas à Gyöngyös. Magyar Könyvszemle 1972. 1—2. sz. 101—102.

(Buda 1796.) Karaioannisz Konstantin Nyelvtani kincsestár c. kétkötetes görög nyelvű könyvének általa átdolgozott kiadása. (MGB 9.)

(Wien 1797.) Stipsics Ferdinánd pesti orvosprofesszorhoz intézett görög és latin nyelvű hálaadó költemény. (MGB 142.)

(H. n. 1799.) Esterházy József herceg Zemplén megyei beiktatására írt olasz nyelvű szonett.[14]

Horváth Endre — az említett bibliográfiájának tanúsága szerint — a Bécsben és Budán megjelent fenti műveket megtalálta és tanulmányozta, az olasz nyelvű röpiratról egyáltalán nem volt tudomása, a Pesten kiadott gyászköltemények pedig nem sikerült nyomára akadnia. Minthogy ezt az utóbbi eddig csupán címéről ismert költeményt nem régen megtaláltuk,[15] szükségesnek tartjuk annak közzétételét. E három lapnyi nyomtatott röpirat a rajta található kézírásos bejegyzés szerint a váci piarista gimnázium könyvtárából került az Országos Széchenyi Könyvtárba.

Polyzoés Kontos ezt az elégiát akkor írta, amikor Sándor Lipót nádor 1795 júliusában egy tűzijáték készítése alkalmával kapott égési sebei következtében meghalt.[16] E váratlan gyász késztette a költőt arra, hogy érzéseit görögül és latinul versben fejezze ki. A könnyebb latin költemény csak tartalmilag adja vissza az erősen archaizáló görög szöveget. Mindkét vers egyaránt Kontos magas képzettségéről és költői vénájáról tanúskodik, mert a szókincs megválasztásában és a verselésben is egyaránt megmutatkozik tehetsége.

Παρὰ τοῦ ἐν ἱερεῦσιν ἐλαχίστου
Πολυζώη Κοντοῦ τοῦ ἐν
Πέστᾳ τῶν Βλαχογραίκων
Ἑλληνικοῦ σχολείου Διδασκάλου
τοῦ ἔξ Ἰωαννίνων

Ἐν Πέστᾳ κατὰ τὸ ᾳψϛ'
Ἰουλίου κ'

ΤΕΤΡΑΣΤΙΧΟΝ ΗΡΩΕΛΕΓΕΙΟΝ

Ὁ Ποιητὴς πρὸς Παιωνίαν[17]

Αἴ αἴ ἀγάκλυτε Γῆ Παιώνων δάκρυχέουσα
Τίπτε σ' ἄμερσεν ἄρα ζάθεον Αἶσα κακή;
Τί κλάεις βλύζουσ', ὦ πότνια δάκρυ' ὀπωπῆς;
Ῥεῖ δ' ἀτὰρ ἐνθάδ' ἅπας δάκρυον ἐκ βλεφάρων.

Ἡ Παιωνία

Ὤμοι ἐτᾶρε ὀλωλότ' ἀρωγόν, καί μεγ' ὄνειαρ,
Κυδάλιμον ΑΡΧΟΝ θ', ὅς μέγα κήδετο μεῦ
Δείκνυ' ὅδ' Ἥρως πλεῖστ' ἐλπωρῆς ἔμπλεα χρηστῆς
Τοῦ δ' οὖν μοι μνήμη δηρὸν ἐσεῖτε ἀρετῶν.

Ὁ Ποιητής

Ὦ τίν' ἄρ', οἷδ' ἄ, φεῦ· Ὃν καὶ Ἀθήνη ἀμφαγάπαζε;
ΚΑΙΣΑΡΟΣ Υἱα κεδνόν, χάρμα μέγ' ἀρχομένοις;

[14] Condu, Polizoj: Sonetto all' occasione della solenissima festività d' instalazione del illustrissimo supremo conte Giuseppe de Esterházy nel comitato di Zemplino . . . (Presentato in Újhely il 24 settembre 1799.) H. n. 1799. ny. n. 1 lev. 4° *(Zolnay Klára:* A magyarországi olasz nyomtatványok. Bp. 1932. 104.)

[15] Az Orsz. Széchenyi Könyvtár 625.841 számú nyomtatványa.

[16] Sándor Lipót főherceg II. Lipót császár fia volt, akit 1790-ben választott az országgyűlés nádorrá. Vezetőszerepe volt a magyar jakobinus mozgalom felszámolásában. *(Gonda I.—Niederhauser E.:* A Habsburgok. Bp. 1977. 163. — *Bereczky B.:* A magyar jakobinusok. Bp. 1977. 221.)

[17] A görögök szerint Magyarország első lakói a paionok, vagyis a görögök voltak. Hazájukat Paioniának hívták. Ez a név alakult át később a Pannónia elnevezésbe. *(Horváth:* Zavirasz 36.)

Τὸν δὲ Θεὰ κομέεσκε Δικασπόλον ᾽Ανδρα ἐόντα;
Αἰνὴ δ᾽ Αἶσα, βαβαί, βάσκανος ἐστ᾽ ἀγαθοῖς!

᾽Ετερον

Βλέμματος οὔ δ᾽ ἱλαροῖο μετασχόντες Δαναοί τε,
(Οἳ Παιώνων Γῆν ναιετάουσ᾽ ἀγαθήν.)[18]
Εὐνομίης γλυκερᾷ πνοιῇ θυμὸν κορέσαντες,
Λίσσονται βιόειν ΚΑΙΣΑΡΑ πλεῖστ᾽ ἔτεα.

QUATERNI VERSUS ELEGIACI

Poeta ad Ungariam

Heu! lacrimis tellus indulges Ungara: quidnam
Sors inimica tibi muneris eripuit?
Quid fles? aut gemitus cur fundis pectore, totis
Deciduae ut stillent luminibus lacrymae?

Ungaria

Care Poeta! jacet crudeli funere Princeps,
Omne decus Regni, praesiduumque mei.
Heu quanta ille mihi praestabat commoda Princeps,
Nostro igitur nunquam ille effluet ex animo.

Poeta

Justa gemis: proh quantus erat! Quem Pallas amabat,
Caesare prognatum, Delicias populi:
Quem dea tutata est, Regis, legumque Ministrum
Omnibus heu! periit flebilis ille Bonis.

Iterum Poeta

Quem sibi Grajorum gentes videre benignum,
Ungara quae late Regna beata habitant;
Et quae laetaeanimis,[19] atque aequa lege fruentes,
Esse dies optant Caesaris innumeros.

[18] E sorokból kiviláglik, hogy Kontos több más korabeli görög telepeshez hasonlóan jól érezte magát Magyarországon.

[19] A költeményt eredeti — néhol hibás — formában közöljük.

SZEMÉLYI HÍR

DARKÓ JENŐ EMLÉKEZETE[1]

Száz éve született Darkó Jenő. Az évforduló alkalom arra, hogy megemlékezzünk róla, aki évtizedeken át választmnyi tagja volt társaságunk elődjének, a Budapesti Philologiai Társaságnak, aki mint tudós, a görög filológia kiemelkedő magyarországi képviselői közé tartozott, s tudományos munkásságával túlnőtt az ország határain, s aki mint tanár, a debreceni egyetem klasszika-filológiai tanszékének vezetőjeként több mint negyedszázadon át latin tanárok nemzedékeit nevelte.

Darkó Jenő pedagógus-családból született, a háromszéki Dálnokon, ahol apja a helyi iskola igazgatója volt. Középiskoláit Sepsiszentgyörgyön végezte, majd a pesti egyetem hallgatója s az Eötvös-kollégium alumnusa lett.

Egyetemi társai között nem is egynek a nevét őrzi tudományszakunk története. A legismertebb köztük bizonyára Révay József, de ugyanekkor volt a pesti egyetem klasszikus-filológus hallgatója a református gimnázium későbbi kiváló tanára, a korán (már 1933-ban) elhunyt Nyusztay Antal, s egy másik nagyszerű tanáregyéniség, Csépke Andor is, mindketten mai vezető filológus-nemzedékünk tanárai. Említsük még meg Földy Antal nevét, kinek Strabón-fordítását — már a szerző halála után — nem rég vehettük kezünkbe.

Azokról az egyetemi oktatókról, akikkel ez a nemzedék az egyetem padjai közt találkozott, Borzsák István rajzolt színes körképet Nyusztay Antalról írott megemlékezésében. Akkor három klasszika-filológiai tanszék működött: az elsőnek élén a modern értelemben vett klasszika filológia hazai megszervezője, Ponori Thewrewk Emil állott, a második vezetője az Ábel-tanítvány Hegedüs István volt, s az 1895-ben felállított harmadik tanszéket Pecz Vilmos vezette.

Úgy tűnik, a felsoroltak közül az emberi gyengéktől sem mentes Ponori Thewrewk nem igen ragadta meg hallgatóit. Hatásosabb tanáregyéniség lehetett Hegedüs; Nyusztayra nyilván ő volt a legnagyobb hatással, de Révay is így emlékszik rá; legszebb méltatása pedig a mesternél nagyobb tanítvány, Kerényi Károly megemlékezése róla (aki persze tizenhét évvel később lett a pesti egyetem és Hegedüs hallgatója).

Darkó Pecz Vilmos tanítványának vallotta magát. Pecz 1892-es (nászúttal egybekötött) görögországi tanulmányútján lelkes barátja lett az élő görögségnek. A századforduló tájékán, tehát éppen Darkó egyetemi évei alatt, érlelődött meg benne az a meggyőződés, hogy a görög filológia nem korlátozhatja magát az ókor (s annak is csupán rövid szakaszát kitevő klasszikus periódus) vizsgálatára, hanem kutatásait ki kell terjesztenie az ókor nem-klasszikus idejére, sőt, a görögség történelmi létének későbbi szakaszaira, vagyis a középkori és az újkori görögségre is.

Pecz programja a hagyományos klasszika-filológia határait feszegette. Érdekes megfigyelni, hogy a *nem* Pecz-tanítvány Révay József tudományos munkássága is a hagyományos értelemben vett klasszika-filológia egy határterületére, a keresztény latin irodalomra irányult, s a legradikálisabb leszámolást a tudománytörténet tegnapjával ugyancsak nem Pecz-tanítvány Hatvani Lajos írta meg híres-hírhedt könyvében.

A Pecz által kijelölt irányba mutat Darkó Jenő doktori értekezése, a koiné viszonyáról a görög dialektusokhoz. Úgy látszik, egyetemi évei alatt sokat foglalkozott nyelvészettel: már korábban kari pályadíjat nyert a latin -vi perfectum eredetéről írt dolgozatával. Doktori értekezése nyomtatásban is megjelent: az EPhK 1902-es évfolyamában. Ugyanebben a kötetben egy másik munkáját is olvashatjuk A byzantiumi philologia fejlődése, mai állása és feladatai cím alatt. Ebben már azt a területet méri föl, amelyre ké-

[1] Megemlékezés az Ókortudományi Társaság 1980. március 21-i felolvasó ülésén.

sőbbi tudományos működésének súlypontja esik. A Pecz által fölvázolt programból tehát Darkó a «byzantiumi philologiát» választotta ki magának.

A bizantinológia fiatal tudományág volt ekkor; megszületése a múlt század kilencvenes éveire esik. Ekkor lett — főképp Karl Krumbacher tudományos és szervező munkájának eredményeképp — a klasszika filológia «megtűrt függelékéből» önálló diszciplina. Amikor Darkó cikkét publikálja, 1902-ben, épp tízéves évfordulója van az első bizantinológiai folyóirat, a Byzantinische Zeitschrift alapításának.

Bizonyos ellentmondásnak tűnhet, hogy Pecz éppen akkor akarja a bizantinológiát (illetve az ő terminológiájával: a közép-görög filológiát) az egyetemes görög filológiába integrálni, amikor azt Krumbacher önálló tudományággá szervezi. A két programban azonban van találkozási pont, mégpedig az, hogy a középkori görögség nyelvének, irodalmának, kultúrájának kutatása fontos tudományos feladat. Alapvető egyetértésüket 1905-ös levélváltásuk tanúsítja.

A bizantinológia *hérós ktistés*ével Darkó személyesen is megismerkedhetett. 1904-ben akadémiai ösztöndíjjal Münchenbe utazott, s egy évig Krumbacher egyetemi szemináriumában dolgozott. Az EPhK 1910-es évfolyamában ő búcsúztatja majd a mestert, a budapesti philológiai társaság külső tagját. Így emlékszik Krumbacher szemináriumára: «De a szeminárium vezetésében nyilvánult meg leginkább az ő paedagogiai ereje és tapintata, melyet valóságos gyakorlóiskolájává tett a tudományos kutatásnak. Ebben a társaságban, a hol Görög- és Oroszországtól kezdve egészen Amerikáig csaknem az összes nemzetek képviselve voltak, egymás mellett ültek az alig pelyhedző állú kezdők és a élemedett korú és megállapodott hírnevű tudósok a mester körül . . .»

Az egyetemi évek után, 1902-től Darkó középiskolában tanított, s tervszerűen készült tudományos pályájára. A müncheni ösztöndíjas év után is az iskolai szünidőket külföldön tölti: könyvtárakat látogat, kéziratokat tanulmányoz. 1908-ban a debreceni Református Főiskolára nevezik ki tanárnak. 1910-ben a budapesti egyetem magántanárrá habilitálja közép- és újgörög filológiából; habilitációs iratának címe: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. 1913-ban a 33 éves tudóst az Akadémia levelező tagjai közé választja, s a következő évben az újonnan alapított debreceni tudományegyetem klasszika-filológiai tanszékét is megkapja. Mai szemmel nézve talán kissé túl gyorsnak is tűnhet karrierje — hiszen eddig folyóiratcikkeken kívül csak egy terjedelmesebb munkája jelent meg, az előbb említett habilitációs irat. További működése azonban teljességgel igazolta az irányában megnyilvánult bizalmat.

1915-ben megjelent akadémiai székfoglalója «Bölcs Leó taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból» pontos forráselemzésével, Leó császár írói módszerének jellemzésével, a hitelesség kérdésében fölmerült ellenvélemények meggyőző cáfolatával mind módszereit, mind eredményeit tekintve jelentős bizantinológiai teljesítmény.

Mint az említett munkák is mutatják, Darkó szívesen fordult olyan bizantinológiai témákhoz, amelyek magyar vonatkozásúak. Ezek sorában meg kell még említeni a veszprémvölgyi apácazárda görögnyelvű alapító-oklevelének hitelességéről szóló, 1917-ben írt máig alapvető tanulmányát és a 13. századi magyar—bizánci kapcsolatokkal foglalkozó munkáit a harmincas évek elejéről. A magyar vonatkozású témák kutatásában nem szabad valamiféle provincializmust látnunk. Úgy tűnik, szinte szabályszerűen megismétlődő jelenség, hogy a Bizánc iránti érdeklődés minden nemzetnél a saját múltja kutatásából indult ki. Korai példa erre a franciáké, akik a 17. században a középkori «frank» keresztes államok története miatt fordultak a bizánci forrásokhoz, de hasonlót tapasztalunk az orosz bizantinológia kezdeteinél is — aminthogy a mai szovjet kutatás is fontos feladatának tekinti a bizánci—orosz, bizánci—örmény, bizánci—grúz stb. kapcsolatok föltárását.

Úgylehet, ez a hazai szempont is közrejátszott — legalább részben — abban a tudományos vállalkozásban, amely Darkó életművében a legjelentősebb és amely a legnagyobb elismerést is szerezte neki: a Laonikos Chalkokandylés szövegkiadás elkészítésében.

Hogy e munka jelentőségét fölmérhessük, emlékeztetni kell arra hogy a modern szövegkritika alapelveinek a stemma-módszer alapján történt tisztázása óta (Lachmann, 1830) sorra jelentek meg a klasszikus kor görög íróinak műveiből a szövegkritikai kiadások. E munka azonban nem terjedt ki a későbbi korok görög íróira, még az egyébként sok szempontból fontos bizánci történetírásra sem. A 19. sz. nagy bizantinológiai vállalkozása, a Niebuhr kezdeményezésére a berlini akadémia szervezésében kiadásra került nagy gyűjteménye a bizánci történetírásnak (az ún. bonni corpus, 50 kötet) a publikált szövegek kritikai megalapozottsága tekintetében hírhedten megbízhatatlan. (Egyébként a corpus nagy része mindmáig nélkülözhetetlen munkaeszköze a kutatásnak.) Noha a munkában a kor neves filológusai vettek részt, úgy látszik, rangjukon alulinak tartották, hogy nagyobb munkát fektessenek a szöveg feldolgozásába, s megelégedtek egy korábbi editio

szövegének (olykor a sajtóhibákkal együtt történő) újralenyomtatásával, legföljebb néhány helyen «javítva» a szöveget ötletszerű és kevéssé megalapozott coniecturáikkal.

Csak a századforduló táján került sor arra, hogy néhány bizánci író alkotása a modern szövegkritika követelményeinek megfelelő módon feldolgozva megjelent. Ezekről — mint A. Heisenberg Georgios Acropolites kiadása, C. de Boor Georgios Monachosa, vagy J. Haury Prokopios-kiadásának első kötete — nagy elismeréssel és lelkesedéssel számolt be Darkó az EPhK-ben, hangsúlyozván, milyen nagy szükség lenne arra, hogy minél előbb valamennyi bizánci irodalmi alkotás ilyen formában álljon a kutatás rendelkezésére. (Említsük meg, hogy ez a kívánság azóta sem teljesült; a feladat tervszerű megvalósítása csak az új sorozat, a Corpus Fontium Historiae Byzantinae publikálásával kezdődött el, 1967-ben.)

Darkóban 1905 körül született meg az az elhatározás, hogy Laonikos Chalkokandylés történeti munkájának kritikai kiadását elkészíti. Miért éppen rá esett a választása? Darkó életművének egyik méltatója Laonikost «még a szakkörök előtt is alig ismert» írónak jellemzi. A méltatót jó szándék vezette: nyilván Darkó teljesítményének jelentőségét akarta ezzel emelni. Valójában azonban nem valami obskurus, alig ismert történetíró művének publikálására vállalkozott. Laonikos Chalkokandylés a késői bizánci történelemnek legfontosabb történetírója; elsőrendű forrás Bizáncon kívül az oszmán-török történelemre is. Munkája azonban nemcsak mint forrás jelentős, hanem mint írói alkotás is: a 15. sz. eszmetörténetének kiemelkedő emléke. Az egyetlen a kortárs bizánci történetírók közül, aki túllát a szűkreszorult birodalom határain, s korának eseményeit világtörténelmi összefüggésekben igyekszik megérteni és ábrázolni. Történetírói horizontja Angliától az orosz földig és Elő-Ázsiáig az egész ismert világra kiterjed, s művében természetesen helyet kap a török harcok kapcsán a magyar történelem is.

Akár mint fontos bizánci történetíró, akár mint a 14—15. századi magyar történelem forrása, a mű kritikai kiadásának elkézítése annyira csábító feladatnak tűnhetett Darkó számára, hogy életének java részét ennek szentelte. Mintegy húsz évi munkájának lett eredménye a publikáció. A ráfordított időmennyiség mindjárt érthetővé válik, ha a munka nehézségeit megfontoljuk. Először is, nem támaszkodhatott előmunkálatokra. Előtte Laonikos három kiadásban jelent meg. Baubach 1615-ös editio princepse ugyan három vatikáni kódexen alapszik, s köztük az egyik — véletlenül — egy codex optimus, ám rendszertelen munka, s apparátusa hiányos. Fabrotus kiadása a párizsi corpusban 2 további — a keze ügyében levő párizsi — kódex variánsaival gyarapodott. Hozzá képest alig jelent haladást a bonni corpusban 1843-ban megjelent szöveg, noha a kiadó nem kisebb személy, mint az attikai prózaírók kiváló editora, Immanuel Bekker, aki azonban Laonikosnál megelégedett egyetlen újabb kézirat, ismét csak a keze ügyében levő tübingeni apográf bevonásával.

Az új kiadóra várt tehát a kéziratos állomány felmérése és a stemma megállapítása. Ennek során 25 kézirat teljes vagy részleges collatiójára került sor. A müncheni, párizsi, firenzei és oxfordi kéziratokat Darkó 1905, 1906, 1907 és 1912-es külföldi útjain a helyszínen tanulmányozta, a vatikáni, nápolyi és madridi kódexeket pedig részleges másolatok ill. fényképmásolatok segítségével. Ha a bekövetkező történelmi eseményekre gondolunk, az első világháborúra és az azt követő elzártságra és szegénységre, megállapíthatjuk, hogy Darkónak szerencséje volt, hogy ezt a munkát szinte az utolsó pillanatban még elvégezhette.

A szöveghagyomány felmérése és a stemma felállítása után vált teljesen világossá a Laonikos-kiadás legfőbb nehézsége: az, hogy a szöveg számos homályossága, nehezen érthető passzusa nem szanálható jobb, hitelesebb kéziratok bevonásával. Ezek a helyek a rekonstruált archetípusban is megmaradnak, sőt, abban még több probléma van, de ezek a korábbi kiadók szövegéből minden kézirati alapot nélkülöző coniecturák közbejöttével eltűntek.

Ebben a helyzetben a textus genuinus megállapítása érdekében alapvető fontosságú volt az író nyelvhasználatának vizsgálata. Laonikos ugyanis — mint oly sok bizánci író — nem saját korának élő görög nyelvén írt, hanem egy attól mind szókincsében, mind grammatikájában nagymértékben eltérő, iskolában elsajátított irodalmi nyelven. Ez az egyes auktorok között nagy eltéréseket mutat, ami függhet iskolázottságuktól is, de attól is, hogy melyik klasszikus szerzőt tekintik stiláris példaképüknek. Az imitáció foka is eltérő lehet: volt, aki megelégedett azzal, hogy minta-auktorának kedvenc szavaival, fordulataival ékesítette szövegét, de volt, aki ennél becsvágyóbb célokat követett. Darkó 1912-ben megjelent tanulmánya Laonikos nyelvéről ennek a kérdésnek jár a végére. Megállapítja, Bekkerrel szemben, hogy a fő stílusideál Thukydidés, s annak önkényes, brachylogiával, anakoluthiával s más ritka szintaktikai megoldásokkal teli nyelvezetét imitálja úgy, hogy olykor még példaképén is túltesz.

Mind ebből természetesen következett, hogy Laonikos kiadója nem térhetett el a kézirati hagyománytól, bármennyire nehezen értelmezhető is helyenként a szöveg. Ezt a józanul óvatos kiadói elvet Darkó következetesen végigvitte. Munkájának első kötete 1922-ben jelent meg — ám az ország gazdasági helyzete katasztrofálisan megromlott, s a folytatásra hosszú ideig kellett várni. Ezek azok az évek, amikor Pecz Vilmos tropuskutatásainak elkészült nagy összegezése — talán örökre — kéziratban marad; amikor a Fodor—Szigeti féle Görög—magyar szótár megjelenése az anyagnak mintegy negyedét tartalmazó első kötet (1921) után félbeszakad, ugyanúgy mint a Leo-Taktika Vári Rezső készítette editiója. A Laonikos-kiadás azonban nem maradt torzó: öt évvel az első kötet után, 1927-ben a második kötettel teljessé vált. A kiadó három indexet készített munkájához: egy index historicust, a thezaurálizatlan szavak jegyzékét, s a Laonikoshoz oly fontos index grammaticust. E késői szövegek értelmezési nehézségeinek érzékeltetésére talán érdemes utalni arra, hogy az új sorozat, a CFHB kötetei a fentieken kívül modern nyelvű fordítást és tartalmi kommentárt is tartalmaznak!

A kiadással kapcsolatos kutatások eredményeit és parergonjait Darkó rendszeresen közölte a hazai és külföldi szakfolyóiratokban. Az első ilyen munka még 1907-ben jelent meg (Kézirati tanulmányok Laonikos Chalkokandylés történeti művéhez), az utolsó már az editio megjelenése után, 1932-ben látott napvilágot, s a kiadással kapcsolatos észrevételekre és szövegjavítási javaslatokra reflektál benne. E két évszám közé esik még egy kézirati tanulmányokat feldolgozó cikk, azután a már említett, az író nyelvhasználatát és stílusát vizsgáló tanulmány, továbbá több munka, melyekben Laonikos alig ismert életrajzával foglalkozik.

A szövegkiadás nemzetközi visszhangja igen elismerő volt. A recenziók egyhangúan jelentős előrelépésnek minősítették az új munkát, elfogadták Darkónak a szövegalakításban követett alapelveit, s legföljebb egy-egy megoldást kifogásoltak. Végső konklúziójuk az volt, hogy ez a jelentős, de igen nehéz szövegű késő görög történetíró végre megbízható, definitívnek tekinthető kritikai kiadásban használható. De az egykorú kritikáknál is többet mond az a tény, hogy ma, több mint ötven évvel megjelenése után is érvényes a fenti megállapítás. Erre két bizonyíték: a második világháború után Vasile Grecu a Román Tudományos Akadémia sorozatában egymás után adta ki a későbizánci történetírókat, a görög szöveg mellé mindjárt román fordítást is adva. Egyedül Laonikos munkája jelent meg csak fordításban, mivel Grecu is úgy vélte, hogy újabb recenzióra nincs szükség. Fordítása természetesen Darkó kiadásán alapul. A másik bizonyíték: a már többször említett nemzetközi vállalkozás, a CFHB sorozat sem vette tervbe új Laonikos editio készíttetését.

A Laonikos-szövegkiadás Darkó Jenő nevét az ország határain túl is ismertté tette. Nemzetközi tekintélyét tovább növelte aktív részvétele a belgrádi, athéni, szófiai és római nemzetközi bizantinológiai kongresszusokon. Dolgozatai a tudományág legjelentősebb nemzetközi orgánumaiban jelentek meg: így a Byzantinische Zeitschriftben (melynek 1925-től haláláig magyar referense is volt), a Byzantionban és a Seminarium Kondakovianum hasábjain. Magas bolgár, jugoszláv és görög kitüntetésekben részesült, az athéni és a szófiai egyetem díszdoktorává választotta.

A harmincas évek kutatási témái közül kiemelkednek Hérakleios császár hadügyi reformjával foglalkozó dolgozatai. Az államrendszer és a társadalom gyökeres átalakulása, amely Bizáncban a 7—8. sz.-ban bekövetkezett, s melynek inkább csak eredményét mint okait és lefolyásának részleteit ismerjük, éppen a forrásanyag szűkössége miatt ma is a bizantinológia egyik legfontosabb és legvitatottabb kérdései közé tartozik. E fejlődésben Darkó döntő szerepet tulajdonított a lovas harcmód bevezetésének, melyet Bizánc a sztyeppei népektől tanult el.

E vizsgálódások oldalhajtása «Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára» (1934), továbbá «A magyar huszárság eredete» (1937) c. dolgozata, melyeknek már címük is arról tanúskodik, hogy kutatásait új, a bizantinológiától távolabb álló területek felé tágítja. Ugyanezt tanúsítják a középkori Erdély történetével és népességi viszonyaival foglalkozó tanulmányai.

Hogy mindez pályáján múló epizód lett volna-e, vagy sem, nem tudjuk: 1940-ben, 59 éves korában, még alkotóereje teljében szepszis következtében elhunyt.

Darkó Jenő volt az első a hazai kutatók között, aki tudományos munkásságának középpontjába Bizáncot állította, s a születő magyar bizantinológiának nemzetközi elismerést vívott ki. Számos problémát, amely később is foglalkoztatta a magyar kutatást, ő látott meg elsőnek. Eredményeit felhasználta a későbbi kutatás, s természetesen több ponton tovább is fejlesztették őket, olykor vitázva állításaival. Életműve megbecsülésre méltó maradandó értéke a magyar bizantinológia történetének.

KAPITÁNFFY ISTVÁN

LATIN OKTATÁS

BANÓ ISTVÁN

NAPJAINK KORSZERŰSÍTÉSI TÖREKVÉSEI A LATIN(GÖRÖG)-TANÍTÁSBAN

Azokról a sokrétű és nagy horderejű korszerűsítési törekvésekről számolnék be — sajátos körülményeink miatt, sajnos, messze nem a teljesség igényével — amelyek ma Európa-szerte jellemzők az iskolai latin-(görög)-tanításra.

Az, hogy szinte egyetlen területen sem lesz teljes a kép — szerintem — nem lehet akadálya annak, hogy elmondjam legalább azt, amiről tudomásom, értesülésem, tanulmányozható anyagom, személyes tapasztalataim vannak.

Nem lehet a közlés akadálya az sem, hogy sok mindenről elkésve értesülünk (ha egyáltalán értesülünk róluk). Így aztán, amit újként mutatunk be, az esetleg már túlhaladott, hisz a fejlődés, természetesen, nem áll meg.

Ez a sajátos jelenség talán arra is felhívhatja a figyelmet, hogy valamit tenni kellene a jelenlegi tájékozódás esetlegességeinek a felszámolása érdekében. Így pl. közel három évtizedes — az idegennyelvoktatás egyik vezető posztján eltöltött — pályafutásom alatt mindössze kétszer részesültem (a közel múltban) olyan külföldi kiküldetésben, amely kifejezetten a latintanítással függött össze. Többek közt innen származik értesüléseim esetlegessége, hiányos, hézagos volta. Ez így van annak ellenére, hogy számos példát hozhatnék fel a külföldi kollégáink részéről megnyilvánuló, ügyszeretetből fakadó, önzetlen, baráti segítőkészségre.

Egyet azonban, a példamutató magatartás megörökítése érdekében is, érdemes megemlítenem.

A cikkemben az alábbiakban ismertetendő *Heinz Happ:* Grundfragen einer Dependenz-Grammatik des Lateinischen és *Ulrich Dönnges—Heinz Happ:* Dependenz-Grammatik und Latein-Unterricht (ez utóbbihoz ajándék formájában) úgy jutottam, hogy külföldi kollégáim másoknak is beszéltek arról, hogy milyen esetleges módon szerzek tudomást új munkákról, milyen nehezen tudom azokat megszerezni. Erre úgy reagált az általam teljesen ismeretlen Peter Wülfing, kölni egyetemi tanár, hogy megküldte ezt a két impozáns terjedelmű (597, ill. 287 l.) munkát tartós (egy éves) használatra, ill. kollegiális ajándékként.

Az alábbi, egyszerre többféle dologgal — esetenként változó mértékben és szinten — foglalkozó írás a szerző részéről egyfajta lelkiismeret-vizsgálat is. Néhány dologról már korábban, ill. esetleg elmélyültebben, részletesebben is kellett és lehetett volna beszélni. Ennek azonban több akadálya, buktatója volt és van. Úgy tűnt, hogy bizonyos dolgokkal behatóbban lehet foglalkoznom és csak azután illik a tudományos közvélemény elé lépni vele. A remélt folytatás helyett azonban a legtöbb esetben új feladatok bukkantak fel. Mielőtt a még újabb feladatok és lehetőségek ismét maguk alá temetnék mindazt, amit most — a mostani készültségi szintjén be tudok mutatni — úgy érzem — el kell készítenem az alábbi beszámolót. Napjainkban ugyanis világszerte sokféle módon és formában kerül előtérbe a klasszikus ókor ismertetésének, az óklasszikus nyelvek tanításának a kérdése. Lényegében a mi problémáink is hasonlóak a másutt felmerültekhez. Megoldásukhoz talán tud valamelyes segítséget adni egy ilyen — még ha helyenként kissé hevenyészett — beszámoló is.

Az alábbi ismertetés — még ilyen vázlatosságában is — képet tud adni arról, hogy állandó pezsgésben, megújulásban, újjászületőben van az óklasszikus nyelvek tanítása. Kétségtelenül jelentős eredményekről és tiszteletet parancsoló, nagy jelentőségű kezdeményezésekről van szó a latintanítás terén. Bizonyos fajta tisztázódás, megszilárdulás — helyenként némi előrelépés is — figyelhető meg a klasszikus nyelvek, főleg a latin, iskolai tanításának a helyzetét illetően is.

Mondanivalómat 6 — nem azonos terjedelmű, fontosság vagy kidolgozottság szempontjából is különböző — fejezetbe foglalom.

I. Rövid körkép az európai latin-(görög)-tanításról
II. Újítási törekvések a nyelvtantanításban
III. Szövegfeldolgozási újdonságok
IV. Az antikvitás jobb megismertetésére irányuló törekvések
V. Napjaink élő latin nyelve
VI. Körkép a szocialista országok latin-(görög)-tanításáról

I. Rövid körkép az európai latin-(görög)-tanításról

Az európai körkép felvázolásában főleg a belgiumi Gentben megjelenő Didactica Classica Gandensia c. folyóiratra támaszkodom. Ennek a 17—18. (1977—1978) száma a Perugiaban 1977. aug. 27—szept. 3. közt tartott nagyszabású (több mint 350 résztvevőt számláló) Colloquium Didacticum Classicum Septimum-ról ad tájékoztatót, ill. közli az ott elhangzott előadások egy részét.

Nagyon jól felhasználható volt a két összegező jellegű tanulmány Freddy Decreus-é, amely a Colloquium egészéről adott képet (Vue d'ensemble du Colloquium Didacticum Classicum Septimum. 1—13. l.) és Peter Wülfing-é amely a klasszikus nyelveknek a Buraeu International de la Didactique des Langues Anciennes tagországaiban folyó tanításának a helyzetét mutatta be. (Bemerkungen über die Situation des altsprachlichen Unterrichts in den Mitgliedsländern des Internationalen Büros, 249—59. l.)

Freddy Decreus egy költői képet is felhasználó gondolatának a felidézésével szeretném elkezdeni az ismertetést: Missziót teljesítünk «. . . a fogyasztói társadalomban, az ipari gigantizmus árnyékában minden áron meg kell őrizni tudományunkat, mint egy viruló nemzeti parkot (notre présence seule dans le monde contient déjà une mission: dans cette société de «consommation» et de gigantisme industriel nous devons à tout prix sauvegarder notre champs d'étude «come un verde parco nazionale». 2. l.).

Peter Wülfing a latin-, görög-tanítás legfontosabb feladataiként a következő 3 dologra utal:

1. Minél hamarabb eljutni az auctor-olvasáshoz: a nyelvtanulás és az auctorolvasás összekapcsolása alapján.
2. Szervezni kell — ahol van szaporítani kell — a felnőttek számára szóló klasszikusnyelv-tanfolyamokat.
3. Metodikánkban jobban kellene törekednünk a tanulóközpontú szemlélet megvalósítására. Ennek érdekében a módszerek és eljárások (stratégiák és technikák) minél gazdagabbá tételére kell törekednünk.

Napjaink leglényegesebb újítási törekvéseit a tanítás három fő területének megfelelően ismerteti.

1. A nyelvtanulás szempontjából ma főleg a nyelvtani problémák kerültek előtérbe. Az e területen megnyilvánuló egyik legsajátosabb törekvés a modern nyelvtudomány (strukturális, generatív, dependenciális grammatika) eredményeinek a felhasználására irányul. (Erről bővebben lesz szó a II. fejezetben.)
2. A szövegelemzés terén az antik irodalmi szövegek tartalmi és formai gazdagságára támaszkodó strukturalista szövegelemzésre hívja fel a figyelmet. (Erről később a III. fejezetben szintén bővebben.)
3. Az antik élet, társadalom, művészet, műveltség megismertetése terén egyre nagyobb szerep jut a modern technikai eszközöknek (képek, diapozitívok, makettek). (Később a IV. fejezetben erről is bővebben beszélünk.)

A szerző megfigyelései szerint azonban az egyes európai országokra nem egyforma mértékben jellemzők a fenti törekvések.

Angliában, részben Olaszországban és Hollandiában a 3. pontban említett kérdések állnak az előtérben.

A nyelvtani problémák iránt főleg az NSzK-ban, Ausztriában és Belgiumban nyilvánul meg nagy érdeklődés.

Az irodalmi elemzésnek nagy hagyományai voltak és vannak Franciaországban. (Saját megfigyeléseim alapján hozzátehetem, hogy ugyanez a jellemző Belgiumra is főleg annak frankofon területére.)

A latin-tanítás másik sajátos jellemzője, hogy úgy tűnik, befejeződött visszaszorulásának sok kellemetlenséggel járó szakasza. Az osztrák Robert Muth (241—42. l.) utal a leghatározottabban arra, hogy a latin visszaszorulása azonban együtt járt egy nagyon fontos haszonnal: fejlesztőleg hatott a tanítás-módszertanra.

Hasonló eredményre jutottam magam is az európai latin-tanítás elemzésével foglalkozó egyik régebbi munkámban (Banó István: A korszerű latin tanításért. Antik Tanulmányok. 1963. 271—284. l.).

Freddy Decreus utal a görög nyelv ma is folytatódó visszaszorulására, és felveti ezzel a kérdéssel kapcsolatban, hogy a görög-tanítás területén megtörtént-e az a metodikai forradalom, amely eredményesebbé tette a latin tanítását és segíti megszilárdítani iskolai helyzetét is. Szerinte a kérdésre határozott *nem*-mel kell válaszolni. Ellenpéldaként utal azoknak az angliai görög-tanfolyamoknak a sikerire, amelyeket 16—20 éves ifjak számára szerveztek, és ahol a tanítás modern szemléletű tankönyvek alapján folyik.

Mindkét nyelv szempontjából egyik legdöntőbb tényezőnek a mai igényeknek megfelelő tantervek kidolgozását tartja: Világosan meg kell határozni a tanítás célját és feladatait. Ezen az alapon kell kiválasztani a tanítás anyagát és meghatározni a feldolgozás alapvető módszertani irányultságát.

Az angliai (helyesebben nagy-britanniai vagy még helyesebben az egyesült királyságbeli) helyzetkép (J. V. Muir: The teaching of classics in the United Kingdom and the training of classics teachers., 234—237. l.): Az iskolákat jellemző nagyfokú tanszabadság és az iskolák sokfélesége nehézzé teszi a tájékozódást és tájékoztatást. Annyi azonban elmondható, hogy a Comprehensive School-oknak valamivel több mint a felében folyik latintanítás. Bár az elmúlt 10—12 évben csökkent a latint (görögöt) tanulók száma főleg talán a nyelv nélküli klasszikus studiumok (Classical Studies, ill. felsőbb fokon Classical Civilization) bevezetése óta. Nagy nyereség viszont az, hogy ezeknek a tantárgyaknak a segítségével az eddiginél sokkal nagyobb mennyiségű tanuló ismerkedhet meg az antik világ történetével, életével, műveltségével. (Erről bővebben lesz szó cikkünk IV. fejezetében.)

A hollandiai helyzetkép (A. D. Leeman: Ueber die Situation des Unterrichtes in den Alten Sprachen (Sekundarschulen) in den Niederlanden, 228—230. l.) sok mindenben emlékeztet a nagy-britanniai-ra. Bár itt a latin és görög nyelv tanítása sokkal jobb helyzetben van: mind a kettő kötelező a gimnáziumokban. A tanulók sokkal nagyobb számát magába foglaló atheneumokban (athénée, Atheneum) is van lehetőség — a legújabb iskolareform alapján — a latin nyelv tanulására. A közelgő iskolareform valószínűleg helyet ad a hollandiai iskolákban is a Classical Studies-hez hasonló tantárgynak.

Módszertani jellegű újítás, hogy a klasszikus szövegek olvasása terén a fordítás jelentősége kissé háttérbe szorult, és a művek—irodalmi, kultúrtörténeti elemzése került az előtérbe. Ezt mutatja az érettségi követelményrendszere. Az érettségi évében a tanulók háromszor tesznek a tanítás folyamán feldolgozott anyagra támaszkodó vizsgát. Ezeknek a vizsgáknak a középpontjában a széleskörű műelemzés áll. A záró, írásbeli vizsga is két részből áll: szövegfordításból és a szövegre vonatkozó interpretációs kérdésekre való válaszolásból.

Freddy Decreus a belgiumi helyzetről ad rövid jellemzést (La situation des langues anciennes dans l'enseignement secondaire en Belgique., 217—218. l.). A nyelvi megosztottság mellett az egyes iskolák státusbeli különbségei (állami, katolikus, magán iskolák) is megnehezítik az eligazodást. A hamarosan bevezetendő tanterv — úgy tűnik — előrelépést és visszalépést is jelent: minden középiskolai típusban tanítható lesz ugyanis a latin és görög nyelv, de mindenütt csak fakultatív tantárgyként.

Arról a tervezett módszertani újításról, amely a fordítási készség helyett a tartalmi elemzését helyezi előtérbe, a szerző véleménye nem egyöntetűen pozitív.

Az NSZK-beli latin-(görög)-tanítás helyzetéről Peter Wülfing ad képet (Die Situation des Altsprachlichen Unterrichts in der Bundesrepublik Deutschland, 245—248. l.). Viszonylag talán itt a legjobb a helyzete az óklasszikus nyelvek iskolai tanításának. Az összes középiskolában van lehetőség a latin tanulására, néhány iskolában görög nyelvet is tanítanak. Az óraszámok is meglehetősen magasak (Grosses Latinum: heti 29—35 óra; Kleines Latinum: 12; a görög nyelv: 12—20 óra).

A latin iránti érdeklődés fennmaradásában az is szerepet játszik, hogy sok egyetemi szakon szükség van a latinra. Akik középiskolában nem tanultak latint, ezeken a szakokon még akkor is hátrányos helyzetbe kerülnek, ha ezt a hiányosságukat egyetemi tanulmányaikkal párhuzamosan végzett latin tanulással próbálják pótolni.

Úgy tűnik, hogy lényegében ma is helytálló a fentebb már említett tanulmányomban tett (i. m. 273. l.) ama megállapításom, hogy az NSZK-beli latin-, görög-tanítás területén — talán éppen a magas óraszámból következő védettség hatására — még mind a mai napig sem valósult meg egy mélyreható tanításmódszertani megújulás. Mindez károsan érezteti hatását az iskolai munka eredményessége szempontjából.

P. Wülfing tájékoztatója arról tanúskodik, hogy ők is felismerték ezt a problémát és keresik is a megoldáshoz vezető utakat, módokat. A legfontosabb ezek közül, hogy azt a klasszikus előzményekre alapuló, de már-már teljesen idejétmúlt hagyományként továbbélő kettősséget, amely az iskolai latin-(görög)-tanítást két szakaszra: egy nyelvtanuló és egy auctor-olvasó szakaszra bontja — fel kell számolni. Ennek a feltételei és

módja: az auctor-olvasásnak a nyelvtanulási szakasszal való összekapcsolása és ezt az összekapcsolódást lehetővé tevő tankönyvek, módszerek kidolgozása. Ezért látszik a számukra nagyon fontosnak a fordítástechnika fejlesztésének a központba állítása a tanítás kezdetétől a befejező szakaszáig. Hogy erre milyen nagy horderejű kezdeményezések történnek az NSZK-ban, azzal cikkünk II. fejezetében foglalkozunk részletesen.

Meglehetősen jó helyzetben van a latin-, görög-tanítás a szomszédos Ausztriában is, erről tanúskodik Robert Muth: «Die Lage der alten Sprachen im österreichischen Schulwesen» (241—243. l.) tanulmánya. Ma is majdnem minden második tanuló, (a tanulók 48%-a) tanul latint; görögöt a tanulók 2%-a tanul. Az óraszámok sem mondhatók alacsonyaknak (14—24 közt mozog a heti óraszám). Metodikai elképzeléseik a mienkhez sokmindenben hasonlók, ők is ugyanazokat az auctorokat olvassák, mint mi. Az egyetlen lényeges különbség talán az, hogy az olvasmányok összeállításában ill. egymásutánjában náluk bizonyos fajta téma-centrikusság érvényesül a mi auctor-centrikusságunkkal szemben.

A jugoszláviai helyzetképpel foglalkozó két cikket (Kajetan Gantar és Ljubinka Basotova munkái) a szocialista országok latin—görög tanításáról alkotott körképbe illesztjük bele. Ide veszünk viszont egy franciaországi bülltenben megjelent beszámolót egy svájci francia kantonban, Neuchâtel-ban folyó latin—görög tanításról. Philippe Martin: L'enseignement du latin au niveau secondaire dans le Canton de Neuchâtel (Suisse). (Academie de Besançon, Bulletin de l'Association Regionale Des enseignants de langues anciennes. N° 11. octobre 1978., 27—33. l.).

Az óklasszikus nyelvek visszaszorulása ellenére még mindig jelentős helyet foglal el a latin—görög nyelvtanulás a szóbanforgó svájci kantonban. A latin tanulásra jelentkező tanulók számának alakulása pedig mintha már a visszavonulás ellenkezőjét mutatná: első osztályos gimnazisták közül latin tanulásra jelentkezett az 1976—77. tanévben a tanulók 18%-a, 1977—78-ban 24%, 1978—79-ben a 29%-a.

A görögöt tanulók számának a globális meghatározásaként azt közli a szerző, hogy a latint választó tanulók mintegy 10%-a tanul görögöt.

A tanítás metodikai szempontjai közt igen fotos szerephez jut a kontrasztív szemlélet. A tanítási célok közt viszont az országismeretiek és művelődésiek dominálnak. Ennek ellenére a fordítással kapcsolatos követelmények itt tűnnek a legmagasabbnak: a 4 órás írásbeli érettségi ismeretlen szöveg fordításából áll; a 15 perces szóbeli vizsgán is (ismert szerző) ismeretlen szövegének a fordítása a feladat; amelyhez nyelvtani, művelődéstörténeti és irodalomtörténeti kérdések járulnak.

II. Újítási törekvések a nyelvtantanításban

Itt csak azzal a nagyszabású vállalkozással foglalkozom, amely *Heinz Happ*, ill. az őt segítő Német Kutatóközösség *(Deutsche Forschungsgemeinschaft)* nevéhez fűződik.

Heinz Happ arra kapott ugyanis lehetőséget, hogy teljes három évet szenteljen annak a nagyhorderejű feladatnak a megoldására, amelyet így jellemez: hidat verni a klasszika filológia és a modern nyelvtudomány közt a legújabb időkig meglevő szakadék felett. Munkálkodásának a központjában — ahogy ezt könyvének címe *(Heinz Happ: Grundfragen einer Dependenz-Grammatik des Lateinischen.* Göttingen, 1976.) is elárulja, a dependenciális grammatika vizsgálata állott.

Nem lényegtelen momentum az sem, hogy ezt a három éves (1970—1973) tanulmányozási időt Heinz Happ a dependenciális grammatika bölcsőjének számító Franciaországban, Párizsban tölthette el.

Vállalkozásának nemcsak elvi, elméleti és tisztán tudományos jellegű indítékai voltak, hanem voltak gyakorlati céljai is: megvizsgálni, hogy a modern nyelvtudomány, különösen a dependenciális grammatika miben tudja segíteni a latintanítás eredményesebbé tételét.

Erre — a már régebben folyó és az elméleti tanulmányozással párhuzamosan futó iskolai próbálkozásokat követően — két évi kísérletező munka szolgált, amelyben *Ulrich Dönnges* játszott vezető szerepet. Végül kettőjük közös műveként jelent meg a dependenciális metodika: *Ulrich Dönnges—Heinz Happ: Dependenz-Grammatik und Latein-Unterricht, Göttingen, 1977.*

A továbbiakban ezt a két munkát ismertetem a könyvismertetéshez hasonló, de egyéb más, főleg utilitárius szempontokat is érvényesítő módon.

Heinz Happ «Grundfragen»-jában, alapvető céljainak megfelelően, konfrontálja a latin nyelv grammatikáját nemcsak a dependenciális, hanem az egyéb modern nyelvelméletekkel, nyelvtani irányzatokkal, így elsősorban a valenciaelmélettel, amely sajátos módon inkorporálódik magába a dependenciális nyelvelméletbe.

Nehéz, a körülményekhez képest szinte megoldhatatlan feladat is lenne erről a két terjedelmes, egymáshoz szoros szálakkal kapcsolódó munkáról részletes ismertetést írni.

A kritikai megjegyzések megtétele alól maguk a szerzők mentenek fel. Több helyt szóvá teszik az általuk képviselt szempontok, megközelítési módok gyengéit, hiányosságait. Azt, hogy a dependenciális grammatika nem képes a nyelvtan összes problémáit megoldani — így pl. nem alkalmas az állítmány elemzésére, nem tud közel férkőzni az időbeli és modális viszonyokhoz, nem tud mit kezdeni a szórend kérdéseivel stb. H. Happ azt is bevallja, hogy egy mindenben következetes dependenciális grammatika áttekinthetetlenül komplikált s így gyakorlatilag használhatatlan lenne.

A szerzők elvégzik — bár néha kissé indirekt módon — az általuk használt új fogalmaknak a hagyományos grammatikai fogalmakkal való azonosítását is. Világos, hogy mikor beszélnek állítmányról, alanyról, tárgyról, határozóról, vonzatról, jelzőről. A legtöbb esetben azonban mindenikhez van valami hozzátenni valójuk, amelytől gazdagabb, árnyaltabb és a valósághoz közelebb álló lesz a mondatrészekről és mondatokról alkotott képünk. Van e téren — ahogy majd látni fogjuk — néhány egészen zseniális megállapításuk is.

Azt is elmondják, hogy mind elméleti, tudományos, mind gyakorlati, tanításmódszertani szempontból a dependenciális grammatikát, ill. szemléletet csak *egynek* tartják a használhatók közül. Megjelölik azonban azokat a jelenségeket, momentumokat, ahol *célravezetőnek* vagy éppen *nélkülözhetetlennek* tartják a dependenciális szemlélet alkalmazását.

(1.1 fejezet) H. Happ művének bevezetéseként a dependenciális grammatika alapelveit: a dependencia fogalmát és alkalmazását ismerteti.

A dependenciális grammatika tárgyalási módja analitikus ill. deszcendens: a mondatból indul ki, azt tagolja mondatrészekre. A mondatnál nagyobb egységek tanulmányozását nem csak lehetségesnek, hanem fontosnak is tartja a szerző, véleménye szerint a szövegnyelvészeti kutatásoknak a mondat tanulmányozása során nyert eredményekre kell épülniük.

A jelen munka azonban nem lép túl a mondat határain

A függőséget az igétől (ami igen gyakran azonos az igei állítmánnyal) való függőség formájában, mint szintaktikai függőséget tárgyalja. A szerző hangsúlyozza, hogy vizsgálatai során általában figyelmen kívül hagyja a jelentést és a beszédaktust.

A dependenciális grammatika a függőség fogalmát a valenciaelméletből veszi át és azt szintaktikai keretek közt használva sajátos mondatértelmezésekhez, mondatelemzésekhez jut el.

A mondat részei az ige(i állítmány) és a valencia alapján *tőle függő kiegészítők* (Ergänzungen): az alany, a tárgyak, és a határozók egy része, valamint a *szabad mondatrészek* (freie Angaben): azaz a határozók túlnyomó többsége, a szabad dativusok és a (Prädikativum-nak nevezett) attributum praedicativum-ok. Ezek az elsődleges (primér) mondatrészek. A primér mondatrészektől függnek a másodlagos (szekundér) mondatrészek, a jelzők. A prädikativumok azonban — amint erről később bővebben lesz szó, a primér és szekundér mondatrészek közt helyezkednek el.

(1.2 fejezet) Ez a fejezet a számunkra talán egyik legérdekesebb problémát, a dependenciális grammatikának az egyéb grammatikai elméletekhez és grammatikákhoz való viszonyát tárgyalja. Igen tanulságos lehet a számunkra is a hagyományos grammatikák, köztük az iskolai nyelvtanok «kritikája». Ezt a kritikát pontos diagnózis és a realitásokkal is számoló terápiai javaslatok jellemzik.

Az iskolai nyelvtanok az előző századok sok elemét hordják magukban, amelyhez mindig újabbak és újabbak járultak. Így nem alakult ki ill. nem vált lehetővé az, hogy az egész nyelvtant egységes szemlélet hassa át, a legfőbb rendező elv ugyanis mindenkor a pedagógiai hasznosság volt.

A szerző — néhány iskolai nyelvtan nagyjából és egy nyelvtannak a részletes elemzése alapján — úgy látja, hogy az iskolai nyelvtanokban is érvényesíteni kellene és lehetne a dependenciális grammatika legfőbb tanulságait.

Meg kellene szüntetni az (NSZK-beli latin nyelvtanokra és általában a latinoktatásra még ma is jellemző) szakadékot az alaktan és a mondattan tanítása között. Fel kellene továbbá számolni a mondattannak olyan feldolgozási módját, amely elkülönítve tárgyalja először a mondatrészeket, utána a mondatot.

A «vonzat» fogalmát nem megreformálni, hanem megszüntetni, ill. a dependenciális szemlélettel kellene helyettesíteni. Ez rávilágítana arra, hogy az alapmondatok közé az alanytalan mondatokat is fel kell venni; ez a szemlélet megfelelő megvilágításba helyezné a tranzitív, intranzitív igék fogalmát; rávilágítana arra, hogy a mellékmondatok mondattal kifejezett mondatrészek. Mondatrészeket tehát nemcsak szavak, szószerkezetek, hanem egész mondatok is kifejezhetnek.

Az (1.32) fejezetben határozza meg a szerző a (szintatikai) *dependencia fogalmát.*

A valencia arra a tényre utal, hogy bizonyos mondatelemeket más mondatelemekkel *össze kell, össze lehet* vagy *nem lehet* összekapcsolni.

A *dependenciális elmélet* ennél tovább megy: abból a megállapításból indul ki hogy *minden mondatelem* valamilyen függőségi viszonyban van egy másik mondatelemmel.

A függőségi mondatelemzés felülről lefelé halad, a dependencia kiindulási pontja az ige(i állítmány). Minden mondatrész ugyanis valamilyen módon függ az igétől.

A függőségi viszonyok sajátosságai jellemzők az egyes nyelvekre.

(1.33 fejezet) A dependenciális viszonyok lehetnek alárendelő jellegűek: ez a tulajdonképpeni dependencia, és lehetnek kölcsönösek: ez az interdependencia.

A latinban *interdependencia* van az ige és a *kötelező kiegészítők* közt (kb. = valencia). Ez azt jelenti: ha az egyik elmarad, a másiknak is el kell maradnia. Ellenkező esetben értelmét veszti a mondat, vagy a szavak lexikai alapjelentése változik meg.

Példával:

Romae Quinctius commoratur
*Quinctius commoratur

(a csillag azt jelenti, hogy a mondat értelmetlen, vagy az egyik szónak a jelentése megváltozik.)

A szabad mondatrészek (freie Angaben, lényegében a határozók többsége) dependenciális viszonyban vannak az állítmánytól. Ezek szerepelhetnek vagy el is maradhatnak a mondatból.

A mondatból elmaradhatnak a fakultatív kiegészítők is:

Quaerunt (a me) (ubi sit pecunia)

A jelzők a jelzett szótól függő dependens mondatrészek. Mivel mindig függőségben álló szavakhoz (sohasem az igéhez) kapcsolódnak, ezért tartja őket a dependenciális grammatika (is) másodlagos (szekundér) mondatrészeknek.

Az alany helyzete nagyon sajátságos. Azokban a nyelvekben, amelyekben az alany kitétele nem kötelező, mint pl. a latinban: ott az alany is felfogható olyan mondatrésznek, amely az állítmánytól függő dependenciális helyzetben van.

Az esetek többségében azonban az alany is interdependenciális helyzetben levő kiegészítőnek minősül — s ahogy még látni fogjuk —, annak egy sajátos viselkedésű megjelenési formája.

A szerzők véleménye szerint a függőségi viszonyokat a legkönnyebben áttekinthető formában a függőségi ágrajzok (stemmák) tudják érzékeltetni. Bár említést tesznek használhatóságuk bizonyos korlátairól sőt veszélyeiről is, a tanítási gyakorlat szempontjából is nagyon hasznos segédeszköznek tartják őket.

A kiegészítők számban és kifejezésmódban korlátozottak. Egy-egy igének csak kevés számú kiegészítője lehet; a latinban legfeljebb 4 (ritka kivételként 5): pl. se praebere, extorquere, mittere, postulare, respondere.

A szabad mondatrészek viszont mind számban, mind kifejezési mód szempontjából korlátlanok.

A kiegészítőket (Ergänzungen) a dependenciális grammatika kifejezésmódjuk szerint (a főnév esetei ill. a praepositiók használata alapján) különbözteti meg. A hétféle fajtájuk jelzése: E^1-től E^7-ig.

Közülük az E^2—E^6-ig bezárólag az összes «vonzat» Objekt-nek minősül: Genitiv-Objekt (E^2), Dativ-O. (E^3), Accusativ-O. (E^4), Ablativ-O. (E^5) és Präpositional-O. (E^6).

Az E^7 meghatározása, elkülönítése az E^2—E^6-tól ill. a szabad mondatrészektől (f A) meglehetősen nehéz.

E^7-ről, amely lényegében valenciálisan kötött határozó, akkor beszélhetünk, ha a határozókra jellemző kérdőszavakat tehetünk fel velük kapcsolatban.

(271) Athenis proficiscitur E^7 («unde»)
(273) Athenis diu versabatur E^7 («ubi»)
(273) Athenis Socrates a iudicibus capitis damnatus est fA
(274) Sulla Athenis potitus est E^5
(275) multi Romani Athenas proficiscebantur E^7 («quo»)
(276) multi Romani Athenas amabant E^4

A szabad mondatrészektől (f A) való megkülönböztetése a «facere» vagy az «esse» transzformációs teszt segítségével történik. Ha a transzformáció alapján értelmes mondatot kapunk: f A-ról, ha nem E^7-ről van szó.

facere-teszt
- *Athenis me studio litterarum dedi:* Athenis f A (freie Angabe), mert *me studio litterarum dedi, idque feci Athenis*
- *Athenis diu mansit:* E[7], mert **diu mansit et id fecit Athenis*

esse-teszt
- *Platonis parvulo apes in labellis consederunt:* Platonis f A, mert *apes in labellis consederunt, labella Platonis erant*

Az E1 — amint az előzményekből is sejthető, nem más mint a (legtöbbször nominativusi nomen formákkal kifejezett) alany. Az alany az állítmánnyal a kölcsönös függés viszonyában álló, de fakultatív kiegészítő, ill. pontosabb megfogalmazásban: fakultatív, ha főnév, kötelező, ha mellékmondat vagy igeneves szerkezet (pl. acc. cum inf.) fejezi ki.

Bizonyos esetekben (sic itur ad astra-féle mondatok esetében) az alany (E1) törvényszerűen hiányzik.

A fenti minuciózus megkülönböztetéseket még számos továbbival tetézi meg a szerző. Elméleti jelentőségük mellett — a szerző véleménye szerint — a szövegelemzés és fordítás szempontjából is fontos szerepük van. Az anyanyelvi megfelelő megkeresése ugyanis egészen más problémákat vet fel akkor, ha az illető latin mondatrész kiegészítőnek és ismét másokat, ha szabad mondatrésznek minősül.

A kötelező kiegészítők (azaz a valencia) vizsgálatával kapcsolatban egyik legnagyobb horderejű megállapítás az, hogy *bizonyos esetekben a kötelező kiegészítők elmaradhatnak*, sőt az *elmaradásuk törvényszerű* is.

Az igenevek közül ilyen viselkedésű *a gerundium:*

C. Piso orator minime tardus in excogitando (Cicero)
an sperandi Ligario causa non sit? (Cicero)

Hasonló jelenség figyelhető meg a *participium praesens*-szel kapcsolatban is (itt meghagyjuk a szerző terminuszát és nem helyettesítjük azt az iskolai nyelvtanokban nálunk szokásos part. imperfectummal):

hortante et iubente Vercingetorige (Caesar)

(A kötetben említett többi példában is a participiumok abl. abs. szerkezetek tagjai.)

Az infinitivus mellől is hiányozhat a kötelező kiegészítő:

ne quis te invitum polliceri cogat (Cicero)

Hasonló jelenség figyelhető meg bizonyos mellékmondatok (vonatkozó, feltételes, kérdő, okhatározói) valamint emfatikus kifejezések, kérdések, idézetek stb. esetében is.

A szabad mondatrészek kifejezési lehetőségeit tárgyaló részletből — minden szempontból érdekes tanulságként — közöljük az összesítő táblázatot (273. l.).

Kifejezési mód	idő	hely	mód	ok	feltételes	megengedő	következményes	véghatározó
Adverbium	×	×	×	×		×		×
Tiszta eset	×	×	×	×	×(?)			×
Eset praepositioval	×	×	×	×	×(?)	×		×
Participium	×		×	×	×	×		×
Supinum								×
Gerundium			×					×
Mellékmondat	×	×	×	×	×	×	×	×

Végül sokoldalúan elemzi és vizsgálja a szerző a «Prädikativum» fogalma alá vont jelenségeket. Megállapítja róluk, hogy formailag másodlagos mondatrészek, azaz jelzők, tartalmuk szerint azonban szabad mondatrészek (f A): határozók.

(2.0—2.9 fejezet) *Nyelvi kompetenciáról* beszélni az antik nyelvek vonatkozásában igencsak problematikus, ti. nincs ma egyetlen olyan ember sem, aki ezeket a nyelveket vagy ezek egyikét anyanyelvként beszélné. A nyelvhelyességi vizsgálatok szempontjából éppen azért nagy szerepük van a teszteknek.

Ebből a szempontból a szerző megvizsgál néhány teszt-féleséget. Ennek a nagy tömegéből néhányat mi is kiemelünk.

Példák a kommutáció alkalmazására:

(34) Trimalchio totum calicem bibit
(35) Trimalchio totam noctem bibit
(35a) Trimalchio totam per noctem bibit, de:
(34a)* Trimaclhio totum per calicem bibit

Példák a kommutáció és a passzív transzformációs teszt alkalmazására:

(38) aquam bibit
(39) totam noctem bibit
(38a) aqua bibitur
(39a)* tota nox bibitur, viszont:
(39b) totam noctem bibitur

Újabb példákat hoz a kommutációs «facere» teszt alkalmazására is:

(44) arbor in horto stat
(45) ancilla in horto laborat
(44a)* arbor stat et id facit in horto
(45a) ancilla laborat et id facit in horto

2.1 fejezet) *Névmással való szubsztitúció, mint a mondat szintaktikai szegmentálására alkalmas teszt:*

A mondatban az állítmányon kívül annyi főmondatrész van, ahány névmás alkalmazására kerülhet sor.

(61) T. Manlius Torquatus / bello Gallico / filium suum, / quod is contra imperium in hostem pugnaverat, / necari iussit (Sallustius)
(61a) is / eo tempore / eum / ea de causa / necari iussit

Transzformációs «esse» teszt alkalmazása az attributum praedicativum ill, jelzői értékű praepositios kifejezésck értelmezésére:

(200) legatum miserunt inermem
(200a) legatum miserunt. inermis erat
illetve
(204) cum telo venisti
(204a) venisti. cum telo eras

Névmásító teszt mint infinitivuszok, ill. mellékmondatok fajtájának a meghatározója:

a) Infinitivuszos szerkezet, mint alany:
(219) ad rem publicam pertinet viam Domitiam muniri
(219a) id ad rem publicam pertinet

b) Infinitivuszos szerkezet, mint tárgy:
(221) litteris studere incipit
(221a) id incipit

A nagy terjedelmű (3) fejezetet vagy teljes részletességgel vagy — és mi csak ezt választhatjuk — rövid tartalmi utalások formájában lehet ismertetni.

Itt mutatja be a szerző a különböző strukturalista mondatmodelleket, a legrészletesebben és a többinél nagyobb következetességgel a latin nyelvre is alkalmazva a valencia elméletre épülőket.

Ezután 800, Cicero-szövegből kiemelt mondat elemzése alapján az itt található igék részletes valencia-feldolgozását adja a (kötelező és fakultatív) kiegészítések növekvő száma serint rendezve, 0 értéktől az 5-ös értékig.

A fejezet a feldolgozott igék — a valenciára utaló egyezményes jelekkel ellátott — ábécé sorrendbe állított listájával fejeződik be.

A rövid 4. fejezet a latin grammatikák (tudományosak és iskolaiak) felépítésének az elveivel foglalkozik.

Már utaltunk a szerző tiszteletet parancsoló szerénységére, önkritikus és feltétlenül tárgyilagosságra törekvő magatartására. Ennek megfelelően — a dependenciális grammatika korlátaira figyelmeztetve — csak kiegészítő szemléleti módnak ajánlja a dependenciális szemléleti módot. Azonban amilyen szerényen és óvatosan visszautasítja a dependenciális feldolgozási mód kizárólagosságát, ugyanolyan határozottan utal eredményeinek a figyelembe vételére, sőt alkalmazásuk feltétlen szükségességére is.

A szintén rövid 5. fejezet az egyetemi latinszakos képzésben alkalmazható gyakorlatokat ismertet. A szerző véleménye szerint a fordítástechnika elsajátíttatásában lehet a legnagyobb szerepe a dependenciális grammatikának. Olyan eszközöket tud ugyan-

is nyújtani (a valencia és az egyéb függőségi jellemzők, ill. a két nyelv ilyen szempontú eltérései), amelyek ha nem is könnyebbé, de megbízhatóbbá tehetik a fordítás munkáját.

Igen tanulságosak a következő német mondatnak (579—580. l.) a latinra fordításhoz adott gyakorlati tanácsok.

> Mit Parmenides aber, der jedes Werden, jede Veränderung in dieser sichtbaren Welt, wie überhaupt jegliche Wahrheit unserer Sinneseindrücke, die Bewegung ebenso wie die Vielheit der Dinge, auf das nachdrücklichste leugnet und nur ein ewiges, ungewordenes, vollkommen unveränderliches Sein als absolut denknotwendig statuiert, tritt der entscheidende Wedepunkt innerhalb der ersten Periode der vorsokratischen Philosophie ein (Wilhelm Capelle, Die Vorsokratiker, Kröners Taschenausgabe 119, 3. Aufl., Stuttgart 1940, 13 f.).

Elképzelhetjük az elemző és fordítói munka mélységét ill. minőségét, amelyek eredményeként a fenti német mondat következő latin fordítása született meg (583. l.):

> Parmenides autem, cum acerrime negavit in hoc mundo, qui videretur, quicquam aut fieri aut mutari, denique id, quod sensibus perciperetur, res et moveri et varias esse, ullo modo esse verum, sed contra statuit nihil posse cogitari nisi id, quod aeternum neque factum esset neque ulla re mutaretur, philosophiam prioris ante Socratem aetatis maxime convertit.

Az egyébként is rövid 6. fejezet ismertetésétől, amely a dependenciális grammatikának az iskolai latintanításban való alkalmazásáról szól, eltekinthetünk, hisz itt csak rivid kivonata szerepel az alább részletesen ismertetendő dependenciális metodikának.

Ulrich Dönnges—Heinz Happ: Dependenz-Grammatik und Latein-Unterricht c. munkájával kapcsolatban a legelső és feltétlenül szükséges megállapítás, hogy ez a munka nagyon kevéssé hasonlít a hagyományos nyelvoktatási módszertanokhoz.

(0—0.3) Amint az eddig elmondottakból is logikusan következik, a szerzők nem lehetnek hívei egyetlen, kizárólagosan a dependenciális grammatikára alapozott módszertani koncepciónak. Nagyon határozottan kijelentik, hogy a metodikai pluralizmus oldalán állnak. Véleményük szerint a tanítási módszerek és elvek közt azonban a dependenciális grammatika szemléletének is van helye.

A szerzők véleménye szerint a dependenciális grammatika nem lehet viszont valamilyen rátét, pótlás vagy utólagos kiegészítés, hanem egy, a tanítás kezdetétől szerepet játszó szemléleti mód. Ez a szemléleti mód olyan eljárások alkalmazását hozza magával, amelyek hozzájárulhatnak a fordítástechnika megalapozásához és fokozatos fejlődését is biztosítani tudják.

Különösen fontos szerepe lehetne egy ilyen irányú fordulatnak az NSZK-beli latintanítás egyik alapvető problémájának a megoldásában, ahol még ma is kísért (ahogy erről már szó volt és itt is szóba kerül) a latintanítás két meglehetősen elkülönülő szakaszra: a nyelvtanulás és az auctor-olvasás szakaszaira való felosztása.

(1) A szerzők összefoglalják, hogy mit kell a tanulóknak elsajátítaniuk a dependenciális grammatikából.

A legelső kívánalmak közt említik meg azt, hogy a tanulók az eddigi gyakorlatnál sokkal korábban ismerjék meg az iskolai nyelvtani «zsargon» szerint igeneves szerkezeteknek nevezett mondatrészeket. Ezeket — azaz minden nem személyragozott igével (tehát: infinitivusszal, participiummal, gerundiummal és a hozzájuk tartozó szavakkal) kifejezett szerkezetet — «mondatértékű szószerkezet»-ként (Satzwertige Wortgruppen) kell felfogni, és beékelt mondatként kell kezelni.

A mondat felépítéséről — grafikus elsajátításukkal együtt — tudni kell a tanulóknak, hogy az igéhez (igei állítmányhoz) tartozó főnévvel kifejezett kiegészítők: (alany, tárgy, vonzatok) alkotják a mondatmagot. Ugyanezek és a főnévvel kifejezett szabad mondatrészek (lényegében tehát a határozók) tartoznak az elsődleges mondatrészekhez; a hozzájuk kapcsolódó jelzők a másodlagos mondatrészek.

Grafikus ábrázolással:

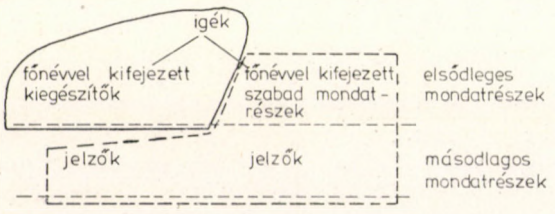

A szerzők által Prädikativumnak nevezett attributum praedicativumok középhelyet foglalnak el az elsődleges és a másodlagos mondatrészek közt. Formailag ugyanis jelzők, tartalmilag viszont szabad mondatrészek (határozók).

A mondatok elemzése, értelmezése és lefordítása szempontjából igen nagy a szerepe az ige valenciájának. A valenciát — a gyermekek számára tréfásan fogalmazva az ige házának, házainak nevezik a szerzők. Vannak tehát gazdag «kapitalista» igék (a könyv nevezi így, nem én), amelyeknek több házuk van. Ezekbe a «házakba» azonban már egyezményes jelekkel (E^1, E^2, . . . E^7) írják be a különféle kiegészítő fajtákat.

Ezzel a kérdéssel később is sokat foglalkoznak a szerzők. Az ideálisnak azt tartanák, ha készülne az iskolában olvasott auctorok szövegeire épülő — valencia-szótár. Ennek a használata kapcsán a tanulók megtanulnák a nagy valencia-szótárak kezelését.

A valencia szótárakra példákat is bemutat több helyen (mind a két könyv). Egy-egy igei címszó 2—3—4 (az esse igéé 7,5) lapnyi terjedelmű. Minden jelentésen belül ugyanis megtalálható a kötelező és fakultatív kiegészítők száma és jellege (E^1, E^2, . . . E^6), és a kifejezésükre használható szavak szemantikai jellemzőire is van utalás («Person», «Körperteil», «Örtlichkeit», «Amt», «Abstraktes»). Emellett használatukra vonatkozó példák is szerepelnek a címszavakban.

Úgy tűnik azonban, hogy itt további letisztulásra van szükség. Nem lehet (és nem is szükséges) egyszerre ilyen nagy lépéseket tenni. Maguk a szerzők is utalnak arra, hogy átmeneti megoldásként elegendő lenne, ha a tanulók maguk készítenének az előforduló igékre épülő valencia-szótárt.

Sokat javíthatna a helyzeten az is, ha az iskolai szótárakban egy-egy igének kevesebb jelentése szerepelne. Még fontosabb lenne azonban, hogy a szótárak nyomdatechnikai eszközökkel (betűnagyság, betűforma) megkülönböztetnék egymástól az illető ige gyakrabban előforduló jelentéseit a ritkább előfordulásúaktól.

A gyakorlati módszertani kérdésekkel foglalkozó részben érdekes és megszívlelendő tanácsot adnak a szerzők a szótanulás vonatkozásában is. Azt javasolják, hogy a tanulók az egyes igéket a legáltalánosabb kiegészítőikkel együtt írják ki a szótárukba és tanulják meg őket:

pater in hortum venit
Cornelia serpentem videt
Marcus rogat: ubi serpentem vides? stb.

Tovább — nagyjából követve a könyv felépítését — még néhány (pontosan négy), a szerzők által is kiemelt fontosságúnak ítélt témakörrel foglalkoznánk. A példák sokaságából mindenütt csak néhányat tudunk kiemelni, mégpedig a viszonylag egyszerűbbek közül.

Amint arra már többször utaltunk, a szerzők igen lényegesnek tartják, hogy a *tanulók minél előbb sajátítsák el a fordítástechnikát.*

A fordítással kapcsolatosan is *hangsúlyozzák a módszertani prularizmus* fontosságát. A szövegek nehézségi fokának, a tanulók életkori és egyéni sajátossgainak a figyelembe vételével ajánlatos az egyes módszertani eljárásokat váltogatni.

Rainer Nickel (Die Alten Sprachen in der Schule. Didaktische Problemen und Perspektiven. I P T S-Schrifren 3. Kiel, 1974. 130—138. l.) alapján ötféle fordítási módszert ismertet a kötet, két csoportra osztva őket. *A mondat egészéből* indul ki az *elemző* módszer, a *természetes olvasás* módszere (amely a kontextusra támaszkodva igyekszik a mondat globális értelmét megragadni). Mind a *megértő olvasás*, mind a *szószerinti fordítás* szintén a mondat egészéből indul: azon lineárisan, balról jobbra haladva megy végig, végrehajtva a fordítási kísérletek mellett bizonyos elemzési feladatokat is.

A *konstruálás* módszere viszont a *részletekből* indul ki. Ehhez áll legközelebb, a többiekhez hatodikként csatlakozó, dependenciális elemzés és fordítás. A szerzőket ebben is követve, csak az utóbbiról adunk jellemzést.

1. A tanulókat korán meg kell tanítani az ágrajzos stemmák használatára. Ez ugyanis lehetővé teszi, hogy a tanulók a lineáris felépítésű mondatokat struktúrált szerkezetekké tudják alakítani.

2. Az alany és állítmány meghatározása után az ige valenciáját kell tisztázni. Ez elsősorban szótári kérdés. Erre a legalkalmasabb a valencia-szótár lenne, de felhasználhatók a más felépítésű szótárak is.

3. A valencia és az ágrajzos ábrázolás segítségével meg kell határozni a mondatmagot.

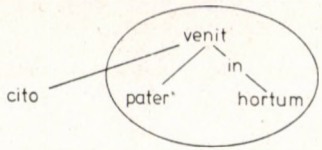

4. Így világossá válik az is, hogy mik a szabad mondatrészek (esetünkben a cito). Azok minőségét kérdőszó útján lehet a legkönnyebben meghatározni. (Hogyan? quo modo?: módhatározó.)

5. Ezután elemezzük a «mondatértékű szószerkezeteket» (ezek — amint utaltunk rá — az igenevekkel alkotott szószerkezetek).

lanio bovem caedere recusat: illetve: *lanio bovem caedit*

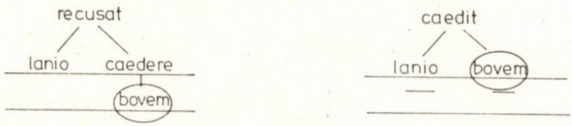

6. Ezután a jelzők meghatározása, értelmezése és lefordítása következhet

vir barbatus diu ante lectum Amulii stetit:

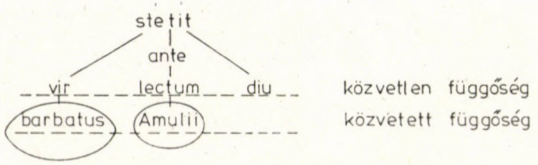

7. Az ágrajzos ábrázolás már a viszonylag kezdő szinten is alkalmas arra, hogy bemutassa: a mellékmondatok mondattal kifejezett mondatrészek:

mater vocat Marcum et Corneliam, qui in horto sunt

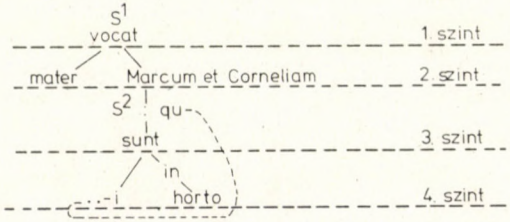

dum pater cum matre in villa est, avus subito intrat

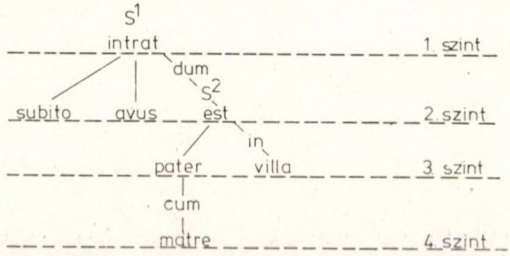

A nyelvtani részletkérdések közül — az iskolai nyelvtanok kritikájaként is — csak egyetlen jelenséggel foglalkozik a könyv részletesebben; a (főleg) főnévi accusativusszal kifejezett tárggyal (E^4).

Ennek a mondatrésznek a legáltalánosabb kifejezési módja: főnév acc.-ban. De kifejezhetik acc.-ban álló számnevek, participiumok, névmások, infinitivuszok, infinitivuszos szerkezet (acc. cum inf.) gerundivum, függő kérdés, vonatkozó mellékmondat is.

Ennek a tárgyféleségnek a meghatározására kétféle teszt szolgálhat:

a) kérdőszó: quem — quid — állítmány, alany.

b) a mondat átalakítása szenvedővé (ennek az alkalmazása azonban korlátozott)·

Ennek a témának befejezéséül arra utalnak a szerzők, hogy bizonyos igék mellett az accusativus-szal kifejezett tárgy («Akkusativ-Objekt») együtt szerepel más esetekben álló «tárgyakkal».

(A példák idézésénél meghagyjuk az eredeti [német] terminusokat)

a) Akkusativ-Objekt + Genitiv-Objekt
multos coniurationis accusaverunt

b) Akkusativ-Objekt + Dativ-Objekt
Marcus avo aegroto medicinam apportat

c) Akkusativ-Objekt + Präpositional-Objekt
ex amicis quaero quid faciam

d) Akkusativ-Objekt + Umstands-Ergänzug
statuas e Graecia in urbem Romam transtulit

A mondatbeli *dependenciális kapcsolatok* gyakorlására ajánlott *gyakorlatféleségek* közül is csak néhányat mutatunk be.

I. 1. *Lexikai szubsztitúció:* az alábbi mondatok közül bármely szónak más odaillő szóval való helyettesítése. (A dependenciális szemlélet ismeretében természetesnek tarthatjuk az alábbi mondategyüttest.)

Marcus	serpentem	videt
Cornelia	furem	audit
pater	villam	intrat
mater	puerum	vocat
avus	fabulam	narrat
canis	porculum	mordet

2. *Egy-egy megadott mondat*hoz *hasonló* mondat *keresése* a szövegben.

3. *Nyelvtani szubsztitúció*
Mondatrészek helyettesítése kérdőszóval, illetve mondattal mint pl.
pater aliquid rogat — pater rogat: «quid est»

4. A mondat egyes szavaiból *hiányzó végződések pótlása:*
Rom (-ae, -am, -a), Tempor (-is, -e) stb.

5. *Hiányzó mondatrész* pótlása az ige valenciája alapján:
Marcus (furem) rogat: «quis es?»
Caesar (ab urbe) profectus est et (in Galliam ulteriorem) contendit (bell. Gall. I 7,1);
Pompeiani (legatos) (ad Caesarem) miserunt (bell. civ. III. 97,5);
illi (de deditione) (agere) coeperunt (uo.)

6. *Több-választós teszt:* feladat: a helyes forma megtalálása

Rhea Silvia { *a)* Martis / *b)* Marti / *c)* Martem / *d)* Marte } nupsit

II. *Transzformációk és bővítések*

1. *Szótári alakban álló szavakból mondat képzése*
initium porculus in hortus irruere;
id tempus Aulus cum in hortus esse;
Aulus canis baculum castigare;

2. *Mondat-modell megváltoztatása*
pater Marcum et Corneliam audit
pater Marcum et Corneliam clamare audit

3. *Főmondat átalakítása «mondatértékű szószerkezetté» vagy mellékmondattá*
Marcus et Cornelia clamant. pater id audit — pater Marcum et Corneliam clamare audit.
Caesar in Italiam profectus est. Servium Galbam in Nantuates misit — cum in Italiam proficisceretur Caesar, Servium Galbam in Nantuates misit (Caes. bell. Gall. III, 1);

4. *Mondatbővítés*
A mondatból kihagyott szabad mondatrészek pótlása az adott tények ismerete ill. azok kitaláltatása útján
Erant (apud Caesarem) in equitum numero Allobroges duo fratres, Raucillus et Egus (b.c.III 59,1).
Caesar in Galliam venit. (Eo tempore) Helvetii constituerant, ut e finibus suis exirent (b.G.I 5,1).
5. *Mondatszűkítés* (redukció)
Az adott mondatból mi hagyható el? A dependencia törvényei szerint csak szabad mondatrész (meghatározható a facere teszttel) vagy jelző.
Marcus et Cornelia in horto ambulat. Elhagyható:
in horto, mert
Marcus et Cornelia ambulant. id faciunt in horto.

A továbbiakban a kötet hibaelemzési gyakorlatokat (a mondatban levő hibás részletek felismerése) és ágrajzos stemma készítésével kapcsolatos feladatokat ismertet.

A minket érdeklő utolsó (5.) fejezetnek *Lehrbuchkritik* a címe. Itt néhány modern koncepciójú tankönyv elemző ismertetése található. A «kritika» természetszerűen jelenthet ilyen jellegű hozzállást is, ami viszont a bírálatot sem zárja ki.

Ismeretlen könyvek elemzésének az ismertetése meglehetősen érdektelen lenne a számunkra (bár maga a tény példamutató és követendő !). Ajánlatos viszont foglalkozni az elemzés általánosított eredményeit magába foglaló a «Tankönyvfelépítési koncepció» c. részlettel:

A tankönyv nyelvtani felépítése mondatközpontú legyen.
A nyelvtani tudatosítás etapjai:
1. Az állítmány és a kiegészítők (E^1—E^7).
2. A «mondatértékű szókapcsolatok» (azaz igeneves szerkezetek).
3. A szabad mondatrészek (a tulajdonképpeni határozók).
4. A másodlagos mondatrészek (lényegében a különféle jelzők).
5. A mellékmondatok.

Az alaktani jelenségek megtanításával egyidejűleg azt is tudatosítani kell, hogy mi az illető forma mondatbeli szerepe. Ha ez másként nem valósítható meg, példamondatokat kell adni fordításukkal együtt.

Az alaktani jelenségeket (declinatiok, coniugatiok) a tanulóknak tökéletesen meg kell tanulniuk.

Minden feldolgozott nyelvtani anyaggal kapcsolatban meg kell mondani — magában a tankönyvben ! —, hogy milyen didaktikai, metodikai funkciójuk van. Közölni kell elsajátításuk módját és mélységét is: «meg kell érteni»; «meg kell érteni és jól meg kell tanulni»; «mechanikusan kell megtanulni»; «elég az egyszerű, de tartós értékű tudatosítás».

A 6. fejezet a dependenciális grammatikának a modern nyelvekben való alkalmazásáról, a 7. a latintanítás franciaországi helyzetéről ad rövid tájékoztatót.

III. A szövegfeldolgozással kapcsolatos újítási törekvések

részben *a)* az aprólékos szövegmunkára, részben *b)* a nagyobb egységek: műrészletek, művek feldolgozására vonatkoznak.

a) Az aprólékos szövegmunka: a szövegelemzés, értelmezés, a fordítás és interpretálás területén megnyilvánuló sajátos törekvésekként angliai példákra hivatkoznék.

Ennek a lényege egyrészt, hogy a latin szövegek fordítása *mellett* ill. a gyakorlatban sokszor *helyett* a tanulóknak különböző: a latin szöveg megértésére alapozott, azt bizonyító értelmezési feladatokat kell megoldaniuk.

Ennek illusztrálására az 1978. évi érettségi tételekből hozok fel példákat. Az érettségi kizárólag írásbeli. Négy, előre pontosan meghatározott időben (pl. június 9.: 1^{30}-tól 3^{30}-ig) megoldandó központilag megadott feladatsorból áll.

Az alábbiakban csak az 1. és 2. feladattal kapcsolatban szeretnék néhány dolgot elmondani.

Az 1. feladat első tétele: ismeretlen «tankönyvi» latin szöveg, amelyhez feleletválasztós teszt tartozik. 20 kérdés mindegyikére adott 4—4 válaszból kell a megfelelőt megjelölni.

Az 1. feladat második tétele: szintén ismeretlen «tankönyvi» latin szöveg fordítása.

Az 1. feladat harmadik tétele: vagylagos
a) vagy ismeretlen «tankönyvi» szöveg fordítása latinra, vagy
b) ugyanolyan szöveg elolvasása alapján feleletet adni 14 nyílt kérdésre.

A feladatok megoldásához a tanulók felhasználhatják a megadott jegyzeteket és a tételsorhoz csatolt, a szövegek minden előforduló szavát tartalmazó szószedetet.

A 2. feladat: Három klasszikus szöveg (Iuvenalis, Martialis, Ovidius) elolvasása alapján kell néhány nyelvtani természetű kérdés mellett olyan irodalomtörténeti, művelődéstörténeti jellegű nyitott kérdésekre feleletet adni a tanulóknak, amelyek a szövegnek, mint alapvető forrásanyagnak a megfelelő módon való felhasználását dokumentálja.

Az itt szereplő szövegeket a tanulók feldolgozták iskolai foglalkozásaik során.

A szövegfeldolgozásnak ez a sokszerű megközelítési módja nagyon sok olyan gondolatot vethet fel, amelyeken nekünk is érdemes elgondolkodni.

A 3. és 4. tételsor pedig a fentiekben már említett «Classical Studies» és «Classical Civilization» keretébe tartozó tananyagnak a feldolgozására vonatkozik, ezeknek az alapjául anyanyelven folytatott tanulmányok (műfordítások, tankönyvi szövegek, értekezések olvasása) szolgálnak.

A 3. tételsorban az adott esetben a következő hét szerzőre vonatkozó kérdések, elemzési feladatok szereplnek: Homérosz, Szophoklész, Arisztophanész, Plautus, Vergilius, Iuvenalis, Euripidész.

A 4. tételsor történelmi és művelődéstörténeti kérdéseket és feladatokat tartalmaz a homéroszi világ társadalmától a római Britanniáig (Roman Britain).

b) Inkább csak jelzésszerűen szeretnék utalni — a Didactica Classica Gandensia már említett és egy újabb száma alapján — *a nagyobb műrészletek ill. művek elemzése* terén kibontakozásban levő *strukturalista műelemzésre.*

Peter Wülfing is utal (i. m. 253. l.) arra a közismert tényre, hogy először a népnyelvi szövegek elemzésében használták fel a nyelvtudományi strukturalizmusból kifejlődött strukturalista szövegelemzést. Innen került át ez az elemzési mód a műirodalom területére.

Közbevetőleg szeretném megjegyezni, hogy a műirodalomba való átjuttatás folyamatában nagyon fontos szerepe volt éppen a klasszikus szövegek ilyen jellegű elemzésének is.

Bemutatandó első példánk Marcel Havelange-nak (Namur) az ovidiusi Daedalus és Icarus-történetnek az elemzése: Lecture structurante de «Dédale et Icare» d'Ovide (Métam. VIII, 183—235), [Nr. 19. (1979.), 97—117. l.] — Marcel Havelange e tanulmányában főleg Greimas, Brémond és Lafon műveire hivatkozik.

Nagyon megszívlelendő az az elv, amelyre a strukturalista elemzés épül. Nem azt kell kérdeznünk, hogy mit akar mondani a szerző, hanem azt, hogy hogyan funkcionál a szöveg, milyen kommunikációs tartalmat közöl az olvasóval (hallgatóval, nézővel).

A továbbiakban — mintegy ízelítőként — csak azokat a részeket ismertetem, amelyeknek a kifejtése könnyebb. Csak név szerint utalok néhány olyan fogalomra, amelynek az értelmezésére — ilyen szűk keretek közt — nem vállalkozhatom, mint pl. az időtengely, a kanonikus rendszer, a szöveg-izotóp, a szemiotikai négyszög, a strukturációs igetáblázat stb.

A strukturális elemzés — figyelmeztet a szerző — szükségszerűen statikus valami. Ebből a statikus helyzetből az idő mozdítja ki. Az időbeliséget, a mozgást, a fejlődést főleg az igék képviselik. Ezért van olyan nagy jelentőségük (vö. a fent említett strukturális igetáblázattal) az igéknek.

Az időnek való alávetettség keretében minden elbeszélésnek van eleje, közepe, vége.

Minden elbeszélés kiindulási pontja valamilyen *vágy* vagy valamilyen megszüntetendő *hiány.* Az, aki vágyódik valamire, meg akar szüntetni valamilyen hiányosságot, az az *elbeszélés Alanya*, aminek az elérésére törekszik, az pedig az *elbeszélés Tárgya.* Az Alany az adott esetben Daedalus.

Daedalus vágya: szeretne visszatérni szülőföldjére; alapvető hiányossága az adott körülmények közt, hogy nem tud repülni.

Az Alany nem létezik kezdettől fogva. Attól lesz Alannyá, hogy megkíván valamit.

Amikor az Alany meg akarja szerezni kívánsága Tárgyát, akadályokkal találkozik. Ezeket Ellenfeleknek nevezzük. Ezek nem feltétlenül személyek, mint az adott esetben sem, hanem lehetnek tárgyak, körülmények (a tenger, Icarus tudatlansága, a nap közelsége). Törekvéseiben Segítőkre is talál (adott esetben: a levegő szabad volta, a szárnykészítés lehetősége stb.)

A kommunikációt az teszi lehetővé, hogy van egy *Adó*, amely a strukturalista elemzésnél nem feltétlenül azonos a szerzővel, hanem a cselekvés megindulását, a Tárgy megszerzésére irányuló cselekvést megindító körülmény. Esetünkben az, hogy a nyitott ég lehetőséget kínál a menekülésre. E folyamat szövegbeli közlésének a felfogója a *Vevő*, aki az írásbeli üzenet felfogása alapján aktív olvasóvá (hallgatóvá) válik.

Mindezek alapján készítette el a szerző az elbeszélés tengelyeinek a diagramját.

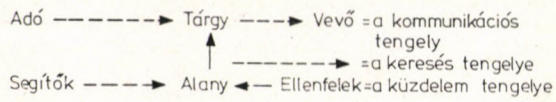

A diagram alkalmas tehát arra, hogy világossá tegye a Vevő (olvasó, hallgató elemző) számára a saját pozícióját, vagyis azt, hogy a kommunikációs sorozat milyen belső összefüggésekről, dinamikus erővonalakról ad számára a közlés minél tökéletesebb megértését biztosító híradásokat.

Utalni szeretnék a már szintén többször említett Freddy Decreus egy még nehezebben ismertethető, bár címében az iskolai felhasználásra utaló strukturalista elemzésére «Les possibilités d'application de l'analyse structurale dans l'enseignement secondaire» (Nr. 17—18. (1977—78), 165—190. l.), amely Catullusnak eddig főleg problematikus volta miatt elhíresedett egyik epigrammájával (99.) foglalkozik. Elemzése főleg az alacsonyabb nyelvi szintekre (hangtan, metrika, lexikai szómezők) vonatkozik.

W. Schmidt fejtegetéseit magáévá téve arról is ír, hogy ebben a versben szereplő ifjú: Juventius azonos Vergiliusszal. Erre utalnak a 3. ill. 11. sorban található anagrammok: ←horam; Amori→. E szerint a horam és az Amor is azt jelenti: Maro.

A szerző úgy gondolja, hogy — nemcsak emiatt, hanem más rejtett metrikai, stilisztikai szépségei miatt is — több ez a vers, mint a hellénisztikus költői divat szerint a homoszekszuális szerelmi kapcsolat megszólaltatásának egyik kötelező szokványverse.

Közülük csak egyre, a szerző által elemzett *ikonizációra* utalunk még:

A költeményben 9 choriambikus szó van, (úgy 9, hogy két szó kétszer fordul elő): *surripui, saviolum,* (2×) *ambrosia* (2×), *saevitiae, articulis, elleboro, surripiam.* Mind a 9 szó vagy sor elején vagy sor végén helyezkedik el, kivéve egyet, az ambrosia másodszori előfordulását. Ez a második előfordulás mintegy keresztező pontot alkot, amely az egész vers fordulópontját is jelzi. Ezt a jelenséget nevezik ikonizációnak.

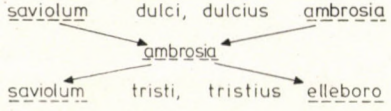

IV. Az antikvitás jobb megismertetésére irányuló újdonságok

Elsősorban nem arról akarok írni, amit Franciaországban tapasztaltam, ahol hanglemezsorozatokkal segítik a restituált ejtés elsajátíttatását és elterjedését; sem arról, hogy Svájcban hogyan alkalmazzák a programozott szalagokat nyelvi laboratóriumi gyakorlatokhoz stb. Egy kialakulóban levő nagy volumenű angliai kísérletről szeretnék bővebben beszélni, amely a most felfejlődőben levő «Classical Studies» tantárgy sikerét akarja szolgálni nagyon változatos eszköztár segítségével.

Engedtessék meg, hogy ismertetésemet egy (kissé elkésett) élménybeszámolóval kezdhessem; bemutathassam azt a Leeds-i egyetem által rendezett 1978. július 13—18. közt lezajlott módszertani konferenciát, amelyen én is részt vehettem. Ennek a konferenciának egyik fő feladata volt, hogy megismertesse a már kész és készülő eszközöket, előkészítse és ráhangolja a tanárokat arra a sok szempontból újszerű munkára, amelyet ennek az új eszköztárnak a sikeres alkalmazása igényel. A konferencián részt vevő nagy-britanniai tanárok ugyanis módszertani munkaközösség-vezetők is voltak egy személyben.

A konferencia rendezője a Leeds-i Egyetem pedagógiai tanszékének a klasszikus tárgyak tanításmetodikai kérdéseivel foglalkozó részlege volt. E részleg vezetője, William B. Thompson, volt a konferencia igazgatója.

A konferencia munkájában jelentős szerepet játszott a Cambridge-i Egyetem Pedagógiai fakultása keretében működő «The Cambridge School Classics Project» elnevezésű munkacsoport is, amelyet a konferencián Martin St. J. Forrest képviselt; ő volt a konferencia igazgatóhelyettese.

A konferencia Bretton Hall-ban, a Leeds-i egyetemhez tartozó volt főúri kastélyban zajlott le, amely most a művészeti tantárgyakkal (képzőművészet, művészettörténet, színjátszás, zene, zenetörténet) foglalkozó hallgatók gyakorló otthona. Itt a hallgatók — jól képzett szakemberek vezetésével, gazdagon felszerelt gyakorlótermekben — különböző gyakorlatokat végeznek. Mindezeket a lehetőségeket a mi konferenciánk is jól felhasználta.

A konferencia hivatalos neve: «Classical Studies — for the 12—16 Age-range.» A «Classical Studies» — ahogy arról fentebb is már szó volt — egy most kialakulóban levő integrált tantárgy. Magában foglalja a klasszikus Ókor történetének, művészettörténetének, művelődéstörténetének, valamint a klasszikus hagyományoknak az élet minden területén nyomon követhető továbbélésének («continuum») a tanulmányozását, tudatosítását.

Az integráció úgy valósul meg, hogy az érdekelt tárgyak tanárai team-eket alkotnak, amelyeknek a vezetője, az integráció megvalósításának legfontosabb tényezője: a latintanár. Van azonban olyan tanári szakcsoportosítás is, amely több klasszikus tárgyat foglal magába: latin—görög—ókortörténet. A konferenciának is voltak ilyen szaktárgyú résztvevői.

A konferencia — hisz a jelenlevők túlnyomó többsége latin—(görög)-szakos tanár volt — foglalkozott nyelvoktatásmódszertani kérdésekkel is. E szempontból a konferencia tematikájában egy szintén összetett problémakör szerepelt: a fordítás és az interpretáció kérdése. Ennek egy — a számunkra is nagyon érdekes — részletkérdésére fentebb (III/a pont) már utaltam. Konferenciai beszámolómban azonban a számomra (és feltehetően mindannyiunk számára) sok újat felvonultató egyéb foglalkozások leírására szorítkozom.

A konferencia legfőbb célja ugyanis az volt, hogy gyakorlati tanácsokat és közvetlen segítséget adjon a klasszikus tantárgyak tanításához. Főleg annak a bemutatására törekedett, hogy hogyan lehet a tanulókat a megismerési folyamatba úgy bevonni, hogy annak minél aktívabb résztvevői legyenek.

A tanfolyam órarendjében «Dráma» névvel jelzett foglalkozások a gesztusokkal, mimikával, kisebb jelenetekkel való kifejezési lehetőségeket igyekeztek feltárni, illusztrálni.

Hogy a tanár ilyen jellegű segítséget tudjon adni a tanulóknak, magának is képesnek kell lennie a hasonló jelenetekben való aktív részvételre.

Ennek megfelelően ezeken a foglalkozásokon különféle játékokat is játszottunk. Megjátszottunk hűvös, kedves, tartózkodó, örömteli, tréfás gesztusokkal, kézfogással kísért találkozásokat. Egy másik játéksorozat egyik résztvevője kellemetlenkedő, erőszakos látogató, a másik szereplője pedig azt játsza meg, hogy hogyan tud megszabadulni a nemkívánatos vendégtől. Változatos, sziporkázó ötletek: hamis számla, redőnyjavítás, italkérés, betörés stb. kerültek elő, mint a látogatás ürügyei, módja.

Akik a fakultatív foglalkozások keretében a «Drámát» választották, a záró megbeszélésen több nagyon szellemes apró jelenetet mutattak be.

A zenével való foglalkozás is részben hasonló célokat tűzött ki: hogyan lehet belülről megismerni a zenét, főleg a modern zenét. Ez utóbbinak az ismerete azért olyan fontos, mert tanítványaink ma ennek a zenének a bűvöletében élnek. Tanárunk, a nagyműveltségű, kiváló humorú Gerry Arran arra mutatott be példákat, hogy ugyanazok a motívumok hogyan jelennek meg a preklasszikus, a klasszikus, a barokk, a modern és az absztrakt zenében. Rávilágított arra, hogy a modern zene a kifejezés milyen gazdag tárházával rendelkezik. A hagyományos mellett rengeteg új eszközt is felhasznál. Bemutatta, hogy milyen hanghatásokat lehet elérni gonggal, üstdobokkal, szilofonokkal, dobokkal, cintányérokkal, csörgőkkel. A zongorából is tudott új hangokat kicsalni azzal, hogy a nyitott zongorában ujjheggyel, ecsettel, dobverővel szólaltatta meg a húrokat.

Tanácsolta, hogy mindegyikünk válasszon magának valamilyen hangszert (én egy szimpla dobot választottam) és valósítsa meg rajta az általa javasolt különböző ritmusképleteket. Hamarosan önfeledten játszó gyermekseregéé változtunk, próbálgattuk a hangszereket.

A fakultatív foglalkozásként a zenét választók csoportja a záró foglalkozások keretében egy, emberi sóhajokkal és ütőhangszerekkel előadott kis zenedarabot mutatott be.

A zenei foglalkozások keretében az előadó foglalkozott még a continuum kérdéskörével is. Hanglemezfelvételek alapján bemutatta, hogy hogyan öröklődik a zenében — az arányosság, világosság, felépítettség formájában — a klasszikus örökség Bach, Beethoven, . . . Bartók zenéjében.

Egy másik előadásában a continuum kérdéskörével úgy foglalkozott, hogy részleteket mutatott be azokból a zenedarabokból, amelyek klasszikus témákat dolgoznak fel. (Antonius és Cleopatra, a szabin nők, Orpheusz a pokolban, Pompei freskó stb.)

A «Művészet, képzőművészet» (Art and Craft) nevű foglalkozások keretében a konferencia vezetője, William Thompson tartott vetített képes előadásokat a continuum problémáiról. A reneszánsz és a klasszicista képzőművészet jól megválogatott (a megfelelő magyar anyagot azonban nélkülöző) műalkotásainak a bemutatása mellett foglalkozott többek közt egyetlen olyan részletkérdéssel, mint a Maiondros- (latin: Maeandrus, Maeander)-ról elnevezett szegélydísz továbbélése napjainkig: csészék peremén, törülközők vagy papírszalvéták szegélydíszeként. (Különösen gazdag Continuum-gyűjteménye van egyetemi dolgozószobájában: antik neveket viselő boros és konyakos flaskóktól kezdve, antik példákat, neveket, műalkotások képét felhasználó reklámokig, ipari gyártmányok

címkééig, gyufaskatulyákig. Ezek közt egy, az ORION televíziót reklámozó magyar gyufás doboz is ott található.)

A kézművességi foglalkozások keretében az agyaggal ismerkedtünk. Ha buzdítani, segíteni akarja a tanár a tanulóit abban, hogy makettkészítés formájában ismerkedjenek meg egy-egy tárggyal, edénnyel, vázával, vagy házzal, templommal, akkor magának is ismernie kell az agyaggal (papírral, fával stb.) való munkát.

Akik az agyagmunkát választották fakultatív foglalkozásul, a zárómegbeszélés keretében bemutathatták agyagkészítményeiket. (Én — néhány apróság mellett — egy színházi maszkot mintáztam.)

Az iskolai múzeum-szolgálattal az intézmény meglátogatása útján ismerkedtünk meg. Ez az intézmény másolatokat, képeket, diákat és főleg maketteket tud bemutatni, ill. kölcsönözni az iskolának. A tanulókat ahhoz akarja hozzásegíteni, hogy a múzeumokban látott tárgyak, részletek, töredékek alapján lássák meg az egészet teljességében és funkcionálásában. Megcsodáltuk egy római villa, egy római tábor, a római út építés makettjét. Közülünk is többen felöltöztek római katonának, felhasználva a vért-, sisak- és fegyvermásolatokat.

Martin St. J. Forrest a The Cambridge School Clasics Project kiadványairól és azok felhasználásáról tartott előadást és indított útnak szemináriumi gyakorlatokat.

Érdekes, versenyszerű játékokat végeztünk egy sajátos kartonlap-sorozat segítségével.

A kartonlapok egyik oldalán sírfeliratok (néha egy, néha több) vannak. Legtöbbjük hátlapján Ovidius-, Caesar-, Martialis-, Plinius-, Suetonius-, Gellius- stb. idézetek, vagy a mindennapi élet jeleneteit bemutató domborművek (hajózás, kocsizás, áruszállítás, kecskefejés, hentesnél, baromfikereskedésben, áldozat, templomok, istenszobrok) esetleg munkafolyamatokat bemutató rajzos szövegek (pénzverés, esztergályozás, grómával való szintmérés stb.) találhatók.

(Ha a fentiekben vagy a későbbiek során szövegekre való utalás történt vagy történik, mindig angol nyelvű szövegekről van szó, akár sírfeliratok, akár klasszikus szerzőktől származó idézetek azok. A Classical Studies ugyanis — ahogy arra már utaltunk — nyelv nélküli ókortudományi tantárgy. Azok is tanulják, akik nem részesülnek latin- (görög)-nyelvoktatásban.)

A kartonokkal végzett játékban az volt az első versenyfeladat, hogy minden résztvevő — a számára kiosztott néhány lap felhasználásával — minél több foglalkozást tudjon megnevezni és a foglalkozásról minél részletesebb leírást tudjon adni.

A játék következő fordulójában a kartonlapokon szereplő személyeket kellett a következő szempontok szerint csoportosítani: szabad, szabados, rabszolga, római, provinciai vagy idegen. A döntéseket indokolni is kellett.

Az öntevékeny, rendszeres ismeretszerzés, érdeklődéskeltés sajátos eszközei a Folder-csomagok.

Az 5 megjelent, ill. tervezett Folder csomag közül egyet, az olimposzi isteneket bemutatót megkaptam. Erről itt rövid ismertetést adnék.

Egy-egy Folder csomag több — a mi esetünkben — négy karton sorozatból áll.

Az 1. a kék szegélyű, elnagyolt ceruzarajzos képen ábrázolja az isteneket és közli legfontosabb jellegzetességeiket.

A 2., a zöld szegélyű, értékes antik, reneszánsz és újkori ábrázolások reprodukcióival szemlélteti ugyanezeket az isteneket. Itt maguk a reprodukciók is kiemelkedő értékű műalkotásokat mutatnak be. A pár szavas szöveg pedig egy-egy jellemző részlettel gazdagítja az 1. sorozat keretében közölteket.

A 3., narancssárga szegélyű, már csak szövegeket tartalmaz, amelyek részletesebb ismertetést adnak az előző kartonlapokon szereplő istenekről.

A 4., szegélynélküli sorozat bizonyos fajta teszt és programozási utasítás szerepét tölti be. A tanulónak kérdésekre kell felelnie. Minden kartonon föl van tüntetve, hogy melyik kék, zöld, ill. sárga karton ad segítséget a válaszok megfogalmazásához. A legtöbb lapon van azonban egy-egy olyan kérdés is, amelyre a tanuló csak önálló gondolkodás alapján adhat választ. (Miért gondolhattak a görögök arra, hogy az istenek az Olimpuszon laknak? Mi volt Aphrodite szerepe a trójai háború kirobbantásában? Mit tudsz a kovácsmesterségről?)

A Folder-csomagok felhasználásával biztosítani akarják a tanulók ismeretszerzésének az önállóságát — mind egyéni, mind csoportfoglalkozás keretében. A megismerkedést természetes folyamattá teheti az, hogy a tanulók az először megszerzett elemi ismereteiket a továbbiakban állandóan gazdagítják, bővítik. A kérdés-sorozat pedig — programozottsága mellett — bizonyos filológiai alapállást teremt meg a tanulóban: a kérdésekre forrásanyagok tanulmányozása alapján lehet választ találniuk. Ennek az alapállásnak a

természetes továbbfejlesztéseként ajánlja az egységhez tartozó módszertani füzet: a tanulók vagy tanulócsoportok kaphatnak olyan további feladatokat, amelyeket újabb, gazdagabb forrásanyagok felhasználásával tudnak megoldani.

A birtokomban levő — a Cambridge School Clasics Project irányításával megjelenő kísérleti tankönyvek általában inkább olvasókönyvekhez hasonlítanak. Rövidebb — rajzokkal illusztrált — történetek, ismertetések mutatják be a római világot Róma alapítását megelőző időktől, Britannia meghódításán túl a kereszténység elterjedéséig.

Az előbbihez hasonló külön olvasókönyv (tankönyv?) foglalkozik a római Britanniával (Roman Britain). A felhasználást megkönnyítő tanári kézikönyv (Teachers Handbook) arra vall, hogy a fentiekhez hasonló tanulói feldolgozási mód megvalósítása a cél ennek a tankönyvnek a feldolgozásában is. Minden fejezethez össze vannak állítva azok a kérdések, amelyekre a tanulóknak a tankönyvben választ kell keresniük.

A Leeds-i tanfolyamról mondottak alapján nem lehet meglepő az az olvasókönyv (tankönyv?) sem, mely a Minerva's Web címet viseli.

A könyv első része rajzokkal illusztrált ismertetést ad arról, hogy hogyan készültek az ókori textíliák. A mai tanulóknak, még a falun élőknek sincsenek ma erről elfogadható elképzeléseik. Ez így van — vagy talán nagyon is szükségszerűen van így — a híres angol szövet hazájában. Mindenben helyeselhető pedagógiai törekvés az, hogy a tanulók úgy kerüljenek közelebb a 2000 év előtti kor emberéhez, hogy annak az életéről reális képet tudjanak kialakítani.

A könyv pontosan ismerteti az eszközöket: az orsót, a szövőszéket és a fonás, szövés műveleteit, — a festékkészítést, a kelmefestést és a szövetárusítást egyaránt. Az ismertetést egy-egy Seneca, Plutarchos, Plinius, Strabo, Catullus, Homérosz, Arisztophanész, stb. idézet szakítja meg. (Amint már fentebb is utaltunk rá, ha klasszikus szövegről is van szó, mindenkor az angol nyelvű fordítása értendő.) Ezután jön a címben is jelzett főszöveg, Ovidius Metamorphoses VI. könyvéből Arachnénak Minervával vívott szerencsétlen kimenetelű szövőversenye. Ezt azután újabb idézetek (Pliniustól, Suetoniustól) követik.

Ez a távolról sem teljes ismertetés is — úgy gondolom — arra feltétlenül alkalmas, hogy hírt adjon arról, hogy ilyenfajta metodikai törekvések és erőfeszítések is történnek a világban abból a célból, hogy jobbá, eredményesebbé tegyék a klasszikus ókor megismerését. Érdemes lenne tovább és bővebben is foglalkozni velük.

V. Napjaink élő latin nyelve

Az élő latin nyelv érdekében kifejtett tevékenység Európa-szerte ma is egészen sokrétű.

Hivatkozhatunk először a tanuló ifjúság számára készült könyvekre, kiadványokra, mint pl. H. H. Paoli latin nyelvű régiségtana: *Hugo Henricus Paoli*: CICERONIS FILIUS puerilis narratio ad domesticos Romanorum mores illustrandos in unsum scholarum redacta. O. C. D. L. Lutetiae Parisiorum Edidit A. D. MCMLX.

Vagy A. A. Milne «Mici mackójának (A. A. Milne: Winnie the Pooh The House at Pooh Corner) latin fordítása.

Antoine de Saint-Exupéry költői szépségű Kis Hercegének latin fordítása: *Antonius a Sancto Exuperio* Scripsit et ipse picturis ornavit REGULUS VEL PUERI SOLI SAPIUNT Qui liber le Petit Prince inscribitur ab Augusto Haury in latinum conversus — Edidit Fernandus Hazan in via Sequanica XXXV AC XXXVII LOCO Lutetiae in VI regione — alapján a közelmúltban (1981. ápr. 23-án) mutattak be dramatizált részleteket a budapesti Fazekas Gimnázium latin szakkörének ünnepi estjén (és ezt megelőzőleg és követőleg többször is).

A latin nyelv művelőinek ma is több latin nyelvű (ill. főleg latin nyelvű) szövegeket közlő folyóirata is van. Az Olaszországban megjelenő LATINITAS-nak csak a létezéséről tudok.

Alaposabban tanulmányozhattam viszont az NSzK-beli Saarbrücken-ben (Saravipontum) a saarbrückeni egyetem anyagi és erkölcsi támogatásával megjelenő Vox Latina néhány számát. A folyóirat szerkesztő bizottságában több ország is képviselve van: az NSzK mellett az NDK, Nyugat-Berlin, Belgium, Svájc. Így bizonyos fokig nemzetközi orgánumnak is tartható. A Vox Latina a Saarbrücken-i központú, 1230 tagot számláló Societas Latina hivatalos lapjául is szolgál.

A Vox Latina meglehetősen nagy terjedelmű folyóirat; évente 4 száma jelenik meg 110 lapnyi terjedelemben.

A folyóirat abból a feltételezésből indul ki, hogy a latin nyelv ma is élő nyelv, ezért lényegében ma is minden kifejezhető latinul. Ennek megfelelően nemcsak a Societas Latina ügyeivel, a klasszikus nyelvek tanulmányozásával és tanításával összefüggő kérdésekkel foglalkozik a folyóirat, hanem napjaink legmodernebb problémáival is, mint pl. a szociológia mai kérdései, vámrendszer, vámvizsgálat.

Szerepelnek a folyóiratban napi politikai események is: «Margarita Thatcher: mulier regimen tenet Anglorum».

Az iráni fordulattal foglalkozó cikkben Aiatolla Chomeini és Reza Pahlevus Caesar mellett szerepel a tudósításban Leonidas Brechnew; Iacobus Carter, praeses Civitatum Unitarum; Huo Kuo Feng, communisticae Sinensium partis praeses; Mehdi Basarganus, Persae, Cordueni . . .

E mellett az egyes számokban szépirodalmi alkotásokat is találunk. Ezek jelentős része fordítás ill. alkalmi jellegű (üdvözlő, búcsúztató versek, beszédek, megemlékezések) munkák. Ritkábban találunk köztük sui generis költeményeket, elbeszéléseket is.

Az egyik számban (1980. fasc. 59.) érdekes continuum-gyűjteményt találunk latin nyelvű könyv és folyóiratcímekből és olyan apróhirdetésekből, plakátokból, vicc-aláírásokból, stb. amelyekben latin szavak, kifejezések találhatók. Itt (58. l.) találunk egy magyar vonatkozásút is az Acta Universitatis Szegediensis sorozatból az Acta Scientiarum Mathematicarum címlapját.

A mai jelenségek kifejezésére — természetszerűleg — szükség van újabb szavakra, szószerkezetekre. Ilyeneket fedezhetünk fel egyrészt a mai tárgyú közlemények olvasása, tanulmányozása során, másrészt a folyóirat is közliidőnként egy-egy terület szakszókincsét.

Ezen a téren nálunk is történtek érdekes kezdeményezések régebben is és a közelmúltban is. A 30-as években megjelenő diákújságunk a Iuventus (amelyben gimnazista koromban magam is megjelentettem néhány kis közleményt) rákényszerült arra, hogy a modern élet területére vonatkozó szavakat, kifejezéseket alkalmazzon, részben a nemzetközi kezdeményezések figyelembe vételével, részben önálló szóalkotás, szóalkalmazás útján.

Ebből a szempontból kiemelkedő munkát végzett Györkösy Alajos is, szótárpárjának magyar—latin részében. A magyar—latin rész azért terjedelmesebb, mégpedig jelentős mértékben: 1158 lap a 618 lappal szemben — mert itt szerepelnek a napjaink szükségleteinek a kielégítésére alkalmas szavak is. Igen alaposan tanulmányozta Györkösy Alajos a késői, a középkori és az egyházi latinság mellett az újkori és mai latin neologizmusokat. Egy-egy mai fogalom, jelenség kifejezésére olyan latin szavakat, szószerkezeteket használt, amelyeket korunk latin nyelvű irodalmában ismert meg. Ha bizonyos fogalmakra nem talált megfelelő javaslatokat, maga hozott létre új szavakat, kifejezéseket.

Györkösy Alajos ilyen irányú munkálkodása megérdemelne egy alaposabb elemzést. Szükség lenne továbbá az azóta nyilvánvalóvá lett hiányok pótlására, másrészt a latin—magyar résznek a teljes kidolgozására.

Ezzel kapcsolatban hadd hivatkozzam a más szempontból is oly sok értékkel rendelkező Taschen Heinichen szótárra, amely a szükséges didaktikai kívánalmaknak magas szinten eleget tevő, tipikusan iskolai szótár, ennek ellenére (vagy éppen emiatt?) anyaga sokkal gazdagabb a modern latin szókincs vonatkozásában is, mint akár a mi Burián-szótárunk, akár a Györkösy-szótárunk latin—magyar része. Az ilyen előmunkálatok nélkül hovatovább nem leszünk képesek a ma írt latin szövegek megértő olvasására vagy az ilyen szövegek generálására.

Egy másik (döntő mértékben) latin nyelvű folyóirat, amelynek vannak már bővebb magyar vonatkozásai is (és amellyel magamnak is vannak személyes kapcsolataim), a Franciaországban megjelenő, a párizsi Sorbonne-on szerkesztett, Avignonban (Edition Aubanel) kiadott VITA LATINA.

A VITA LATINA főleg mai latin nyelvű szépirodalmi műveket, műfordításokat és a latin nyelvűek mellett néha francia nyelven írt tanításmetodikai cikkeket közöl. Szerzői közt franciák mellett találunk olaszokat, svájciakat, angolokat, románokat, csehszlovákokat és Garai István révén magyar szerzőt is.

A folyóirt nemcsak hogy szívesen közölte Garai István verseit (a 70-es években összesen 14 verse jelent meg a folyóirat hasábjain), hanem elismerőleg nyilatkoztak a folyóirat szerkesztői versei formai és esztétikai értékeit illetően is. Ez buzdította a szerzőt, hogy az 1965—1979 között írt verseit — rendre elkészítette magyar fordításukat is — kötetben közölje. Mivel nem talált rá kiadót, saját költségén jelentette meg a verseit tartalmazó bilingvis című és tartalmú kötetet 1970-ban: Stephanus Garai: Pectore forti, Garai István: Elszánt szívvel. Bár a latin szakos kollégák közül sokan ismerik (és ahogy tudom szeretik is ezt a kötetet), még ezideig nincs hazai visszhangja a szakmai körökben.

Többet én sem szeretnék itt róla írni, mert félig-meddig magam is érdekelt fél vagyok a kötet megjelenésében: egyik lektora és a bevezető (kétnyelvű) szövegének a

szerzője vagyok. Ott bővebben írok a kötetről, írójáról és a versekről. Itt csak utalni szeretnék arra a nem mindennapi nemzetközi elismerésre, amelyet Garai István latin nyelvű verseivel szerzett. Bizonyos fokig ez is kapcsolatban van a Vita Latina c. folyóirattal.

Ez a folyóirat adott ugyanis hírt a Petrarca emlékének szentelt latin nyelvű költői versenyekről. Ezen két alkalommal vett részt Garai István. Ennek kapcsán a franciaországi FONTAINE DE VAUCLUSE-ben székelő «Petrarca Tanulmányok és a Petrarca Irodalmi Díjak Nemzetközi Központja» 1975-ben a LAUDES PETRARCAE c. verséért Elismerő Oklevéllel (Diplomo d'Ounour), 1978-ban pedig az AD PETRARCAM POETAM-PRAECURSOREM c. háromrészes költeményéért a «Petrarca Díj 1978» (1978 Prix Petrarque) ezüst babérkoszorújával tüntette ki.

Az Elismerő Oklevél egy négy hexameterből álló szép versben indokolja a bizottság döntését:

Hoc Stephano Garai verum maneat documentum
Quam multi scriptorem nos illum faciamus,
Qui priscas Musas, quamvis alienigena ortus,
Exercet quasi Romanorum filius esset.

A vers Garai István magyar fordításában:

Okmányunk Garai Istvánnak bizonyítsa valóban,
Őt íróként mennyire méltányoljuk, az ősi
Múzsákat szeretőt, noha külhoni, mégis a szerző
Mintha a rómaiak leghűbb fia, gyermeke volna.

VI. Körkép a szocialista országok latin-(görög)-tanításáról

Kiinduló pontul és tárgyalási alapul az 1980. július 4-én Potsdamban megtartott, a klasszikus nyelvek iskolai tanításával foglalkozó ülésszak eredményei és tapasztalatai szolgálhatnak.

Az ülésszakot a Pedagógiai Tudományok Akadémiája Idegennyelvoktatási Intézetének «Klasszikus Nyelvek» munkacsoportja rendezte. Az ülésszaknak zártkörű, kamara-konferencia jellege volt. Elnöke az Intézet igazgatóhelyettese, Dr. K. Günther, szakvezetője Dr. I. Irmscher professzor, a Német Tudományos Akadémia tagja volt. Az ülésszak tanácskozásain az NDK-ból a fent említett két vezetőn kívül összesen hatan (egyetemi és középiskolai vezetőmetodikusok, tankönyvszerzők stb.) vettek részt. A három meghívott külföldi vendég Csehszlovákiát, Lengyelországot, ill. személyemben Magyarországot képviselte. A negyedik külföldi hozzászóló Irmscher professzornak egy bolgár aspiránsa volt, aki abban a nemrég megszervezett szófiai klasszikus gimnáziumban folyó latin-, görögnyelv-tanításról beszélt, amelynek ő is növendéke volt.

A konferencia feladata a kölcsönös tapasztalatcsere biztosítása volt. Ennek keretében sok olyan módszertani kezdeményezésről hallottunk, amelyek részben megerősítették a jelenlevőket eddigi törekvéseik helyes voltában, részben új gondolatokat adtak a metodikai munka továbbfejlesztése terén.

Teljes egység jellemezte a latin-(görög)-tanítás szerepére, feladataira vonatkozó nézeteket: A klasszikus nyelvek tanításának legfőbb értéke személyiségfejlesztő, látókörés műveltséggazdagító szerepében van. A latin-(görög)tanítás profilját annak az eldöntése alapján kell és lehet meghatározni, hogy mi az, amit — nevelési rendszerünk lehetőségein belül — a latin-(görög)-tanítás nyújthat vagy kizárólagosan vagy minden más tárgynál eredményesebben.

A klasszikus nyelvek tanítása — a ma általánosnak mondható szövegközpontúsága alapján — mindenek előtt filológiai alapképzést adhat a tanulóknak és a szövegek sokirányú (nyelvi, tartalmi, esztétikai) elemzése útján magas fokú nyelvtani, nyelvi tudatosságot fejleszt ki bennük.

A latin és görög szókincs megismerése egyben a tudományos szaknyelvek lexikai bázisának a megismerését is jelenti.

A szövegek tartalmi — a művészettörténettel, művelődéstörténettel, a történeti eseményekkel is kapcsolatot teremtő — elemzése jelentősen hozzájárulhat a tanulók esztétikai neveléséhez, és szemléletes módon rávilágíthat arra a szerepre is, amelyet a klasszikus ókor kultúrája jelentett az európai kultúra és civilizáció megteremtésében.

A tanításmódszertani elképzelések és törekvések terén is alapvető azonosság volt megfigyelhető: A tanítás középpontjában a nyelvi jelenségek legyenek. Ez azt is jelenti,

hogy kezdettől fogva szövegek, lehetőleg minél hamarabb eredeti szövegek olvasása, elemzése, fordítása és interpretálása legyen a tanítás-tanulás központi feladata. A nyelvtant és a szókincset a tanulók úgy sajátítsák el, mint a szövegek megértését biztosító eszközöket. Ez funkcionális és gyakorisági szempontok figyelembe vételét teszi szükségessé mind a nyelvtan, mind a lexika tanításában-tanulásában.

Szűkebb tantárgyi és tágabb értelemben vett nevelési (a nyelvi tudatosság, a nyelvi nevelés, a nyelvi jelenségek dialektikus materialista szemléletű megvilágítása) célokat is szolgál a kontrasztív szemlélet alkalmazása, amely az anyanyelv jelenségei mellett a tanulók által ismert egyéb idegen nyelvekre, elsősorban az oroszra is kiterjed.

Ezek a metodikai törekvések az érdekelt országok mindegyikében régebbi keletűek. Mégis számos jól felhasználható új elgondolást és megoldási módot ismerhettek meg a jelenlevők a más országokban folyó latin-, görög-tanítás ismertetése alapján.

Néhány példa: A szóképzés törvényszerűségeinek az eddiginél tudatosabb felhasználása (NDK, Lengyelország); a funkcionális szemlélet néhány sajátos alkalmazásmódja (Csehszlovákia: csonkaparadigmákra való korlátozódás a tanítás kezdő szakaszában; NDK: végig receptívként kezelhető nyelvi jelenségek metodikai konzekvenciái). Modern nyelvi szemléltető eszközök (NDK, Lengyelország); a formális nyelvi elemzést megkönnyítő táblázatok kidolgozása (NDK, Csehszlovákia).

A mi gyakorlatunk ismertetése alapján a tantervi szójegyzék kidolgozása, a három tantervi variáns megléte, a tantervi kísérletek (főleg a pontosított követelmények kipróbálására vonatkozó) mellett még a latin tanulmányi verseny és a felnőttoktatás számára kidolgozott tankönyv megléte váltott ki nagyobb érdeklődést.

A latin-, görög-tanítás jelenlegi helyzete és jövő perspektívái szempontjából azonban nem volt ilyen egységes a kép. Saját kutatási eredményeinek a felhasználásával és az ülésszakon elhangzottak összefoglalásaként Irmscher akadémikus átfogó képet adott a latin-, görög-tanítás nemzetközi helyzetéről.

A klasszikus nyelvek tanítása terén a korábbi fokozatos visszaszorulás megszűnésének, ill. tanításuk bizonyos mértékű fellendülésének lehetünk ma tanúi Európa szinte minden országában.

A kapitalista országokban a latin-, görög-tanítás megindokolásának érvrendszerében azonban bizonyos fajta pluralitás fedezhető fel. A klasszikus nyelvek tanításának a hívei általában olyan érvekre hivatkoznak (a latin-, görög-tanítás nevelési, művelési értékeitől vagy a grammatikai tudatosításban játszott szerepétől kezdve a szaktudományi szókincs megismeréséig terjedően), amelyeket — mutatis mutandis — mi is magunkénak vallunk. Éppen e törekvésekben fellelhető hasonlóságok miatt a kapitalista országok tanításmetodikájából is tanulhatunk, számos jó kezdeményezést át is vehetünk tőlük.

A latin-, görög-tanítás érdekében felhozott érvek azonban a kapitalista országokban igen sokszor elkülönülten, egymástól elszigetelten jelennek meg. A klasszikus nyelvek tanításának a hívei nehezen tudnak azonos plattformot kialakítani, pusztán az oktatási rendszereken belül található egyenetlenségek miatt sem.

A szocialista országok iskoláira viszont a nevelés-oktatás egységes rendszere a jellemző. A klasszikus nyelvek tanításának ezen a rendszeren belül kell megtalálnia sajátos helyét és szerepét.

Ez utóbbi szempontból — ha csak az ülésszakon résztvevő szocialista országok helyzetét vizsgáljuk is, — meglehetősen tarka képet kapunk.

A legtöbb szocialista országban a latin-, görög-tanítás defenzívában van; igyekszik megvédeni meglevő maradék pozícióit. A hátvédharcok eredménytelensége talán leginkább Lengyelországra jellemző, ahol pl. a görög nyelvnek fakultatív tantárgyként való megőrzése sem sikerült. Csehszlovákiában viszont bizonyos előnyt jelent a brüni klasszikus gimnázium megléte, ahol mind a latin, mind a görög kötelező tantárgy.

Nálunk is vannak olyan tények, amelyek egy sikeres (az NDK-ban megvalósulthoz hasonló) «offenzíva» bizonyos elemeiként értékelhetők (a három latin tanterv, az igényeknek a lehetőségekkel való összehangolása érdekében folytatott kísérletek, a latintanítás differenciált lehetőségei a fakultáció keretében, stb.)

Bulgáriában az előzményekhez viszonyítva feltétlenül előrelépést jelent a szófiai központi klasszikus gimnázium létrehozása és a latin (görög) nyelv fakultatív tárgyként való tanítása néhány gimnáziumban.

Úgy tűnik, hogy az NDK-ban egy valóban sikeres «offenzíva» zajlott le a közel múltban. Az oktatásügy felelős vezetői döntöttek abban a kérdésben, hogy mi legyen a szerepe a klasszikus nyelvek tanításának. Ha szükség van rájuk, akkor szilárd helyet kell biztosítani számukra.

Ez a legújabb, már részben a gyakorlatba is átkerült rendelkezésekkel meg is történt.

A legmagasabb rendű filológiai képzést továbbra is a már régebben is működő klasszikus gimnáziumok három felső (10., 11., 12.) osztálya biztosítja a latin 6, 4, 5, a görög 3, 3, 3 órás oktatásával.

Ezen túlmenően azonban minden gimnáziumban biztosítani kell a tanulók számára azt, hogy fakultatív tantárgyként tanulhassanak latint (és görögöt), mert nagyon sok felsőoktatási intézménybe (orvosi, jogi, nyelvészeti, irodalmi, történelmi, művészettörténeti stb.) való felvétel egyik alapfeltétele a latinból (bizonyos esetekben a görögből is) megszerzett érettségi.

Ennek az intézkedésnek a hatására már a jelen tanévben 20% fölé emelkedett azoknak a tanulóknak a száma, akik latin (görög) érettségire jelentkeztek; az alacsonyabb osztályokban még nagyobb mértékben (25—30%-ra) növekedett a latint (görögöt) tanulók arányszáma.

A jugoszláviai latin-, görög-tanításról a Didactica Classica Gandensia 17—18. (1977—1978) számában megjelent két tanulmány alapján számolok be: *Kajetan Gantar:* Ueber die Situation des Unterrichts der alten Sprachen in der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien, 223—227. l. és *Ljubinka Basotova:* Essais d'application des méthodes nouvelles dans l'enseignement du latin en république socialiste de Macédoine, 162—164. l.

A latin nyelv helyzete sokkal jobb annál, mint gondolnánk. Minden gimnáziumban van kötelező latintanítás az első két osztályban. A rövid idő és a meglehetősen alacsony óraszám (2—2) azonban nagyon sok módszertani problémát vet fel a tantervi célok szükségszerű komplexitása (nyelvtanulás, művelődés, nevelés) miatt.

A gyakorlatban a tanítás körülményei erősen a grammatizáló irányba terelik a tanítást. Ezen úgy próbálnak segíteni, hogy egy fajta — a napi munka ismertetése alapján azonban inkább csak eszményképnek tűnő — direkt módszer alkalmazására törekszenek. A tanítási órákon próbálkoznak bizonyos versenyszerű csoportmunka megvalósításával, és jó hatásuk van a tanításra az országos tanulmányi versenyeknek is.

A megszüntetett klasszikus gimnázium utódaként a közelmúltban Jugoszlávia négy köztársaságában: a Szerb, a Horvát, a Szlovén és a Macedon Szocialista Köztársaságban olyan gimnáziumokat (összesen nyolcat) szerveztek, ahol a latint magasabb óraszámban tanítják és közülük ötben görög-tanítás is folyik.

Romániával kapcsolatban mindössze csak arra a közelkeletű, az 1976—77-es tanévtől bevezetett újításra szeretnék utalni, amely szerint minden iskolában kötelezően tanítják a latint a mi általános iskolánk 8. osztályának megfelelő osztályban.

A latin tanításra minden iskolában egy vagy több román szakos tanárnak kell vállalkozni. A latintanításra jelentkező vagy arra kijelölt tanárok számára mindenütt szerveztek tanfolyamot az 1976—77. tanévtől kezdve. A jövőt illetően pedig: a tanárképzés keretében kell biztosítani, hogy minden román szakos tanár megfelelő latin nyelvi és metodikai képzést kapjon ahhoz, hogy az említett osztályban folyó latintanításra képes legyen.

1976 novemberében romániai tanulmányúton voltam. Így módomban volt elbeszélgetni a rendelet kidolgozóitól és a tankönyvszerzőktől kezdve egy-egy tanfolyamvezető tanárig és tanfolyamhallgató pedagógusig bezárólag.

Ennek a latintanítási típusnak a rendeltetését három fő feladat megoldásában látják: 1. A tanulók értékes anyagot kapnak a román nyelv történetének a tanulmányozásához. 2. Jobban megértik majd és helyesebben fogják alkalmazni a tudományos nyelvekben továbbélő latin, (görög) szavakat. 3. A latin nyelvvel való kezdeti megismerkedés alapján remélhetőleg több tanuló fogja választani a latin nyelvet középiskolai tanulmányai során.

Szemlénk befejezőjeként, úgy hisszük, elmondhatjuk: helyesnek látszik, hogy időnként egy-egy hasonló körképben — vagy egy-egy részletjelenség alaposabb elemzése formájában — foglalkozzunk azzal: mi minden történik házunk táján. Nem ártana legközelebb kissé részletesebben megvizsgálni a hazai helyzetet. Számos újdonság kínálkozik erre: új tantervek, tankönyvek, segédkönyvek, iskolai kísérletek; a görög nyelvtan megjelenése, fogadtatása; alkotó tanári munkaközösségek, diák szakkörök, latin—görög iskolai estek, a Ludi Romani múltja (és bizonytalan jövője); az élő latinnal kapcsolatos hazai események stb.

Így megteremtődne egy olyan fórum, amely nemcsak tájékoztatna problémákról, törekvésekről, gondokról és sikerekről, hanem segítséget is adhatna munkánk eredményesebbé, hatékonyabbá, értékesebbé tételéhez.

VITA

TÓTH ENDRE

VITÁS KÉRDÉSEK PANNONIA 4. SZ.-I TÖRTÉNETÉBEN

1. CONTRA ACINCO ET BONONIA

Pannonia dominatus-kori története — a politikai történettől a civilizációig — mind egészében, mind a részletek többségében feldolgozatlan. A tartományra vonatkozó irodalmi források éppúgy nincsenek teljesen feltárva, mind a régészetiek. A monográfikus munkák szerzői többségükben Diocletianus uralkodásáig terjesztették csak ki a kutatásukat. A hadtörténet és a kereszténység története az a két terület, ahol jelentősebb feldolgozások születtek, főként Nagy Tibor[1] és Várady László[2] tollából, majd legutóbbSoproni Sándor évtizedes régészeti kutatásai alapján vizsgálta részletesen Valeria tartomány több alapvető hadtörténeti és katonapolitikai — szervezeti kérdését.[3] Mindenekelőtt azonban Alföldi András munkáit kell megemlítenünk, aki itt is, mint a tartomány történetének sok más területén megalapozta a kutatást.[4]

Az alapkutatások hiányosságai és a fogalmi tisztázatlanságok okozzák azt, hogy szinte minden egyes új — megalapozott vagy problematikusabb — tanulmány kisebb-nagyobb vitát vált ki[5]. A következőkben egy vitatott kérdésben igyekezünk közelebb jutni a megoldáshoz: a Consularia Constantinopolitana 294. évi megjegyzésének az értelmezésében.

Az utóbbi 15 év intenzív terepmunkája során sikerült a már több mint 100 éve ismert és a Magyar Nemzeti Múzeum munkaközössége által bejárt és feltérképezett alföldi sáncoknak a jelentőségét felismerni és a lehetséges készítési idejét meghatározni. A munka eredményét Soproni Sándor tette közzé:[6] a sáncot a 4. századra keltezte. Noha eddig csak I. Valentinianus korából került elő olyan létesítmény, amely a római katonai megszállást konkrétan bizonyítja[7] (őrállomás Hatvan mellett), Soproni S. a történeti és a régészeti megfigyelések alapján arra a következtetésre jutott, hogy a sáncot a tetrarchia sorozatos és súlyos szarmata háborúi,[8] majd Nagy Konstantin 324-es leszámolása *után*

[1] *Nagy T.:* A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. DissPann II: 12, Budapest 1939.

[2] *L. Várady:* Die letzte Jahrhundert Pannoniens. Budapest 1969.

[3] *S. Soproni:* Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978. (A továbbiakban *Soproni* 1978.)

[4] *Alföldi A.:* Aquincum a későrómai világban, in: Budapest története I: 2. Budapest 1942. 670 (a továbbiakban *Alföldi* 1942); Ua.: A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire. Oxford 1952.; Ua.: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I—II. Berlin 1924—1926.

[5] *Radnóti A.:* A pannóniai városok élete a korai feudálizmusban. MTA II. Oszt. Közl. 5 (1954) 479 skk.; *Soproni S.:* Előzetes jelentés az alsóhetényi későrómai erőd feltárásáról. Somogyi Múzeumok Közleményei 2 (1975) 173.; *Tóth E.:* A későrómai belsőpannoniai erődök kérdéséhez. Somogyi Közl. 2 (1975) 183 skk.; *Mócsy A.:* Pannonia and Upper Moesia. London 1974. 300 skk.; Ua.: Pannonia Forschung 1973—1976. Acta Arch. Hung. 29 (1977) 391 skk.; *Fitz J.:* Grenzberichtigung im Jahre 213 zwischen Pannonia superior und inferior. Alba Regia 16 (1978) 77 skk.; Ua.: Noms des fortresses de la Pannonie intérieure du IVe siècle. Alba Regia 17 (1979) 354.

[6] *S. Soproni:* Limes Sarmatiae. Arch. Ért. 96 (1969) 43 skk.

[7] *S. Soproni:* Eine spätrömische Militärstation im sarmatischen Gebiet. Roman Frontier Studies, Cardiff 1969. Cardiff 1974. 197 skk.

[8] *Alföldi A.:* Diocletianus pannoniai tartózkodása 294-ben. Arch. Ért. (1941) 49 skk.; *A. Arnaldi:* La successione dei cognomini devictarum gentium e loro iterazioni nella titolatura dei primi tetrarchi. Istituto Lombardo (Rend. Lett.) 106 (1972) 28 skk.

ásták ki, miután a rómaiak és a szarmaták között szövetséges viszony jött létre. Ez a szövetség 332-ben abban nyilvánult meg, hogy Róma a korábbi gyakorlattól eltérően[9] fegyveres segítséget nyújtott a szarmatáknak az őket — és Valeriát — támadó gótokkal szemben.

A Csörszárok Nagy Konstantin-kori keltezésével szembehelyezkedett Mócsy András,[10] aki a sánc megépítését és az Alföld katonai megszállását a Consularia Constan-

tinopolitana 294-es évhez fűzött mondatával *(His coss. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia)* kapcsolta össze. A tetrarchia-kori keltezéshez csatlakozott Lányi Vera[11] is az Alföld pénzforgalmi adatainak a vizsgálatával. Ezzel szemben Fülöp Gyula ugyancsak a pénzforgalom alapján mégis lehetségesnek tartotta a Nagy Konstantin-kori keltezést.[12] Soproni S.,[13] Visy Zsolt[14] és magam[15] pedig a tetrarchia-kori keltezés ellen és a konstantinusi keltezés mellett érveltünk. 1979-ben G. Brizzi a Licinius és Nagy Konstantin propagandisztikus éremverésével foglalkozó cikkében Mócsy A.[16] korábbi véle-

[9] *B. Stallknecht:* Untersuchungen zur römischen Aussenpolitik in der Spätantike. Bonn 1969.

[10] *A. Mócsy:* Ein Festungstyp am linken Donauufer. Roman Frontier Studies, Cardiff 1969. Cardiff 1974. 191 skk.; Ua.: A római-barbár szomszédság utolsó évszázada hazánk területén. Cumania 1 (1972) 94 skk.; Ua.: Pannonia a késői császárkorban. Apolló Könyvtár 4. Budapest 1974. 98 skk.; Ua.: Pannonia and Upper Moesia. London 1974.

[11] *V. Lányi:* Zum spätantiken Geldverkehr innerhalb und ausserhalb der Langwälle im donauländischen Barbaricum. Acta Arch. Hung. 26 (1974) 261 skk.

[12] *Fülöp Gy.:* Újabb tanulmányok a római érmek szarmatakori forgalmáról a mai magyar Alföldön. Arch. Ért. 103 (1976) 255 skk.

[13] *S. Soproni:* Contra Acinco et Bononia, Bemerkungen zu den Fasti des Hydatius, Studien zu den Militärgrenzen Roms. II. Köln—Bonn 1977. 393; *Soproni:* 1978. 113 skk.

[14] *Visy Zs.:* Ant. Tan. 25 (1978) 246 skk.

[15] *Tóth E.:* Pannonia történetének problémái. Ant. Tan. 23 (1976) 121 skk.

[16] *A. Mócsy:* Pannonia Romana. Accademia Nazionale dei Lincei 376. 1979. Quaderno 244. Roma 1979. 16. és lásd a 10. jegyzetet.

ményéhez csatlakozva a tetrarchia-kori megszállás mellett nyilatkozott.[17] Miután azonban G. Brizzi cikkében nem merültek fel újabb szempontok, amelyek szükségessé tennék a szarmata terület megszállásának és a foedus létrejöttének a keltezésének az újravizsgálását, erről a továbbiakban szükségtelen beszélni. Arra nyomatékosan utalni kell: a 294. utáni súlyos szarmata háborúk egészen 324-ig nem teszik lehetővé azt, hogy 294-ben került volna sor a szövetséges viszony létrejöttére és a szarmata terület katonai megszállására.[18] Azonban azt is szem előtt kell tartanunk: a római — szarmata foedus megkötése nem járt együtt szükségszerűen sem a terület katonai megszállásával, sem a sáncárok *azonnali* kiásásával. Lehetséges, hogy noha a foedus már 324-ben létrejött, de a szarmata barbaricum katonai megszállása és a Fossatum kiásására csak később került sor.

Most azonban nem a Csörszárok keltezésével foglalkozunk, hanem ezzel a kérdéssel összefüggésbe hozott két forráshellyel. Mócsy A. a tetrarchia-kori keltezésnek az alátámasztására olyan forrásadatokat használt fel,[19] amelyeknek az értelmezése a Constantinus-kori keltezés esetében valóban nincsen megoldva. Ezek pedig a Consularia Constantinopolitana és a Notitia Dignitatum (ND) egy-egy adata.

A ConsConst. a 294. évnél megjegyzi:[20] *His consulibus castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia.* Mócsy A.[21] az *in Sarmatia* megjelölésből arra a megállapításra jutott, hogy ezek az ellenerődök nem a Duna balpartján, hanem a szarmata föld belsejében épültek meg. Ha ez az értelmezése így lenne igaz, az valóban 294-re keltezné a szarmata terület katonai megszállását, hiszen a szarmaták «megbékéltetése» vagy a foedus nélkül nem kerülhetett volna sor az építkezésre a barbaricumban, márcsak azért sem, mert az utánpótlás megszervezése alig lett volna kivihető.

Soproni Sándor másmódon kísérelte meg az auktorhely értelmezését.[22] A ConsConst. 294-es adatát összekapcsolta az ugyanakkor császári székhellyé emelt Sirmium helyzetével. Mi sem természetesebb — vélekedett Soproni S. —, hogy a szerémségi határszakaszt a limeshez közelfekvő Sirmium miatt különösképpen meg kellett erődíteni. Ezt két újonnan felállított legio[23] ugyancsak szerémségi állomásozása, és új táborok építése a Duna jobb partján bizonyítja. Ezekre a császári székhellyé, fontos közigazgatási centrummá váló Sirmium biztonságának a megőrzése miatt szükség volt. A császári székhely környékén, a Duna balpartján, háborús időben és mégiscsak a szarmaták területén — mégha a szűkebb római hatalmi szférában — folyó építkezések valóban igényt tarthattak arra, hogy csak egyes eseményeket megörökítő consul-listában megörökíttessenek. Eszerint tehát a *ConsConst.* bejegyzése a Pannonia secundai *Bononiara* (ND Occ. XXXII 41,48) és *Acumincum* (ND Occ XXXII 26) ellenerődjeire vonatkozik, nem pedig Aquincumra. Ilyenmódon Soproni Sándor a forráshely értelmezésére kézenfekvő javaslatot tett.

Ennek az értelmezésnek a lehetőségét az antik forrásokban Aquincum és Acumincum nevével kapcsolatos bizonytalanság adja meg (lásd később).

A *ConsConst.* adatának a vizsgálata és értelmezése nem szükségtelen. A consulneveken kívül — különösen Nagy Konstantin trónralépése előtt — csak kevés megjegyzést[24] tartalmazó forrásban feltűnő az erődépítések megemlítése, amely témáját tekintve egyébként is egyedülálló a szövegben. A katonai építkezések a határon belül, vagy ellenerődként a folyó túlsó partján viszonylagos gyakoriságuk miatt különleges érdeklődésre nem tarthattak igényt. Ha tehát az Acincum-mal és Bononiaval szemben végrehajtott táborépítést megemlíti a *Consularia*, annak különleges oka volt. Miután a szarmata terület megszállása magyarázatként elesik — egy ilyen értelmezés mellett egyébként is különös lenne, hogy a forrás miért nem a szarmataföld megszállásáról ír a táborépítkezések helyett — marad a másik lehetőség: Sirmium környéke biztonságának a deklarálása.[25]

[17] *G. Brizzi:* La «Vittoria Sarmatica» di Constantino e la propaganda Liciniana, Alba Regia 17 (1979) 62.

[18] Vö.: *Tóth E.:* Pannonia történetének problémái. Ant. Tan. 23 (1976) 121.

[19] *A. Mócsy:* Ein Festungstyp am linken Donauufer. Roman Frontier Studies. Cardiff 1974. 191 skk. U.: Cumania 1 (1972) 83 skk.

[20] MGH AA Chronica minora I. 230.

[21] *Mócsy A.:* Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. 98.

[22] *S. Soproni:* Contra Acinco et Bononia. 393.

[23] Vö. *A. Mócsy:* PWRE Suppl. IX. 629.

[24] Vö. *O. Seeck:* Hydatius, PWRE IX. 39; Ua.: Chronica Constantinopolitana. PWRE III 2454.

[25] *S. Soproni:* Contra Acinco et Bononia 193 skk.; Vö. *M. Mirković:* Sirmium. Its history from the I. century A. D. to 582 A. D. Sirmium I. Beograd 1977. 31. Diocletia-

Fitz Jenő[26] egy rövid megjegyzésben szintén az Ac(um)inco javítás ellen foglalt állást. Egyrészt a *ConsConst* ad a. 375 ismét említi *Acinco*-t: *et levatus est Valentinianus iunior Aug. filius Valentiniani ab exercitu in tribunali die X kal. Dec. in civitate Acinco*, amely csak Aquincum lehet. Másrészt utalt a ND XXXIII 48 *contra Acinco* = Aquincum azonos névalakjaira: «La conformité des deux sources, ainsi que cette forme répétée du nom d'Aquincum dans la *Consularia Constantinopolitana* exclut complètement la correction proposée par Soproni»; Fitz J. azonban éppen ennek a megállapításának a *bizonyításával* maradt adós. Két egyező ortográfiájú helynevet — ha olyanok a körülmények — még egy sokkal egységesebb forrásban sem azonosíthatunk minden meggondolás nélkül. Különösen érvényes ez akkor, ha olyan heterogén, fokozatosan kialakuló, több példányban kézbenforgó szövegről van szó, mint a ConsConst.[27] A két Acinco-említés egyébként is a szövegtörténetileg egymástól elváló részekben van: a 294-es a korai, igen kevés történeti adatot tartalmazó részben, míg a 375-ös a már rendszeresen vezetett szövegben. Továbbá világosan utal a két adat különböző eredetére az is, hogy míg a 294-es megjegyzés csak a Consulariaban szerepel, II. Valentinianus Acinco-ban történt trónraemelését a görög nyelvű változat, a Chron.-Paschale is megemlíti. A legkevésbé sem állítható tehát, hogy a ConsConst. 375-ös helye vagy a ND névalakja «exclut complètement» az Aci⟨mi⟩nco javítást! (Lásd lentebb Ammianus Marcellinus névtévesztését ugyanezzel a két helységgel kapcsolatban).

A 294-es forráshelynek Sirmium igazgatási központtá válásával való értelmezését azonban a ND egyik adata kétségessé teszi. Ezt az adatot Mócsy András érthetően hívta segítségül véleményének az igazolására. Ha a ConsConst. új táborok építését említi, akkor ezeknek a táboroknak szerepelniük kell a későrómai katonai sematizmusban, a Notitia Dignitatumban. Amíg azonban a ND Pannonia secundai listájában *contra Bononiam* valóban említik az *in barbarico* (tehát Sarmatiaban) fekvő castellumot *(castellum Onagrinum.* ND Occ. XXXII 41.), addig nem a Soproni S. értelmezésének megfelelő secundai Acumincumnál, hanem a valeriai *Aquincum*-nál jegyzik meg, hogy *contra Acinco* erőd fekszik *in barbarico* (ND Occ XXXIII). A ND a birodalom ellenerődei közül kizárólag contra Bononiam és contra Acincum-mal kapcsolatban emelte ki az *in barbarico* fekvést. Ezért Mócsy A. azt tételezte fel, hogy ennek oka a két erődnek a többitől eltérő topográfiai helyzete. Ezek tehát nem a Duna balpartjának a mentén (mint az ellenerődök), hanem mélyen a szarmata területen, *in barbarico* fekszenek. Ez azonban az egyetlen lehetséges megoldás?

Ha a ConsConst. Acincum tábora nem Acumincumra, hanem Aquincumra vonatkozik, akkor a forráshely nem értelmezhető a szerémségi limes megerősítésének a deklarálásaként.

Az aligha lehet kétséges, hogy a ND az *in barbarico* megjelöléssel ugyanazokról az ellenerődökről beszél, mint a Consularia *in Sarmatia* épült táborai. Ezt egyrészt a mindkét forrásban azonosan említett, Bononiával átellenben épült tábor,[28] másrészt a másik két tábor egymáshoz közelálló ill. megegyező névalakjai (lásd később) mutatják. De a két forrás táborainak az azonossága mellett fontos érv a földrajzi helyzetük megjelölésének a kiemelése is.

Soproni S. szerint a ND secundai listája azért nem említi a contra acumincumi erődöt, mert egyrészt a Fossatum Sarmatiae megépítése után az azon belüli limesszakaszon fekvő ellenerőd a jelentőségét elvesztette és ezért feladták.[29] A sánc megépítése biztonságot jelentett Sirmiumnak is. Másrészt a 4. sz. közepén valóban vontak el csapatokat a szerémségi Duna-szakaszról.[30] Soproni S. észrevétele tehát nem lehetetlen. Arra a kérdésre

nus táborkaput ábrázoló hátlapi éremképét *Nagy L.* kísérelte meg összekapcsolni a Consularia 294. évi táborépítkezési adatával (Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Budapest 1946. 101). Azt, hogy ez a táborkapus hátlaptípus jóval általánosabb gondolatot, a birodalom határvédelmét, az arról történő gondoskodást fejezi ki már *Alföldi A.:* 1942. 674 és főleg *R. Alföldi M.* (Providentia Augusti. Folia Arch. 7 [1955] 93 skk.) kifejtette. Maga a táborkapus típus is hosszabb tipológiai fejlődés eredménye *(K. Pink:* Die Silberprägung der diokletianischen Tetrarchie. Num. Ztschr. 63 [1930] 10., és *R. Alföldi M.:* i. m. 93 skk.).

[26] *Fitz J.:* Contra Acinco et Bononia. Alba Regia 17. 1979. 354.

[27] *O. Seeck:* PWRE III 2454.

[28] Vö. *Soproni:* 1978. 128.

[29] Ua. 129.

[30] *Milites Acincenses, Cornacenses.* ND Occ. XLI 25, Occ. V 272 = VII 102.

azonban még nem kapunk választ, hogy miképpen kell értelmezni a ND megjegyzését az Aquincummal szemben, *in barbarico* fekvő erődöt.

Amíg tehát kétségtelen, hogy a Consularia és a ND szóbanforgó táborai között valamilyen kapcsolat van, az *in barbarico* = *in Sarmatia* megjelölés értelmezése, a két tábor közül Acinco-nak az azonosítása, valamint az építkezéseknek a forrásba kerülése még megoldandó.

I. Kérdés tehát, hogy az *in barbarico* a szarmata terület belsejét jelzi-e vagy nem? Más szavakkal: a megjelölésnek a ND-on belül topográfikus jelentősége van-e vagy sem?

Kétségtelen, hogy a ND az ellenerődök esetében (Valeriaban: *in burgo contra Florentiam*, ND Occ XXXIII 44; *Conradcuha* = contra ad Herculem 27; *castellum contra Tautantum* = castellum contra Constantiam, 55) soha máskor nem jelzi azt, hogy ezek az építmények, noha a Duna (vagy más folyó) bal partján épültek, egyúttal *in barbarico* is fekszenek. Ha tehát a ND az ellenerődök csoportjából egyeseket kiemel és azokat az in barbarico kitétellel a többitől megkülönbözteti, az arra látszik utalni, hogy ezek az erődök valóban nem a Duna bal partján, hanem beljebb feküdtek volna az ellenséges területen. Ennek mégis két körülmény nyomatékosan ellentmond. Hogyan értelmezhető tehát a *contra* megjelölés? Ha a táborok szemben Acumincummal vagy Aquincummal és Bononiaval, a Dunától akár 20 vagy 30 km-rel keletebbre feküdtek volna, akkor a contra kitétele értelmét veszti. A *contra castra a ripa túlsó partján épült katonai létesítmények elnevezése.* Másrészt a rómaiak 378/380 körül feladták a szarmata területet.[31] Ha a contra Acincum és Bononiam táborok a szarmata belterületen feküdtek, akkor ezeket a táborokat a terület feladása után miért említi mégis a ND? Eszerint tehát a ND *in barbarico* megjelölése és a szarmata terület belsejének az összekapcsolása legalább is kétséges. Úgy látszik tehát, hogy az *in barbarico* kitételét nem a két tábornak a többitől elkülönülő *topográfiai* helyzete, hanem más valami indokolja.

Lássuk most a ConsConst. szövegét: *His coss. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia).* Az alapkérdés itt is: az *in Sarmatia* a szarmata belterületet vagy csak a ripa partmenti sávját jelenti-e? Önmagában, *a szöveg alapján ez nem dönthető el.* Az azonban biztos: ami az egyik forrásban a szövegösszefüggés alapján törvényszerű vagy valószínű — a ND-ban az in barbarico megjelölés legalább is az ellenerődök szokásos megjelölésétől eltérő valamire látszik utalni — az a legkevésbé sem törvényszerű egy másik forrás, esetünkben a ConsConst. esetében is. Tehát a későbbi forrás, a ND szóhasználata nem használható fel magától értetődően a ConsConst. szövegében szereplő két tábor *topográfiai elhelyezkedésének a megállapítására.* A Consularia szövegében semmi olyan tartalmi vagy formai körülmény nincsen, amelynek az alapján az *in Sarmatia* kitételt «kizárólag a szarmata terület belseje» jelentésben kellene értenünk. A szöveghely csak a korabeli történet alapján magyarázható. Erre tett figyelemreméltó kísérletet Soproni S., amikor a táborok építését Sirmium helyzetével hozta összefüggésbe. A 294. évet követő nagy szarmata háborúk pedig kizárják azt a lehetőséget, hogy a szarmata területen ekkor már táborok épüljenek. Mindebből következik:

1. A *ConsConst.* 294. évi bejegyzéséből nem lehet a szarmata terület *belsejében* épült táborokra következtetni.

2. A ND az «in barbarico» megjelöléssel az Acincum-i és a Bononia-i táborokat kiemelte az ellenerődök közül. Nem bizonyítható, sőt valószínűtlen az, hogy ez az erődök topográfiai helyzetére vonatkozik.

3. Nem lehet kétséges tehát, hogy a birodalmi sematizmusban kizárólag Aquincum és Bononia esetében felbukkanó «in barbarico» megjelölés szoros kapcsolatban áll az időben jóval korábbi ConsConst.-val, amelyben a szövege szerint hasonló, a lényeget tekintve azonos megállapítás fordul elő. A két különböző forrásban, ugyanazoknak a táboroknak az esetében feltűnő helymegjelölés világosan utal a ConsConst. és a ND közötti összefüggésre.

Véleményem szerint tehát nem függetlenül, az ellenerődök eltérő tényleges fekvése miatt került a ND-ba az Aquincumi és a bononiai ellenerődök neve mellé a feltűnő «in barbarico» megjelölés, hanem azért, *mert a ND az értesülését a Consulariából vagy az azzal rokon más elveszett forrásból merítette.* A szövegösszefüggés annál inkább lehetséges, mert a ConsConst.-t Rómában majd Constantinápolyban keletkezett, és a szöveg magánhasználatra készülve számos példányban közkézen forgott a vezetőréteg körében.[32] A ConsConst. *in Sarmatia* megjelölését, valószínűleg azért, mert a terület feladása után a ND számára már nem volt katonai vagy igazgatási jelentősége, az in barbarico-val helyet-

[31] *Soproni:* 1978. 125.
[32] *O. Seeck:* PWRE III 2454.

tesítették. Ez azt jelenti, hogy a ND összeállítója nemcsak a két erődre vonatkozó tényleges adatot vette fel a sematizmusba, hanem a ConsConst., vagy más rokon forrásból származó ismeretei alapján tudálékos megjegyzést tett.

II. Végül azt kell megállapítanunk, hogy a Consularia «contra Acinco» bejegyzése Acumincumra vonatkozik-e, vagypedig — amint a ND mondja Aquincumra? Hol épültek tehát Diocletianus táborai?

A kérdést Soproni S. értelmezésében a szövegösszefüggés segítségével sikerül megválaszolni és az ellentéteket feloldani. Az *in barbarico* megjelölés nem a valóságosnak megfelelő helyre, Acumincumhoz került a ND-ban, hanem Aquincumhoz. Ez a tévedés a hasonló hangzású és ortográfiájú, és éppen ezért könnyen összecserélhető településnevek esetében ezesetben is könnyen előfordulhat. A tévedést az Aquincummal szemben, a Duna bal partján fekvő ellenerődök[33] megléte elősegítette. A két hely felcserélését megkönnyítette, hogy a Consularia — vagy az elveszett forrás — nem jelölte, még nem is jelölhette a 3. sz. végi adat esetében azt, hogy Acimincum és Aquincum más-más provinciában: Pannonia secundában és Valeriaban fekszenek. Másrészt az acumincumi ellenerődöt a 4. sz. folyamán feladták és a ND összeállításakor már nem létezett. Az erődítményben csapat ekkor már nem állomásozott. Ez szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy az in barbarico megjelölés téves helyre, a másik, hasonló hangzású ellenerődhöz, Aquincumhoz kerüljön. Az Aquincummal szemben fekvő, két különböző elnevezésű balparti erőd közül — contra Aquincum és Transaquincum — a Consularia szövegével megegyező helynév mellé írták az in barbarico megjelölést: *auxilia vigilum contra Acinco in barbarico* (ND Occ. XXXIII 48).

A nevek felcserélésének a menete többféle lehetett. A ND tévedését okozhatta az, hogy már a ConsConst. sem a pontos, megfelelő helynevet, az Acumincumot használta, hanem az Acincumot. Természetesen nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a Consularia névalakra a másolások következtében romlottan hagyományozódott.

Acumincum hagyományozott névvariánsai a következők: *Acimincum*, (Amm.Marc, XIX 11, 8, de itt Aquincumról van szó!) *Acimici:* (ItAnt 242,2); *Acunum* (TabPeut); *Aciminci* (Acimirci, Acimici), ND Occ. XXXII 7,16,26). Közülük az Acumincum és az Acimincum tartható helyes, a beszédben használt alaknak.

Aquincum esetében a sok felirat által tanúsított *Aquincum* mellett: *Acuinci* (CIL VIII 2826, Lambaesis); *Aquinq(um)* népetimológiás alak (CIL VI 1058, III 3492); *natione Acuicesem* (CIL VI 3454) és *Acinco* (CIL VIII 25740 Theveste). Az irodalmi szöveghagyományban: *Aquinco* (TabPeut); *Aquinquo* (InAnt 245,7) *Acinquo* (ItAnt 263,9; 264,1; 266,8); *Acinco* (ND Occ. XXXIII 54, ConsConst. ad. a. 375.); *Acincensis* (ND Occ. IV 19); *contra Acinco* (ConsConst, ad. a, 294, minden bizonnyal Acumincumra vonatkozik); *Acincus* (Sidon. Apoll. carm. V 107.) Közülük az Aquincum és az Acincum voltak a beszédben használt névalakok. A két településnév egymáshoz közelálló alakjai tehát az Acincum és az Acimincum voltak.

A ND névtévesztése az antik forrásokban nem egyedülálló. Ptolemaios a Pannonia inferiorban állomásozó legio II Adiutrixet nem Aquincumhoz, hanem a számára is hasonló nevű Acimincumhoz tette (Ptol. II 15). Még fontosabb számunkra Ammianus Marcellinus tanúsága, aki a 359-es pannoniai szarmata betörés leírásában (XIX 11,8, W. Seyfarth), noha máshol (XXX 5,13) a valóságos névalakot használja, a *valeriai* települést nevezi Acimincumnak.[34] Ezért nem meglepő, ha az Acumincum-Acimincum-i építkezés tévesen, az ismertebb nevű város, Acincum nevén került volna a *ConsConst.* szövegében. Ennek ismeretében a ND pannoniai listáinak az összeállítója a szintén szarmata területen, tehát a barbár földön épült tábort joggal vélte azonosnak a hasonló ortográfiájú Acincum névalakkal. Ha a *contra Acinco* megjelölés nem Acimincumra, hanem mégis Aquincumra vonatkozik, akkor nem tudjuk megmagyarázni azt, hogy a két tábor építését miért említette meg mégis a ConsConst. Az a forrás, amely a consulneveken kívül, különösen a tetrarchia időszakában csak egy-két eseményt tartalmaz. A forráshely értelmezésére Soproni S. javaslatát igen hihetőnek tartjuk.

A ConsConst. és a ND adatainak az értelmezése ellen aligha emelhető kifogás. A ND szövegéből kirívó *in barbarico* megjelölés tehát nem e többi ellenerődtől eltérő elhelyezkedés figyelembevétele és rögzítése, hanem csupán a forrás — ebben a tekintetben — függőségének a bizonyítéka a Consularia 294. évi adatától.

A Consularia-hely értelmezése azonban Sirmium környékének a megerősítésével és az Aci⟨mi⟩ncum javítással) mégiscsak hipotézis. Megalapozott, hihető magyarázat,

[33] Vö. *A. Mócsy:* PWRE Suppl. IX. 641.

de csak feltevés. A kérdést a régészet segítségével lehetne eldönteni. Azonban ezen a területen ma még nem lehet biztos megállapításokra jutni.

Aquincummal szemben két ellenerődöt említ a ND: Contra Aquincumot és Transaquincumot *(auxilia vigilum contra Acinco és praefectus legionis trans Acinco,* ND Occ XXXIII 48, 65). A régészeti kutatás valóban ennek megfelelően két nagyobb katonai létesítményt talált a pesti oldalon.[34] Az egyik a Rákos patak dunai torkolatánál,[35] a másik a Március 15. téren fekszik.[36] Az első, kisebb, valószínűleg korábban épült a tetrarchiánál.[37] Ennek a másodiknak a megépítését nem az ásatási leletek, hanem éppen a ConsConst. alapján Nagy Lajos 294-re keltezte és azonosította Contra Aquincummal.[38] Pedig a Március 15. téri erőd az alaprajza szerint nem épülhetett Nagy Konstantin uralkodásánál korábban.[39] Elsősorban a táborfalakon kívül fekvő római építmények és az ásatási tapasztalatok alapján Nagy Lajos megállapította,[40] hogy a patkó alakú oldaltornyos és a legyező alakú saroktornyos (ma már tudjuk: 4. századi típusú) erőd egy korábbi építmény leszűkítése és átépítése. Ezt a korábbi tábort ugyan Nagy Lajos korábbra keltezte a tetrarchiánál, de ezt csak annak alapján tételezte fel, hogy a *feltárt* tábor (tehát a 2. periódus) 294-ben épült. Miután valóban lehetséges az, hogy a Duna balpartján, az ellenséges terület tövében emelt épületeket már korábban táborfal vette körbe, a második periódus új, Nagy Konstantin vagy utáni keltezése mellett is felmerülhet a lehetőség: a korábbi tábor mégiscsak a tetrarchia-korban épült. Ez pedig érv lehet amellett, hogy a ConsConst. 294. évi Acinco-ja mégsem Acumincum, hanem Aquincum.

Sajnos a Március 15. téri erőd ásatási eredményeinek a közzétételéből[41] nemcsak semmi kézzelfogható bizonyítékot, hanem érvet is alig nyerünk az első erődítmény építési idejének a megállapításához. Azonban előkerült egy Marcus Aurelius mészkőszobor 38 cm magas fejtöredéke. Ez, mint az építkezésekhez alig használható nyersanyag bizonyára nem másodlagosan került az erődbe, amint arra már Nagy Lajos is rámutatott.[42] A szobortöredék érv lehet arra, hogy a Március 15. téri ellenerőd a 2. sz. utolsó harmadában épült. Létrehozása összefüggésben állhat a Marcus-kori szarmata háborúkkal. A biztos keltezéshez azonban további régészeti vizsgálat szükséges.

Az aquincumihoz hasonlóan a Pannonia secundai adatok sem szolgáltatnak még elég bizonyítékot. Mind Bononiaval,[43] mind Acumincummal[44] szemben előkerült egy-egy ellenerőd: a ConsConst. 294. évi adatának a Soproni S. féle értelmezéséhez különösen fontos az, hogy Acumincummal szemben is van egy erődítmény; tehát azon a helyen is, ahol a ND már nem említ katonai egységet. Ha az ellenerőd későantiknak bizonyul, akkor az valóban a Consularia Acincum-ával kapcsolható össze. Különösen akkor, ha az alaprajza a Bononiaval szemközti, tehát biztosan 294-re keltezhető erőddel megegyezik. A vitatott kérdés eldöntéséhez tehát a contra Acinco és Bononia épült táborok kutatása remélhetőleg hozzá fog segíteni.

[34] Vö. *A. Mócsy:* PWRE Suppl. IX. 574, 615.
[35] *Nagy L.:* Aquincum és a későrómai védőrendszer. Budapest története I. 2. Budapest 1942. 748.
[36] Ua.: Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. Budapest 1946.
[37] *Nagy L.:* Aquincum és a későrómai védőrendszer. 749.
[38] *Nagy L.:* Az Eskü-téri római erőd. 101 skk.
[39] Az alaprajzi típushoz: *A. Mócsy:* PWRE Suppl. IX. 653.
[40] *Nagy L.:* Az Eskü téri római erőd. 55.
[41] *Nagy L.:* Az Eskü téri római erőd.
[42] *Nagy L.:* Az Eskü téri római erőd. 26.
[43] TIR L-34, 86.
[44] TIR L-34, 112.

KÖNYVSZEMLE

GÁBORI MIKLÓS: ALA TAU – ARARÁT. RÉGÉSZETI KUTATÁSOK. Gondolat, 1978. 364 lap, 46 színes, 55 fekete-fehér kép.

Térben és időben új, szinte határtalan utazásra hívja meg olvasóit Gábori Miklós. Könyve, bár megfelel az ismeretterjesztő műfaj klasszikus szabályainak, mégsem tartozik azok közé a könnyű, «ebéd utáni» olvasmányok közé, amelyeket minden részletében, első olvasásra bárki megérthet. Gábori eddig megjelent hasonló műveinek ismeretében az a benyomásunk támad, hogy a szerző «felsőbb osztályba lépett»-nek minősíti olvasóit. A mindennapos kis történések, élmények, emberi kapcsolatok ábrázolásában megőrzi friss, fanyar humorát. A természeti környezetet, mely éppoly jelentős szerepet játszott az őstörténetben, mint amennyire befolyásolja a mai életet, már több szakszerűséggel írja le (a szónak a szakmai meghatározásokhoz való fokozottabb közelítés értelmében). Ismét magasabb szintre lépünk, ha a bejárt területek történelmét, művészetét, építészetét vagy akár egy-egy tárgy, technológia korokat átívelő pályafutását ismerteti.

Amikor pedig útiélmények részletezése közben az őskőkor kérdései asszociálódnak a szerzőben, akkor elmélyült figyelem, s bizonyos előtanulmányok szükségesek a mondanivaló maradéktalan követéséhez.

A szerző feleségével együtt átélt nagy kalandja Üzbegisztánban kezdődik, Taskent, Szamarkand, Buhara, a Köztársaság régészeti lelőhelyei és hamisítatlan keleti hangulata után Kirgíziában járja tovább az ősemberek elterjedésének útjait. A tanulmányútnak ezen szakaszai jól szerkesztett, olvasmányos bevezetésnek tűnnek a három köztársaságot átszelő, többhetes régészeti expedícióhoz. Az emberiség történetének szinte valamennyi korszakát képviselő, ragyogó lelőhelyek, sziklarajz-mezők felfedezése, bejárása mellett a népvándorláskori reliktum-ékszerekkel ékesített kislányok fényképezése, a kortárs – és mégis őskori – telepek és temetők megismerése megörökítőjüknek és olvasóinak egyaránt maradandó örömök hordozói.

Az út utolsó szakasza «egy másik kis Dordogne»-ba vezet, Grúziába. A kivételesen kedvező földrajzi, éghajlati adottságok eredményeként az őskőkor legkorábbi szakaszaitól sűrűn és folyamatosan települt vidék feltárása még nagy adóssága a kutatásnak. A nehezen hozzáférhető helyen (és nyelven) publikált vagy közöletlen régészeti eredmények Kelet-Európa benépesedésének sok kérdésére adhatnának választ.

A tanulmányút méltó befejezése: közreműködés Örményország leggazdagabb paleolit lelőhelyének ásatásán, ismerkedés nevezetes településekkel, emberekkel, búcsúzóul tisztelgés Szatani Daron.

Gábori Miklós saját, szép felvételeivel illusztrált könyve a legmagasabb szintű ismeretterjesztés. A nagyszabású, térben az Ala Tautól az Ararátig, időben az őskőkortól napjainkig terjedő vállalkozáshoz méltóan közvetíti a régész házaspár útjának eszmei eredményét: a látás, a megismerés élményét.

A régészeknek pedig, ha nem is helyettesíti a szakirodalmat, áttekinthető vázlatot ad a bejárt országok múltjáról.

T. Dobosi Viola

KÁKOSY LÁSZLÓ: EGYIPTOMI ÉS ANTIK CSILLAGHIT. (Apolló Könyvtár 9.) Akadémiai Kiadó. Budapest 1978. 347 lap, 24 tábla. Lovas Miklós utószavával.

Több mint másfél évszázaddal ezelőtt (1821) fűrészelték ki és szállították Párizsba a dendarai zodiákust, amely már felfedezését követően (1798) felkeltette a tudományos

világ érdeklődését. Az egyiptomi asztronómia és asztrológia eredményeinek vizsgálata azonban csak a források teljes feltárása során kezdődhetett meg. Hosszú időn keresztül a kutatás elsősorban azokra a szövegekre támaszkodhatott, amelyek az e téren is úttörő munkát végző H. Brugsch Thesaurus-ában (1883—91) szerepeltek. Az első, tudományos igénnyel készült átfogó publikációra 1960-ig kellett várni (O. Neugebauer—R. Parker: Egyptian Astronomical Texts I—III. London). Részben ezzel magyarázható az egyiptomi csillaghit összefoglaló értékelésének hiánya. Ugyanakkor megnehezíti a kutatást az a tény is, hogy az ábrázolásokat nem kísérik részletes leírások, és az egyetlen összefüggően fennmaradt kommentár is több mint ezer évvel a leírás tárgyát képező jelenet keletkezése után íródott (Pap. Carlsberg No I). Könyve megírásánál tehát a Szerző is elsősorban ezekre a töredékes, gyakran homályos értelmű szövegekre és ábrázolásokra támaszkodhatott az antik auktorok leírásai mellett, amelyek gyakran csak szűkszavú utalásokban érintik a téma egyiptomi vonatkozásait.

A dendarai zodiákus, amely a circumpoláris csillagok, az állatöv képei, a dekánok és a bolygók részletes ábrázolását tartalmazza, csak kiindulópontként szolgálhat, mivel, keletkezésének idejénél fogva, nemcsak az egyiptomi, hanem a mezopotámiai és alexandriai tudomány szintézisének is tekinthető. Ugyanakkor illusztrálja azt a világképet, amely az asztrális jelenségeket mitológiai háttérhez köti Egyiptomban is. Ez a kapcsolat a legrégibb időktől kezdődően az ábrázolások és epikus források mellett a világegyetem kicsinyített másainak tekintett templomokban is felfedezhető. Ennek ellenére, ma sem lehet egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy milyennek képzelték az egyiptomiak a világegyetemet. Csak a legújabb kutatások (W. Westendorf) során vált ismertté, hogy az eget lejtőnek tekintették, amelyen a nap megállás nélkül haladt felülről lefelé. A Föld alakjának egyiptomi értelmezése máig vitatott probléma. A Diogenés Laertiosnál a kozmosz gömb alakjára vonatkozó egyiptomi hagyománnyal kapcsolatban a Szerző több olyan ábrázolást ismertet, amelyek ezt az elképzelést látszanak alátámasztani. Ezek közül a legközvetlenebb utalást a Metropolitan Museumban őrzött koporsó tartalmazza (5. kép), ahol a korong alakú Földet egy *ka*-gesztusban megörökített különleges lény tartja (i.e. 4. sz.). A korong, amely a Szerző szerint lehet a gömb síkra vetített ábrázolása, régebbi egyiptomi ábrázolásokon is előfordul. Legkifejezőbb Honsu-mes papirusza, ahol a «Föld kapálása» jelenetben a korong fölött a «naphegy» látható a felkelő napkoronggal. Szemben a lenyugvó (?) nap képe, kétoldalt pedig a Délt és az Északot megszemélyesítő istennők, akik egy edényből vizet öntenek a korongra (A. Piankoff—N. Rambova: Myth. Papyri. New York 1957. fig. 62). A jelenet egy másik papiruszon is szerepel (i. m. fig. 59). Talán ez a hagyomány tükröződik a Nagy Sándor regény egyik leírásában, ahol az ég felé röpített hős letekintve kígyót lát, amely egy szérűt fog körbe. Az őt vivő griffmadár magyarázata szerint a szérű a Föld, a kígyó pedig a tenger (Kákosy, 178. o.). A Föld korong alakja tehát valószínűleg egyiptomi hagyományon alapszik a későkori koporsó ábrázolásánál is.

Az asztrális jelenetek mitikus háttere a gyakorlati megfigyeléseken nyugvó eredmények megismerését is gyakran megnehezíti. A Nagada II periódusból származó palettán a csillagok tehénfej társaságában láthatók, ami a későbbi Égi Tehén mítosz ősi eredetére utal. Ugyanakkor Dzset fáraó emlékén (I. din.) az eget kiterjesztett szárnyak jelképezik, a héliopolisi teremtés-mítoszban pedig a négykézlábra ereszkedő Nut istennővel azonosítják. Még nehezebb a gyakorlati eredmények felmérése azokban az esetekben, amikor vallási okokból elhallgatják ezeket, vagy csak homályos célzásokkal utalnak rájuk. Az I. Séthi korából származó ábrázolásokon öt bolygó szerepel, ötszáz évvel későbbi thébai sírokban csupán négy. A Séth alakjával kapcsolatba hozott Marsot a későkori forrsok az istenségnek az Osiris-mítoszban játszott negatív szerepe miatt mellőzték, sőt megcsonkítva ábrázolták a séthi vonásokat tartalmazó Merkúr alakját is. A könyvnek a dekánok történetével foglalkozó részei szolgálnak legszemléletesebb példával a gyakorlati cél és a vallási tartalom összefonódására. Az ó- és főleg a középbirodalom alatt elsősorban időjelző funkciót betöltő csillagok az újbirodalom idején istenségekké válnak. A XXII. dinasztiától kezdődően ábrázolásuk is változik és démoni aspektusuk még jelentősebbé teszi szerepüket a túlvilághitben. Szinte valamennyi későkori templom ábrázolásai között megtalálhatók hagyományos és új formájukban, az alakjaikkal díszített amulettek nagy száma pedig a későkori vallási elképzelésekben betöltött fontos funkciójukról tanúskodik. A hermetikus irodalomban a bolygókkal és az állatöv jegyeivel is társítják őket és hatalmukra jellemző, hogy egyes elképzelések szerint az emberi sors alakulására is hatással voltak (Firmicus Maternus). A dekánokkal szemben a Sóthis-csillag gyakorlati jelentősége, vallási aspektusának hangsúlyozása mellett, Egyiptom egész története során megmaradt. Héliakus felkelése az áradás és másodlagosan az év kezdetét jelezte már azon az I. din. kori elefántcsont táblácskán is, ahol a Sóthis-tehén, az «áradás úrnője» az év

hieroglifájával látható. Megjelenésének tehát sorsdöntő szerepe volt az egyiptomiak életében. Ez a korai emlék is szerepel azok között a források között, amelyeket a Szerző idéz annak, a szakirodalomban általánosan elterjedt nézetnek a cáfolatára, mely szerint Egyiptomban asztrológiáról csak a hellenisztikus kortól kezdődően beszélhetünk. Kapcsolatba hozza a Mezopotámiában az asztrológia jelölésére alkalmazott «ég írása» kifejezést egy középbirodalmi szöveggel (Coffin Texts II 147), mely szerint a circumpoláris csillagok a Nap (Ḫeper) «évkönyveinek» készítői. A III. Thotmes szíriai hadjáratát elbeszélő szövegben szereplő meteorit szó isten determinatívumát azzal magyarázza, hogy az egyiptomiak annak becsapódásában isteni beavatkozást láttak. Közvetlenebb bizonyítéka ennek az elképzelésnek az ún. Izrael-stélének (i. e. 13. sz.) az az utalása, mely szerint a fáraó győzelmét a csillagok állása is jelezte. Az i. e. 14. század végén beköszöntött új Sóthis-periódus jelentősen hozzájárulhatott az asztrológia fejlődéséhez is, amelynek népszerűsödéséről elsősorban a XXII. dinasztiától kezdődően előforduló dekán-amulettek tanúskodnak. A Saḫmet-Bastet szobrocskák trónusait díszítő dekánok az istennő kettős karakterét képviselhették: oltalmazták az egyént, de ugyanakkor árthattak is neki.

A későkori hagyomány a perzsa hódítás előtti időkből csupán egy egyiptomi fáraót említ, aki asztrológiai kutatásokat folytatott. Bár Nechepso (Nechepsus) nevével egyetlen alkotás sem maradt fenn, figyelmet érdemel két forrás is, amelyek alátámasztják a Szerzőnek Nechepso történetiségéről vallott véleményét. Tanisból előkerült faltöredékeken (J. J. Clère, Kêmi 10, 1949, 3—27) dekánlista alatti szöveg három évszakra kivetítve a napok időtartamát jelöli az órák tört részeinek feltüntetésével (!), ami teljesen egyedülálló az egyiptomi irodalomban. Parkerrel szemben, aki a töredékeket a saisi korra datálja (EAT III. 44—48), Clère a szövegeket görög-római koriaknak tartja, de az i. e. 718—698 közötti időszakra, azaz Nechepso (Neko? Nakauba?) uralkodásának feltételezett korára teszi azt a periódust, amelyre vonatkoznak. Ugyancsak Tanisból kerültek elő egy vízióra maradványai a 12 hónap és a 36 dekán jelölésével (P. Montet, Kêmi 8, 1946, 35—38). A töredéken a Neko uralkodói név szerepel.

Az egyiptomi társadalmi berendezkedés és a vallási elképzelések egyaránt kizárták a predestinációt az emberi sors alakulásáról vallott felfogásban. A rendelkezésre álló forrásanyag részletes elemzésével Kákosy kíséreli meg először ennek a kérdésnek a tisztázását az asztrológia aspektusából. Az ún. hémerológiai papiruszok kivételével, amelyek a végzetszerűséget hangsúlyozzák, a csillaghitre vonatkozó szöveghelyek sem bizonyítják a determináltság jelenlétét a sorsfogalomban. Az említett papiruszok jelentősége ebből a szempontból azért nem döntő, mivel a kutatók egy része nem ismeri el asztrológiai jellegüket és csupán mitológiai eseményekre történő utalásokat lát bennük (S. Sauneron).

A csillagok és a túlvilághit kapcsolatának sokrétűségét bizonyítja, hogy egyes aspektusai a könyv szinte valamennyi fejezetében felbukkannak. Ellentétben a csillaghit többi területével, itt a források rendkívül nagy száma és változatossága teszi szinte áttekinthetetlenné az elképzelések rendszerét. A Piramisszövegek bőséges utalásai egy olyan túlvilághitről tanúskodnak, amelynek gyökerei az egyiptomi történelem legrégibb korszakáig nyúlnak vissza. Az elhunyt fáraó lelke csatlakozhat a circumpoláris («fáradtságot nem ismerő») csillagokhoz, egy négyes csillagcsoporthoz, sőt az Orionhoz is.Bár ez utóbbinak osirianus vonásai az óbirodalom idején kialakulhattak, a későbbiekben domináns Osiris túlvilághit a halottak birodalmát a föld alá helyezi. Szórványos utalásoktól eltekintve, a csillaghit újjáéledése az újbirodalom kezdeti időszakára tehető. Senenmut sírjában a Piramisszövegek átvétele mellett jelentős szerepet kapnak az asztrális ábrázolások (harmadik isteni Kilencség, bolygók, dekánok), I. Séthi az Orionhoz és Sóthishoz társul, II. Ramses önálló csillaggá válik halála után, IX. Ramses pedig az egész asztrális Kilencséggel azonosul sírjának ábrázolása szerint. Az újbirodalmi királysírokban látható ún. túlvilágkönyvek alapján a szakirodalom a soláris elképzelések előtérbe kerülését, Osiris túlvilági szerepének csökkenését hangsúlyozza. A Kákosy által idézett és elemzett források azonban kérdésessé teszik ennek az állításnak általános érvényét. A királysírok jelenetei ugyanis éppen az Osiris mítosz asztrális vonásainak hangsúlyozását célozzák. Orion Osiris alakjával társul, Sóthis hím- és nőnemű aspektusában is az Osirismítoszhoz kapcsolódik (Horus, Isis), Hórus jelenléte a bolygók esetében nyilvánvaló, Séth alakját pedig nemcsak a Göncölszekér (Meseḫtiu) idézi, hanem a bolygók is (Mars, Merkúr). VI. Ramses sírjában történik először kísérlet a soláris-osiriánus túlvilághit egyeztetésére (Éjszaka és Nappal Könyve, Föld Könyve stb.), s a csillaghit a Halottak Könyvében is megjelenik (101., 164., 180. fej.). Ez a kettősség még sokáig továbbél, a III. Átmeneti korban pedig a túlvilág a föld alól az égi szférába tevődik át. Bár nem tisztázható, hogy Psusennés eredetileg Merneptah részére készült koporsójának ábrázolásait

melyik uralkodó idején vésték fel, a fedél belső oldalán látható napbárka túlvilági utazása kétségkívül az égi szférákban zajlik, amint azt Kákosy értelmezi. Ugyancsak a túlvilág égi aspektusára utal az a XXI. din. kori papirusz (B. M. 10018), amelyen Osiris látható Nut istennővel. Testét csillagok borítják, mellette a következő szöveg olvasható: «... aki a Nyugat élén van, aki a Földet teremtette, a Túlvilágot (Duat) megalkotta, a nagy isten.» (Studia Aeg. III. 111sk.). Ugyanebből a korból származó papiruszokon és koporsók ábrázolásain a túlvilági mérleg mellett szereplő ún. «szülő téglát» (mshnt) a hagyománytól eltérően az ég hieroglifájával jelölik (Piankoff—Rambova: i. m. fig. 38; Pap. Louvre E 17401 stb.). Talán a psychostasia is égi szférában zajlott, legalábbis egyes elképzelések szerint. Egy kairói koporsón (CG 41021) négy asztrális istenség mellett a következő szöveg olvasható a halottról: «... nem találtatik ellene kifogás a mérlegen, igazszívű lesz és egyesül a ḫ3b3s-csillagokkal, Sóthis követőivel». Ennek az elképzelésnek tükröződését fedezi fel Kákosy a hibisi templom szerkezetében is (i. e. 5. sz.). A túlvilág uralkodója, Osiris nem a hagyományos templom alatti kriptában trónol, hanem fenn, a számára emelt kápolnában. Ha nem vált is általánossá ez a túlvilágkép a későkori egyiptomi vallásban, hatása világosan kimutatható. A perzsa hódítást követő mezopotámiai asztrológiai elképzelések viszonylag gyors befogadása nagyrészt annak tulajdonítható, hogy az asztrológiai érdeklődés széleskörű lehetett Egyiptomban is.

Az egyiptomi csillaghit történetének összefoglaló ismertetését akkor is régi hiányt pótló munkának kellene tekinteni, ha a Szerző az általa összegyűjtött és feldolgozott hatalmas forrásanyag birtokában csak azt kívánta volna bizonyítani, hogy az asztrológiai kutatások Egyiptomban nem a hellenisztikus időszakban kezdődnek, hanem az ország történetének legrégibb korszakáig nyúlnak vissza. Érveit az egyiptomi források is egyértelműen alátámasztják. Kákosy azonban nem elégedett meg ezeknek a szövegeknek és ábrázolásoknak értelmezésével és a témát nemcsak az egyiptológus szemszögéből vizsgálja. Szinte valamennyi kérdés tárgyalásánál idézi az antik auktorok leírásait, amelyeket ugyanolyan részletességgel és gonddal dolgoz fel, mint az egyiptomiakat. Szemléletes példája ennek a gazdag ismeretanyagnak az állatöv mítoszait feldolgozó rész (61—98. o.) és a későkori asztrológiával foglalkozó fejezetek, amelyek nemcsak alapos filológiai felkészültségről, hanem széleskörű asztronómiai tájékozottságról is tanúskodnak. Ennek köszönhető, hogy Kákosy újat tud nyújtani a késő-ókori csillaghit értékelésében is, kimutatva az egyiptomi előzményeket annak számos területén.

NAGY ISTVÁN

PROGRESSIVE TRADITIONEN DER ORIENTALISTIK AN DER UNIVERSITÄT LEIPZIG. Red. *K. MYLIUS* und *M. MÜLLER*. [Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität zu Leipzig. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe 28. Jahrgang (1979) Heft 1.] Leipzig 1979.

A lipcsei Karl-Marx-Universität, Sektion Afrika und Nahostwissenschaften munkatársai a nagymúltú egyetem orientalista tanszékeinek történetét nyújtják át a jelen kötetben. Azok a tudományszakok kerültek bemutatásra, amelyek a mai egyetemen is képviselve vannak. Klaus Mylius az általános bevezetőn kívül az indológia történetének, Günther Lewin a sinológia, Manfred Taube a tibetológia és mongolisztika, Manfred Müller az ékírástudományok, Holger Preissler az arabisztika, Heidi Stein a turkológia, Elke Blumenthal az egyiptológia és Sigmund Brauner az afrikanisztika múltjának szentelt tanulmányt.

A szerzők az egyes tudományszakok történetét az 1945-öt megelőző korszak felvázolására korlátozták, mivel ez egy olyan dátum, amely egy időszak végleges lezárását, ugyanakkor egy merőben új korszak kezdetét jelenti.

Elég a kötetet végiglapozni, és azonnal szembetűnő, hogy a tanulmányíróknak hálás feladat jutott. Lipcse a világ egyik legismertebb orientalisztikai központja volt, az egyetem Németország legrégibb felsőoktatási intézményeinek egyike, tanárai aktívan résztvettek a Deutsche Morgenländische Gesellschaft alapításában, számos nagyhírű folyóirat és kiadványsorozat látott itt napvilágot: Asia Major, Assyriologische Bibliothek, Beiträge zur Assyriologie und vergleichenden Semitistik, Islamica, Leipziger Semitistischen Studien, Zeitschrift für Assyriologie, Zeitschrift für ägyptische Sprache. Igen élénk kiadói tevékenység folyt a városban, és gazdag gyűjteményt őriz az Ägyptische Museum.

A lipcsei sinológia első professzora Hans Conon von der Gabelentz (1840—1893) a kelet-ázsiai nyelvek tanára volt 1878-tól, és a kínai mellett a japán és mandzsu nyelvet tanította. Chinesische Grammatik c. munkája (1881) mindmáig használt kézikönyv.

Utódja, megszakításokkal, August Conrady (1864—1925) valóságos sinológiai iskolát teremtett. Legismertebb tanítványa Eduard Erkes (1891—1958) a polgári humanizmustól a marxizmusig jutott. Társadalomtörténeti munkáiban a történelmi materializmus elméletét alkalmazta, és kezdettől fogva rokonszenvezett a kínai munkásmozgalommal. Halála betöltetlen űrt hagyott hátra. A sinológiai és a belső-ázsiai tanulmányok pótolhatatlan vesztesége a Gabelentz-család poschwitzi kastélyának elpusztulása a II. világháborúban, ugyanis itt a XIX. század első évtizedei óta rendkívül értékes könyvtár létesült, ahol a korszak valamennyi szaktekintélye, köztük Reguly Antal is, megfordult.

A tibetológiai, mongolisztikai, buddhológiai kutatások szorosan összefüggtek az indológiával és a sinológiával. Így nem csoda, hogy von Gabelentz a mongolisztikai, F. Weller a buddhológiai műveivel nagymértékben járult hozzá a tudományág fejlődéséhez. 1925-től Erich Haenisch (1880—1966) volt a kelet-ázsiai nyelvek tanára, és különösen a «Mongolok titkos története» és a modern mongol nyelv vizsgálatával tette híressé nevét.

Az indológia története bővelkedik kimagasló egyéniségekben. A szanszkrit nyelv oktatása még az 1830-as években kezdődött, 1841-ben vetődött fel az önálló indológiai tanszék felállításának gondolata, amelyet 1848-ban Hermann Brockhaus (1806—1877), Ch. Lassen tanítványa, a zeneszerző R. Wagner sógora, foglalt el. Munkásságának jelentős része a szanszkrit szövegkiadás (Prabodhacandrodaya, Kathāsaritsāgara) területére esett. Útmutató a devanāgarī írás tudományos átírására kidolgozott rendszere. Brockhaus rendkívüli szervező volt, hallgatóinak száma egyidőben meghaladta a 40-et. Tanítványai közül E. Windisch és F. Max Müller, valamint az iranista Spiegel világhírű tudósok lettek. 1872-ben az egyetem rektora volt és a Deutsche Morgenländische Gesellschaft egyik alapítója. 1852—65 között annak folyóiratát szerkesztette. Utódja, tanítványa, Ernst Windisch (1844—1918), a lipcsei indológia talán legkimagaslóbb alakja, aki az indológia mellett az iranisztikában és a keltológiában is nagy hírnevet szerzett. 1919—1937 Johannes Hertel (1872—1955) a tanszék vezetője, aki a mesekutatás felülmúlhatatlan mestere volt. Utódja Friedrich Weller (1889—) a buddhológia nagynevű kutatója.

Az ékírástudományok terén Lipcse jelentősége aligha mérhető fel teljes nagyságában. 1875—1935 között olyan kiválóságok működtek itt mint Friedrich Delitsch (1850—1922), Heinrich Zimmern (1862—1931), F. H. Weissbach, a hettitológus Johannes Friedrich (1893—1972), a zseniális Benno Landsberger (1890—1968), a jogtörténész Paul Poschaker (1879—1951). Sajnos ennek a tudományszaknak a nácizmus, majd a háborús pusztítások véget vetettek.

Az arabisztika főleg két hosszúéletű professzor nevéhez kötődik. Heinrich Fleischer (1801—1888) és August Fischer (1865—1949) idejében Lipcse az arabisták Mekkája volt, ahol olyan nagyságuk tanultak mint Goldziher Ignácz, K. P. Caspari, H. Thorbecke, A. Müller, E. Sachau, M. Hartmann.

A turkológia a XIX. század folyamán az arabisztika árnyékában fejlődött. 1904-től folyamatosan alkalmaztak török lektort. 1918—1922 között R. Hartmann mint rendkívüli tanár tevékenykedett.

Az egyiptológia ismert tudósa Georg Ebers (1837—1898), az oktatásban szerzett érdemeket. Georg Steindorff (1861—1951) a lipcsei Ägyptisches Museum fejlesztésében, az Egyiptomban végzett ásatásaiban és kutatásaiban maradandót alkotott. A II. világháború idején jórészt Siegfried Morenznek köszönhető a múzeum anyagának megmentése.

Az afrikanisztikai studiumok művelői Hans Stumme (1864—1936) és August Klingenheben (1886—1967) széleskörű nyelvismereteikkel tűnnek ki.

A kötetet gazdag és jól megválogatott képanyag egészíti ki.

A tanulmányok megjelentetését nagy örömmel üdvözöljük, mert belőlük az eddiginél jobban megismerhetjük a lipcsei orientalisztika haladó hagyományait. A múlt nagyszerű eredményei követendő példaként állnak a ma szakembere előtt, a tudománytörténetből levonható tanulságok hatékonyan segítenek a jövőre vonatkozó tudományszervezési prognosztikák helyes megalkotásában.

WOJTILLA GYULA

WOLFGANG HERRMANN: DIE HISTORIEN DES COELIUS ANTIPATER. Meisenheim a. Gl. 1979, 223 l. (Beiträge zur klass. Philologie, 104.)

Bár L. Coelius Antipater — *certus Romanae historiae auctor* (Val. Max. I 7,6) — jó ideje a történeti monográfia meghonosítójaként él a római irodalomtörténet kutatóinak tudatában, töredékeivel mindeddig mégsem foglalkozott behatóbban senki. Már csak

ezért is örömmel üdvözöltük W. Herrmannak Clemens Zintzen kezdeményezte vállalkozását, a teljes Coelius-anyag tervszerű feldolgozását. A kölni disszertációból kinőtt monográfia tulajdonképpen két részből áll: a Peter-corpus (HRR I²) anyagánál három tétellel gazdagabb és új rendbe sorolt fragmentum-gyűjtemény (17—44. l.) után következik a derekas rész, a római történetíró teljesítményét magyarázó, előadásának sajátosságait megvilágítani hivatott kommentár (45—207. l.). A szerző eleve nem pályázott arra, hogy «az authentikus szövegnek mintegy pótlásául a kevés (mindössze 63) töredéket modern tudományossággal vagy éppen spekulációkkal újból elfedje» (9: mit moderner Gelehrsamkeit oder gar Spekulation erneut zu verdecken), és ez így rendben is volna. Kérdésünk csak az, hogy H. eleget tett-e a modern tudományosság kívánalmainak.

A töredékek átszámozásának jogosultságát nem vitatjuk, ha így előbbre jutunk. Kár, hogy a régi (Peter-féle) és az új számokra (ill. töredékekre) való kölcsönös hivatkozások itt-ott összekeveredtek, mint pl. a 175. lapon: «Fr. 34 (= 29 Peter = Cic. de div. I 24, 48).» Ezzel szemben a 154. lapon mást találunk: «Coel. Fr. 34 (= 29 P.) geht auf eine Darstellung bei Liv. XXVII 27, 11—14 zurück» *(sic!)*. Helyesen azonban így volna: «Fr. 40 (= 34 P.)». (Ebben van szó Hannibalnak alább még tárgyalandó álmáról.) De a kavarodásnak még nincs vége: a 182. lapon «Fr. 40 (= 43 P.)» díszeleg, a névmutató (222. l.) szerint pedig az álomban szereplő Iuno Laciniát a 173. lapon kellene keresnünk. Valójában a 175. lapon találjuk, az utalások általában két lappal el vannak tolódva, ami nem könnyíti meg a tájékozódást és az ellenőrzést. Tekintettel R. Merkelbach és Cl. Zintzen kiadványsorozatának rangjára, bosszankodással vesszük tudomásul a sajtóhibák bántó gyakoriságát még az igényes fragmentum-gyűjteményben is, a görög szövegrészletekről nem is beszélve. Az már viszont nem technikai hiba, ha a szerző — Nagy Sándor tyrosi álomlátásának aristandrosi értelmezésével (Arr. II 18,1) kapcsolatban — az álomfejtő Aristandrost Arrianos «egykorú forrásai» közt említi (74,1. j.); ha a 167. lapon a «*de viribus illustribus*» auktorát idézi, vagy ha kétszer is (169. és 171. l.) *Hannibalt* járatja meg a Metaurus mentén (Hasdrubal helyett, eltévedvén a bonyolult liviusi mondatban: XXVII 47,6—).

De térjünk inkább a lényegre! Nem vitás, hogy Coelius megérdemelne egy monográfiát. Elvégre ő honosította meg a történeti monográfia műfaját Rómában, amihez «a legközelebbi példát Nagy Sándor hadjáratairól írott hellenisztikus monográfiák szolgáltatták». (A Rosenberg, Einleitung und Quellenkunde, 168.) A hannibali háború monográfiájában «szükségképpen Hannibalnak kellett az uralkodó személyiségnek lennie — Nagy Sándor analógiájára» (uo.). Ilyen egyszerű azért mégsem volt a helyzet, mert uralkodó személyiség Rómában is akadt. A Coelius-fragmentumokat mi sem akarjuk spekulációkkal elfedni, de megkérdezzük, hogy ezekben a töredékekben — akár Hanniballal, akár Scipióval kapcsolatban — nem tapinthatjuk-e ki a Nagy Sándor-vulgata nyomait. Scipio többé-kevésbé ismert «alexandrosi» vonásaira itt szükségtelen kitérnünk, de vannak bizonyos részletek a Hannibalra vonatkozó fejezetekben is, amelyeket eddig figyelmen kívül hagytak. Az ominózus 40. (= 34 P.) töredékben (Cic., De div. I 24,48) pl. Coelius Hannibal álmát adja elő: «Mikor Hannibal Iuno Lacinia szentélyéből egy arany oszlopot el akart vinni, de nem tudta, hogy tömör-e, vagy csak kívülről van bearanyozva, ezért megfúratta . . . Álmában Iuno megfenyegette, hogy ha elviteti, gondja lesz rá, hogy az ép szeme látását is elveszítse. Az okos Hannibal ügyelt az intésre és a kivésett aranyból formált tehénszobrot *(buculam)* az oszlop tetejére állíttatta.» H. kommentárja (176) minden lehetőre kiterjed («a megvakulás Hannibal katonai pályafutásának végét jelentette volna» stb.), csak arra nem, hogy holmi arany oszlop(ok) vagy szobrok megfúratása a hős hódításainak végpontján a Nagy Sándor-hagyomány állandó motívuma. (Vö. Ps.-Kall. III 27; hasonlóképpen az Aristotelés-levélben, c. 35, l. ehhez H. van Thiel jegyzetét az «L»-kézirat kiadásában, 237. l.)

Vagy a 18. töredék (18 P. = Liv. XXI 47,4) magyarázata gyanánt közönséges parafrázist kapunk a Po vizébe állított elefántokról, amelyek állítólag a folyó sodrását csökkentették (104 sk. l.); ehhez H. mindössze annyit jegyez meg, hogy Livius a «csodálatos átkelés» leírásának nem adott hitelt. Rosenberg id. bevezetésében (169) is csak azt olvassuk, hogy Polybios (III 66) «mit sem tud erről az oktalanságról» (Unsinn); Coelius itt valamilyen annalista-változattal «rontotta el» Silénost (vö. U. Kahrstedt, Gesch. der Karth. III 151). Ha az Alexandros-hagyományban körülnézünk, a legkalandosabb átkelési leírást a Tigrissel kapcsolatban (Diod. XVII 55,3) találjuk; ugyanezt Curtius Rufus (IV 9,16 skk.) még «drámaibbá» fokozta. Az «oktalanság» utókorának dokumentumai közül figyelmet érdemel Lucanus Rubico-jelenete (Phars. I 220 sk.), amelyben Caesar átkelő csapatait csak lovak támogatják. Elefántok és lovak együtt szerepelnek Diodórosnak egy későbbi részletében (XVIII 35,1), a Perdikkasnak tulajdonított «stratégéma» leírásában. (Ugyanezzel a hadművelettel kapcsolatban említi Polyainos IV 19 Ptolemaios

«porverési» stratégémáját, Hannibal calesi «Ochsenlist»-jének közeli párhuzamát, amely megint csak a regényes Nagy Sándor-hagyományban gyökerezik.)

A Nagy Sándor-vulgatának a római historiográfiában is észlelhető nyomait azonban nem itt szándékozunk ismertetni.* Csak annyit, hogy Hannibal első álmától (Fr. 12 = 11 P. = Cic. div. I 24,49) a Scipio afrikai átkelését kísérő «tragikus» viharjelenetig (Fr. 46 = 40 P. = Liv. XXIX 27,13 skk.) tucatnyi olyan motívumot, helyzetet stb. sikerült találnunk, amelyeknek a regényes Alexandros-hagyományból való származása vitathatatlan. Minderről H. könyvében semmit sem olvasunk. Bizonyos részleteket «a drámaiságra irányuló történetírás világos példáiként» aposztrofál ugyan (209), ezzel azonban vajmi keveset mond. De függetlenül holmi soha nem hallott újdonságoktól, H. az ismert anyagot is szolídabban, spekulációktól tartózkodva is ötletesebben, elmélyültebben tárgyalhatta volna. Műve ebben a formában legfeljebb előmunkálatnak tekinthető, amely továbbra is fennálló tartozásunk törlesztésének — a Coelius Antipater-monográfia megírásának — kívánatos és fontos voltára figyelmeztet bennünket.

BORZSÁK ISTVÁN

WOLFGANG HERING: DIE DIALEKTIK VON INHALT UND FORM BEI HORAZ. Satiren Buch I und Epistula ad Pisones. Berlin 1979, 87 l.

Az «egysíkú» szerkesztésnek mindenáron keresett kimutatása mindeddig nem vezetett elfogadható eredményre, — állapította meg Friedrich Klingner 1936-ban, amikor Horatiusnak a Pisókhoz írott levelét a lipcsei szász akadémia közleményeiben — minden kalandos előzmény vagy erőszakos konstrukció mellőzésével, elsősorban J. Vahlen és R. Heinze nyomán — a maga módján interpretálta (Berichte über die Verhandl. der Sächs. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 88,3,5. l). Ugyanitt jegyezte meg az Ars poetica «egysíkú szerkezetének» követelményével kapcsolatban, hogy az akárhányszor nem is alkalmazható az augustusi kor költői alkotásaira. Klingner fenntartásai érvényesek a sermo-költészetre általában, tehát a szatírák első könyvére is, amelyben — és mellesleg az Ars poeticában — most W. Hering, a nálunk is jól ismert rostocki latinista «a tartalom és forma dialektikáját» próbálja tisztázni. Az általános érdekű téma messze túlmutat Horatius szatiraköltészetén.

H. feltételezi, hogy olvasói ismerik a Horatius-szakirodalmat, éppen ezért a jegyzet-apparátust majdnem teljesen mellőzi, hogy a jelzett tizenegy *sermo* tartalmának és formájának kölcsönös összefüggéseit lehetőleg minden ballaszttól mentesen vizsgálhassa: bátor, mindenesetre dicsérendő vállalkozás. Nem kevesebbet óhajt bizonyítani, mint azt, hogy Horatiusnak a szerkesztés kérdéseiben *egységes* művészi elgondolás (72: ein einheitlicher Kunstwille) lebegett a szeme előtt. Fájlalja, hogy interpretációival a költeményeknek nem a teljes tartalmi gazdagságát ragadta meg, mindenesetre jó csokorra való szövegmegfigyeléseket ajánlhat figyelmünkbe, amelyek közül egy és más persze «a szerző féktelen fantáziájának a rovására írandó», vagyis nem egyéb, mint «képzelődés terméke» (ein Produkt der Einbildung: uo.). Szívesen fogadjuk, hogy a szatírák (és általában: a sermók!) *formája* nem a *formátlanság* (az előzmények közül H. nem említi a hírhedt «*ars sine arte*»-jelszót), hanem «szigorú tervezésre irányuló művészi szándék kifejezése» (72). Most már csak lássuk, hogy ehhez a manapság többé-kevésbé magától értetődő megállapításhoz H. vállalkozásának jóvoltából mennyi és miféle többlet járul!

Kényelmes fogódzót ígér H. «Általánosításainak» (72: Verallgemeinerungen) 3. pontja, ahol a művészi formának «valamennyi szatírában közös elemeként» — irodalmi műalkotástól elvárható «általános követelményként» — a «szilárd középpont» (feste Mitte) is szerepel, oly módon, hogy «a két költemény-fél mind egymással, mind a középpel (centrummal) harmonikus viszonyban» állana. Ha ennek alaposabban utánanézünk, a szatírák I. könyvének «szilárd középpontjai» a következőképpen festenek:

1,61 *falsus cupido* (vö. 38. l.),
2,64—71 (33. l.: «64—67 || 68—71» — közelebbi utalás nélkül; a szatíra első felének középpontja a 47. sor, vagyis a szóbanforgó hölgyek *classis secunda*-ja volna),
3,68—75 (16. l.; magyarázat nélkül; lehetséges),
4 (? vö. 56. l.: «die Mitte des zentralen Teiles . . . fällt *etwa* in V. 119 . . .»),
5,51b—54a (vö. 25. l.; mi is kérdezzük, hogy alakul itt a «közép»),

* L. fentebb (58 skk. l.): A Nagy Sándor-vulgata és Livius. — Recenziónk utalásai időközben önálló tanulmánnyá fejlődtek, vö. *V. Rutz:* Alexanders Tigris-Übergang bei Curt. Ruf. Würzb. Jahrb. (1981) 177 skk.

6,65—67 (vö. 44. l.: «valódi átmenet-funkcióval» kellene bírnia),
7,18a/b (azaz: *muneribus missis: Bruto praetore tenente;* vö. 61. l.: «Zäsur, Gedankenstrich» — vagyis «szilárd középpont»?),
8,25b—26a (vagyis: . . . *fecerat horrendas adspectu. Scalpere terram,* vö. 64. l.: «Übergangsvers» — vagyis «szilárd középpont»?),
9,38—41 (20. l.: «interludium», vagyis megint csak nem «szilárd középpont»),
10,50—92 (vö. 70. l. a 71. sorhoz: *saepe caput scaberet* . . .: «Übergangsvers: Lucilius/zeitgenössische Dichtung»).

Egy szóval sem tagadjuk, hogy klasszikus műalkotástól «általános követelményként» elvárhatunk valamiféle «szilárd középpontot», de ezt a követelményt abszolutizálni túlzás volna. H. fölöttébb ritkán szereplő lapalji jegyzeteiben (10; talán nem egészen véletlenül elsőnek!) ott találjuk Kurt Witte nevét, azét, aki Klingner szerint (i. h., 2. j.) «felkutatta azokat a közeli vagy távoli gondolati vagy szó-kapcsolatokat . . ., amelyekből Horatius szövevényes költői műve kiformálódott» (wonach Horaz sein verschlungenes Werk gebildet hätte). Ilyesmi csakugyan *volt,* és ezt nemcsak Klingner tartotta számon: ugyanitt hivatkozott pl. Vergilius első eklogájának «gondolati középpontjára» (41 skk. *praesentis . . . cognoscere divos; hic illum vidi iuvenem . . .;* ugyanerre jutott a más szempontból vizsgálódó Fr. Altheim is emlékezetes interpretációjában: Röm. Rel.-gesch. III 40: «der Gott ist gleichsam die Mitte dieser Ekloge»), de azt is hozzáfűzte, hogy szerinte Witte «túl messzire kalandozott és annyi mindent összehordott, hogy végül is túl keveset sikerült bizonyítania.» Ami a számszerű arányok túlzott keresgélését stb. illeti, két hasonlóan merész próbálkozásra utalunk: G. Luck, Untersuchungen zur Textgeschichte Ovids (Heidelberg 1969; vö. Ant. Tan. 17 [1970] 107); H. Hierche, Les épodes d'Horace. Art et signification (Bruxelles 1974; vö. uo. 25. [1978] 120). Biztos viszont, hogy pl. a 270 soros Augustus-levélnek pontosan a közepén (126—138) van a vatesi «szent őrültség» hinusza, mint ahogy ezt már *R. Heinze* (Komm.) megállapította; vö. Ant. Tan. 26 (1979) 54.

Vessünk azonban egy pillantást Horatius ódáinak gyűjteményére is! Amennyire biztos, hogy a Kleopatra-ódának pontosan a közepén (C. I 37,16) ott találjuk *Caesar* nevét, az *Exegi monumentum* . . .-ban pedig a *Capitolium* említését, és hogy ez nem véletlen, annyira nem húzhatjuk rá ezt a «követelményt» a négy könyv valamennyi ódájára. Kétségtelen, hogy vannak költemények, amelyeknek a tengelyében elhelyezett nevek, gnómák stb. nyilvánvalóan szándékoltak és segítenek az illető darab értelmezésében (így pl. C. I 17,13 skk. *di me tuentur . . .;* 26,5 sk. *unice securus;* II 3,14 *flores amoenae ferre iube rosae;* III 1,25 *desiderantem quod satis est . . .;* 4,37 skk. *vos Caesarem altum . . . Pierio recreatis antro;* IV 4,37 skk. *quid debeas, o Roma, Neronibus . . .*), ez azonban a corpus *egészén* belül legfeljebb a költemények *egyharmadában* tapintható ki. Vagy a szatírák *második* könyvében, a *regina satirarum* fordulópontján (II 6,59 *perditur haec inter misero lux non sine votis: o rus . . .*) félreismerhetetlen a művészien kiszámított átmenet a második (falusi) félhez: mégsem konstruálhatunk «szilárd középpontot» a többi szatírában is ott, ahol nincsen.

Kérdezhetnők persze azt is, hogy a szerző miért csak a szatírák első könyvét és utólagos ráadásként még az Ars poeticát tárgyalta? (Az utóbbi «centruma» pontosan a 234. sorral kezdődő előírás volna: *non ego inornata . . . nomina solum satirorum scriptor amabo,* a 83. lapon.) Ha már efféle «törvényszerűségeket» nyomozunk, akkor módszertanilag mégis csak megnyugtatóbb volna kiterjeszteni megfigyeléseinket az *egész* oeuvre-re. Az eredmény persze akkor is *ugyanaz* volna. De még a szatírák első könyvének tárgyalása közben is joggal támadnak kételyeink: igényelhetjük-e (vagy éppenséggel «igazoltnak» tekinthetjük-e) pl. a *biztosan* korai I 7. szatírában és a következő — *biztosan* későbbi — 8.-ban *ugyanazt* a «művészi szándékot», *ugyanazt* a technikát, *ugyanazokat* a finomságokat?

Összegezve: Hering vállalkozása igényes *kísérlet* maradt, amelynek eredményei közül néhány találó részletmegfigyelés biztosan be fog szivárogni a Horatius-kommentárokba. Túl szép volna, ha a tudós szerző *óhaját* (10. l.: «es kann freilich nur *eine* Lösung des Problems geben, und diese muss in dem Sinne plausibel sein, als die erwiesene Form die vom Dichter gewollte . . . Gestaltung eines Inhaltes darstellt») a könyv elolvastával teljesültnek mondhatnók. Sajnos, nem mondhatjuk annak, és a recenzens nem titkolhatja el fenntartásait. *Amicus Plato, sed magis amica veritas.*

Borzsák István

HÍREK

AVICENNA KONFERENCIA AZ NDK-BAN

(Halle 1980. II. 25—26)

Ibn Sīnā, latinos nevén Avicenna, 980-ban született Buchara környékén egy kis faluban. Bucharában kezdte tanulmányait, s már fiatalon nagy tekintélyre tett szert széleskörű és alapos tudásával. Szorgalma és kivételes tehetsége révén neki sikerült elsőként Aristotelés filozófiájának a keretein belül úgy függetlenednie az «első tanítótól», hogy megalkotta az arisztotelizmusnak azt a változatát, amelyet a «keleti filozófia» név alatt ismerünk ma, s amely az európai filozófiai közgondolkozást is évszázadokon keresztül befolyásolta. Ugyanakkor a korábbi görög, és az erre épülő korabeli keleti orvostudományi munkákból kiindulva megírta a Kánon című híres könyvét. Ebben a művében foglalta össze a gyógyítással kapcsolatos nézeteit olyan sikeresen, hogy az az elkövetkező ötszáz évben a legfőbb orvostudományi kézikönyvnek számított Keleten és Nyugaton egyaránt.

Avicenna tehát Közép-Ázsiának arról a területéről származik, amelyik ma a Szovjetunióhoz tartozik. A Szovjetunió Kommunista Pártja és a szovjet kormány közös határozatot hozott arról, hogy e nagy tudós születésének ezeréves évfordulóját a lehető legszélesebb társadalmi alapokon kell megünnepelni. Ennek a mozgalomnak a keretében fölkérte a Szovjetunió Tudományos Akadémiája azokat a szocialista országokat, ahol számottevő orientalisztika van, hogy ők is emlékezzenek meg az Avicenna-évfordulóról, s így rendezvényeikkel kapcsolódjanak a Szovjetunióban folyó ünnepségsorozathoz. E rendezvénysorozat első tagja volt a halléi konferencia, német, szovjet és magyar kutatók részvételével.

A konferenciát a Halléi Egyetem Orientarchäologie nevű szekciója rendezte B. Brentjes professzor vezetésével, az előadások helye is ez az intézet volt. Az előadások száma tizenöt volt, s ezeket egy negyven főnyi hallgatóság ülte végig.

A helyi államigazgatási szervek és a párt képviselője üdvözlő beszéde után *B. Brentjes* nyitotta meg az előadások sorát. A *Zur geistigen Heimat Ibn Sinas* című előadásában kiemelte azt, hogy Avicenna olyan területen született, ami a kultúrák keresztútjának számított a maga idején. Beszélt arról, hogy ez hogyan tükröződött Ibn Sīnā neveltetésében, hogyan hatott rá egész életében. A továbbiakban megrajzolta politikai pályáját.

Másodikként tartotta meg előadását, a konferencia főreferátumát, H. Ley professzor, tudománytörténész. Az előadáson, *Die humanistische Gesinnung Avicennas*, erősen látszott, hogy szerzője nem tud arabul, s így a kutatások továbbvitelének lehetőségét magában rejtő forrástól, Ibn Sīnā műveinek olvasásától távol maradt. Az előadás jól ismert (s nem is mindig a tárgyhoz tartozó) közhelyek összefoglalása volt. Beszélt Ibn Sīnā korának történelmi hátteréről, életének színteréről, Buchara fekvéséről — kereskedelmi utak metszéspontjába esett, — Ibn Sīnā híres kortársának, Bīrūnīnak indiai útjairól, társadalomkritikájáról. Rámutatott, hogy Ibn Sīnā az újplatonikus filozófia híve volt, s al-Šahristānī az iszlám eretnekei között sorolta föl. (Ennek a megállapításnak van alapja, de ilyen formájában olyan erős, hogy már nem is igaz.) Legfontosabbnak azt tartotta, hogy Ibn Sīnā egyesítette a görög tudomány eredményeit azzal, amit az arabok tudtak. Ez elsősorban a gyógyszerészet terén hozott új eredményeket.

Harmadikként *Johannes Irmscher* beszélt *Ibn Sīnā und Byzanz* címmel Ibn Sīnā továbbélésének egy eddig nem kutatott területéről. Kiemelte azt, hogy az iszlám világa és Bizánc között sohasem húzódott válaszfal, így a bizánci népi irodalom számos keleti elemet tartalmaz. A keleti elemek legnagyobb mértékben épp Ibn Sīnā életével egy időben áramlottak be Bizáncba. Így nem meglepő, hogy arab műveket is lefordítottak görögre. Ezek sorába tartozik az a berlini kézirat, amelyik Ibn Sīnā egy urológiai traktátusát tartalmazza. A traktátus szövege eltér a Kánon megfelelő részének szövegétől.

Egyébként a bizánciak Ibn Sīnāt orvosként közvetlenül arabból, filozófusként a latin skolasztikán keresztül ismerték meg.

N. Negmatov, a Tadzsik Akadémia tagja Ibn Sīnā korszakáról beszélt. Régészeti kutatások alapján igyekezett bizonyítani, hogy a mai Szovjet-Közép-Ázsia Ibn Sīnā élete idején virágkorát élte. Föllendült a bányászat, a fémfeldolgozás, a mezőgazdaság fejlődését a kiterjedt csatornarendszer garantálta. E gazdasági föllendülés nyomán a lakóházakat is addig soha nem látott luxussal rendezték be. A területen uralkodó Sāmānidák — ahogy ezt al-Muqaddasi arab geográfus bizonyítja — udvarukat úgyszintén nagy fényűzéssel rendezték be, nagy könyvtárat hoztak létre, tudósokat tartottak, akik esti vitái jelentették az udvar fő szórakozását.

Gafur A. Asurov a keleti filozófia kutatásának módszertanáról szóló cikk szinopszisát olvastatta föl. Fő mondanivalója az volt, hogy a «keleti skolasztika», «keleti peripatétikus filozófia» kitételek sokban félrevezetőek, ezért kerülendők. (Ez egyébként a szovjet kutatók gyakran hangoztatott álláspontja.)

D. Serauky német kutató *Zur Stellung der Ismailija in der frühfeudalen Entwicklung des Jemen* című előadásának ürügyét az szolgáltatta, hogy Ibn Sīnā apja állítólag szimpatizált az iszmailita siitákkal, akiket házában is fogadott. Az előadás címében a szerző nem beszélt kevesebbet Ibn Sīnāról, mint magában az előadásban.

L. P. Smirnova Leningrádból röviden ismertette azt a munkát, amelyet *V. A. Livsic*cel közösen készített Ibn Sīnā perzsa nyelvű filozófiai terminusairól. A cikk egyik fő mondanivalója abban áll, hogy a perzsa nyelvű terminológia alapjaiban a középperzsa irodalomból dokumentálható szavakra megy vissza, s csak kis részben áll arab átvételekből.

M. D. Dinasojev Ibn Sīnā filozófiájának és tudományos munkásságának több aspektusát vizsgálta meg. Tárgyalta viszonyát a valláshoz, mégpedig a teremtéshez fűzött nézetei alapján. Arra az eredményre jutott, amelyre már 900 évvel ezelőtt al-Gazzali, de ez az előadó figyelmét elkerülte. Megállapította, hogy Ibn Sīnā Aristoteléshez közelebb állt, mint Platónhoz, de Aristotelést sem másolta szolgai módon. Sok újat hozott az orvostudomány terén, így például elsőnek írta le a cukorbajt.

Gotthard Strohmaier, a kilencedik előadó *Platonische Psychologie in allegorischer Verkleidung von Avicenna bis Dante* című előadásában nyomon követte a platóni lélektan fejlődését és változását Aristotelésen és Galénoson keresztül Ibn Sīnāig. Részletesen elemezte a Ḥajj ibn Jaqẓān-t, Ibn Sīnā allegorikus értekezését, s kimutatta, hogy az itt vázolt elmélet Dante Isteni Színjátékában bukkan újra föl, némileg változtatott formában. A két mű között azonban elgondolkoztató különbségek mutathatók ki. Ezekre a magyarázatot az előadó Ibn Ezra Ḥajj ibn Jaqẓān-átdolgozásának hébernyelvű szövegében találta meg.

Az üzbég *Hajrullajev* az arabok enciklopedikus munkásságáról beszélt, s e törekvésük magyarázatát részben a középkori tudomány gyöngeségében, részben az antik hagyományokat átmenteni szándékozó törekvésükben vélte fölfedezni.

E. Ehlers Ibn Sīnā szám-elméletéről beszélt. Szerinte Ibn Sīnā a számoknak ugyanolyan létet tulajdonított, mint az univerzáléknak, azaz a számok konkrétumokban léteztek, s szellemi tevékenységünk ezekből vonatkoztatja el őket.

Maróth Miklós, a Magyar Tudományos Akadémia képviseletében a *System der Wissenschaften bei Ibn Sīnā* cím alatt arról beszélt, hogy az aristotelési kezdetekből kiindulva hogyan építette föl Ibn Sīnā a tudományok rendszerét a bizonyíthatóság kritériumát szem előtt tartva, s ez a rendszer mennyiben idomult Proklosnak az Elementatio theologicában röviden előadott emanációs elméletéhez.

H. Preissler Lipcséből, *Vergleich zwischen Avicenna und Miskawaih* címen kifejtette, hogy Ibn Sīnā etikai tanítása nem gyakorolt különösebb hatást az utókorra, etikai nézetei helyett inkább Miskawaihi tanítását részesítették előnyben. Azoknak a későbbi filozófusoknak, akik Ibn Sīnā filozófiáját vagy folytatták, vagy továbbfejlesztették (így al-Gazzalinak, Nāṣiraddin al-Ṭūsīnak) erkölcstani kérdésekben Miskawaihi volt a forrásuk.

J. Dummer Avicenna és G. E. Lessing viszonyáról beszélt. Ez utóbbi az arabisztika születése idején élt. Aristotelés Poiétikája fordította érdeklődését Avicenna irányába, akit nemcsak latin fordításban, hanem arab eredetiben is olvasott.

Végezetül *S. Brentjes*, lipcsei tudománytörténész, valamint *J. Rockar*, gothai könyvtáros, ismertették a Lipcsei Marx Károly Egyetem, illetve a Gothai Könyvtár Avicenna-kéziratait.

B. Brentjes bevezető előadása kereteket adott Ibn Sīnā tanulmányozásához, s ezt követően az elhangzott tizenöt előadás ezeket a kereteket töltötte ki. Mindezektől függetlenül elhangzott egy tizenhatodik is a konferencia részvevőinek esti találkozásán. Ezen a találkozón *N. Negmatov* ismertette a Tadzsikisztánban folyó régészeti kutatások leg-

újabb és legfontosabb eredményeit. Ezek közül említést érdemel a *Litvinskij* által föltárt, eddig ismeretlen kora vaskori Vahi-kultúra, valamint *Negmatov* kutatása, melynek eredményeként a ptolemaiosi Alexandreia Eschatét a mai Leninabaddal, az arab geográfusok Khoğandájával azonosítja.

A konferencia érdeklődő részvevői a harmadik napon megtekinthették a híres gothai arab kéziratgyűjteményt.

MARÓTH MIKLÓS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. VI. 8. — Terjedelem: 12,95 (A/5) ív

82.9720 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

LATIN OKTATÁS

Banó István: Napjaink korszerűsítési törekvései a latin-(görög)-oktatásban 106

VITA

Tóth Endre: Vitás kérdések Pannonia 4. sz.-i történetében. 131

KÖNYVSZEMLE

Gábori Miklós: Ala Tau — Ararát. Régészeti utazások. (Ism. *T. Dobosi Viola)* 138
Kákosy László: Egyiptomi és antik csillaghit. (Ism. *Nagy István)* 138
Progressive Traditionen der Orientalistik an der Universität Leipzig. Red. K. Mylius und M. Müller. (Ism. *Wojtilla Gyula)* 141
Wolfgang Herrmann: Die Historien des Coelius Antipater. (Ism. *Borzsák István)* .. 142
Wolfgang Hering: Die Dialektik von Inhalt und Form bei Horaz. Satiren Buch I und Epistula ad Pisones. (Ism. *Borzsák István)* 144

HÍREK

Avicenna konferencia az NDK-ban (Halle, 1980. II. 25—26). *(Maróth Miklós)* 146

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 38,— Ft
Kötetenként előfizetve: 76,— Ft

INDEX: 26029
ISSN 0063—567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

1. *Maróti Egon:* Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l.
2. *Ritoók Zsigmond:* A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.
3. *Mócsy András:* Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.
4. *Mócsy András:* Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.
5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafesztészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyi Dolores:* Az iónok Kisázsiában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 257 l.
13. *Maróti Egon:* Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 298 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.
15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.
4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.
5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.
8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII fasc. 1—4. (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 466 l.

1982 JUN 14

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXVII. KÖTET 2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1980

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST, PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 78,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Harmatta János: Terminológia és társadalmi fejlődés 151
Szilágyi János György: Tibicen Tuscus 161
Szilágyi János György: Etruszk amphora a késő-orientalizáló korból 169
Maróth Miklós: Az orvostudomány helye az ókori természettudományok sorában ... 186
Borzsák István: A Nagy Sándor-hagyomány terminológiájához 193
G. J. Szemler: Papság és papi karrier az ókori Rómában 199
Borzsák István: A hellénisztikus történetírás műhelyéből 209
Hoffmann Zsuzsanna: A *Fides* istenalak és a *fides*-erényfogalom plautusi felfogásához 221
Maróti Egon: A *fundus suburbanus* problémái Catónál 231
Havas László: Asinius Pollio és a római köztársaság bukása 240
Tóth Endre: A XV. Apollinaris legio illyricumi állomásozásának kérdéséhez 254

HARMATTA JÁNOS

TERMINOLÓGIA ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉS

AZ ÓGÖRÖG TÁRSADALMI TERMINOLÓGIA A MAGYARBAN

I

Közismert, hogy az európai nyelvek s köztük a magyar társadalmi terminológiája — a társadalmi eszmék, intézmények, csoportok és típusok elnevezései — részben az ógörög klasszikus kori terminológiára mennek vissza, vagy az egyes kifejezések átvételével, vagy fordítások, tükörkifejezések és továbbképzések alkotásával. A klasszikus kor ógörög társadalmi terminológiája[1] az i. e. V. század folyamán az athéni demokrácia fénykorában alakult ki legteljesebb formájában, Európa újkori fejlődésétől tehát hozzávetőleg két évezred választja el. E nagy időbeli távolság már eleve felveti azt a kérdést, hogyan maradhatott fenn ez a terminológia s hogyan kerülhetett át olyan nyelvekbe is, amelyek a göröggel s különösen az ógöröggel sohasem állottak kapcsolatban. E kérdés valójában bonyolultabb, mint amilyennek látszik. Egyrészt a nyelvi átvétel — idegenszó, jövevényszó, fordítás, tükörkifejezés — sohasem csak nyelvi szinten végbemenő folyamat, hanem bonyolult, tudati tényezőktől is függő társadalmi-nyelvi jelenség. Másrészt a terminológiák a szókészletnek nem állandó, örökké létező szerkezeti egységei. A klasszikus kor, az athéni demokrácia ógörög társadalmi terminológiája a hellénisztikus monarchiák megalakulásával részben elvesztette időszerűségét és átalakult a hellénisztikus társadalom intézményeit és eszméit tükröző kifejezésrendszerré. Tovább módosult s újjá rendszereződött ez a társadalmi terminológia is, amikor Róma kiterjesztette hatalmát a hellénisztikus államok területére s a hellénisztikus társadalmi terminológia alapján egy latin nyelvű kifejezésrendszer jött létre, amely a császárkor folyamán visszahatott a görög társadalmi terminológiára is. A Római Birodalom bukásával részben ez a társadalmi kifejezésrendszer is elvesztette időszerűségét s csak a Bizánci Birodalom keretében fejlődött újabb társadalmi terminológiává.

Szemmelláthatólag nincs tehát közvetlen, szerves történeti összefüggés az ógörög klasszikus kori társadalmi terminológia és újkori újjárendszereződései között. Ám az írásbeliség és az irodalom létrejötte sajátságos kettősséget hozott létre a szókészletben és így a terminológiák életében is. Az a társadalmi kifejezésrendszer, amelyet a társadalmi fejlődés túlhaladott, az irodalomban vagy a történetírásban a történeti tudat részeként mintegy «tartalékpályára» kerülve virtuálisan tovább létezhetett s ha a történeti fejlődés szükségessé tette, új felhasználásra vagy újjárendszerezésre rendelkezésre állott. Az írásbeliség előtti korszakban ez csak sokkal kisebb mértékben volt lehetséges. A mítikus történeti hagyomány s maguk a mítoszok is megőrizhetnek bizonyos

[1] Erre vonatkozólag: Soziale Gruppen- und Typenbegriffe von Homer bis Aristoteles. Hrsg. v. *E. Ch. Welskopf*. III—IV. Berlin 1981.

elemeket előző korok társadalmi terminológiájából, ezek azonban rendszerint csak töredékei az egykori kifejezésrendszernek. A nyelv és különösen a szókészlet életének ez az írásbeliség által megteremtett kettőssége tette valójában lehetővé a klasszikus kori ógörög társadalmi terminológia egészének vagy bizonyos részének felújítását és újjárendszerezését olyan későbbi korszakokban, amelyek társadalmi eszméi, intézményei, csoportjai és típusai éppen ezt a kifejezésrendszert igényelték.

Régi felismerése a nyelvtudománynak, hogy a szókészletnek bonyolult külső és belső szerkezete van[2] s hogy a különböző szerkezeti egységek között a «szókészleti mezők»-nek (lexical fields), a terminológiáknak, több szempontból is nagy a jelentősége. A terminológiai vizsgálatok ugyanis többek közt lehetővé teszik a diachronia és synchronia szempontjainak egységes érvényesítését, amennyiben a szókészleti mező olyan synchron szerkezeti egység, amelynek létrejöttét és újjárendszereződését is mint diachron jelenségeket nyomon lehet követni.[3] A klasszikus kor ógörög társadalmi terminológiája azonban nemcsak a szókészleti mező egy sajátos történeti esetének vizsgálatát s a terminológián belül a jelentéstani szerkezet meghatározását teszi lehetővé a jelentésviszonyok szempontjából[4], illetve nyújt szemléletes példát a társadalmi nyelvészet «tanúszavai» (witness-words) és «kulcsszavai» (key-words) szerepére[5] egy szókészleti mezőben, hanem azáltal, hogy alapelvi fogalmainak («rabszolgaság» és «demokrácia») megváltozásával nem közvetlenül rendszereződik át új szókészleti szerkezeti egységgé, hanem a történeti tudat sajátos «tartalékpályájára» kerülve csaknem két évezred után szerveződik újjá először a «bérmunka» és «demokrácia», majd a «szocializmus» és «demokrácia» társadalmi elvein, a szókészleti rétegződés új szerkezeti elvének, a valóságos és aktuális, illetve a virtuális és történeti szókészleti elemek és csoportok vagy szerkezeti egységek felismerését teszi lehetővé.

A magyarság és a magyar nyelv a klasszikus görög társadalmi terminológia újjászerveződésének ebbe a folyamatába csak későn, az újkor folyamán kapcsolódhatott be, így e terminológia befogadása a magyarba a többi európai nyelvektől sok tekintetben eltérő úton történt.

II

A régi magyarok érintkezése a bizánci görög kultúrával az i. sz. IX. században kezdődött, amikor délnyugat felé húzódva 830 táján elérték az Al-Dunát. Bár a szlávok két apostolának egyike, Kyrillos, 861 körül Cherson közelében találkozott egy magyar vezérrel, a másik, Methodios pedig 881 táján a Dunánál a magyar királyt kereste fel, 895-ig a magyaroknak nem volt közvetlen kapcsolatuk Bizánccal. Ekkor kereste fel azután Árpád és Kusan

[2] Jó áttekintést ad a kutatásokról *S. Ullmann:* Semantics. 367 skk., kül. 370 skk. (Lexical Fields) és 374 skk. (The Structure of Vocabulary), valamint *B. Quemada:* Lexicology and Lexicography. 407 skk. (The Organization of Vocabulary: Lexical Structures). Mindkettő in Current Trends in Linguistics. Vol. 9. The Hague—Paris.

[3] *J. Trier:* Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. I. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jh. Heidelberg 1931. 13.

[4] *J. Lyons* elméletének megfelelően: Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge 1968. 427.

[5] E terminológia *G. Matoré*ra megy vissza: La méthode en lexicologie. Paris 1953. 65, 68.

magyar fejedelmeket egy bizánci követség, amely Symeon bulgár király ellen szövetséget kötött velük. Ettől az időponttól kezdve s különösen a X. század második felétől élénkebbé váltak a magyar—bizánci kapcsolatok.[6] A bizánci (orthodox) egyház jelentős hatást gyakorolt Magyarország déli területeire és Theophylaktos, Konstantinápoly patriárkája még 956 előtt felszentelte Hierotheost Magyarország első püspökévé.[7]

A magyarok keresztény hitre térítése azonban a római egyház tevékenységének volt az eredménye. Ez a körülmény korlátozta a bizánci orthodox egyház missziós tevékenységét Magyarországon s bár a XII. században az Árpádok és a Komnenek dinasztiái között még házassági kapcsolatok is létrejöttek és a későbbi III. Béla magyar király a Komnen Manuel császár utódjának volt jelölve egy időben a bizánci császári trónra s Bizáncban nevelkedett, a szellemi ellenállás Bizánccal szemben Magyarországon olyan erős volt, hogy a görög nyelv hatása még a legélénkebb bizánci—magyar kapcsolatoknak e korszakában sem tudott érvényesülni. Később, amikor a keresztesek Bizáncot elfoglalták és 1204-ben megalakult a latin császárság, a nagyszámú magyarországi bizánci orthodox monostor elveszítette természetes támaszát és lassan ellatinosodott.

Ez a körülmény magyarázza azt a feltűnő tényt, hogy habár a bizánci anyagi kultúrának Magyarországon és a bizánci hatásnak a magyar királyi udvar életében számos nyoma van, az Árpád-korból (X—XIII. sz.) mégsem mutatható ki egyetlen közvetlenül a görögből átvett jövevényszó sem.[8] Volt ugyan a magyarban számos görög eredetű szó már ebben a korban,[9] azonban ezek az egyházi terminológia alkotóelemei voltak és latin vagy szlovén közvetítéssel kerültek a magyarba, tehát a római egyház befolyásáról tanúskodnak.

A Bizánc és Magyarország közötti élénk kapcsolatok Konstantinápoly elestéig (1453) tartottak. E kapcsolatok egyik következménye az volt, hogy görögök telepedtek meg Magyarország területén. Számuk elég jelentős lehetett, mert Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa, egy 1450-ben keletkezett írásában V. László magyar királynak a következő tanácsot adta: *dicerem autem illa [sc Graeca] tibi addiscenda, si facultas esset; nam et ad regnum Hungariae melius dirigendum, cui Graeci complures subsunt, non parum conduceret.*[10] Ez az adat világosan mutatja, hogy a görögökkel a közvetlen nyelvi kapcsolat s így görög kifejezések átvételének a lehetősége a XV. század közepéig minden bizonnyal fennállott. Később, a XV. század második felében a magyarországi humanistáknál már az ógörög nyelv és irodalom ismerete is kimutatható.[11] Ha közvetlenül a görögből mégsem vettek át a magyarba jövevényszavakat, e jelenségnek különös okának kellett lennie.

Ebben az összefüggésben merül fel a görögök és magyarok közötti nyelvi kommunikáció problémája. Az első kapcsolatok időpontjában a bizánciak

[6] A magyar bizánci kapcsolatokról *Gy. Moravcsik:* Byzantium and the Magyars. Budapest 1970. 44 skk. Kyrillosra és Methodiosra alapvető *Király Péter:* A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában. MNyTK 141. Bp. 1914.

[7] *Gy. Moravcsik:* I. m. 107.

[8] *Gy. Moravcsik:* I. m. 122.

[9] *Moravcsik Gy.:* A magyar szókincs görög elemei. Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Budapest 1942. 264—275.

[10] Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta LXVII. Wien 1912. 138. Vö. *Moravcsik Gy.:* I. m. 266—267.

[11] Janus Pannonius saját használatára görög—latin szótárt is állított össze.

a magyarokkal való nyelvi érintkezésben nyilvánvalóan valamilyen közvetítő nyelvet voltak kénytelenek használni, amely legvalószínűbben egy szláv nyelv (az orosz vagy a bolgár) lehetett, mivel mind a bizánciaknak, mind a magyaroknak sokféle kapcsolatuk volt ezekkel a szláv népekkel. A bizánciak és a magyarok közötti szláv nyelvi közvetítésről tanúskodik az a tény is, hogy a magyarok a bizánciakat a szláv eredetű *görög* névvel jelölték, míg a bizánciak a magyarokat az ugyancsak szláv eredetű *Oungroi* néven ismerték.

Tényleg kimutatható, hogy a közvetítő nyelv a bizánciak és a magyarok között még a X. század közepe táján is a szláv volt. Amikor Konstantinos Porphyrogennetos a magyarokra vonatkozó értesüléseit lejegyezte, a bizánciak a magyar követséggel szláv tolmácsok segítségével tárgyaltak. Mégha a bizánci görög nyelv ismeretét egyes esetekben az Árpádok családjában a bizánci császári dinasztiákkal létrejött házassági kapcsolataik következtében bizonyára joggal feltehetjük is, a szláv közvetítő nyelv használatának gyakorlata valószínűleg több évszázadon át tovább élt. Ez azonban azt eredményezte, hogy az orthodox hitű görög monostorok Magyarországon nyelvileg elszigeteltek maradtak s a magyar szókészletre közvetlen hatást nem gyakorolhattak.

Így válik érthető, hogy a magyar nyelv egyházi terminológiájában azok a kifejezések, amelyek a görög liturgia tanúbizonyságai, mint *kereszt* és *zarándok*,[12] a szlávból származnak. Ugyanennek a történeti folyamatnak a keretében magyarázható meg néhány a bizánciaktól átvett névnek az alakja is. Az ómagyar **Vasil*, **Vasul* személynév (XI. század, az ómagyar orthográfiában *Vazil*, *Vazul*) a görög *Basileios*-ra megy vissza (amelynek kiejtése kb. **Vasilios* lehetett). A magyar névalak végződése azonban nem magyarázható meg közvetlenül a görögből, mert az *-os*, *-us* szóvég a magyarban egyébként megmaradt. Így fel kell tennünk, hogy az ómagyar **Vasil* alak a bizánci görög *Basileios* név szláv *Vasilij* fejleményének az átvétele.[13] Hasonló nyelvi jelenséggel állunk szemben az ómagyar *Máma* helynév (XI. század) esetében is, amely szláv közvetítéssel (vö. óorosz *Svatoj Mama*) a bizánci *(Hagios) Mamas* szent nevére megy vissza.[14]

A bizánci görögből való közvetlen átvételre csak egyes nemzetség-, család- vagy személynevek esetében gondolhatunk. Így többek közt a görögből való közvetlen átvételnek tekinthetjük a *Katapan* (a görög *katepano* méltóságnévből[15]), *Achilles*, *Alexius*, *Kalianus* neveket, míg *Demeter*, *Duka*, *Nikifor* szláv közvetítéssel juthattak a magyarba.[16]

III

A klasszikus kor ógörög társadalmi terminológiájából — ha eltekintünk a *basileios* szótól, amelyet azonban csak személynévként vettek át — voltaképpen egyetlen kifejezés sem került át a X—XVI. században a magyarba sem közvetlenül a bizánci görögből, sem szláv közvetítés útján. Az ógörög társadalmi csoport- és típusfogalmakat Bizáncban részben már nem használ-

[12] *Melich J.*: A *Máma* helynév. MNy. 35 (1939) 149.
[13] *Melich J.*: I. h.
[14] *Melich J.*: I. m. 148—149.
[15] *Moravcsik Gy.*: Katapán, bizánci eredetű Árpád-kori személynév. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Budapest 1956. 431—435.
[16] A bizánci eredetű ómagyar nevek felsorolása megtalálható: *Gy. Moravcsik:* Byzantium and the Magyars. 122.

ták, részben a középkori magyar társadalom számára nem volt jelentőségük, részben pedig feleslegesek voltak a magyar szókészlet szempontjából, mert abban már volt egy vagy több azonos jelentésű kifejezés (pl. a görög *doulos* 'szolga, rabszolga' átvételét az ómagyar *in* 'szolga' és a szlávból átvett *szolga* szó feleslegessé tette[17]). Latin közvetítéssel azonban ennek az ógörög társadalmi terminológiának egyes elemei erősen specializált vagy a görögtől alapvetően eltérő jelentésben mégis behatoltak már ebben a korban a magyar szókészletbe.

Így fordul elő a *lator* 'rabló, gonosztevő' szó mint személynév már 1276-ban.[18] Ez a latinból való átvétel, a görög eredetihez viszonyítva eltérő jelentésfejlődéssel, amely azonban már a latinban végbement (a latin szó feltett görög forrása **latrōn* 'zsoldoskatona' a görög írásos forrásanyagban eddig még nem került elő). A XV. század elején (1416) azután már a *barbarosz, barbaros, barbarus* 'barbár' szó is megjelenik az irodalmi nyelvben.[19] Ezek a görög eredetihez közelálló alakok egészen a XVII. század végéig előfordulnak. Ugyancsak 1416-ban említik először a *diakonus* szót,[20] ez azonban 'diakónus' jelentése alapján ítélve az egyházi terminológiához tartozott, tehát a magyar nyelvhasználatban már nem az antik társadalmi terminológia alkotóelemeként tűnt fel.

A XVI. században (1540) bukkan fel a *bazsalikom* 'Ocimum adoratum' szó, amely latin közvetítéssel a görög *basilikon*-ra megy vissza.[21] Ebben az esetben a görög szó specializált jelentésével állunk szemben, s ebben a jelentésben a szó már nem tartozott az ógörög társadalmi terminológia keretébe. A XV. század végétől (1467) megjelenik a *deszpot* szó is a magyarban.[22] Azonban ez is csak közvetve megy az ógörög *despotes* kifejezésre vissza. Mint ismeretes, ezt a szót a bizánci görögben a Komnének korában egy magas méltóság megnevezésére használták. Mint bizánci méltóságnevet vették át azután a szerbek, akiknél az uralkodó címe lett. A szerbből vették át a szót a magyarba *deszpot* alakban, mint a szerb uralkodó címét. A szerb *dèspot* szót azonban a *Despota Serviae* 'Szerbia uralkodója' cím formájában latinosították is. Ez azután *deszpota* alakban azonos jelentésben 1594-ben szintén felbukkan a magyarban. Sem a magyar *deszpot*, sem a *deszpota* szónak nincs köze az antik *despotes*-fogalomhoz, de mindenesetre az ógörög szó erősen specializált jelentésben való továbbéléséről tanúskodik.

Magyarország nagy részének hosszantartó török megszállása, majd a felszabadítás küzdelmei és az azután következő szabadságharcok az ógörög társadalmi eszmék, intézmények, csoportok és típusok terminológiájának átvételét a XVI—XVII. században sem szükségessé, sem lehetővé nem tették. A társadalmi és politikai gondolkodás általános fejlődése Nyugat-Európában azonban nem maradt visszhang nélkül Magyarországon sem. Ennek eredménye-

[17] TESz = A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. Budapest I. 1967, II. 1970, III. 1976. Az *in* szóra II. 208, *szolgá*-ra III. 777—778. Mint *Vargha Balázs* vizsgálata a TESz Csokonaitól idézett adatairól megmutatta, a TESz évszámadatai nem teljesen megbizhatók. E tanulmány eredményeit azonban egy-két év eltérés nem módosítja, ezenkívül a beszélt nyelvben egy-egy jövevényszó előbb is meghonosodhatott, mint azt az irodalmi nyelvből ki tudjuk mutatni. V.ö. *Vargha Balázs:* A TESZ Csokonai metszete. MTA I OK 30 (1978) 247 skk.

[18] TESz II. 728—729.

[19] TESz I. 247.

[20] TESz I. 629.

[21] TESz I. 262.

[22] TESz I. 621.

képpen már a XVII. század közepe táján megkezdődött az ógörög társadalmi és politikai terminológia meggyökeresedése a magyar nyelvben. Így a *monarchia* és az *oligarchia* szavak már 1650-ben előfordulnak[23] és 1651-ben Zrínyi Miklósnál, a nagy államférfinál és költőnél *monarchia* is felbukkan.[24] Hangalakja alapján ítélve e három szó a latinból kerülhetett át a magyarba. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy ezek a kifejezések már szerves alkotóelemei voltak az angol, francia és német szókészletnek. Így azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy ezek a kifejezések a németen keresztül jutottak a magyarba s csak utólag latinosították őket. A latinosítás jelenségét később is meg lehet figyelni, úgyhogy az átvételnek ezt a sajátos módját már ezeknél a szavaknál is fel lehetne tenni.

A latinosítás a diachronia és synchronia egybefonódásának egy sajátos jelenségére hívja fel figyelmünket. A diachronia szempontjából a magyar nyelv latin eredetű elemei jövevényszók, a synchronia szempontjából pedig ugyanolyan elemei a magyar szókészletnek, mint a finnugor eredetű szavak, legalább is ezt várhatnánk, a latinosítás jelensége azonban ellene mond ennek az elméleti várakozásnak. Az a tény ugyanis, hogy a XVII. század közepétől kezdve a más nyelvekből átvett latin eredetű szavakat visszalatinosítják, azt bizonyítja, hogy legalább is egy bizonyos társadalmi réteg tudatában a magyar szókészletbe bekerülő latin szavak félig-meddig önálló szókészleti rendszert alkottak.[25] Ennek alapja és előfeltétele nyilvánvalóan a szóbanforgó társadalmi réteg latin nyelvtudása volt, amely lehetővé tette ezeknek a szókészleti elemeknek mint latin szavaknak az azonosítását. A feltűnő csak az, hogy a magyarban a diachronia és synchronia egybefonódása a latin eredetű szavak esetében nem korlátozódik egy bizonyos történeti korszakra, pl. a XVII. századra vagy a széleskörű latin tudás, ill. a latinnyelvű adminisztráció korszakára, hanem napjainkig tart (vö. pl. francia *déflation* > magyar *défláció*). Ez a tény arra mutat, hogy e jelenség hátterében nemcsak a két nyelv, a latin és magyar párhuzamos használata áll, hanem más fontos ideológiai, politikai és társadalmi tényezők is szerepet játszottak — talán már kezdettől fogva — benne. Rá kell mutatnunk ugyanis ezeknek a kölcsönzéseknek arra a fontos mozzanatára, hogy az átvételek hordozó közege Magyarországon államférfiak, írók, költők és tudósok politikai vagy szellemi vezetőrétege volt. A görög polisterminológia legfontosabb elemeinek kezdődő befogadása egyúttal az idegen elnyomás ellen és a nemzeti függetlenségért s a társadalmi fejlődésért vívott harc kezdetét is jelentette.

Így könnyen érthető, ha nem sokkal Rákóczi szabadságharca után megjelenik a *politizál* (1724), *politika* (1734) és *politikus* (1749) szócsoport a magyar írásbeliségben.[26] Jellemző módon mindhárom szó a politikai élet pozitív és negatív szemléletét egyaránt tükrözi. *Politizál* nemcsak 'politikai tevékenységet folytat' hanem 'furfangosan ügyködik' is, *politika* egyrészt 'politikai tevékenység', másrészt 'csel, ravaszság', míg *politikus* 'politikai személyiséget', de ugyanakkor 'ravaszt' is jelent. E szójelentések polarizált szemléletében az akkori magyarság politikai célkitűzései és politikai ered-

[23] TESz II. 947.
[24] TESz II. i. h.
[25] E jelenség általános elméletéről *Y. Malkiel:* General Diachronic Linguistics. 117, in: Current Trends in Linguistics. Vol. 9.
[26] TESz III. 244.

ményei közötti feszültség is tükröződik. A *politizál* ige, amely csak a német *politisieren* ige átvétele lehet, világosan mutatja, hogy az ógörög társadalmi élet e fontos fogalomcsoportja a németen keresztül és pedig a Habsburg abszolutizmus és elnyomás elleni politikai és szellemi küzdelem keretében került át a magyar szókészletbe.

IV

A XVIII. században a felvilágosodás s e korszak végén a francia forradalom nagy lendületet adtak a magyar politikai és szellemi fejlődésnek is. Általános jelenség volt Nyugat-Európában ebben a korban, hogy a politikai élet megélénkülése, a társadalmi fejlődés lendülete és a feudalizmus intézményeitől és eszméitől való elszakadás egyre inkább aktuálissá tették az ógörög polis-terminológia befogadását és használatát, amely a kor szükségleteinek megfelelő, világosan kidolgozott fogalomrendszert kínált. Az ókortudomány területén ennek megfelelően az újhumanizmus irányzata jutott érvényre, amely az ógörög demokrácia ideológiájának és a polis-társadalomnak jobb, mélyebb megértését tette lehetővé. Így nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy az ógörög társadalmi eszmék és intézmények elnevezései és csoport- és típusfogalmai széles körökben ismertté váltak.

Ennek az általános fejlődésnek a keretében érthető, ha Magyarországon is hasonló nyelvi folyamat figyelhető meg a XVIII. század végén. Igaz ugyan, hogy 1756-ban a *klerikus*, 1760-ban a *diakonissza* és 1792-ben a *klérus* szó még mint az egyházi (és feudális) terminológia elemei bukkannak fel,[27] azonban 1790 és 1812 között már az igazi polis-terminológia leglényegesebb része is polgárjogot nyer a magyar nyelvben.

Így fordul elő 1792-ben *anarchia*, 1793-ban *anarchista* első alkalommal. Az az összefüggés, amelyben megjelennek, világos útmutatást ad a történeti háttérre: «Az úgynevezett Franczia sziget ... felháborodásban vagyon, a Párisi anarchisták, avagy függetlenséget élesztgető, és Jacobinusi indulatú emberek ellen».[28] Az *arisztokrácia* és *demokrácia* szavakat Kazinczy Ferenc vezette be 1790-ben s hamarosan megjelentek származékaik (*arisztokrata* 1791, *demokrata* 1796, *demokratikus* 1796, *arisztokratikus* 1806) is az irodalmi nyelvben.[29]

Most (1792-ben) jelenik meg a *despota* szó is általános 'zsarnok' jelentésben Verseghy Ferencnél, a Marseillaise magyar fordítójánál a *despota-királyok* összetételben.[30] Egyidejűleg meghonosodik a *despotizmus* szó is (1790). Ebben az időben vezeti be ugyancsak Verseghy Ferenc a *barbár* szót a németből, s ez az alak kiszorítja a régibb latin jövevényszót, a *barbarus* alakot, a nyelvhasználatból. Kazinczy Ferenc honosította meg az *idióta* szót is (1792), amelyet kezdettől fogva két jelentésben használtak: 1. 'tapasztalatlan ember', 2. 'buta, idióta'.[31] Ugyancsak Kazinczy használta először a *kozmopolita* (1789) és a *kozmopolitizmus* (1708) szavakat és pedig mint a *patrióta* és a *patriotizmus* jelentéstani ellentéteit. Felvilágosult álláspontjának megfelelően azonban Kazinczy megkísérelte e látszólag ellentétes fogalmakat mint dialektikus

[27] TESz II. 504, I. 629.
[28] TESz I. 151.
[29] TESz I. 176, 612.
[30] TESz I. 621.
[31] TESz II. 188.

egységet értelmezni: «a' patriotismus nem ellenkezik a' Cosmopolitismussal» — írta egyik levelében.

Ebben a korban honosodott meg a *laikus* szó is (1786).[32] Már korábban is átkerült a magyarba mint az egyházi terminológia része 'világi személy' jelentésben. Valamivel később azonban Kazinczy már 'tanulatlan, hozzá nem értő ember' jelentésben használja. Ugyancsak Kazinczynál jelenik meg első ízben (1789) a *polemikus* szó.[33] Az ő érdeme a *technika* szó meghonosítása is (1812).[34] Kazinczynál bukkan fel a *dinasztia* szó is (1805) első alkalommal az irodalmi nyelvben. E szavak többsége a németből s csak részben a latinból került át a magyarba, azonban a *barbár* szó kivételével a német közvetítéssel átvett görög eredetű szavakat is latinosították.

V

A következő korszakban, hozzávetőleg 1821 és 1849 között, azaz a nemzeti újjáébredés korszakában, a nyelvújítás mozgalma általánosságban korlátozta az idegen szavak és a jövevényszók átvételét, sőt megkísérelte a már meghonosodott idegen szavakat is magyar tükörfordításokkal vagy újonnan képzett kifejezésekkel helyettesíteni. Mégis megfigyelhető, hogy tovább folytatódik az ógörög társadalmi csoport- és típusfogalmak behatolása a magyarba s ugyanakkor a már átvett kifejezések több esetben magyar továbbképzéssel kezdenek beilleszkedni a magyar szókészletbe. Ezek alatt az évtizedek alatt a következő új szókészleti elemek honosodtak meg: *lakónikus* (1821), *technikus* (1822), *technikai* (1830), *demagóg* pozitív 'népvezér' és negatív 'demagóg' jelentésben (1835), *barbárság* (1841), *hegemónia* (1843), *anarchikus* (1846), *monarchikus* (1848).[35] Tartalmi szempontból ezek az átvételek nyilvánvalóan a politikai élet és politikai gondolkodás felgyorsult fejlődését tükrözik. Nyelvi szempontból ismét többnyire német közvetítéssel jutotak a magyar szókészletbe, azonban *demagóg* kivételével latinosították őket. Új jelenség a magyar képzőkkel való továbbképzés, amely arról tanúskodik, hogy megkezdődött végleges befogadásuk a magyar szókészletbe.

Az 1848—1849-es szabadságharc utáni elnyomás korszaka (1850—1865) az ógörög polis-terminológia kifejezéseit a magyar szókészletben alig szaporította. Nem véletlenül honosodott meg ekkor a *demokratizmus* (1854)[36] és a *demagógia* (1854)[37] szó mint e korszak politikai küzdelmeinek fontos kifejezése. Jellemző módon ebben az időben kísérletet tesznek arra is, hogy néhány szót a németből latinosítás nélkül vegyenek át. Így tűnik fel *politik* és *technik* (mindkettő 1854-ben)[38], azonban visszhang nélkül maradnak és hamarosan eltűnnek a nyelvhasználatból.

Az osztrák—magyar dualizmus 1867-tel kezdődő korszaka a politikai élet olyan fontos kifejezéseinek átvételét hozta magával, mint *anarchizmus*, *despotikus*, *dinasztikus*, *klerikális* (1865 és 1883 között).[39] De a XIX. század

[32] TESz II. 707.
[33] TESz III. 242.
[34] TESz III. 871—872.
[35] TESz I. 151, 247, 611, II. 82, 711—712, 947, III. 871—872.
[36] TESz I. 612.
[37] TESz I. 611.
[38] TESz III. 244, 871—872.
[39] TESz I. 151, 621, 639, II. 504.

második felében már megkezdődik Magyarországon a tudományos élet széleskörű fejlődése és az ókortudomány, a történetkutatás, az irodalomtudomány és néprajz, közgazdaságtudomány és a természettudományok területén nagy tömegben honosodnak meg olyan szakkifejezések, amelyek közvetlenül vagy különböző utakon közvetve az ógörög társadalmi terminológiára mennek vissza. E terminológiát a tudományos és a művelt nyelvben többnyire eredeti, történeti értelemben alkalmazták. E mellett azonban néhány kifejezést erősen átvitt vagy a tudományszak szükségletének megfelelően módosított jelentésben használtak. Ezekre az átvételekre többek közt a következő példákat lehet említeni: *ethnos* 'nép mint ethnológiai fogalom', *ethnikus* 'népnév', *ethnikum* 'népiség', *helóta*, *timokrácia*, *timokratikus*, *tirannus*, *terápia*, *(pszicho)terapeuta*, *plutokrácia*, *plutokrata*, *stratégia*, *stratéga*, *szofista*, *szofisztikus* stb. Számos, a görög *neo-* és *homo-* szavakkal összetett kifejezés honosodott meg (pl. *neologizmus*, *neobarokk*, *neofita*, *homofónia*, *homológ* stb.), az *-izmus* (= latin *-ismus*, görög *-ismos*) képzővel alkotott szóképzések száma pedig egyenesen áttekinthetetlen (pl. *barbarizmus*, *dogmatizmus*, *gallicizmus*, *germanizmus*, *anglicizmus*, *kommunizmus*, *nacionalizmus*, *humanizmus*, *manierizmus*, *magnetizőus*, *nomadizmus*, *vandalizmus*, *russzicizmus*, *manicheizmus*, *buddhizmus*, *zoroasztrizmus* stb., stb.). Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek a szavak — bármennyire elterjedtek és általánosan használtak is — jelentős mértékben megőrizték önálló szókészleti rendszer jellegüket, amennyiben a magyar alapszókészlet elemeit sem a *neo-* és *homo-* szavakkal összetesni, sem az *-izmus* képzővel továbbképezni mindeddig nem engedte meg a nyelvhasználat.

VI

Bármennyire vázlatos is ez az áttekintés az ógörög társadalmi terminológia befogadásáról a magyar szókészletbe, mégis lehetővé teszi több általános jellegű következtetés levonását. Elmúlt korok terminológiái az élő nyelvhasználat szempontjából túlhaladottá válhatnak és feledésbe merülhetnek, ám a történeti tudatban, az irodalom és történetírás közegében, virtuálisan fennmaradhatnak és ha a társadalmi fejlődés újból igényli e kifejezésrendszereket, mert az általuk jelölt eszmék és fogalmak aktuálissá váltak, mindig rendelkezésre állnak új felhasználásra. Általában a szókészlet jelentős része kerülhet az írásbeliséggel rendelkező nyelvekben ilyen «tartalékpályára». Ennek jelentőségét további részletes terminológia-történeti kutatások tudják majd teljes mértékben megvilágítani.

Fontos az a megfigyelés is, hogy idegen szavak és jövevényszók befogadását a szókészletbe nem pusztán a szókészlet szerkezete határozza meg, hanem egész sor más fontos társadalmi és tudati tényező is szerepet játszik benne. Ennek megfelelően minden terminológia átvételének megvan a társadalmi közege, amely az új kifejezésrendszert bevezeti. A társadalmi fejlődéstől függően az új terminológia átvétele, illetve kialakítása hosszú időt vehet igénybe és több szakaszban mehet végbe. Legfontosabb elemei jóval előbb meghonosodhatnak, mint maga az egész kifejezésrendszer. Azonban a terminológia körvonalai már ekkor kialakulhatnak, mert egyes elemei nem azonos értékűek, hanem hierarchikus összefüggés áll fenn közöttük, vannak — ha úgy tetszik — «tanúszavak» és «kulcsszavak», amelyek részint a terminológia («szókészleti mező») hierarchikus szerkezetét, részint a társadalmat és vezető eszméjét meghatározzák. Így a szókészleti hierarchia már kezdettől fogva

jelen lehet a kialakuló terminológiában, mégha a rendszer csak jóval később válik is teljessé, mint ez az ógörög társadalmi terminológia befogadásánál a magyarban is megfigyelhető volt.

Végül nem kevésbé fontos elméleti szempontból az a jelenség, hogy ez az ógörög eredetű terminológia bármilyen közvetítő nyelven keresztül jutott is el a magyarba, kevés kivételtől eltekintve a rendszeréhez tartozó szavakat mindig latinosították. Ez arra mutat, hogy a XVIII. századtól kezdve átvett görög és latin eredetű szavak a magyar szókészletben bizonyos tekintetben önálló rendszert alkottak, amelynek belső szerkezete nem a magyar, hanem a latin szókészlet nyelvi összefüggésrendszerén alapult. Ennek a latin szókészleti rendszernek a létrejötte a magyarban nemcsak a latin és magyar párhuzamos ismeretét tételezi fel az e szavakat bevezető illetve visszalatinosító társadalmi rétegnél, hanem azt a nyilvánvaló törekvést is, hogy az átadó nyelvre — többnyire a németre — utaló nyelvi jegyeket eltüntessék. Lehetetlen észre nem venni e mögött az eljárás mögött a tudati tényezőt, a szellemi ellenállást a Habsburg-uralom és a németesítés ellen. Amikor ez a görög—latin eredetű kifejezéscsoport mint bizonyos fokig önálló rendszer a magyar szókészlet keretében megszilárdult, mint rendszer bizonyos kényszerhatást is gyakorolhatott a tudati tényezők eltűnése után is. Így, bár egyes elemei magyar szóképzéssel beilleszkedtek a magyar szókészletbe, a rendszer hatóereje tovább él s újabb és újabb jövevényszavakat illeszt be e szókészleti csoport latinos rendszerébe (pl. lexika, technokrata, fonéma[40]). Az ógörög eredetű társadalmi terminológia természetesen csak kis hányadát képviseli e szókészleti csoportnak, amely több más fontos szókészleti mezőt is magába foglal.

Mindenesetre e terminológia befogadása és a magyar szókészletben elfoglalt helyzete mint sajátos jelenség általános nyelvészeti szempontból különleges figyelmet érdemel. Ezenkívül azonban a klasszikus görög társadalmi eszmék, intézmények, csoport- és típusfogalmak és nyelvi megjelöléseik sorsa a magyarban világos tanúbizonysággal szolgál ennek a fogalmi rendszernek és szókészleti mezőnek a jelentőségéről a magyar társadalmi tudat és tudományos gondolkodás és az ezekhez szükséges nyelvi kifejezéseszközök fejlődése szempontjából.

[40] *Laziczius Gyula*, akinek érdeme a fonológia bevezetése a magyar nyelvtudományba, mindvégig a *foném* alakot használta.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

TIBICEN TUSCUS

Az 1—6. képen bemutatott váza egy számottevő kölni magángyűjtemény etruszk anyagának legérdekesebb darabjai közé tartozik. Tulajdonosa szívességének köszönhetem, hogy a vázát személyesen is tanulmányozhattam, és fényképeit közölhetem. A 11 cm magas, 4,5 cm szájátmérőjű alabastron Vulciból származik. Több darabból van összeragasztva, de lényegében teljes. Egyelőre nincs letisztítva, ami egyes részleteinek pontos felismerését bizonytalanná teszi.[1]

A konkáv szájperemen két vörös sáv közt egy fekete fut körbe, fehér vonallal elválasztva. A száj oldalán is sáv, a nyakon levélsor, alatta két vörös közt fehér vonal; a képmező alatt két fekete sáv; az edény alja festetlen, közepén bemélyített umbilicussal. A testen elöl középen aulos-játékos jobbra forduló alakja, mögötte párduc, előtte madár, mindkettő jobb felé. Az alakok közt négy nagy rozetta, bekarcolt osztással, fehér és vörös festéssel; a párduc hasa alatt alaktalan folt, ugyancsak bekarcolt tagolással, vörös festéssel; a képmezőben elszórtan karika-rozetták, közepükön ponttal vagy anélkül. A párduc szemei fehér ponttal jelezve, nyakán pikkely-szerű bekarcolások vörös és fehér pontokkal, mellén a kettős körívben fehér pontok, testén váltakozva bekarcolt és vörössel festett hullámvonalak. A madár szeme fehér pont, tollain felváltva fehér és vörös sáv. A férfialak fején, mellén és két combján vörös festés; fehérrel: egy pont a szem jelzésére, kettő a mellén és a pontsor a derekán.

Az oeuvre-jében jól ismert párduc- és madáralak alapján nyilvánvaló, hogy a fríz a Rosoni-festő műve. A festőről, messze visszanyúló előzmények[2] után, G. Colonna adott először átfogó képet.[3] Bár a Colonnától külön mesterként kezelt Kratér-festőt Amyx-hez hasonlóan én sem tudom különválasztani tőle,[4] és bár ismert munkáinak száma az elmúlt két évtizedben csaknem háromszorosára növekedett — ma közel kétszáz művet lehet az összevont Rosoni—Kratér-festőnek tulajdonítani —, a legcsekélyebb kétely sem merült fel Colonna

[1] Közöletlen. Az 1. képről készült rajz megjelent az 1980. februárjában Mannheimben «Die Aufnahme fremder Kultureinflüsse in Etrurien und das Problem des Retardierens in der etruskischen Kunst» c. symposium aktáiban (Mannheim, 1981. 73, Abb. 6). A váza tulajdonosának, *Hans Tollmann*-nak ez úton is köszönetet mondok a közlés engedélyezéséért.

[2] A legfontosabbak: *Albizzati:* Vasi Vat., 48—9; *J. D. Beazley:* Racc. Guglielmi. I. Città del Vaticano 1939. 74; *G. Kubler:* Marsyas 2 (1942) 9; *W. L. Brown:* The Etruscan Lion. Oxford 1962. 55—56.

[3] SE 29 (1961) 50 sk. (a következőkben: Colonna); vö. uő., Arch. Class. 13 (1961) 16 és 8. j.

[4] *D. A. Amyx: in* Studi in onore di L. Banti. Roma 1965. 3—5 és SE 35 (1967) 103—104.

alapvető megállapításaival szemben: a festő 570—560 körül Vulciban működött, mint a helyi etruszko-korinthosi vázafestészet legtermékenyebb műhelyének vezető, iskola-teremtő mestere.

Éppen ezeknek tudatában válik jelentőssé az új kölni váza, amely két szempontból is egyedülálló a Rosoni-festő művei közt: ez az első ismert alabastron, amelyet ő díszített, és az első ismert *tibicen*-alak nemcsak az ő oeuvrejében, hanem az egész etruszko-korinthosi vázafestészetben.

A végső soron alighanem egyiptomi eredetű alabastron-forma[5] nyilvánvalóan Korinthosból került az etruszk kerámiába.[6] Néhány változatára az importált, alabástromból, vagy másfajta kőből, fajánszból és üvegpasztából készült edények[7] is hatással lehettek, de az etruszk alabstronok túlnyomó része korinthosi agyag mintaképeket követ. Ezek az etruszko-korinthosi alabastronok többnyire sávokkal, pont-sorokkal vagy más egyszerű gemetrikus motívumokkal vannak díszítve. A figurális díszítésű alabastronok viszonylag ritkák, nem tartoznak az etruszko-korinthosi vázafestők által preferált formák közé. Így még inkább feltűnő, mennyire egyenetlen a megoszlásuk egyes műhelyek és mesterek között. Az etruszko-korinthosi polychrom vázák közt egyáltalán nem szerepelnek,[8] a Pikkelyes Amphorák caerei műhelyében is ismeretlenek. A vulcii iskola élén álló Szakállas Szfinx-festő hat ismert alabastrona mind a középső vagy késői korszakában készült, tehát a 610—600 körüli vagy utáni évekre datálható. A következő generáció ismertebb vulcii mesterei közül kedvenc formája az «Amerikai Akadémia-festő»-nek (34 ismert műve közül 21 alabastron) és a Feoli-festőnek (26 vázája közül 11), de nem ismeri a Boehlau-festő. Az 580 utáni tömegprodukció két nagy vulcii műhelye közt is feltűnő a különbség az alabastron használatában. Egyikben sem különösebben népszerű a forma, de az Olpé-ciklusból 22 alabastront ismerünk, megint érdekes személyes vonzódásokkal és ellenszenvekkel: a Züst-festő ismert műveinek közel fele — 19 közül 8 — alabastron, a Herclt-festő vázáinak tömegében csak 2, a München 640-festő elég tekintélyes oeuvre-jében csak 1 alabastron van. Jóformán tökéletesen elzárkózott elöle az egykorú másik nagy vulcii műhely, a Rosoni-ciklusé; a közvetlenül a Rosoni-festővel összefüggő nagyszámú váza közt, amelyeket Colonna a Fehér Folt-festő és a Poggio Bucocsoport neve alatt egyesített, csak egyetlen alabastron akad,[9] kedveli viszont

[5] Az alabastron nevéről és történetéről *Payne:* NC, 269—270 és 269, 3. j.; *Amyx:* Hesperia 27 (1958) 213—217 (a korábbi irodalommal). Vö. még *H. E. Angermeier:* Das Alabastron. Diss. Giessen 1936 (főleg az attikai alabastronokról).

[6] A görög kerámia másik fő alabastron-típusa, az attikai csak később jelenik meg; vö. legutóbb *S. Karuzu:* BCH 86 (1962) 430—446.

[7] Alabastron-import Etruriába: *kőből: F. W. v. Bissing:* SE 13 (1939) 135—178; *G. Hölbl:* Beziehungen d. ägyptischen Kultur zu Altitalien. Leiden 1979. I. 240—254, II. passim (l. Index a 263. lapon); *fajánszból: Bissing:* Zeit u. Herkunft d. in Cerveteri gefundenen Gefässe aus ägyptischer Fayence u. glasiertem Ton. München 1941. 82—85; *Hölbl:* i. m., I. 71—81, II. 24; vö. *V. Webb:* Archaic Greek Faience. Warminster 1978. 45 sk. kül. 50; *üvegpasztából: Bissing:* SE 16 (1942) 89—120, 168 sk.; *Hölbl:* i. m. I. 255—262.

[8] A leningrádi példány (*Szilágyi:* Wiss. Zeitschr. d. Univ. Rostock 16 [1967] 550, Taf. 114, 1) késői, rajza csak bekarcolt, járulékos színek nélkül, tehát voltaképpen nem polychrom.

[9] Cambridge, Mass., Fogg Art Museum 1960. 292; CVA Baltimore 1, pl. 15, 6. *Colonna* (Bull. Comm. 77, 1959—60, 130) a Maschera Umana-csoportba sorolta, de inkább az ő Fehér Folt-festőjének csoportjába tartozik; vö. *Szilágyi:* Etruszko-korinthosi vázafestészet, Budapest 1975 (a következőkben: EKV), 267, 5. j.

a Code Annodate-festő (11 alabastrona ismeretes), akinek helyét Colonna nyilvánvalóan helyesen jelölte ki a két nagy vulcii ciklus határán. Szórványosan előfordul Colonna bizonytalan körvonalú Pyxis-csoportjában és a tarquiniai Vitelleschi-csoportban is, de a két nagy tarquiniai műhelyben, a Pittore senza Graffito és a Grasmere-csoport műhelyében ismeretlen. A késői korba átvezető Bobuda-csoportnak uralkodó vázaformája, de az alabastron fő korszaka az etruszko-korinthosi vázafestészetben annak legkésőbbi korszaka, igaz, ekkor is a korábbiakhoz hasonló specializálódással: a három nagy késői ciklus közül a Rosoni-festőhöz kapcsolódó Maschera Umana-csoportban egyáltalán nem fordul elő, a Szembenéző Kakas-ciklusban és a Madár-ciklusban viszont olyan tömegben, mint a korábbi korszakok egyikében sem. A késői korszakban van néhány közelebbről ismert festő-egyéniség is, akinek az alabastron a kizárólagos vagy a kedvenc vázaformája, mint a Szembenéző Oroszlánok festője, a Fairbanks-festő és a Knackfuss-festő.[10] Mindez további igazolása annak, hogy egyes műhelyek és mesterek többnyire meghatározott rendeltetésű vázák készítésére és díszítésére, bizonyos igények kielégítésére specializálódtak,[11] mert nyilvánvaló, hogy az alabastron-formát elsősorban nem esztétikai, hanem gyakorlati meggondolások alapján választották vagy mellőzték.

A Rosoni-festő alabastronának rokonsági köre azonban tovább szűkíthető, ha a most áttekintett anyagot forma és méret szerint is megvizsgáljuk. Azt találjuk, hogy egyedül a Szakállas Szfinx-festőnél és Tarquiniában vannak hozzá hasonló méretű alabastronok, a többiek mind nagyobb méretűek; az «Amerikai Akadémia-festő» és a Feoli-festő alabastronai átlag 17—18 cm magasak, a többiek mérete 22—24 és 40 cm között van, megfelelően annak a tendenciának, amely a korinthosi kerámiában is megfigyelhető: az alabastronok a korai-korinthosi periódustól egyre magasabbak lesznek.[12] A forma szerepe a korinthosi kerámiában azonban egészen más, mint Etruriában: Korinthosban a korai-korinthosi periódus a virágkora, később mindinkább háttérbe szorul.[13] Etruriában van ugyan némi visszhangja a forma 7. századi korinthosi népszerűségének, későkori kedveltsége viszont a korinthosival ellentétes irányú, önálló fejlemény, bár a gömbrayballos, amely Korinthosban a kenőcsös edények funkciójában az alabastron helyébe lépett, a késői etruszko-korinthosi produkcióban is elterjedt, számszerűleg gyakoribb az alabastronnál.

A kölni vázának tehát mérete alapján is különleges helye van az egykorú és későbbi etruszko-korinthosi vázafestészetben. Formájának közelebbi vizsgálata még jobban aláhúzza egyediségét: sem a Szakállas Szfinx-festő, sem a Vitelleschi-csoport méretben közelálló alabastronaira nem hasonlít, az etruszko-korinthosi hagyományba tehát semmiképpen nem illeszkedik be. Ha Korinthosban keressük a párhuzamait, először a különbségeket kell kiemelni: a jórészt korábbi, később csak elvétve megjelenő kisméretű korinthosi alabastronok általában lényegesen kisebbek, a 6. század elejétől elterjedő nagyméretűek jóval magasabbak nála. A forma sem emlékeztet közelebbről a korai-

[10] L. egyelőre *Szilágyi:* EKV, 199—201, és 42. tábla.

[11] Vö. a vulcii és tarquiniai műhellyel kapcsolatos megfigyeléseket, *Szilágyi:* EKV, 135, 138—139, 166—168.

[12] *Payne:* NC, 270, 281.

[13] Az alabastron története Korinthosban: *Payne:* NC, 269—271, 274—276, 281—287, 303, 319; *P. N. Ure:* Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia. Cambridge 1934. 16—46, passim; *R. J. Hopper:* BSA 44 (1949) 192—197; *T. J. Dunbabin: in* Perachora II, Oxford 1962. 25—26 és *Hopper:* uo., 137—146.

korinthosi korszakban kialakult új változat alapvonásaira; nyaka sokkal vastagabb, mint a korinthosi alabastronokon és etruszk utánzataikon szokásos, a test pedig jóval öblösebb ezeknél, és legnagyobb szélessége lényegesen közelebb van az aljához, mint az a korai-korinthosi periódus óta Korinthosban és Etruriában látható.[14] Az így inkább körte alakú, mint ovoid test legközelebbi párhuzamait a korinthosi kerámia átmeneti korszakában lehet megtalálni, olyan vázákon, amelyeknek nyak-vastagsága is közelálló a kölni alabastronéhoz.[15] Ennek a párhuzamnak némi hangsúlyt ad, hogy a formához az átmeneti kor korinthosi vázáinak jellemző térkitöltő díszítése, a karikarozetta járul. Minthogy azonban a váza vastag szájpereme, a nyakat díszítő levélminták hiánya és az egész testet elfoglaló egyetlen jelenet mind a későbbi produkcióra jellemző sajátságok, az átmeneti korra utaló vonások semmiképpen nem érintik a váza datálását: keletkezését, legkésőbbi vonásai alapján, a Colonnától kijelölt időhatárokon belül kell elképzelni. A műhelyben párhuzam nélkül álló vázaforma improvizáció is lehet, a karika-rozetták megjelenésének sem szabad túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani: magánál a Rosoni-festőnél ugyan csak néhány oszlop-kratérján kaptak még hasonló szerepet,[16] de vannak nagyjából egykorú etruszko-korinthosi vázafestők, akiknek kedvelt és gyakori térkitöltő dísze (pl. a Farkasfej-festő). A vázaforma egyedisége a műhelyben és a festő oeuvre-jében azonban annak a lehetőségnek a mérlegelését is megengedi, hogy a fazekasmester és a festő — ha ugyan két külön személy volt — a maga koránál jóval korábbi korinthosi vázához nyúlt vissza mintaképért a kölni alabastron készítésekor, természetesen anélkül, hogy követését minden vonatkozásban kötelezőnek gondolta volna.

A görög mintaképek otthoni aktualitása iránti közömbösség, a visszanyúlás régebbi görög vonásokhoz, a készség régebbi és újabb görög formák, motívumok és stíluselemek szabad vegyítésére, új összefüggésbe helyezésére általában is jellemzője az etruszk művészetnek, és nem egy példa van rá az etruszko-korinthosi vázafestészetben is.[17] A főként közép-korinthosi vonásokat utánzó Rosoni-festőről[18] egyéb művei alapján kialakult meglehetősen egyhangú képet mindenesetre új színnel élénkíti a kölni váza formaválasztása. Még érdekesebb azonban ebből a szempontból is a váza figurális díszítése. A kiemelt helyre, a váza főtengelyébe állított *tibicen*-alak a vele egy irányba forduló párduc és madár között, ha a frízt egészében olvassuk le, egyfajta groteszk állatbűvölő jelenet főszereplőjének tűnik. Erről azonban nyilvánvalóan nincs szó, a festő semmiféle értelmi összefüggést nem akart indikálni a jelenet főszereplője és díszítő repertoárjának legszokványosabb alakjai között: csak keretezői a főjelenetnek.

[14] A korinthosi alabastronok szinte teljes típustára az átmeneti kortól: Délos, fasc. X. Paris 1928. Pl. 28—33. Etruszko-korinthosi tipusok: *Sieveking-Hackl:* Katal. München 1912. Taf. 29—30.

[15] Pl. *K. Friis Johansen:* Les vases sicyoniens. Paris—Copenhague 1923. Pl. 45, 4; *Payne:* NC, 275, fig. 118, B és pl. 15,9. A jellegzetes átmeneti-kori és korai-korinthosi típus összevetése: *Payne:* NC, 270; *Hopper:* BSA, i. m., 192.

[16] Például: Firenze, Mus. Arch. 3769 (*Colonna:* 59 és tav. 16, b); Róma, Museo di Villa Giulia 74943 (*Finarte:* Cat. Asta 15—12—1970, tav. 9, b); egykor Cima-Pesciotti gyűjt., 83. sz. (Soprintendenza Etr. Merid., negat. 22857); Torino, magángyűjt. (Christie's, July 10, 1974, no. 46, pl. 16; fényképeiért *A. Giuliano*-nak tartozom hálás köszönettel).

[17] Vö. az 1. jegyzetben i. m.

[18] *Colonna:* 53—54, 58.

Az etruszko-korinthosi vázafestészetben jóval kisebb szerepe van az emberábrázolásnak, mint a mintaképül vett korinthosiban. A középső és késői korszakára ez még fokozottabban érvényes, mint a koraira, a változások tehát megintcsak ellenkező irányúak, mint Korinthosban. Az etruszko-korinthosi vázafestészet korai periódusában mind a polychrom, mind a pontrozettás és az Anforoni Squamati csoport vázái között nemcsak elszórt emberalakok, hanem olykor egész jelenetek is akadnak. Viszonylag gyakoriak az emberábrázolások a korai és középső periódust összekötő vulcii mesterek közül a Feoli-festőnél, ritkábbak az „Amerikai Akadémia-festő"-nél. Az Olpé- és a Rosoni-ciklusban, valamint a késői produkcióban azonban az emberalakos jelenet egészen kivételes. Egyes alakok is rendkívül ritkán fordulnak elő, és ilyenkor ugyanolyan módon minden értelmi kapcsolat nélkül az állatfrízbe beiktatva, mint a kölni alabastronon.[19] Külön hangsúlyt csak többnyire — bár nem mindig — középponti elhelyezésük ad nekik. Elég erre néhány példát idézni: a Hercle-festő egy vulcii amphoráját, négy fríze közül a harmadikban ülő emberalakkal,[20] vagy három késői gömbaryballost, az állatfríz közepén a korinthosi vázák jól ismert pajzsos harcosainak egyikével.[21] (7—8. kép.) Különleges ritkaság, hogy a Hercle-festő egy olpéjának középső frízében két egymással szembenülő harcos jelenik meg, pajzzsal és lefelé fordított dárdával, az állatfríz közepén (9. kép): Achilleus és Aias kockajátékának korai etruszk elődei.[22]

A Rosoni-festő alabastronának emberábrázolása tehát az etruszko-korinthosi vázafestészetnek az ő korában kialakult és később is érvényben maradt konvencióit követi. Tárgya azonban, mint már utaltunk rá, távolról sem ilyen konvencionális. A legegyszerűbb volna arra gondolni, hogy a festő az alakot korinthosi vázáról, esetleg éppen alabastronról vette át. Pontosan azonos szkéma szerint ábrázolt aulos-játékost könnyen találhatott egykorú vagy korábbi korinthosi vázákon, amint többnyire táncosokat kísér.[23] Ki-

[19] A jelenségnek megvannak a korinthosi előzményei; pl. *Sieveking—Hackl:* i. m., no. 284, Fig. 29 és no. 320, Taf. 9; *A. Seeberg:* Corinthian Komos Vases (London Inst. of Class. Stud. Bulletin Suppl. No. 27). London 1971. 15—18.

[20] *G. Riccioni—M. T. Falconi Amorelli:* La Tomba della Panatenaica di Vulci (Quaderni di Villa Giulia, 5). Roma 1968. 46, no. 29, a korábbi irodalommal (az emberalakot nem reprodukálják, és a szöveg sem említi, ahogy a korábbi publikációké sem).

[21] a) egykor amerikai műkereskedelemben; Hesperia Art, Bulletin 38, Philadelphia 1966. No. A. 9 (7. kép); a harcos-fej kos- vagy farkasfejnek értelmezése, amit megfelelő óvatossággal *G. St. Korres* is felvet (Ta meta kephalon krion krani. Athén 1970. 209, *ad* t. 77, b), téves; a másik két aryballossal való összevetésből nyilvánvaló, hogy szakállas harcos fejéről van szó. b) Tarquinia RC 4001; m.: 7,5 cm; közöletlen; az előzővel egy kéztől. c) Cambridge, Mass., Peabody Mus. 38—32—40/4268; m.: 7,2 cm; közöletlen (8. kép, a *H. Hencken* professzortól kapott fénykép nyomán). Az a) és b) a Szembenéző Kakas-ciklus Pitigliano-alcsoportjához, a c) Toronto-alcsoportjához tartozik (*Szilágyi:* EKV, 211).

[22] Egykor svájci műkereskedelemben; m.: 31,4 cm; közöletlen. A fényképért *H. P. Isler*nek, a zürichi egyetem Régészeti Intézete vezetőjének tartozom hálás köszönettel. — A kockázó Achilleus és Aias ikonográfiai típusáról legutóbb *H. Mommsen: in* Tainia R. Hampe zum 70. Geburtstag. . . dargebracht, Mainz 1980. 139—152. A székek típusáról *S. Steingräber:* Etruskische Möbel, Roma 1979. 36—37 (diphros okladias, 2. típus). Az etruszk ábrázolás esetleg a motívum görög előtörténetének tükröződése, amikor még nem konkretizálódott egy bizonyos mitológiai jelent ábrázolására.

[23] Pl. *Hopper:* Perachora II. pl. 61, no. 1574 (gömbaryballos «valószínűleg korakorinthosi»); *Seeberg:* i. m., 41, no. 214, b és pl. 12, e (alabastron Cerveteriből), főként pedig uo., 39, no. 208 és pl. 12, a (alabastron Siracusából).

emelése egy ilyen összefüggésből és állatfríz közepén való elhelyezése teljesen megfelel annak az eljárásnak, amit az említett gömbaryballosok pajzsos harcosainak etruszk festői is követtek. Maga az aulos-játékos ábrázolása ekkor már régóta ismeretes volt az etruszk művészetben,[24] megjelenése etruszk vázaképen nem lehetett meglepő egykorú nézői számára.

Arra azonban aligha gondolhattak, hogy az etruszk élet egy reális jelenetét látják a vázán. Nemcsak a frízkompozíció egésze mutatott ennek az ellenkezőjére, hanem az aulos-játékos viselete is. A szalag a hajában a görög ábrázolásokon is szokásos, s ugyancsak görög ábrázolások és etruszk utánzataik alapján nyilvánvaló, hogy mit visel a felsőtestén: a görög gyalogosok mellpáncéljának korai típusát, az ún. harang-páncélt,[25] amelyet a 7. században az etruszkok is átvettek.[26] A mellen látható bekarcolások a harang-páncélokon gyakori koncentrikus kör- vagy voluta-díszeket idézik,[27] a dereka körüli függőleges vonalak vagy a páncél aljára erősített bőr-lapocskákat jelzik (ebben az esetben a fehér pontok sora a fennmaradt páncélok némelyikén is meglevő lyukakat adja vissza, amelyek a bőrdarabok felerősítésére szolgáltak[28]), vagy a páncél alatt viselt rövid vászon tunica redőit. Az aulétés lábán a saru jellegzetesen etruszk típusú,[29] a vörös festés a combokon alighanem szintén valamiféle ruhát jelöl, amelyet nem tudok azonosítani. A görög és etruszk viselet keveredése azonban távolról sem olyan feltűnő, mint az aulos-játékos páncélba öltöztetése, amire sem a görög, sem az etruszk ábrázolásokon nincs példa. Ezeken az aulos-játékosok sokféle funkcióban szerepelnek,[30] többnyire hosszú ünnepi, olykor

[24] L. pl. a Plikaśna-situlát (*M. Martelli:* SE 41, 1973. tav. 34, b és 38, b; «a 7. sz. közepe táján»), a Pania-pyxist (*M. Cristofani:* SE 39, 1971. 75—78, tav. 30, 4. sor; «kb. 620—580 közt»), egy architektonikus terrakottalap-típust Poggio Civitate-ból (*J. P. Small:* SE 39, 1971. 35, tav. 13, a; 17, a—b; 19, c; 20, a; 6. sz. 2. negyede) és egy orvietoi hengerelt frízt (*G. Camporeale:* Buccheri a cilindretto di fabbrica orvietana. Firenze 1972. 78—80, tav. 25, a; 6. sz. 2. negyede). — Mindenesetre kérdéses, hogy egykorú etruszk nézőik már ezeken a korai ábrázolásokon is reális jelenetet láthattak-e (ami valószínű a Pania-pyxis és az orvietoi fríz, de lehetséges a Plikaśna-situla esetében is), vagy görög, esetleg keleti mintaképek többé-kevésbé hű másolatai. A kérdés a későbbi ábrázolásokkal kapcsolatosan is fölvethető, de az biztos, hogy legalább a 6. sz. közepétől az etruszk *tibia* valóban azonos volt a görög aulossal; vö. (az esetleges különbségekről is); *M. Wegner: in* Die Musik in Geschichte und Gegenwart. III. Kassel—Basel 1954. 1597. *O. Szemerényi* (Hermes 103 [1975] 312—313) vetette fel újra, hogy az etruszk *ludio* szó a görög *aulódos*-ból származik. — Mint ismeretes, az *aulos-tibia* a mai oboához áll a legközelebb, a szokásos «fuvola» fordítása helytelen.

[25] A típusról és történetéről *A. Snodgrass:* Early Greek Armour and Weapon. Edinburgh 1964. 73—84 és uő., *in* Studies in honour of C. F. C. Hawkes. London 1971. 31 sk.; vö. *H. W. Catling: in H.-G. Buchholz—J. Wiesner:* Kriegswesen I (Archaeologia Homerica, Bd. I. Kap. E 1). Göttingen 1977. 116—118.

[26] Vö. legutóbb *P. F. Stary:* Proc. of the Prehist. Soc. 44 (1979) 192 és fig. 7. Etruszko-korinthosi vázán: *Szilágyi:* EKV, 25. kép.

[27] L. pl. a Paris-festő egy amphoráját (CVA Heidelberg 2, Taf. 56,2 és *R. Hampe—E. Simon:* Griechische Sagen in der frühen etruskischen Kunst. Mainz 1964. Taf. 5) vagy a csehszlovákiai Čakában talált páncél-töredéket (*Snodgrass:* Early Greek Armour. 80, fig. 4).

[28] L. a čakai páncélt, *Snodgrass:* i. h.

[29] *L. Bonfante:* Etruscan Dress. Baltimore—London 1975. 60 sk., fig. 139, 18. típus.

[30] A görög *aulos*-ról és az *aulétés*-ek funkcióiról *M. Wegner:* Das Musikleben d. Gr., Berlin 1949. 52—58 (az ábrázolások tárgy szerinti felsorolása uo., 187—198). A legkorábbi görög *aulos-* és *aulétés*-ábrázolások: *R. Tölle:* Frühgr. Reigentänze. Waldsassen 1964. 72; *Wegner:* Musik und Tanz (Archaeologia Homerica, Bd. III. Kap. U), Göttingen 1968. 21—22. — *Tibia* és *tibicines* (vagy etruszk nevükön *subulones*) Etruriá-

1. kép. Etruszko-korinthosi alabastron, Rosoni-festő. Köln, magángyűjtemény

2. kép. Etruszko-korinthosi alabastron, Rosoni-festő. Köln, magángyűjtemény

3. kép. Etruszko-korinthosi alabastron, Rosoni-festő. Köln, magángyűjtemény

4. kép. Etruszko-korinthosi alabastron, Rosoni-festő. Köln, magángyűjtemény

5. kép. Etruszko-korinthosi alabastron, Rosoni-festő. Köln, magángyűjtemény

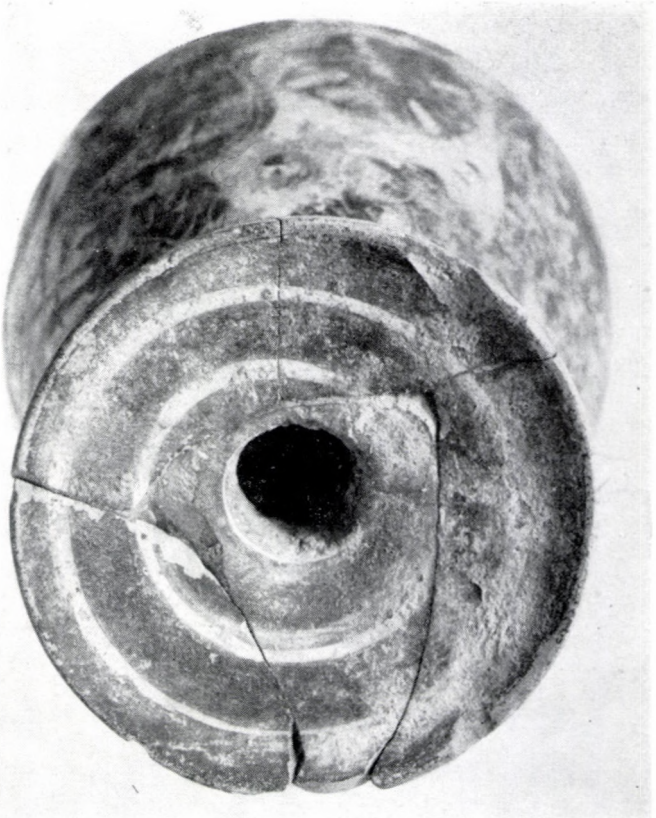

6. kép. Etruszko-korinthosi alabastron, Rosoni-festő. Köln, magángyűjtemény

7. kép. Etruszko-korinthosi gömbaryballos. Egykor amerikai műkereskedelemben

8. kép. Etruszko-korinthosi gömbaryballos. Cambridge, Mass., Peabody Museum

9. kép. Etruszko-korinthosi olpé (Hercle-festő).
Egykor svájci műkereskedelemben

10. kép. Etruszko-korinthosi kratér (Rosoni-festő). Párizs, Louvre

rövid köznapi ruhában vagy ruhátlanul is,[31] páncélt azonban akkor sem viselnek, ha fegyvertáncot kísérnek,[32] vagy csatában kísérik a harcosokat.[33]

Joggal merül fel a kérdés, elképzelhető-e, hogy a Rosoni-festő itt valamilyen konkrét jelentést akart adni a *tibicen* páncéljának. A válaszért korábban ismert egyetlen figurális jelenetekkel díszített vázájához, a Louvre oszlopkratérjához kell fordulni (10. kép). A Héraklés és Alkyoneus párviadalának értelmezett A. oldal[34] «Héraklés»-én Colonna, a fekvő óriáson Krauskopf ismerte fel, hogy páncélt visel.[35] Ugyancsak páncélt visel a B. oldal feltételesen Hérakléssel kapcsolatba hozott jelenetének[36] mindkét férfialakja; mindkettőnek a lábán jól kivehető a kölni aulos-játékoséhoz hasonló saru, combjukon is megjelenik a vörös festés, bekarcolással körülhatárolt területen, ami határozottan valami rövid ruhaféle viseletére utal. Az elöl lépő alak páncéljának aljából a *tibicen*-éhez hasonló függőleges bekarcolt vonalkák indulnak ki, értelmezésük sem lehet más, mint a kölni vázaképen.

Így aligha kétséges, hogy az emberalakok páncélba öltöztetése a Rosoni-festőnél pusztán dekoratív jelentésű konvenció, amely nem érinti az ábrázolt alakok vagy jelenetek értelmezését. Ezért magában véve nem zárja ki, hogy a Louvre-kratér jelenetei görög mítoszt ábrázolnak, de valószínű, hogy a festő nem magát a mítoszt ismerte, csak annak ábrázolását vette át a görög művészetből, mint szabadon formálható témát; erre mutat az is, hogy az A. oldal «Héraklés»-figurája hatalmas fát tart a jobb kezében.[37] A görög ikonográfiai szkémának elsősorban dekoratív lehetőségei érdekelték, ugyanúgy, mint az aulos-játékos esetében. Hogy ezek is milyen kis mértékben, azt bizonyítja, milyen ritkán nyúlt emberalakos ábrázoláshoz, amit nyilvánvalóan az etruszko-korinthosi vázák vásárlói sem vártak el tőle. Ezért nem volna indokolt a páncélviselet magyarázatát akár a kölni, akár a párizsi váza esetében valamilyen írott forrásokból nem ismert görög mítosz-változatban keresni, vagy arra gondolni, hogy az etruszk mester itt görög ikonográfiai típusokat etruszk mítoszok vagy mítikus képzetek ábrázolására használt fel a szükséges módosítással. Hangsúlyozni kell azonban, hogy elvben mindkét lehetőség fennáll, a Rosoni-festővel kapcsolatos megfigyelés legföljebb az etruszko-korinthosi

ban: *Müller—Deecke:* Die Etrusker II². Stuttgart 1877. 201—204 (az írott forrásokról alapvető); *Wegner: in* Musik in Gesch. u. Gegenwart, i. h., 1597; *J. Heurgon:* La vie quotidienne chez les Etrusques. Paris 1961. 244—246; vö. *U. Höckmann:* Röm. Mitt. 82 (1975) 199. Etruszk (?) elefántcsont (vö. Verg. Georg. II. 193) «fuvola»: Hesperia Art, Bulletin 43, A. 19 (képpel; «6. sz.»).

[31] A görög *aulétés*-ek viseletéről *M. Bieber:* JdI 32 (1917) 66—68; *E. Bielefeld: in* Festschrift für F. Zucker. Berlin 1954. 31—32 és 8. j.; *M. Wegner:* Griechenland (Musikgeschichte in Bildern. Bd. II. Lfg. 4). Leipzig 1963. 30 sk. (gazdag képanyaggal). — Az etruszk *subulones* viseletéről az etruszk ábrázolásokon kívül l. az etruszk eredetű római *tibicines* viseletének leírásait is (*Szilágyi:* Prospettiva 24 [1981] 22, 132. j.).

[32] Görög ábrázolások: *Wegner:* Musikleben, i. m., 195; etruszk ábrázolások: a Plikaśna-situla (fent 24. j.); Chiusi,Tomba del Colle (Mon. Pitt. in Italia. I. Chiusi Fasc. 1. Roma 1939. Tav. 6, C); stb.

[33] *Dunbabin:* Perachora. II. 15, no. 27, pl. 57 («670 k.»); *Friis Johansen:* i. m., 155 (a Chigi-olpé; l. róla *Arias—Shefton—Hirmer:* Hist. of Greek Vase-Painting. London 1962. 275—276). Az etruszkok csatában a maguk feltalálta kürtöt és trombitát használták (*Wegner: in* Musik in Gesch. u. Gegenwart, 1599).

[34] *Colonna:* 55; egyetértőleg *I. Krauskopf:* Der thebanische Sagenkreis u. andere gr. Sagen in d. etruskischen Kunst. Mainz 1974. 18—19.

[35] *Colonna:* 55; *Krauskopf:* i. m., 70 és 101. j.

[36] *Colonna:* 55—56; *Krauskopf:* i. m., 19.

[37] Tehát nem «fegyvertelen», ahogy *Colonna* (55) írja.

vázafestészet középső és késői korszakára általánosítható, de itt sem olyan formában, hogy az emberábrázolásokat vagy az emberalakos jeleneteket kizárólag dekoratív motívumoknak képzeljük el. Egyes kivételek még az etruszk művészetnek ezen az időben és műfajban körülhatárolt területén is akadhatnak, mint a nyilvánvalóan külön megrendelésre készült, sajátos vonásokkal görög mítoszt ábrázoló caerei oszlop-kratér a Rosoni-ciklus műhelyéből,[38] vagy a tarquiniai Kithara-festő két olpéja, amelynek figurális jeleneteit talán az etruszk mitológia ismeretében tudnánk értelmezni.[39]

Ismerve mármost valamennyire a Rosoni-festő felfogását a vázáin ábrázolt emberalakos jelenetekről, meg lehet talán kockáztatni egy feltevést a kölni aulétés-ábrázolással kapcsolatban. Mindeddig említetlen maradt a két lába közt bokáig leérő sáv, végén gombbal vagy karikával. Lehet, hogy a váza letisztítása után több fog látszani belőle; egyelőre pusztán mint kérdést lehet felvetni, nem Héraklés oroszlánbőrének lelógó farkát jelzi-e, amelynek ilyen ábrázolására más etruszk példa is akadna.[40] Athéni fekete- és vörösalakos vázákról ismeretes Héraklés hasonló beállításban auloson játszó alakja,[41] de az még a felvetett értelmezés helyessége esetén is legföljebb további kérdés lehet, gondolt-e a Rosoni-festő Héraklés-ábrázolására[42], vagy csak egy neki megtetsző, dekoratívan felfogott motívummal gazdagította a görög vázáról ellesett aulétés-alakot. A kép interpretációjára, akár mitológiai jelenetnek vesszük (bármilyen korlátozott értelemben is), akár nem, mindenképpen szinte szó szerint illik az, amit Amyx a Feoli-festő londoni olpéjának Gorgójáról írt: «It is as if the artist had put together a Gorgon from his own jumbled recollection of several different versions, perhaps adding for good measure one or two ideas of his own.»[43] Hozzá kell azonban tenni, hogy ez természetesen tudatosan görög szempontú értelmezés. Az etruszk mesterek és vásárlóik más fogalmakkal, más — de nem minden szempontból alacsonyabb rendű — igényekkel festették vagy nézték vázáikat. Ezeknek a fogalmaknak a formába öntésére, ezeknek az igényeknek a kielégítésére a vulcii Kerameikos etruszko-korinthosi mesterei a maguk szerény módján bizonyára szüntelenül tettek új meg új erőfeszítéseket, amelyeknek eredményei, ha napfényre kerülnek, még nem egy olyan meglepetéssel szolgálhatnak, mint a kölni alabastron.

[38] *G. Ricci:* Mon. Ant. 42 (1955) 206—211 és tav. 3; *L. Banti:* SE 34 (1966) 374—375; *Krauskopf:* i. m., 26—29; *T. Fischer—Hansen: in* Studia Romana in honorem P. Krarup. Odense 1976. 20—27; *L. Tiberi:* Arch. Class. 29 (1977) 179; *M. Cristofani:* Etruschi. Novara 1979. 84—85. A különleges megbizatásról és az attribucióról *Szilágyi:* EKV, 131—132; egyetértőleg *M. Martelli:* Prospettiva 11 (1977) 11, 8. j.

[39] Közöletlenek; vö. *Szilágyi:* EKV. 185—186.

[40] Pl. *P. Zazoff:* Etruskische Skarabäen. Mainz 1968, no. 74, Taf. 19; *M. Sprenger—G. Bartoloni:* Die Etrusker. München 1977. Taf. 165, fölül; *Gerhard:* Etr. Spiegel. Taf. 135, 140, 142.

[41] *F. Brommer:* Vasenlisten zur gr. Heldensage. Marburg 1973[3]. 56; ehhez Arch. Eph. 1974. 66. t. (az Athéna-festő lékythosa).

[42] Különös tekintettel Héraklés jelentőségére az etruszk vallásban és ábrázolásokon; l. *J. Bayet:* Herclé, Paris 1926; *A. J. Pfiffig:* Religio Etrusca. Graz 1975. 340—352 (további irodalommal); vö. *Krauskopf:* i. m., 18 és 97. j. (a fenti feltevés ikonográfiai nehézségeiről is).

[43] SE 35 (1967) 92.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

ETRUSZK AMPHORA A KÉSŐ-ORIENTALIZÁLÓ KORBÓL*

A koppenhágai Ny Carlsberg Glyptothek Helbig-Múzeumának etruszk vázagyűjteménye néhány évvel ezelőtt jelentős darabbal gyarapodott[1] *(1—4. kép)*. Az új nyak-amphora magassága 41,8 cm, szélessége a szájnál 20,8, a lábnál 9,9 cm. Több darabból van összeállítva, de csak a szájperem egy része hiányzik. A szájperem, fölül is, barna, a festés belül mintegy 3 cm szélességben fedi a nyakat. Kettős rúd-fülek; a talp barna. A nyakon mindkét oldalt 9—9 fordított sugár-minta, a test alján a frízek alatt 21 sugár-minta. A vállon

* A szokásosakon kívül használt rövidítések :

Brown = *W. Ll. Brown:* The Etruscan Lion. Oxford 1960.
Colonna I = *G. Colonna:* La ceramica etrusco-corinzia e la problematica storica dell'orientalizzante recente in Etruria. Arch. Class. 13 (1961) 9—24.
Colonna II = *G. Colonna, in:* Nuovi tesori dell'Antica Tuscia, catal. Róma 1970.
Friis Johansen = *K. Friis Johansen:* Les vases sicyoniens. Paris—Copenhague 1923.
Giuliano I = *A. Giuliano:* Un pittore a Vulci nella II metà del VII sec. a. C. JdI 78 (1963) 183—199.
Giuliano II = *A. Giuliano:* Il «Pittore dei Rondini». Prospettiva 3 (1975) 4—8.
Hind = *J. Hind:* A Wild Goat Style Oenochoe in Christchurch. New Zealand. Arch. Anz. 1970, 131—135.
Kardara = *Chr. Kardara:* Rodiaki angiografia. Athén 1963.
Martelli I = *M. Martelli:* La ceramica greco-orientale in Etruria. *In:* Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident (Bibl. de l'Inst. Français de Naples, II. ser., vol. IV). Paris—Naples 1978. 150—212.
Martelli II = *M. Martelli:* Prime considerazioni sulla statistica delle importazioni greche in Etruria nel periodo arcaico. SE 47 (1979) 37—52.
NC = *H. G. G. Payne:* Necrocorinthia. Oxford 1930.
Rumuf = *A. Rumuf:* Die Wandmalereien in Veii. Potsdam 1917.
SH = *J. Sieveking—R. Hackl:* Die Königl. Vasensammlung zu München I. Die älteren nicht-attischen Vasen. München 1912.
Schiering I = *W. Schiering:* Werkstätten orientalisierender Keramik auf Rhodos. Berlin 1957.
Schiering II = W. *Schiering:* Eine Amphora des Schwalbenmalers im Louvre. Rev. Arch. 1974, 3—14.
SE = Studi Etruschi
Szilágyi: EKV = *Szilágyi J. Gy.:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975.
Szilágyi = *Szilágyi, J. G.:* Considerazioni sulla ceramica etrusco-corinzia di Vulci, *in:* La civiltà arcaica di Vulci e la sua espansione. Firenze 1977. 49—63.
Zevi = *F. Zevi:* I nuovi vasi del Pittore della Sfinge Barbuta. SE 37 (1969) 39—58.

[1] Vétetett 1971-ben ; lelt. sz. H 637. Őszinte köszönetemet fejezem ki *Dr. Flemming Johansen*-nek, a Ny Carlsberg Glyptothek igazgatójának, aki megengedte a váza tanulmányozását és publikálását, s rendelkezésemre bocsátotta az 1—4. képen reprodukált fényképeket.

mindkét oldalon 2—2 lépő férfi-szfinx egymással szemben; középen és baloldalt madár. Az A. oldalon a baloldali madár hátrafordítja a fejét. A testen állatfríz: lépő oroszlán, két legelő szarvas, legelő nősténnyszarvas és lépő párduc. A térkitöltő díszek pont- és korong-rozetták. A fríz alatt és fölött széles sáv; a vállképeket a fríztől vékony vonal választja el. Járulékos szín nincs. A vállon mindkét oldalt a bal és jobb szélen levő rozetták belefolynak a fül alatti barna festésbe.

A váza festője az etruszk késő-orientalizáló vázafestészet egyik legkiemelkedőbb egyénisége. Payne ismerte fel,[2] és J. L. Benson adta neki állatfrízeinek egyik legjellegzetesebb, újra meg újra visszatérő alakja után a Szakállas Szfinx-festő a nevet.[3] Műveinek azonosításában, művészi egyéniségének és történeti helyzetének meghatározásában később elsősorban W. Ll. Brown, G. Colonna, D. A. Amyx és F. Zevi kutatásai értek el jelentős eredményeket.[4] Bár a korszak legjobban ismert vázafestője — jelenleg 95 művéről tudok[5] —, a koppenhágai amphora sok tekintetben egyedülálló oeuvre-jében, és új megvilágításba helyezi pályájának és az egykorú etruszk vázafestészetben elfoglalt helyének nem egy fontos problémáját.

Már Payne rámutatott, hogy stílusa és motívumai szorosan a korinthosi késő-protokorinthosi és átmeneti korszak vázafestészetéhez kapcsolják.[5] Ennek megfelelően működését általában a 7. század utolsó negyedére helyezték.[7] Benson, valamivel több vázája ismeretében, általánosságban felvetette, hogy stílusában bizonyos fejlődés látható; ebben a korinthosi vázafestészet stílusváltozásainak tükröződését látta.[8] Colonna volt az első, aki működését Vulcira helyezte; ugyanő felismerte, hogy munkássága a 6. század elejére is átnyúlik.[9] Ezt eleinte kétkedéssel fogadták,[10] de a caerei ásatások és a Campana-gyűjtemény anyagának alapos tanulmányozása nyilvánvalóvá tette, hogy virágkorának Vulciban készült vázáitól jól elkülöníthető műveinek egy késői csoportja, amely jelentős részben ún. «pikkelyes amphora» típusú vázákat díszített; ezeket kivétel nélkül a «pikkelyes amphorák» műhelyének központjában, Cerveteriben vagy annak tágabb területén találták. A legvalószínűbb magyarázatnak erre az látszott, hogy a késői korszakában a mester Cerveteribe költözött át Vulciból.[11]

A Necrocorinthia megjelenése óta csaknem tizenötszörösére növekedett anyag ismeretében világosan követni lehet a festő stílusának, rajzolásmódjá-

[2] NC, 206.

[3] *J. L. Benson:* Die Geschichte der korinthischen Vasen. Basel 1953. 30.

[4] *Brown*, 53—54; *Colonna* I, 10—14; *Colonna* II, 34 skk.; *D. A. Amyx, in:* Studi in onore di L. Banti. Roma 1965. 2—3 és *Uő.:* SE 35 (1967) 100—101; *Zevi*, 39—58.

[5] Szilágyi: EKV, 31—38, 1—21., 26., 28—82. és 92.—98. sz. A jegyzék azóta a következő vázákkal bővült; *amphora*, Zürich, magángyűjt.; *oinochoe* amerikai műkeresk. (l. alább, 20. jegyz.); *olpék:* New York, műkereskedelem (Sotheby-Parke Bernet, Cat. 13 Dec. 1977, 106. sz., pl. 10); két példány Zürichben, magángyűjt.; Roma, Museo di Villa Giulia (elkobzás 1974. V. 27).

[6] NC, 206.

[7] *Brown:* i.h.; *Szilágyi:* EKV, 41—51: «625—590 k.». A *L. Banti*-tól (EAA VII. 1966, 233 «non è anteriore al 600 a. C. e può, anzi, essere più recente») és *Hampe*-tól *(in: R. Hampe—H. Gropengiesser:* Aus d. Sammlung des Arch. Inst. d. Univ. Heidelberg. Heidelberg 1937. 34: «frühes 6. Jh.») javasolt keltezés csak későikorszakára vonatkoztatva helytálló.

[8] *Benson:* i. h.

[9] *Colonna* I, 11, l. jegyz. és 13.

[10] *Zevi*, 45, 9. jegyz., hallgatólagosan vitázva szóbeli közlésemmel.

[11] *Szilágyi:* EKV, 43 skk.; *Szilágyi*, 50—54.

nak, technikájának változásait a korai, még erősen a korinthosi mintaképektől inspirált korszak miniatűr-festészetétől a késői, eldurvult állatfrízekig. A korai és késői korszakot nem választja el éles határvonal, hanem egy ugyancsak jól felismerhető középső korszak köti össze őket, amely a régi formák felbomlásának, mind erőltetettebb és lázasabb útkeresésnek, tanácstalanságnak, kísérletezéseknek a korszaka volt, és végül Cerveteribe vezetett. Kedvelt és egész munkásságát végigkísérő állattípusainak rajzán, a legjobban talán párducfejein *(5. kép)* világosan megkülönböztethető ez a három korszak, amelyet természetesen számos átmeneti vonás köt össze.

A koppenhágai amphora párducfejeinek rajza *(4. kép)* első pillantásra megmutatja, hogy a Szakállas Szfinx-festő középső, abszolút évszámokban a 610—600 körüli évekre keltezhető korszakába tartozik. Ugyanerre vallanak a korábbiakhoz képest feltűnően megnyújtott állatalakok és a protokorinthosi vázafestészetből átvett pont-rozetták közt megjelenő korong-rozetták is. Érdemes azonban a váza egyes vonásait a bizonyos fokig előlegezett végeredménytől függetlenül elemezni, azt vizsgálva, nem mondanak-e ellent a fent javasolt elhelyezésnek a festő életművében, és ha nem, mennyiben gazdagítják a középső korszakáról eddig kialakult képünket.

A váza állatalakjainak jó része a festő repertoárjának állandó típusai közé tartozik. A *szakállas szfinx* keleti eredetű motívuma a görög művészetben szórványosan már a 8. században megjelenik,[12] de Korinthosban csak a korai-korinthosi korszaktól ábrázolják.[13] Minthogy Etruriában ennél jóval korábban, a 7. század elejétől ismeretes, nem Korinthosból, hanem alighanem közvetlenül a Közel-Keletről vették át, valószínűleg főníciai közvetítéssel.[14] Főníciai mintaképekhez kapcsolódik a legszorosabban a Szakállas Szfinx-festő szfinxeinek stílusa is, amelynek «határozottan nem-görög» jellegére Payne mutatott rá.[15] A keleti görög szfinxektől már az is elkülöníti őket, hogy amazok mindig fedetlen fejjel jelennek meg.[16] Más görög műhelyekben viszont, köztük Attikában és Korinthosban, a 7. század végével csaknem eltűnik az álló vagy lépő szfinx, és a keleti görög műhelyekben ritkán előforduló ülő alak váltja fel.[17] A Szakállas Szfinx-festő szfinxei tehát egyik görög műhelyhez sem kötődnek szorosabban. Legkorábbi korszakától a későiig felváltva ábrázolja állva (vagy lépve) és ülve őket, de ismeri az ugró típust is.[18] Egyéb vonásaik is rendkívüli

[12] *E. Kunze:* Kretische Bronzereliefs. Stuttgart 1931. 179 és 2. jegyz.; *N. M. Verdelis:* BCH 75 (1951) 17.

[13] NC, 89; vö. *A. Seeberg*, Hamburger Beitr. zur Arch. 3 (1973) 112, 78. jegyz.

[14] *I. Strøm:* Problems Concerning the Origin and Early Development of the Etruscan Orientalizing Style. Odense 1971. 208. Jól ismert ábrázolása a praenestei Tomba Castellani ezüstcistáján (7. sz. 1. negyede; *Strøm:* i. m., 154 skk. és 105. kép; *F. Canciani, in:* Civiltà del Lazio primitivo, catal. Roma 1976. 218, irodalommal) és a vetuloniai Tomba del Duce ezüst kotyléjén (650 k.; *Rumpf*, 37; *Brown*, 28: «etruszk helyi másolat főníciai mintaképek nyomán»; a keltezésről *Strøm*, 180). További példák: *Strøm:* i. m., 293, 881. jegyz., stb. A szakállas szfinx típusa széltében elterjedt volt a 7. sz. utolsó negyedének etruszk kerámiájában; pl. etruszko-korinthosi polychrom aryballos, *Seeberg:* i. m., 18. tábla; bucchero vázák: olpé, Stockholm MM 163: 7; olla, *M. Buonamici:* I buccheri con figurazioni graffite. Firenze 1974. 29—30, 28. sz.; kantharos, uo., 39—40, 46. sz.; stb.

[15] NC, 207; a főníciai mintaképekről *Brown*, 29.

[16] *Friis Johansen*, 130; *Schiering* I, 61—62; *Kardara*, 153—154.

[17] *Friis Johansen*: i. h. (de vö. uo., 26. tábla, 3. kép: a középső protokorinthosi periódusból, a Szakállas Szfinx-festőéhez igen közelálló típus); NC, 89 és 4. jegyz.; *Verdelis:* i. m., 1 skk.; *P. Amandry:* AM 77 (1962) 65—66.

[18] *Colonna* I, II. tábla, 2. kép.

változatosságot mutatnak képein: hol egy vagy kiterjesztett két szárnnyal *(16. kép)*, hol szárny nélkül,[19] sőt egyszer a szárnyakon kívül emberi kézzel is ábrázolja őket *(6. kép)*.[20] Viszonylag ritka azonban a koppenhágai amphorán látható két szembenéző szfinx lépő alakja.[21] Ez a szkéma egész munkásságát végigkíséri, ezért jól megfigyelhető a szárnyak és a test meghosszabbodása egy korai olpé, vagy az alakok viszonylagos rugalmassága, mozgékonysága egy késői amphora szembenéző szfinxeihez képest.[22] Legközelebb állnak hozzájuk a rajz eltérő technikája és a szárnyak különböző formája ellenére a jórészt körvonalrajzzal ábrázolt szfinxek a Villa Giulia-múzeum két amphoráján *(10—11. kép)* és egy müncheni amphora-töredéken *(9. kép)*, amelyekről más vonatkozásban is többször lesz szó.[23]

Ugyancsak gyakori alakjai a festőnek a váll két oldalán ábrázolt *madarak* is. Már Payne utalt arra, hogy nem korinthosi, bár görög típusúak, és Brown óta elfogadott az a vélemény, hogy mintaképeik a keleti görög Vadkecskestílus nílusi kacsái.[24] Eredetileg szerves tartalmi kapcsolatban állhattak a szfinxekkel és griffekkel,[25] később térkitöltő motívumként más összefüggésben is megjelentek, általában lépő, ritkán álló szkémában. A Szakállas Szfinx-festőnél belső rajzuk, bár nyilvánvalóan keleti görög eredeű, következetesen eltér a kisázsiai görög műhelyekből ismert konvenciótól *(1. kép)*: hiányzik mind a szájnyílást jelző, mind a fejet a nyaktól elválasztó festetlen vonal; a szárny nála is háromrészes, de forgó-része egyszerű félkorong, benne általában félhold alakú fekete sávval, olykor még más díszítéssel is: pontsorral vagy vonallal (a keleti görög madarakon ugyanez a rész háromszög alak, többnyire egy keretező vonallal a belső fekete háromszög körül és gyakran járulékos vörös festéssel); a szárnytollakat a fölső résztől nem egy sáv választja el, mint a keleti görög vázákon, hanem kettő, amelyek közül az egyik általában festetlen, benne ferde fekete vonalkákkal, maguk a szárnytollak pedig — ugyancsak ellentétben a keleti görög szokással — gyakran ketté vannak osztva egy függőleges fekete vonallal.[26] A madaraknak ez a kétségtelenül keleti görög mintaképeket követő típusa — amely nem az egyetlen,[27] de mindenesetre a leggyakoribb és legjellemzőbb madár-típusa a festőnek —, nemcsak a belső rajznak ebben a korán kialakított önálló szkémájában tér el mintáitól, hanem abban is, hogy olykor más technikákkal ábrázolva jelenik meg vázáin, a barna festésre bekarcolva[28] vagy feketealakos technikával festve,[29] de mindig

[19] *Albizzati:* Vasi Vat., 5. tábla, 72. sz. és itt *16. kép*, alul.

[20] Beverly Hills, The Summa Galleries Inc., Catal. 4: Ancient Vases (1978), 17. sz. A katalógusban nem reprodukált részletek fényképeiért e helyütt is hálás köszönetet mondok Dr. Jane Cadenak. A szfinx emberi keze az előtte ülő szfinx farkát fogja, megfelelően annak, amire *L. Donati* hívta fel a figyelmet az ikonográfiai típus etruszk előfordulásainak tárgyalásakor (Studi per E. Fiumi. Pisa 1979. 60), hogy ti. Etruriában a szfinxek emberi karját általában valamilyen funkcionális gesztusban ábrázolják.

[21] Korinthosi előképekről *E. Kunze:* Archaische Schildbänder. Olympische Forschungen II. Berlin 1950. 58.

[22] CVA Paris, Bibl. Nat. 1, pl. 11, 1 és *Colonna* I, II. tábla. 2. kép.

[23] *Zevi*, 22. tábla; *Colonna* II, A. és 11. tábla továbbá 10. tábla, 21. sz.; SH, 45, 59. kép (a második világháború után elveszett).

[24] NC, 207; *Brown*, 54, 1. jegyz.

[25] *Schiering* I, 65.

[26] A keleti görög mintaképekről *Schiering* I, 65; *Kardara*, 146—148.

[27] Pl. a 20. jegyzetben említett oinochoén *(6. kép)* és a 23. jegyzetben említett kisebb amphorán *(11. kép)*.

[28] SH, 8. tábla, 242. sz.; *Zevi*, 16. és 17 tábla, d; CVA Bibl. Nat. 1, pl. 19, 5.

[29] SH, 82, 81. kép; olpé, Cerveteri, Magazzino MA 558/3; stb.

megőrzi a belső tagolás fenti rendszerét. Mint a keleti görög vázákon is, a leggyakoribb a lépő alak, de megvan a keleti görög mintaképe a koppenhágai amphora válldíszének közepén mindkét oldalon megjelenő álló alaknak, és az A. oldal hátrafordított fejjel tollászkodó madarának is.[30]

Kevesebb megjegyzést igényel az alsó fríz *oroszlán*ja és párduca. Az előbbinek a Szakállas Szfinx-festőnél megjelenő ábrázolásáról már Payne kimutatta, hogy nem korinthosi jellegű, de görög mintaképet feltételezett; Brown azonban az etruszk oroszlánábrázolásoknak szentelt monográfiájában rámutatott, hogy a korinthosi átmeneti korszak oroszlán-típusának egyéni átalakítása.[31] A koppenhágai oroszlán-alak *(3. kép)* legérdekesebb vonása, hogy kevert technikával készült: a test részletei bekarcolással vannak jelezve, a nyakat a testtől elválasztó félkörív és a fej a keleti görög vázafestészetre jellemző kihagyással és körvonalrajzzal. A fentebb tárgyalt madarakon és szfinxeken kívül a kihagyásos technikával ábrázolt részletek rendkívül ritkák a festő ismert művein: csak egy olpéján és vulcii nagyobb amphoráján fordulnak még elő, az előbbin párducfejek, az utóbbin *(10. kép)* valamennyi állatalak fejének és némelyik egyéb részletének visszaadására is.[32] A vulcii amphora az egyetlen, amelyen a koppenhágai váza oroszlánjának párhuzami vannak. A fej festéssel jelzett belső rajza pontosan megfelel annak a grafikus konvenciónak, amelyet bekarcolásos oroszlánfejein látunk, és teljesen kialakult formájában mutatja a festő késői oroszlánfejeinek a koraiaktól lényegesen eltérő ábrázolásmódját *(7. kép)*.

A *párduc* a keleti görög vázafestészetben alig fordul elő; a festő biztosan Korinthosból vette, ahol a késő-protokorinthosi vázákon válik általánossá, és a korai korinthosi periódustól kezdve kiszorítja az oroszlánokat.[33] Hogy az elnevezés nem pusztán konvencionális modern megjelölése a szembenéző arcú oroszlánféle állatoknak, ahogy Payne gondolta,[34] azt Neandros egy kylixének felirata bizonyítja.[35]

Teljesen egyedülállóak viszont a koppenhágai váza legelő szarvasai. Nem mintha a *szarvas* ritka volna a festő állatfrízein munkásságának bármely korszakában. Az sem jelent újat a fentebbiekkel szemben, hogy alakjuk a korai korszakában ábrázolt könnyűmozgású, rugalmas, nyakukhoz viszonyítva feltűnően karcsú hátsótestű szarvasokéhoz képest nehézkes, szinte izomtalan hatású, jelezve, hogy a mester már túlvan fénykorán.[36] A legfeltűnőbb az ellen-

[30] A két motívum együtt: *Kardara*, 105. kép. A hátrafordított fejű madár a Szakállas Szfinx-festő vázáin: alabastron, SH, 82, 81. kép; oinochoé, *Albizzati:* Vasi Vat., 8. tábla, 86. sz.; oinochoé, CVA Bibl. Nat. 1, pl. 11, 5; olpé, *Mingazzini:* Coll. Castellani I. Roma 1930. 24. tábla, 3. kép; olpé, Paris, Louvre E. 437 *(Szilágyi:* EKV, 12. t.); olpé töredék, Berkeley, Lowie Mus. 8—5759 (vö. *Amyx:* Studi L. Banti. 2).

[31] NC, 207; *Brown*, 54.

[32] *Amyx:* Studi L. Banti, 4. tábla, a—b (most Malibuban a J. Paul Getty Museumban, Bareiss-letét 146); *Colonna* II, A. és 11. tábla.

[33] *Friis Johansen*, 133—134; NC, 67.

[34] NC, 70.

[35] *Fl. Johansen:* Reliefs en bronze d'Étrurie. Copenhagen 1971. 52; *Beazley:* Para. 70. Zoológiai meghatározásukról *Friis Johansen:* 134, 3. jegyz. és *Brown*, 170—176, továbbá uo., 174—175 arról, hogy az etruszk ábrázolásokon olykor megjelenő pettyezés nem ad biztos támaszpontot a meghatározáshoz, mert pusztán dekoratív megfontolásokon alapul.

[36] Vö. egy tipikus korai szarvas-ábrázolását (SH, 8. tábla, 243. sz., itt 16. kép) egy tipikus középső korszakából valóval *(Colonna* II, A. tábla alsó sor) és egy tipikusan későivel *(Szilágyi:* EKV, 12. t.). A 16. képen reprodukált fényképért Dr. Klaus Vierneiselnek tartozom köszönettel.

tét egyfelől a korintizáló típus és kompozíció, másfelől a keleti görög mintákat követő rajztechnika között. A vadállatoktól üldözött vagy — mint itt — azoktól közrefogott legelő szarvasok (vagy kecskék, bikák, stb.) tipikus jelenetei a korinthosi orientalizáló állatfrízeknek. A keleti görög vázafestészet egykorú frízein ezzel szemben szarvasok és főleg vadkecskék egyirányú sorai a szokásosak, amelyekben a legelő alakok nemcsak vadállatokkal, hanem egymással sem keverednek.[37] A másik ismert különbség a szarvas fajtájára vonatkozik: a keleti görög művészet csak a pettyes dámszarvast ismeri, jellegzetes lapátvégű agancsával, fehér szőrzetű hasával.[38] A görög félsziget műhelyeiben a korai, keleti mintákat követő ábrázolások után[39] egyeduralkodóvá válik a rőtszínű, nagyobb termetű, lapát nélküli agancsú gímszarvas ábrázolása, annak megfelelően, hogy Európában ez a szarvastípus honosodott meg.[40] A dámszarvas ábrázolása csak a 6. század közepétől, keleti görög művészeti mintaképek nyomán terjed el újra a görög félsziget vázafestészetében.[41] Etruriában viszont jóval korábban is ábrázolják,[42] keleti és keleti görög mintaképek nyomán, elsősorban színessége miatt, az anatómiai részletek pontossága iránti jellegzetes közömbösséggel.[43] Ez jellemzi a Szakállas Szfinx-festő koppenhágai szarvasait is. Szokásos szarvas-ábrázolásaival ellentétben, ritka kivételként, az arc és a here körvonalrajzos ábrázolása, a nyakat a testtől és a két hátsó combot egymástól elválasztó kihagyott félkörív és a két hímszarvason a hasat jelző kihagyott pontozott sáv *(1. kép)* a különböző keleti görög műhelyek vadkecske- és szarvas-ábrázolásainak általánosan elterjedt konvencióit követi,[44] csakhogy ott a dámszarvas ábrázolásánál a has fehérrel való visszaadása anatómiailag indokolt, itt viszont egy minden egyéb vonásában gímszarvasként ábrázolt állatalakon jelenik meg, amely többi anatómiai vonásában nem tér el a festő sziluett-szarvasaitól. A kihagyott has pontsora teljesen egyedülálló a festő szarvas-ábrázolásain; nincs meg említett nagy vulcii amphoráján sem, amelynek szarvasai egyébként a rajz technikájában csaknem pontos párhuzamai a koppenhágaiaknak, és egyikük hasán a kihagyott sáv is megvan. Megint jellemző azonban a részletek eltérése a keleti görög mintaképektől; a fülek nem körvonalrajzosak, mint a Vadkecske-stílus állatalakjain, a fejnek pedig nemcsak formája más, hanem belső részletei is: az egyszerű körrel jelzett szemek és a szájnyílást jelző hullámvonal a festő feketealakos szarvasain bekarcolással visszaadott részletek áttevése a körvonalrajzos technikába, ugyanúgy, mint a lábak festetlenül hagyott részének belső rajza itt és a nagyobb vulcii amphora oroszlánjain.[45] Ez egyúttal azt is

[37] *Friis Johansen*, 138; *Kunze*: Kret. Bronzereliefs, 154; *Schiering* I, 93—94 (további irodalommal).

[38] *Rumpf*, 50, és az ő nyomán *F. Brein:* Der Hirsch in d. gr. Frühzeit. Wien 1969. 231.

[39] *Brein:* i. m., 94 és 55. jegyz., 125, stb.; *J. Carter:* BSA 67 (1972) 33.

[40] *Brein:* i. m., 18—26 és kül. 27.

[41] *Rumpf*, 50.

[42] Szemben *Rumpf*, 50—51-gyel.

[43] L. a *Fl. Johansen*-nél (i. m., 50—52) említett példákat és a festett vázák közül a Szakállas Szfinx-festő olpéját Heidelbergben *(Hampe-Gropengiesser:* i. m., 11. tábla). Vö. azonban a pusztán dekoratív értelmezés lehetőségéről fent a 35. jegyzetet.

[44] *Schiering* I, 48—50; *Kardara*, 143—145.

[45] Pl. NC, 207, 93. kép (itt 12. kép) és *R. Hess:* Aus einer privaten Antikensammlung. Basel 1963. 37. sz. A száj és a láb hasonló ábrázolásának egy-egy elszigetelt keleti görög példája *(Kardara*, 6. tábla, c. kép és 5. tábla, b. kép) aligha lehetett az etruszk festő mintaképe.

jelzi, hogy feketealakos szarvasai ábrázolásának grafikus konvencióját már kialakította a festő, mikor a koppenhágai (és a vulcii) váza keleti görög technikát utánzó szarvasait festette.

Nem kevésbé egyedülálló *a váza formája*. A festő korai korszakában csak a korinthosi kerámiából átvett formájú olpékat és oinochoékat díszített. Később is ezek maradtak a kedvenc váza-formái, csak Caerében társult hozzájuk a Pikkelyes Amphora-csoport jellegzetes amphora-típusa. Ettől eltérő formájú amphoráját eddig csak hármat ismertük: a vulcii Tomba del Pittore della Sfinge Barbuta-ban talált, már többször említett két példányt és a müncheni töredéket.[46] A két vulcii váza *(10—11. kép)* egymástól is eltérő formája teljesen más típusú; amennyire a töredék rajzából meg lehet ítélni *(9. kép)*, a müncheni állt a legközelebb a koppenhágai amphorához, de nem has-, hanem nyak-amphora volt. A koppenhágai váza formája azonban nemcsak a festő művei közt, hanem tudomásom szerint az egész görög és etruszk-itáliai kerámiában is párhuzam nélkül áll, legalábbis az archaikus korban.[47] Ha esetleges mintaképeit keressük, a korinthosi kerámiát eleve ki lehet zárni, mert abban a has-amphora csak jóval később jelenik meg.[48] A test formájának vannak rokonai az egykorú attikai, kykladikus és keleti görög kerámiában,[49] többé-kevésbé távoli itáliai elődei is ismeretesek,[50] de a testnek, szájnak, lábnak és füleknek ezt az együttesét egyiken sem találjuk meg.

A test aljának *sugársora* általánosan elterjedt a kor görög és itáliai kerámiájában; a nyak lefelé fordított sugarai sokkal inkább itáliai hagyományt követnek, mint görögöt.[51] Megvannak a festő müncheni amphora-töredékén és kisebb vulcii amphoráján is, valamint a kortárs vulcii Fecske-festő egyetlen ismert, ugyancsak egyedülálló formájú amphoráján.[52]

A *térkitöltő díszek* a váza relatív kronológiája szempontjából is érdekesek: a korai művein kizárólagosan szereplő protokorinthosi eredetű pont-rozetták mellett megjelenő korong-rozetták a festő virágkorának végét jelzik. Valamennyi nem «pikkelyes amphora»-típusú amphoráján megvannak, és szinte

[46] L. fent a 23. jegyzetet.

[47] Ez a véleménye — levélbeli közlése szerint — az etruszk-itáliai amphora-formák kitűnő szakértőjének, dr. R. Dik nek is.

[48] NC, 316; *R. J. Hopper:* BSA 44 (1949) 243; *R. Lullies, in:* Festschrift G. Kleiner. Tübingen 1976. 21—22. A középső-korinthosi periódusnál korábbi példányok vagy erősen töredékesek (pl. Perachora II. Oxford 1962. 126—127) vagy teljesen más típusúak *(D. A. Amyx, in:* Corinth VII. 2. Princeton 1975. 84, 131 és 57. tábla).

[49] *Attikai: K. Kübler:* Altattische Malerei. Tübingen 1950. 23 és 14. kép, 26 és 16. kép; *I. Scheibler:* JdI 76 (1961) 32, 91. jegyz.; *F. Brommer:* Jb.d. Berliner Museen 4 (1962) 1 skk., 1. és 4. kép. *Kykladikus:* Explor. Arch. de Délos, fasc. XVII. Paris 1935. 27. tábla, 8. sz. és 32. tábla, 34. sz. *Keleti görög:* Samos V. Bonn 1968. 115. tábla, 590. sz.; Samos VI. 1. Bonn 1973. 113. tábla, 925. sz.; *J. Hayes, in:* Tocra I. London 1966. 42 és 28—30. tábla; *H.-P. Isler, in:* Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident. Paris—Naples 1978. 82.

[50] Pl. *Montelius:* Civ. primit., 325. tábla, 3. kép és 344. tábla, 4. kép; *A. Åkerström:* Der geometrische Stil in Italien. Lund—Leipzig 1943. 9. tábla, 1. kép és 10. tábla, 5. kép; *Giglioli:* Arte etr., 45. tábla, 3. kép, és mindenekelőtt SE 20 (1948—49) 13. tábla (talán valamivel későbbi; az eredeti láb hiányzik).

[51] *Schiering* II, 7 és 2. jegyz.; l. azonban néhány görög párhuzamát is, mint Explor. Arch. de Délos, fasc. XVII. 21. tábla, 15—16. sz.; Samos VI. 1. 9. tábla, 88. sz.; 64. tábla, 534. sz.; 65. tábla, 559. sz.; 67. tábla, 530. sz. (oinochoék vállán, mint sok etruszk geometrikus edényen is, vö. pl. CVA Tarquinia, fasc. 3, passim).

[52] *Schiering* II, 1—2. kép.

törvényszerűen jelennek meg alabastronain, amelyek korinthosi típusúak, de kevés ismert példányuk mind középső és késői korszakába tartozik.[53] Ezek a korong-rozetták nem azonosak a pont- és karika-rozettákat a korai korinthosi periódusban felváltó fogazott szélű rozettákkal, amelyeknek formátlan utánzatai főleg a festő késői vázáin gyakoriak. A szabályos korong alakú rozetták rendkívül ritkák Korinthosban, és a görög műhelyek közül csak a keleti görög ún. kevert stílus vázáira jellemzők,[54] amelyeken a korinthosi rozettákat utánozzák. Bár Etruriában biztosan ismerték ezt a csoportot (egyik legszebb darabja Cerveteriben került elő), stílusa távol áll a Szakállas Szfinx-festőtől, ezért kérdéses, hogy keleti görög vázákról vette-e át a korong-rozettákat, vagy Korinthosból, ahonnan oda is kerültek; az utóbbi esetben a korai korinthosi rozetta önálló változatai lehetnek. Mindenesetre nagy jövőjűek az etruszko-korinthosi vázafestészetnek éppen vulcii műhelyeiben. Ebből a szempontból is érdekes megfigyelni a korong-rozetták elhelyezésének bizonyos rendszerességét: mind a négy szfinx fölött és hasa alatt, mindhárom legelő szarvas agancsa, illetve füle mögött, alul pedig a hasa alatt, valamint két első és két hátsó lába között van egy-egy korong-rozetta, a korinthosi vázafestészettől idegen szabályossággal elhelyezve, amely azonban megvan mindkét vulcii amphoráján is, és kétségtelenül hagyományt teremtett a későbbi vulcii etruszko-korinthosi műhelyek számára.

Összegezve az egyes részletek elemzéséből nyert képet, a koppenhágai amphora, díszítésének legtöbb elemében, a festő korai, művészileg legjelentősebb korszakához kapcsolódik, de a változatlanul maradt madár-alakokat kivéve valamennyi motívum a korai stílus felbomlását, meglazulását mutatja. Erről tanúskodik az állatalakok megnyúlása, körvonalaik megmerevedése, a korai stílus grafikai konvencióinak átalakulása, a korong-rozetta megjelenése és diszharmóniája a frízek állatalakjaival: a tagolatlan nagy foltok fekete lyukakként tátonganak a kép felületén. A Szakállas Szfinx-festő soha nem volt orthodox korinthizáló művész, most mégis feltűnő a mintaképek és az alkalmazott technikák sokfélesége. Ami az utóbbiakat illeti: a korinthosi bekarcolt belső rajzú feketealakos technikát csak a szfinxek és a párduc alakján alkalmazza következetesen, a többi állatalakon többé-kevésbé a keleti görög kihagyásos technikával keverve; az utóbbi azonban egyetlen alakon sem válik egyeduralkodóvá, hanem mindenütt bekarcolt részletekkel váltakozik. Ugyanilyen következetlenül alkalmaz a vázán egy másik rajztechnikai elemet is: a sziluettben festett állatok egyes részleteinek bekarcolt körvonalrajzát (például a párduc jobb mellső lábán teljesen, a balon csak elől, a szarvasok hátsó lábain). Hasonlóképpen lázas technikai kísérletezésekről tanúskodnak a koppenhágai vázával szorosan összefüggő vulcii amphorák is, a festőnél azelőtt ismeretlen polychromiájukkal, amely teljesen hiányzik a koppenhágai amphorán, de megvan a müncheni amphora-töredéken. A talajvesztettség, elbizonytalanodás érzése késztette nyilván a festőt arra is, hogy — esetleg helyi hagyományok felújítása mellett — azelőtt nem alkalmazott keleti görög elemek átvevésével kísérletezzen a kihagyott felületen pontozott hasú szarvasoknál.

[53] Egyedül a baseli alabastronon *(Szilágyi:* EKV, 38, 96. sz.) hiányzanak; a két töredék a Vatikáni Múzeumban az Astaritsa-gyűjteményből, amelyen szintén nem láthatók, túl kicsi ahhoz, hogy az egész vázára lehessen belőlük következtetni.

[54] A kevert stílusról *Kardara*, 199 skk.; történeti és stílusbeli helyéről vö. *R. M. Cook:* Gnomon 37 (1965) 505.

Ugyanezzel magyarázhatók a középső korszak nyugtalan vázaforma-keresései is. Korai korszakában, mint említettük, kizárólag a korinthosi típusú olpét és oinochoét használta, talán azért, mert korinthosi fazekasmester műhelyében dolgozott. Feltűnő, hogy ezzel szemben középső korszakában a régiek és az ugyancsak korinthosi eredetű alabastron mellett mennyi új és — legalábbis egyelőre — egyedülálló vázaformát használt : a négy különböző amphora-változatát és a tálnak egy párhuzam nélküli formáját.[55] *(8. kép).* Szinte kényszerítően vetődik fel a kérdés : lehetséges-e, hogy akadt fazekasmester, aki hajlandó volt a festő útkereső és válság-korszakában ennyi új és egyedi vázaformát kitalálni és készíteni a számára. Az antik fazekasműhelyek gyakorlatának ismeretében sokkal valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy középső korszakának ezeket a vázáit — talán kicsöppenve korábbi, korinthosi formájú vázákat készítő műhelyéből — maga készítette, hogy tehát legalább ebben az időben egy személyben fazekasmester és vázafestő volt. Hogy a vállalkozás nem járt sikerrel, azt eléggé világosan tanúsítja Caerébe költözése, és ott a Pikkelyes Amphora-műhelynek már jóval érkezése előtt kialakult vázatípusaira festett későkori frízei.

A koppenhágai amphora, időrendi helyzetének tisztázása után, új szempontokat nyújt az etruszk késő-orientalizáló vázafestészet egyik legtöbbet vitatott problémájának tisztázásához : ez a Szakállas Szfinx-festő és a Fecske-festő viszonyának kérdése.[56] Azóta, hogy Giuliano 1963-ban elsőként mutatta be a Fecske-festőt, ismert műveinek egyre gyarapodó száma lehetővé tette, hogy a kérdésben néhány ponton közmegegyezés alakuljon ki. Így senki nem vitatja, hogy a két festő nagyjából egykorú volt, mindkettő Vulciban működött, és az etruszk késő-orientalizáló művészetet érintő két legfontosabb görög hatásnak polárisan szembenálló képviselői : a Fecske-festő műveinek a keleti görög, a Szakállas Szfinx-festőéinek a korinthosi vázafestészet volt a fő mintaképe. A legtöbb vita három szorosan összefüggő kérdés körül forgott ; ezek : a két festő származása, illetve művészi nyelvének kialakulása, egymáshoz való időrendi és művészi viszonyuk, végül a Fecske-festő művészi pályájának alakulása.

A Szakállas Szfinx-festő művei Payne szemében még «nyilvánvalóan korinthosi vázák másolatai» voltak,[57] bár maga utalt vázaképeinek néhány «nem-görög» elemére. Brown jóval nagyobb anyagon végzett vizsgálatainak eredményét már úgy összegezte, hogy a festő képeinek «részleteiben aligha van bármi is, amit korinthosi mintaképeiről másolt volna».[58] Munkássága ismeretének mai stádiumában úgy látjuk, hogy még ez is túlságosan szoros kapcsolatot feltételez a korinthosi vázafestészettel : a festő kezdettől fogva nagy mértékben vegyítette a korinthosi és keleti görög vázafestészetből tanultakat, helyi, etruszk hagyományra visszavezethető elemekkel, és csak az általa díszített vázák formái követték kezdetben szigorúan a korinthosi mintaképeket. Ennek

[55] Paris, Louvre S. 4269 ; *Szilágyi:* EKV, 38, 92. sz. Őszinte köszönet illeti a megboldogult P. Devambez-t, valamint F. Villard-t a fényképért és közlésének engedélyezéséért. R. Dik, szokott baráti szívességével, utalt (levélben) a vulcii Antiquarium két föníciai palmettákkal díszített amphorájára, amelyek «pontosan azonos formájúak a Szakállas Szfinx-festő nagy amphorájával».

[56] A legfontosabb munkák a Fecske-festőről : *Giuliano* I és II ; *Ua.:* Arch. Anz. 1967. 7—11; *Hind; Schiering* II.

[57] NC, 206

[58] *Brown,* 54.

fentebb feltevésszerűen felvetett magyarázata, hogy Korinthosból beköltözött fazekasmesternél kezdett dolgozni, nem érinti a tényt, hogy őt magát semmi okunk görög, nem pedig etruszk művésznek tekinteni.[59] Közel száz ismert műve között egy sincs, amelyről elképzelhető volna, hogy bármely központban nevelkedett görög vázafestő készítette.

Jóval nehezebb a származás kérdésének eldöntése a Fecske-festőnél (természetesen nem biológiai, hanem művészi értelemben). Giuliano és utána szinte mindenki beköltözött keleti görög festőnek tartotta. Kétségtelen, hogy vázáin sokkal több a legapróbb részletekben is a keleti görög elem, mint a korinthosi Szakállas Szfinx-festőnél munkásságának bármely korszakában, de már Giuliano első cikkében rámutatott a keleti görög vázafestészettől idegen elemekre a Fecske-festő képein, és ezek újabb műveinek előkerülésével csak gyarapodtak. Magyarázatul azok, akik fenntartották görög származásának elméletét, az etruszk környezetben történt elbarbarizálódására,[60] vagy otthoni élményeinek elhomályosulására[61] hivatkoztak, de a keleti görög vázafestészet olyan alapos ismerője, mint W. Schiering kénytelen volt rámutatni, hogy számos állatalakja «egészen sajátos keverékformát» mutat, ha görög előképeihez hasonlítjuk.[62] Érthető, hogy többen egyesen tagadják görög voltát, és etruszk művésznek, esetleg bevándorolt keleti görög mester tanítványának tekintik.[63] Az hogy jelenlegi ismereteink szerint egyáltalán nem használt keleti görög vázaformákat,[64] és legtöbb ismert művét korinthosi típusú vázára festette, magyarázható azzal is, hogy ebben a tekintetben a helyi fazekasműhelyre volt utalva, amelyben dolgozott.[65] Sokkal nehezebb összeegyeztetni keleti görög műhelyben való neveltetését azzal, hogy állatalakjainak egyes vonásai kevés kivétellel *következetesen* térnek el minden ismert keleti görög grafikus konvenciótól.[66] Ilyen az, hogy legelő vadkecskéinek *(13. és 17. kép)* szakálla nem körvonalrajzos, hanem fekete, lábujjhegyen állnak, farkuk többnyire lefelé kunkorodik és körvonalrajzzal van ábrázolva, a keleti görög térkitöltő motívumokat pedig a legtöbb állatfrízén teljesen kiszorítják a protokorinthosi pont-rozetták. Valójában egyetlen olyan vázáját sem ismerjük, amelynek frízei teljesen vagy legalább túlnyomórészt tipikusan keleti görög vonásokat mutatnának. Másfelől kétségtelenül egy sor olyan motívum van rajzain, amely elképzelhetetlen a keleti görög vázafestészet közvetlen ismerete nélkül : a szfinxek, a legelő vadkecskék, a madarak rajzának részletei, egyes térkitöltő és ornamentális díszek, stb.

Giuliano ezt az ellentmondást azzal magyarázta, hogy a festő fokozatosan távolodott el magával hozott festőstílusától Etruriában, és ennek igazolására megkísérelte nyolc ismert darabja alapján művészi pályájának képét

[59] Ahogy *Zevi*, 41, gondolta ; ugyanígy *G. Bartoloni, in: M. Sprenger—G. Bartoloni:* Die Etrusker. München 1977. 91 és *M. Cristofani:* L'arte degli Etruschi. Torino 1978. 58.

[60] *Giuliano* II, 6—8.

[61] *Hind*, 131 («a fading memory»).

[62] *Schiering* II, 13.

[63] Először *Bianchi Bandinelli*, in : *R. Bianchi Bandinelli—A. Giuliano:* Etruschi e Italici prima del domino di Roma. Milano 1973. 151, és tőle függetlenül, részletes érveléssel *A. Bertino:* Rend. Pontif. Acc. Arch. 41 (1969) 48—52.

[64] *Hind*, 132, joggal jegyezte meg, hogy vulcii csészéjének formája «közelebb áll az etruszk bucchero csészékéhez, mint a Vroulia-csészékéhez, amelyekre Giuliano utalt».

[65] *Schiering* II, 14. Ezzel mindenesetre elesik az a feltevés *(Giuliano* I, 196 és II, 4), hogy műhelytulajdonos volt.

[66] A következőkre alapvető *Hind*, 132—133.

rekonstruálni.[67] A rekonstrukció és az ezzel bizonyítani kívánt görög neveltetés azonban csak akkor volna valószínű, ha a mester így elképzelt pályáját valóban a keleti görög elemektől való fokozatos eltávolodás jellemezné. A Giulianótól a legkorábbinak tartott Christchurch-oinochoé *(13. kép)* formája azonban markánsan korinthosi típusú, és ami jóval fontosabb, a frízek állatalakjai a fent felsorolt nem-görög részleteket mutatják, a térkitöltő dísz pedig kizárólag pont-rozetta. Az egyetlen vázája, amelyen a vadkecskék — a keleti görög konvenciónak megfelelően — nem lábujjhegyen járnak, szakálluk kizárólag körvonalrajzzal van visszaadva és farkuk fölfelé kunkorodik, a Louvre-ben őrzött amphorája; ezen azonban egyébként a legtöbb állatalak és ornamentális dísz eltér a keleti görög mintaképektől,[68] az edényforma pedig leginkább az etruszk hagyományba illeszthető be, ugyanúgy, mint a váza nyakát díszítő, a koppenhágai amphorán szintén látható lefelé fordított sugarak sora is. Objektív kritériumok híján, úgy látszik, legalábbis egyelőre nem lehet a Fecske-festő műveinek relatív időrendjét legalább némiképp valószínűsíthető módon megállapítani. Ehhez az anyag is kevés, a kronológiának esetleg bázisául szolgáló leletösszefüggések is hiányzanak. Globálisan tekintve viszont ismert műveit — és jelenleg ez tűnik a legreálisabbnak —, annyit mindenesetre biztosan el lehet róluk mondani, hogy nem igazolják a feltevést, amely szerint a festő bevándorolt görög volt; egyelőre könnyebb elképzelni, hogy — mint Bertino felvetette — bevándorolt görög mester etruszk tanítványa lehetett. Az bizonyos, hogy műveinek görög elemei leginkább a Vadkecske-stílus középső periódusának késői szakaszára, a 7. század két utolsó tizedére jellemző mintaképeket követnek.[69]

A vulcii késő-orientalizáló vázafestészet két egymás mellett működő kiemelkedő alakjával kapcsolatban kezdettől fogva felmerült időrendi és művészi viszonyuk kérdése. Giuliano és nyomában többen úgy képzelték, hogy a Fecske-festő korábban kezdte vulcii tevékenységét, mint a Szakállas Szfinx-festő, nagyjából 630 táján, és hogy az utóbbi neki köszönheti frízeinek keleti görög elemeit, az ő közvetítésével jutottak el hozzá. Ami a két festő relatív időrendjét és egymáshoz való viszonyát illeti, erre vonatkozólag egy a Giulianóéval ellenkező feltevés is felmerült, hogy ti. a Fecske-festő etruriai munkásságának kezdete nem képzelhető el korábbinak, mint az etruszko-korinthosi vázafestészet kialakulása, vagyis a Szakállas Szfinx-festő pályakezdése.[70] Ezt éppoly kevéssé lehet tudományos ásatások eredményein alapuló érvekkel igazolni,[71] mint a másikat, de mindenesetre valószínűsíti, hogy a Szakállas Szfinx-festő pályájának képe jelentős mennyiségű ismert munkája alapján jól rekonstruálható, és korai frízei korábbi görög mintaképekre mennek vissza, mint a Fecske-festő képei. Ezt természetesen nem lehet perdöntő érvnek tekinteni, mert a görög minták követésében több-kevesebb késedelem is elképzelhető az etruszk mestereknél. A koppenhágai váza alapján azonban egyet biztosan eldönthetünk: a Szakállas Szfinx-festő keleti görög

[67] *Giuliano* II.

[68] Vö. *Schiering* II részletes elemzését.

[69] *Hind*, 131; *Schiering* II, 13. Az abszolút kronológiáról *Cook:* i. h., 506 és *Ua.:* Greek Painted Pottery. London 1972². 118—121.

[70] *Hind*, 134; egyetértőleg *Schiering* II, 14.

[71] A Fecske-festő egyetlen darabjának sem ismeretesek a leletkörülményei. A Szakállas Szfinx-festőre vonatkozólag az ismert leletegyüttesek nem adnak lehetőséget a fentieknél pontosabb keltezésre.

elemeit nem a Fecske-festőtől vette, sőt ezek arról tanúskodnak, hogy nem ismerte vulcii kortársának műveit, vagy legalábbis nem vett tudomást róluk. Erről a két festő keleti görög mintaképek nyomán festett állatalakjainak összehasonlítása elsősorban azáltal tanúskodik, hogy eltéréseik a görög konvencióktól nem azonos irányúak. Egyes konvenciókat a Fecske-festő pontosan megőriz vagy követ, a Szakállas Szfinx-festő nem; ilyen a madarak szárnyának, a legelő vadkecskék fejének és körvonalrajzos fülének visszaadása, ilyenek a szfinxek típusai és ilyenek a Fecske-festő néhány vázájának térkitöltő díszei. Más esetekben viszont fordított a helyzet: a Szakállas Szfinx-festő követi, alakjainak alapvető különbsége ellenére, a részletekben is pontosabban a keleti görög konvenciókat; így a legelő állatok nála soha nem állnak lábujjhegyen, a szarvasok farka a keleti görög konvenciónak megfelelően lefelé kunkorodik (bár nem körvonalrajzzal van ábrázolva) és a lábak részleteinek a keleti görög vázafestészetben ritka körvonalrajzos ábrázolását is ismeri.[72] A legfeltűnőbb azonban, hogy a keleti görög vázákon és a Fecske-festőnél egyelőre ismeretlen típusú hímszarvasainak festetlenül hagyott hasát a koppenhágai vázán pontsorral díszítette, ami gyakori a keleti görög dámszarvasok és vadkecskék hasán, de nem fordul elő a Fecske-festőnél.

Úgy látszik tehát, hogy az etruszk késő-orientalizáló vázafestészet két úttörőjének vulcii munkásságát egymástól függetlennek kell elképzelni. Erre mutat vázaformáik összehasonlítása is: a mindkettőjüktől egyidőben használt korinthosi típusú olpé és oinochoé más-más fazekaskézre vall a két festő vázáinál. Elég ennek bizonyítására a Szakállas Szfinx-festő vulcii korszakában díszített két vázát, a párizsi Bibliothèque Nationale oinochoéjét és egyik müncheni olpéját[73] a Fecske-festő megfelelő formájú vázáival összevetni *(14—17. kép)*. Ez azt is jelenti, hogy egyik festő munkásságából sem lehet a másik pályájára vonatkozó közvetlen tanulságokat levonni. A koppenhágai váza, egy korábbi művein ismeretlen keleti görög sajátosság pontos utánzásával és általában a körvonalrajzos technika nagy szerepével, a Szakállas Szfinx-festő belső fejlődéséből interpretálható, mint középső korszakára jellemző kísérletezéseinek egyik korai, domináns módon korinthizáló stílusának megújítására, ezúttal egy minden korábbinál határozottabb keleti görög orientáció révén, amelyre az ösztönzést importált vázák adhatták.

Egyetértve Giulianóval abban, hogy a 7. század harmadik negyedében a keleti görögök és a korinthosiak egyenrangú versenytársak voltak az etruszk piac meghódításában,[74] a két görög központ hatását az etruszk késő-orientalizáló kerámiában mégis gyökeresen eltérőnek kell tartani. A Fecske-festő társtalan az etruszk vázafestészetben, a Szakállas Szfinx-festő pedig nagy jövőjű iskola élén áll Vulciban,[75] ha nem határozható is meg pontosan, mennyi ennek az iskolának a kialakításában a személyes érdeme. Az etruszk késő-orientalizáló vázafestészet uralkodó stílusa a korinthizáló lett. Keleti görög

[72] L. a 45. jegyzetet.

[73] CVA 1, pl. 11, 5—6; SH, 243. sz.

[74] *Giuliano* II, 4. Ezt alátámasztja az antik írott hagyomány is egyfelől Démaratos beköltözéséről Tarquiniába, másfelől a phókaiaiak «felfedező» útjairól Etruriába (az utóbbiakról azonban vö. alább a 90. jegyzetet).

[75] *Giuliano* I, 197. Itt ő is, mások is (vö. *Brown*, 55) általában a Rosoni Ciklus műhelyére gondolnak, de valójában egyfelől az Olpé Ciklus műhelye sokkal közelebb áll a Szakállas Szfinx-festőhöz, másfelől a két vulcii műhely és az etruszko-korinthosi vázafestészet úttörője között még egy egész vázafestő-generáció áll *(Szilágyi*, 54—57).

(és egyéb) elemek csak színezik ezt a képet, nem homályosítják el korinthosi jellegű alapvonásait. A választás okát nem tudjuk pontosan megadni; talán a keleti görög művészet dekoratív-ornamentális jellege az etruszkok számára — a művészetükről vallott általános felfogás ellenére — mégis túlságosan fölületes volt ahhoz, hogy igazán visszhangra találjon náluk. Mindenesetre a bevándorló mesterek működése és az importált vázák mennyisége aligha oka, legfeljebb következménye volt ennek a választásnak.

A korszak Etruriába irányuló görög importjára vonatkozó újabb kutatások azonban mintha nem ezt igazolnák.[76] Érdemes ezért kitérni a problémára, elsősorban a kerámiára koncentrálva a figyelmet. Colonna két évtizeddel ezelőtt írt fontos tanulmányában arra az eredményre jutott, hogy 600 körül «a korinthosi kulturális hatás Etruriában . . . válságba került», amelyből csak a 6. század második negyedében lábolt ki.[77] Ezt azzal hozta kapcsolatba, hogy a 7. század utolsó negyedében Etruriát — egyéb újonnan feltűnő görög hatások mellett — a keleti és keleti görög importnak és a nyomukban erősödő kulturális hatásoknak új hulláma öntötte el. Hangsúlyozta, hogy e hatásokban a kerámiának viszonylag kis szerepe volt. Marina Martelli nemrégiben más oldalról, elsősorban a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok szempontjából vizsgálva a kérdést, alapvető tanulmányában először kísérelt meg teljes katalógusszerű áttekintést adni az Etruriában talált importált keleti görög vázákról.[78] Ennek az anyaggyűjtésnek az eredményeit értékelve[79] úgy találta, hogy ezek egybehangzanak Colonna koncepciójával. Colonna csak a korinthosi vázák importját vizsgálta statisztikailag, Martelli a keleti görög vázákén kívül a két görög központ (Kisázsia és Korinthos) importjának viszonyát is. Ennek alapján nemcsak azt látta igazoltnak, hogy a 6. század első negyedében a korinthosi import Etruriában számottevően csökkent, hanem azt is, hogy a minket most érdeklő korszakban, a 625—550 közti időben a keleti görög műhelyekből importált kerámia jelentős többségben volt Etruriában a korinthosival szemben. Számokban kifejezve: ez alatt a háromnegyed század alatt készült korinthosi vázákból 120-at, keleti görögökből viszont ennek négyszeresét, 499-et találtak etruriai leletekben.

A két görög központból származó importált kerámia számarányára vonatkozó statisztikai adatok azonban több szempontból is problematikusak. Az egyik, amelyre maga Martelli is nyomatékosan utalt, az, hogy a keleti görög import számadatai a saját kiterjedt, gondos és friss adatgyűjtésén alapulnak, az importált korinthosi vázák mennyiségének megállapításánál viszont mind ő, mind Colonna csak Payne katalógusának adataira támaszkodott.[80]

[76] A korinthosi importról Etruriában az alapvető munka máig is *A. Blakeway* tanulmánya (JRS 25, 1935, 129 skk.). Részletes összefoglaló munka a tárgyról mindeddig nem készült. Etruria kapcsolatairól a keleti görögséggel (és más görög központokkal) a 7—6. században *Blakeway:* BSA 33 (1932—33) 170 skk.; *Giuliano* I, 195—197 és 10—12. jegyz. (korábbi irodalommal). Legutóbb összefoglalóan *Cristofani:* i. m., 51—117 (további utalásokkal).

[77] *Colonna* I, 15—17 és 19—21.

[78] *Martelli* I; uo., 213—238, további anyag az új graviscai ásatásokról *(M. Torelli—F. Boitani Visentini—M. Slaska)* és a tarquiniai múzeumból *(E. Pierro).*

[79] *Martelli* II.

[80] A figyelembe vett vázák összegének eltérése abból adódik, hogy Colonna csak a biztos lelőhelyű darabokat vette figyelembe. Eltérő számadatokat mutat, de az itt tárgyalt kérdésekre vonatkozólag a Colonnával és Martelliével lényegében azonos eredményre vezet Cristofani statisztikája (i. m., 57, 3. kép), amelynek forrásaira nincs utalás a szövegben.

Ez a katalógus azonban, mint szerzője hangsúlyozta, már a maga idejében sem arra készült, hogy a korinthosi kerámia-ipar egész kapacitásáról és az általa termelt vázák mennyiségéről bármennyire is teljes képet adjon.[81] Még kevésbé alkalmas ilyen következtetések levonására, ha a megjelenése óta eltelt fél század kutatásait is figyelembe vesszük. Ennek illusztrálására — ami a korinthosi kerámia etruszk importját illeti — elég két adat. A Mengarelli caerei ásatásainak mintegy harmadát kitevő publikált anyagában 126 olyan korinthosi váza van, amelyet Payne nem említ,[82] a vulcii Osteria-necropolisban 1961—1963 között folytatott két magánjellegű ásatás katalógusai pedig hatvanat sorolnak fel.[83] Tehát két etruriai központ olyan ásatásain, amelyek közül az egyik anyagának csak harmadát vehettük figyelembe, a másik kisméretű és tudományos szempontból perifériku s jelentőségű (egyébként a publikáció itt sem terjed ki a teljes anyagra), több korinthosi váza került elő, mint amennyire Colonna és Martelli következtetéseit építi.

Nem kevésbé irreális a statisztika, ha az Etruriát ért korinthosi hatás vagy a Korinthosszal folytatott kereskedelem intenzitás-változásainak vizsgálatára, módszertanilag vitathatatlanul helyesen, az Etruriában talált korinthosi vázák mennyiségét a teljes korinthosi produkcióhoz viszonyítjuk.[84] Az utóbbi évtizedek görög ásatásainak tanúsága szerint ugyanis semmi alap nincs annak feltevésére, hogy a Payne katalógusában, továbbá a Martellinél ezen kívül még figyelembe vett Hopper-féle Addenda-ban és Perachora-publikációban feldolgozott korinthosi vázák akárcsak megközelítőleg is olyan teljességű képet adnak a kérdéses korszak korinthosi kerámia-produkciójának mennyiségéről,[85] mint amilyent importjukról az eddigi etruriai ásatások nyújtanak.

Ha az Etruriába irányuló keleti görög és korinthosi kerámia-import arányait a kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok intenzitási fokának mérésére akarjuk felhasználni, további meggondolásokra késztet Martelli statisztikájával kapcsolatban egyfelől az az általa is hangsúlyozott tény, hogy a tárgyalt korszak első részében a keleti görög vázák egy részét is elképzelhetően korinthosi kereskedők hajói szállították,[86] másfelől az, hogy az Etruriában talált keleti görög jellegű vázáknak több mint felét kitevő, csak sávos díszítésű «ión kylix»-ek[87] még alaposabb vizsgálatot igényelnek annak eldöntésére,

[81] NC, 264.

[82] Ő csak a *Mengarelli*től (SE 1, 1927, 27—28. tábla) publikált darabokat vette figyelembe; ezek, valamint a megállapíthatóan protokorinthosi vázák a fenti összegbe természetesen nincsenek beleszámítva.

[83] Vulci, zona dell' «Osteria», scavi della «Hercle» I. Roma 1964; Materiali di antichità varia II, Scavi di Vulci. Materiale concesso alla Società Hercle. Roma 1964; Materiali di antichità varia III, Scavi di Vulci. Materiale concesso al Signor F. P. Bongiovi. Roma 1964.

[84] *Colonna* I, 18—19; *Martelli* II, 40—41.

[85] Elég itt magából Korinthosból csak az Anaplogában 1962-ben egy gödörben előkerült gazdag anyagra utalni *(D. A. Amyx—P. Lawrence, in:* Corinth, Vol. VII, Part II. Princeton 1975. 61 skk.), egyéb mediterrán lelőhelyek közül pedig pusztán példaképpen a libyai Tocra új ásatásaira *(J. Boardman—J. Hayes:* Excavations at Tocra 1963—1965. I. London 1966. 21—40 és II. London 1973. 7—15), vagy a tarentumi necropolis Payne munkájának megjelenése után feltárt sírjaira *(F. G. Lo Porto:* Annuario 37—38, 1959—60, 57 skk., passim).

[86] *Martelli* II, 47; vö. azonban *T. J. Dunbabin:* The Western Greeks. Oxford 1948. 229—241.

[87] *Martelli* II, 42, 9. jegyz. kb. 350-re teszi a számukat.

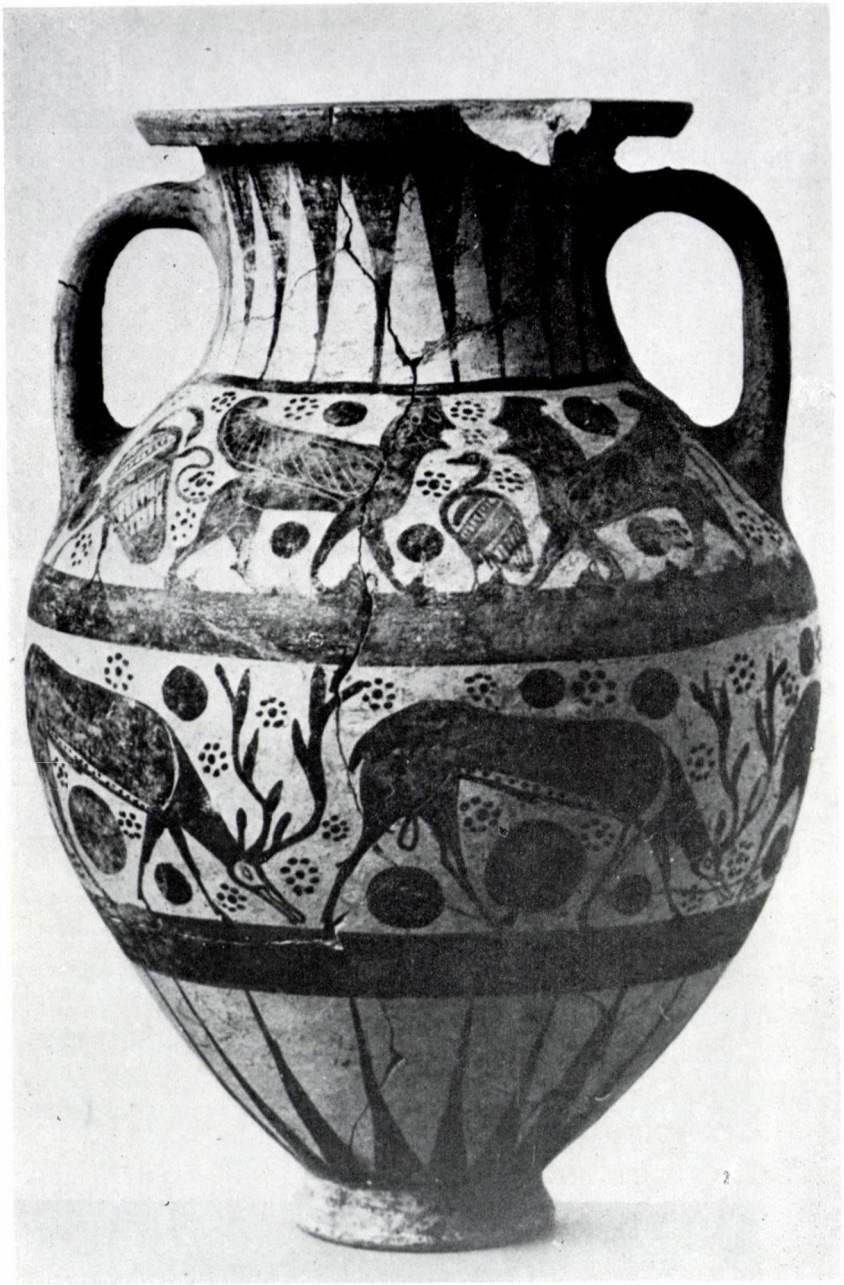

1. kép A Szakállas Szfinx-festő amphorája. Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptothek

2. kép. A Szakállas Szfinx-festő amphorája. Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptothek

3 kép. A Szakállas Szfinx-festő amphorája (részlet). Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptothek

4. kép. A Szakállas Szfinx-festő amphorája (részlet). Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptothek

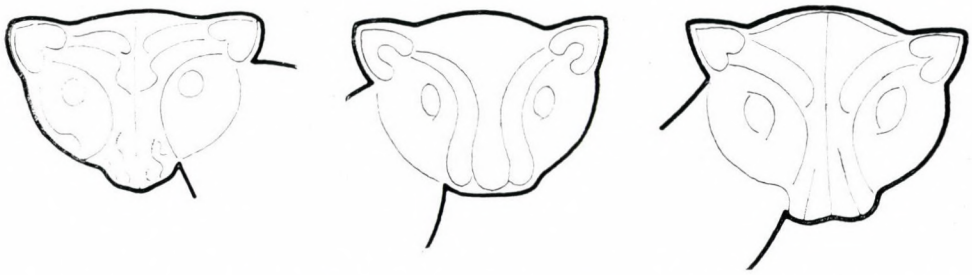

5. kép. Párducfejek a Szakállas Szfinx-festő korai (balra), középső (középen) és késői (jobbra) korszakából (rajz)

6. kép. A Szakállas Szfinx-festő oinochoéja (részlet). Amerikai műkereskedelem (Beverly Hills, The Summa Galleries Inc.)

7. kép. Oroszlánfejek a Szakállas Szfinx-festő korai (balra) és késői (jobbra) korszakából (rajz)

8. kép. A Szakállas Szfinx-festő csészéje. Párizs, Louvre

9. kép. A Szakállas Szfinx-festő amphora-töredéke (rajz). Egykor München, Antikensammlungen

10. kép. A Szakállas Szfinx-festő amphorája. Róma, Museo di Villa Giulia

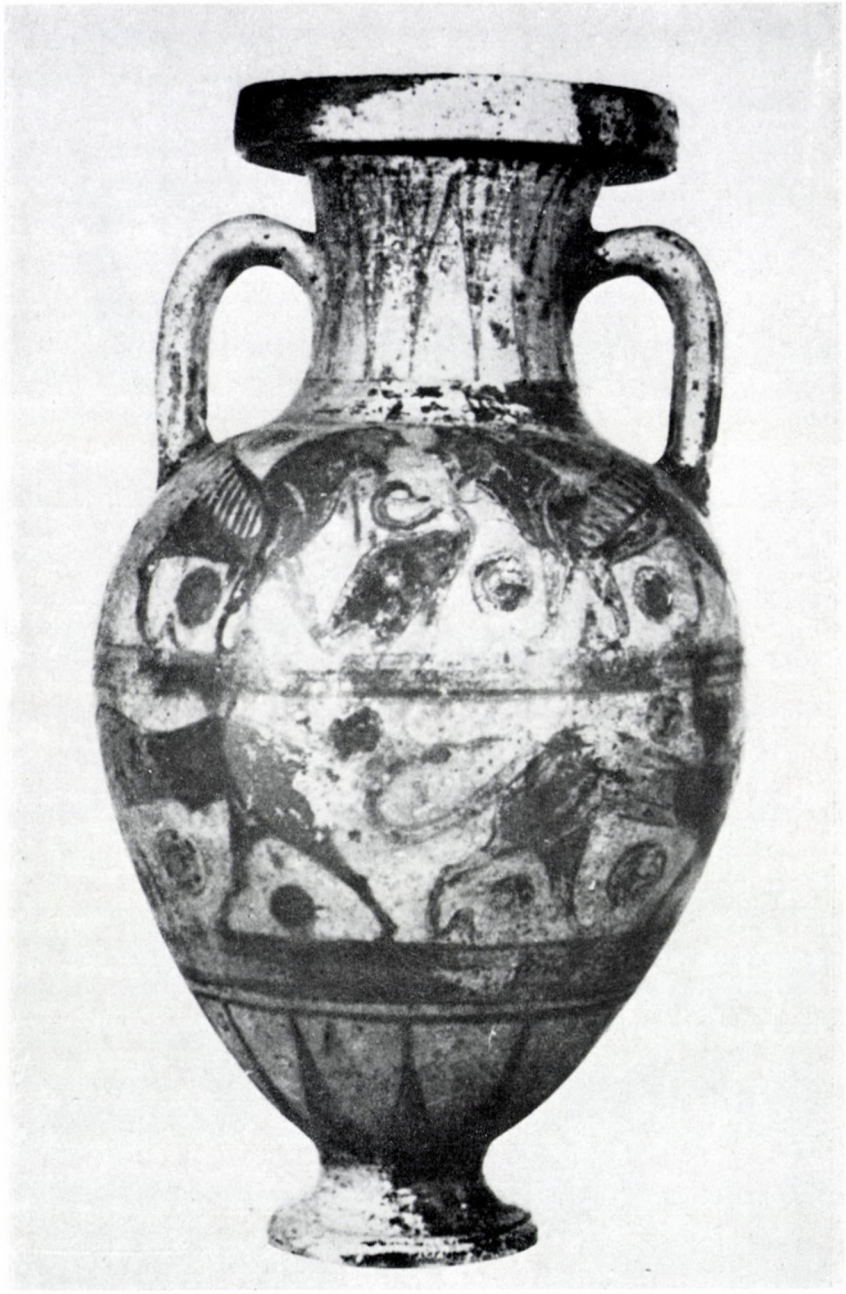

11. kép. A Szakállas Szfinx-festő amphorája. Róma, Museo di Villa Giulia

12. kép. A Szakállas Szfinx-festő olpéja. Boston, Museum of Fine Arts

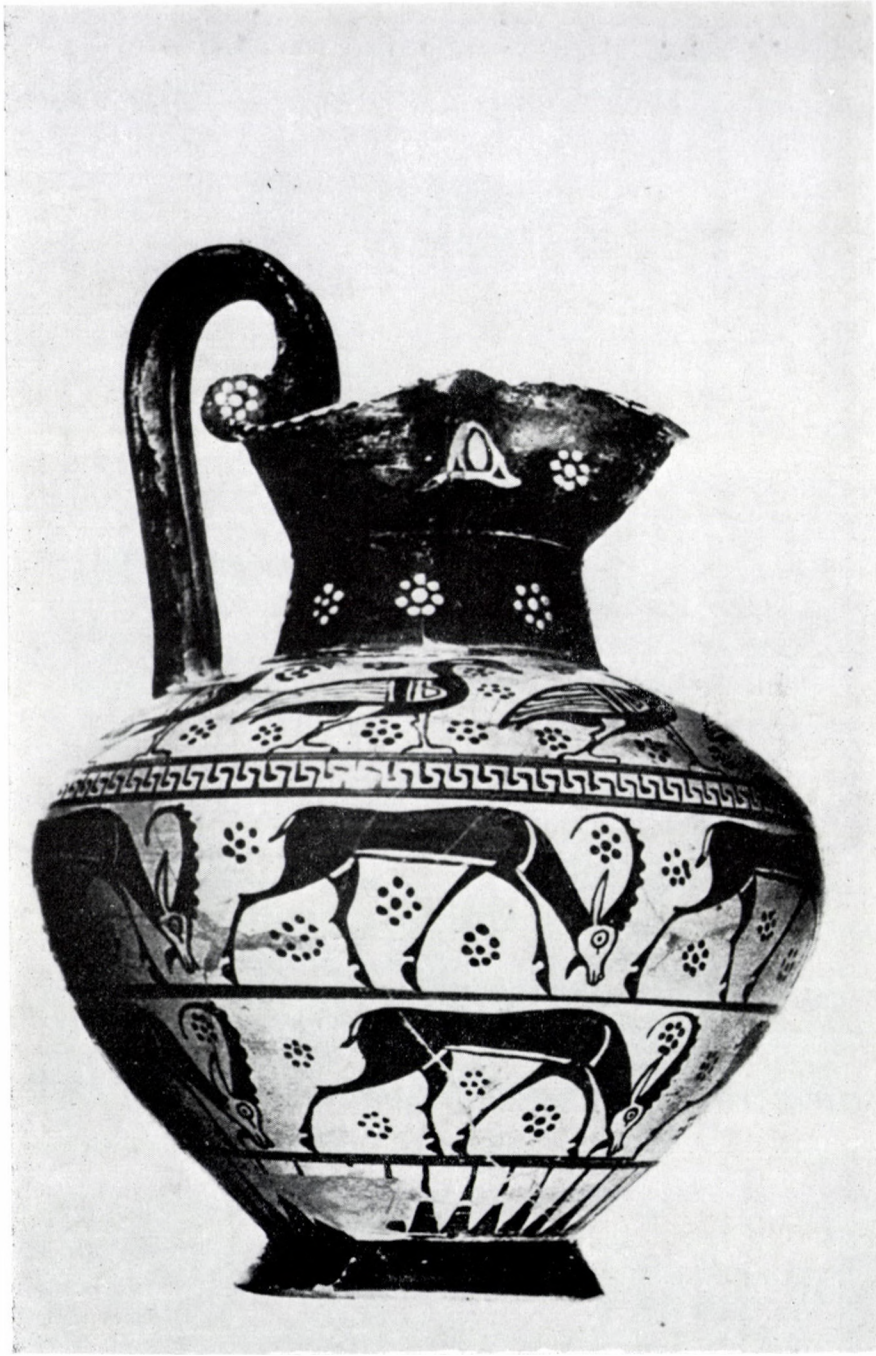

13. kép. A Fecske-festő oinochoéja. Christchurch (Újzéland), Canterbury University Collection

14. kép. A Fecske-festő oinochoéja. Róma, Museo di Villa Giulia

15. kép. A Szakállas Szfinx-festő oinochoéja. Párizs, Bibliothèque Nationale

16. kép. A Szakállas Szfinx-festő olpéja. München, Antikensammlungen

17. kép. A Fecske-festő olpéja.
Bochum, Ruhr-Universität, Antikensammlung

mennyi közülük a helyi műhelyekben készült utánzat.[88] Óvatosan kell kezelni a nyugati Mediterráneum más területeiről vett párhuzamokat is: értékük Etruriát illető problémák megvilágítására esetenként változó lehet. Így ha a Marseille anyagáról készült statisztikával akarjuk az Etruriában nyert eredményeket igazolni,[89] figyelembe kell venni, hogy az etruszk terület, legalábbis ami a kerámia-leleteket illeti, teljesen kívül esett a phókaiaiak kereskedelmi érdekkörén.[90]

Ismert tény, hogy a görög vázakereskedelemben döntő szerepet játszott egyes görög kereskedőknek egyes Görögországon kívüli központokkal való kapcsolata. Ezért egy globális statisztika még Etrurián belül sem feltétlenül általános érvényű.[91] Reálisabb eredményre juthatunk, ha az egyes nagy etruszk központokon, például a minket a fentiek szempontjából legjobban érdeklő Vulcin belül vizsgáljuk az importált görög vázaanyag összetételét. A fentebb említett két Osteria-ásatás publikált anyagában a hatvan korinthosi váza mellett ötvennyolc keleti görögként meghatározott került elő.[92] Ez az anyag túlságosan kevés és jelentéktelen ahhoz, hogy a belőle levont eredmények általánosíthatók legyenek, de úgy tűnik, ilyen jellegű statisztikai vizsgálatok kiterjesztése alapján árnyaltabban és reálisabb válasz reményében lehetne felvetni a korinthosi és keleti görög kerámia etruriai szerepének kérdését. A fentiek alapján mindenesetre lehetséges, hogy a görög kerámia-import teljes volumenére vonatkozólag módosítani kell a Martelli statisztikájából adódó képet: Korinthos és a keleti görögség érdekeltsége a jelek szerint a tárgyalt korszakban legalábbis egyforma volt benne.

Természetesen Etruriának a görög városokkal való kereskedelmi kapcsolatai nem merültek ki a vázakereskedelemben, amire a fenti megjegyzések vonatkoztak. Colonna keleti görög származási import-tárgyak jónéhány igényesebb fajtáját sorolja fel annak igazolására, hogy a korinthizálás 600 körüli visszaesésének fő oka a Kisázsiából beözönlő műtárgyak ösztönző hatása volt.[93] Új leletek és kutatások alapján ez az import még nagyobb mennyiségűnek tűnik, mint korábban gondolhatták volna, főként pedig: a keleti görög és keleti művészetek hatásának erősödése a kérdéses korszak etruszk művészetében olyan tény, amely független attól, hány előkerült lelettárgy igazolja.

[88] Vö. *Giuliano* I, 192, 5. jegyz.; *Martelli* I, 165; *Boitani Visentini:* i. h., 220. L. *Cook:* Greek Painted Pottery, 140 («félrevezető az a szokás, hogy valamennyit keleti görögnek tartják»). Az egyes típusok abszolút kronológiájáról l. most *H.-P. Isler:* i. m., 77–81 és 302–303.

[89] *Martelli* II, 45–46.

[90] *M. Pallottino*, Arch. Class. 1 (1949) 79–80; *M. Torelli:* La Parola del Passato 32 (1977) 408 és *Uő., in:* Les céramiques etc. (fent 78. jegyz.), 215. Ez nem áll ellentétben Herod. I. 163-mal. További kérdés, mennyire általánosíthatók a kerámiaimportból levont következtetések (vö. pl. *B. B. Shefton:* Die «rhodischen» Bronzekannen. Mainz 1979. 24, vagy *J.-P. Morel:* BCH 99, 1975, 862–864, de ezek egyelőre csak megfelelő óvatossággal megfogalmazott feltevések).

[91] Ezért korlátozott értékűek a feltevések, amelyek a graviscai Aphrodité-szentély egy *bothros*-ának anyagából vonhatók le (*Martelli* II, 45). Egyébként, ha a mécseseket nem számítjuk, a korinthosi és keleti görög kerámia nagyjából azonos mennyiségben van itt képviselve a 6. század közepe előtti anyagban.

[92] A szöveg és a képek alapján az attribuciók helyessége csak igen korlátozott mértékben ellenőrizhető.

[93] *Colonna* I, 21; *Zevi*, 47–48. Vö. a 76. jegyzetben idézett irodalmat is.

Ugyanilyen tény azonban az is, hogy a korinthosi hatás 600 körüli hullámvölgyének feltevését az etruszk művészet egykorú produkciója nem támasztja alá. Az etruszko-korinthosi vázafestészetben semmi nyoma ilyen törésnek ; az, hogy az etruszk vázafestők a 6. század első felében kevésbé híven követték korinthosi mintaképeiket, mint azelőtt,[94] inkább a helyi műhelyhagyományok kialakulásával magyarázható. Hogy orthodox korinthizálás kezdettől fogva nem létezett, azt eléggé mutatják a Szakállas Szfinx-festő korai művei. Néhány újabban előkerült nagy sírlelet arra utal, hogy legalábbis Vulciban a korinthosi vázák importjának mennyisége sem csökkent a középső korinthosi periódusban. Ezek a leletek annak is ellene mondanak, hogy a helyi utánzatok kiszorították volna az importált korinthosi vázákat : a Tomba della Panatenaica-ban vagy a Tomba del Pittore della Sfinge Barbuta-ban egyformán gazdagon van képviselve az importált, túlnyomórészt középső periódusbeli korinthosi kerámia és az etruszko-korinthosi műhelyek vázái; jóval kisebb számú és jelentőségű viszont a két sírban talált keleti görög import-kerámia.[95]

Ez ráirányítja a figyelmet az import-statisztikák egy fontos problémájára. Ha a művészeti hatóerejű kerámia-import kérdését, mint művészettörténeti kérdést, különválasztjuk a kerámia-import általános gazdasági és kereskedelmi jelentőségének kérdésétől, a mérleg teljesen átbillen Korinthos oldalára. Az említett statisztikákban figyelembe vett korinthosi vázák ugyanis mind festettek, nagyrészt figurális díszítéssel,[96] az Etruriában talált keleti görög vázák között viszont a tárgyalt korszakból eddig mindössze nyolc figurális festésű váza ismeretes.[97] Ez az arány pedig nemcsak abból adódik, hogy Payne alapul vett katalógusába csak a festett kerámiát, abból is jórészt a figurális díszítésűeket vette fel, hanem nyilvánvalóan a két forrásból érkező kerámia-importnak legalábbis részben eltérő rendeltetését is tükrözi. Úgy látszik, hogy a korinthosi és keleti görög hatásnak a vázákon tükröződő aránya, az a tény, hogy a korszak domináló figurális vázafestészete Etruriában etruszko-korinthosi volt, tökéletesen megfelel az importált *figurális díszítésű* vázák arányának ; ezekből az etruszkokhoz, mint a későbbi korokban is, elsősorban az került, ami művészileg a legközelebb állt hozzájuk.

Ha a korinthosi és a keleti görög művészet hatását egészében vizsgáljuk az etruszk késő- és szuborientalizáló művészetben, figyelembe kell venni még azt is, hogy Korinthos egyéb művészeti műfajainak etruszk importját illetően még kevesebb rendszeres anyaggyűjtéssel rendelkezik, mint a kerámiára vonatkozólag, továbbá azt, hogy mindeddig nincs összefoglaló tanulmány arról, milyen széles körű volt a korszak etruszk művészetében a korinthosi

[94] Másképp *Brown*, 56, de *Colonna* nem sokkal később megjelent munkája (SE 29, 1961, 50—62) sem ezt nem igazolja, sem azt, hogy a Rosoni-festő Korinthosból beköltözött görög mester volt.

[95] Tomba della Panatenaica : *G. Riccioni—M. T. Falconi Amorelli:* La T.d.P. di Vulci. Quaderni di Villa Giulia 3. Roma 1968 ; Tomba del Pittore della Sfinge Barbuta : *Colonna* II, 34—41.

[96] Ezt joggal hangsúlyozta *Brown*, 46. Vö. *G. Vallet:* Rhegion et Zancle. Paris 1958. 157 és 158, 1. jegyz. — Ebből a szempontból is figyelemre méltó, hogy a figurális díszítésű korinthosi oszlopkratérek válogatott jegyzékében szereplő 54 ismert lelőhelyű darab közül 29 Etruriában került elő *(T. Bakir:* Der Kolonettenkrater in Korinth und Attika zwischen 625 u. 550 v. Chr. Würzburg 1974. 10—20), és biztosan jónéhány a műkereskedelemből származó, ismeretlen lelőhelyűek közül is.

[97] *A. Giuliano:* Boll. d'Arte 1975, 165—167 ; *Martelli* I, 157—162 ; *Boitani Visentini:* i. m. (fent 78. jegyz.), 216—217 és 90. tábla, 1. kép, 1—2.

hatás a vázafestészeten kívül.[98] A jövő kutatásnak ezek nem kevésbé fontos feladatokat kínálnak, mint az, hogy reálisan felmérje az importált korinthosi kerámia mennyiségét, és megvizsgálja, hogyan változott korszakonként az egyes etruszk központok szerepe a különböző görög hatások befogadásában és feldolgozásában, mi az, ami egyes központok sajátossága volt, és mi az, ami egész Etruriára vonatkozólag általánosítható.

[98] Néhány utalás, a teljesség igénye nélkül: *P. J. Riis:* Tyrrhenika. Copenhagen 1941. 185, 200; *Brown*, 46–52; *Colonna* I, 16 és 22; *A. Hus:* Recherches sur la statuaire en pierre étrusque archaique. Paris 1961. 335; *M. Cristofani:* SE 39 (1971) 83; *Fl. Johansen:* i. m., 122; *M. Martelli:* SE 41 (1973) 110–113; *Ua.:* Rev. Arch. 1979, 85; stb.

MARÓTH MIKLÓS

AZ ORVOSTUDOMÁNY HELYE AZ ÓKORI TERMÉSZETTUDOMÁNYOK SORÁBAN

Az orvostudományok megalapítójaként manapság Hippokratést, legnagyobb ókori alakjaként Galénost szoktuk tisztelni. Ebből a kiindulásból következik automatikusan az a véleményünk, hogy az orvostudomány már az Ókorban is létezett, amit mindenki azonosnak érez annak az elfogadásával, hogy a gyógyítást már az Ókorban is tudománynak tekintették.

Ha valaki némileg járatos az ókori tudományok történetében, akkor az a fönti gondolatmenetet nem fogja ilyen magától értetődőnek elfogadni. Két példára szeretnék hivatkozni.

Mindenki számára ismert, hogy a görögök egyik legnagyobb és legmaradandóbb tudományos eredménye a geometria megalkotása. A legismertebb geometriai könyv azonban, Eukleidés Elemei, axiómákból, meghatározásokból és postulátumokból kiinduló, deduktív fölépítésű munka volt. A kiinduló pontként fölvett principiumokból szisztematikusan építette föl a szerző a geometria egész rendszerét.

A görög tudomány másik máig is élő nagy tudományos eredménye a logika, azon belül is a szillogisztika kidolgozása volt. Aristotelés a kategorikus szillogizmusok rendszerét egy axiómára építi: «Mikor három fogalom úgy viszonyul egymáshoz, hogy a legutolsó egészen a középsőben van, és a középső egészen az elsőban van, vagy egyáltalán nincs az elsőben, akkor szükségszerűen következik, hogy a szélsők között tökéletes a szillogisztikus kapcsolat.»[1] Az axióma után következik az alapfogalmak definiálása, majd mindezek alapján a szillogisztika egész rendszerének deduktív kifejtése. Az elmúlt évek kutatásai során azt is kimutatták, hogy Aristotelés más tudományágak (így pl. a lélektan, fizika, stb.) tárgyalása során ugyanezt a módszert alkalmazta. Azt is tudjuk azonban, hogy a módszer megalkotói nem Aristotelés és Eukleidés voltak, ők maguk is korábban kialakított utakon jártak.

Ilyen deduktív módon fölépített ókori orvostudományi kézikönyv azonban nem maradt ránk.

Mindezek után fölvetődik a kérdés, hogy ennek ellenére lehetett-e hasonlóan axiomatikus fölépítésű a korabeli orvostudomány, vagy sem? Általánossn elfogadott nézet volt-e abban a korban, hogy egy bizonyos ismeretanyag csak deduktív elrendezésben számíthatott tudománynak, vagy sem?

Az orvoslás tudományos státusa az ókoriakat is foglalkoztatta. Korabeli szokás volt ugyanis bevezetést, Eisagógét írni az egyes szakterületekkel megismerkedni vágyók számára. Ezeknek az Eisagógéknak az irodalmi műfaj

[1] Aristotelés: Analytika protera 25 b 31—35.

jellegéből fakadóan válaszolniuk kellett bizonyos kérdésekre: létezik-e a vizsgálat tárgya (jelen esetben az orvostudomány), mi az, és milyen az? A *mi az* kérdésre válaszolva föltétlenül foglalkozni kellett azzal, ami minket is érdekel: mi is voltaképpen a gyógyászat? Tudomány-e, avagy sem?

Galénos neve alatt is fönnmaradt egy valószínűleg nem általa írt orvostudományi eisagógé. Ebben tehát kötelezően szerepel a kérdés: mi a gyógyítás? Tudomány-e vagy mesterség?[2] A kérdésre adott válaszok egyike Eratosthenés nevéhez fűződik. Szerinte a gyógyászatnak vannak olyan területei, amelyeket tudománynak lehet nevezni. Ebből az következik (de ezt a szerző nem mondja ki), hogy más területeit viszont nem. A methodikusok szerint az orvoslás teljes egészében tudomány. A traktátus szerzője ezzel szemben azt állítja, hogy mindkét nézet téves. Tudományról csak örök és változhatatlan dolgok esetében beszélhetünk, márpedig az orvoslás nem ilyen, minthogy az általánosság síkjáról leszállva elérkezik az egyes emberhez.[3] Ezek a megállapítások az aristotelési módszertan szellemét tükrözik.

Ebből az következik, hogy az Eisagógé szerzője véleménye szerint a gyógyítás csak mesterség. A szövegben ezután azonban megtalálhatjuk az ő nézetétől eltérő definíciókat, amelyek kimondják, hogy a gyógyítás tudomány.[4]

Ebből a szövegből tehát nem kapunk egyértelmű választ kérdésünkre, annyi azonban mégis világossá válik, hogy ez a probléma már az ókoriakat is foglalkoztatta, és ők sem tudtak rá egyértelmű választ adni. Azt is láthatjuk, hogy az orvosok különböző iskolákhoz tartoztak (a szöveg hivatkozik a *logikusokra*, a *methodikusokra*), s ezek az iskolák nemcsak a gyógyítás mindennapos gyakorlatában különböztek egymástól, hanem e kérdés megválaszolásában is. Az is kivehető az említett szövegből, hogy a tudományok axiomatikus-deduktív fölépítésének hívei nem tekintették az orvoslást tudománynak, így az Introductio szerzője sem, de ők valószínűleg csak mint a különböző iskolák egyike jöhettek számításba.

Kétség kívül Galénostól származik a *De sectis ad eos qui introducuntur* cím alatt hagyományozott traktátus.[5] Ez a galénosi mű az előző, kétes hitelű értekezés állítását látszik igazolni. Mindjárt a bevezető szavakban Galénos az *iatriké techné* kifejezést használja, ami arra mutat, hogy az előző munka anonim szerzőjével azonos véleménye van. Ezek után a régi nézetekről szólva az *iatriké epistémé*-ről beszél, valószínűleg forrása szóhasználatát követve.[6]

Az orvostudomány *skopos*-át és *telos*-át meghatározva maga is az orvosok «szektáinak», iskoláinak ismertetéséhez lát. Egy orvosnak tudnia kell, hogy mit válasszon és mit kerüljön, de hogy ennek tudását honnan veszi, arról megoszlanak a vélemények.[7] Ebben a szövegösszefüggésben az *epistémé* szót használja, és nem a *techné*-t. Első látszatra úgy tűnik, hogy a szóhasználat következetlen, de pontosabban megfigyelve arra az eredményre jutunk, hogy a két

[2] Galeno ascripta Introductio seu Medicus. Opera omnia Galeni. Ed. *C. G. Kühn.* XIV. Lipsiae 1827. 684–685.

[3] I. h. 685.

[4] I. h. 687. *ἰατρική ἐστιν ἐπιστήμη, ὑγιείας μὲν τηρητική, νόσων δὲ ἀπαλλακτική . . .* 688. *ἰατρική ἐστιν ἐπιστήμη ὑγιεινῶν καὶ νοσωδῶν καὶ οὐδετέρων.*

[5] Opera omnia Galeni, I. Lipsiae 1821. 64.

[6] I. h. *τὴν ἰατρικὴν, ὑγιεινῶν καὶ νοσερῶν ἐπιστήμην ὁ παλαιὸς λόγος φησίν.*

[7] I. h. 65. *δεῖται γὰρ ἀμφοῖν ὁ ἰατρὸς τῆς γνώσεως, ὑπὲρ τοῦ τὰ μὲν ἑλεῖν, τὰ δὲ φυγεῖν. ὅθεν δὲ τὴν τούτων ἐπιστήμην εὐπορίσαντο, οὐκέθ' ὁμοίως παρὰ πᾶσιν ὁμολόγηται.*

szó nem azonos dolgot jelöl. Az első sor *techné* szava az osvostudományok egészére vonatkozik, míg a most idézett rész *epistémé* szava bizonyos konkrét ismereteket jelent. Úgy tűnik, hogy Galénos terminológiája következetes, s ezek szerint a gyógyászatot nem tudománynak, hanem mesterségnek tartja, hiszen *techné*-nek nevezi.

A szövegben ezek után következik a különböző iskolák ismertetése. Az orvosok e fölosztás szerint alapvetően két csoportba sorolhatók. Az első csoport a gyakorlatból indul ki, ők az *empirikusok*. Számukra a ráció keveset jelent.[8] A másik csoport ezzel szemben a *logos*-ra, a rációra épít, ezért őket *logikusoknak* hívják. Az első csoport a gyógyításban a tapasztalat mutatta úton jár, a másik csoport következtetések *(endeiksis*, indicatio) útján igyekszik föladatait megoldani.[9] Ami az egyik csoport munkájában a következtetés, az a másik csoport munkájában a megfigyelés.[10]

Ezek a módszerbeli különbségek természetesen megmutatkoztak abban, hogy a különböző iskolák orvosai más és más úton jutottak el a szükséges therápia előírásához. A logikusok, ha fájdalmas, kemény, megduzzadt testrészt akartak gyógyítani, akkor először a jelenségek okát kutatták. Az ok a test nedveinek bővebb odaáramlásában fogható meg. Ebből következik, hogy ezt meg kell akadályozni, a testrészt az összegyűlt nedvektől meg kell tisztítani. Hogyan lehet e két föladatot megoldani, azt újabb következtetés (indicatio) segítségével dönti el az orvos. A döntést más következtetések is befolyásolják, amelyeket a beteg életkora, az évszak, a földrajzi fekvés ismeretében vonhatnak le. ilyen esetekben az empirikus orvos nem következtet, hanem visszaemlékszik hasonló esetekre, és tapasztalatai alapján cselekszik.[11] A logikus eljárása tehát deduktív, az empirikus eljárása pedig induktív. Ez azt jelenti, hogy kettejük tudománya nem azonos szerkezetű, nem azonos fölépítésű. Ez magyarázhatná, hogy egyesek miért tartották a gyógyítást *epistémé*-nek, mások miért *techné*-nek. A válasz azonban nem ilyen egyszerű, ahogy ezt az alábbiakból mindjárt láthatjuk.

A *techné/epistémé* kérdésben fontos traktátus a *De optima secta ad Thrasybulum*. Galénos szerint minden orvosi tételnek — s általában minden tudományos tételnek — igaznak, hasznosnak és az első principiumokból levezethetőnek kell lennie. Ennek a három szempontnak az alapján ítélhetjük meg a *theórémákat*. Ha e három jellemző egyike is hiányzik, akkor az adott állítást nem tekinthetjük a vizsgált tudomány theórémájának.[12] Ezek kifejtése után a szerző hozzáteszi, hogy a *techné*-k theórémákból állnak, de nem találomra megállapított theórémákból. Azoknak rendszert kell alkotniuk, hasznosaknak kell lenniük (ti. a tudomány szempontjából), továbbá a kiindulási pontul fölvett principiumokból és az azokból levezetett theórémákból kell következniük. A theórémáknak nemcsak a principiumokból és a levezetett theórémákból kell következniük, hanem egymással is harmóniában kell állniuk (ma úgy mondanánk, hogy a rendszernek konzisztensnek kell lennie).[13]

[8] I. h.
[9] I. h.
[10] I. h. 72. *Ἀφ' ὧν δὲ ἡ ἔνδειξις τοῦ συμφέροντος τοῖς δογματικοῖς, ἀπὸ τούτων ἡ τήρησις τοῖς ἐμπειρικοῖς.*
[11] I. h. 70. és 72. 106—108.
[12] Galeni de optima secta ad Thrasybulum. Ed. *C. G. Kühn*. I. Lipsiae 1821. 106—108.
[13] I. h.

Ezek a szavak egy axiomatikusan fölépített deduktív tudomány képét tárják elénk, de ezt nem epistémének, hanem technének nevezik. Ez arra mutat, hogy a különböző orvosi iskolák nemcsak tudományuk jellegében térhettek el, hanem annak minősítésekor sem biztos, hogy világosan rögzített, egyértelmű terminológiát használtak volna, mint ahogy azt hajlamosak vagyunk föltételezni.

Az a jelentésbeli különbség a két szó között, amelyet eddigi tárgyalásunk során hallgatólagosan föltételeztünk — s amelyet sokan ugyanígy hajlandók a terminusokba beleértelmezni — valójában csak Aristotelésnél és a hozzá hasonló szellemben gondolkozóknál mutatható ki.[14] Aristotelés csak azokat az ismereteket nevezte tudományos ismereteknek, amelyek szükségszerűek, tehát változhatatlanok voltak. A racionális, de nem szükségszerű tudást technének tekintette. Ilyen volt szerinte az orvostudomány is.[15]

A sztoikusok, nem sokkal Aristotelés után, nem osztották ezt a nézetet, s mindent technének neveztek. Így érthető például az is, hogy a Chrysippos élete folyamán fölbukkanó eisagógé *τίς ἡ τέχνη* kérdése mindenféle tudásra vonatkozott, logikától és matematikától kezdve a rétorikán át az orvostudományig, elméleti és nem elméleti, theoretikus és praktikus tárgyakra egyaránt. Ha valaki Aristotelés szóhasználatát tartotta mérvadónak, akkor az természetesen nem pontosan azonos értelemben használta e két terminust azzal, aki az egyébként az Ókorban uralkodó sztoikus terminológiát követte. A sztoikusok ugyan ismerték az *epistémé* és a *techné* közti jelentéskülönbséget, de a két jelentéskör nem egymást kizáró, hanem egymást tartalmazó kapcsolatban állt náluk. A *techné* jelentése szélesebb volt, mint az *epistémé*-é, az előbbi ez utóbbit fölölelte. Azt állították, hogy vannak theorétikus és praktikus technék. A theorétikus technére említett példák a geometria és az asztronómia, azaz olyan disciplinák, amelyek az aristotelési fölfogás szerint egyértelműen tudományok, tehát epistémék, mivel axiomatikus deduktív fölépítésűek.[16]

Később a terminológia meglehetősen lazává vált, és még Aristotelés leghívebb kommentátora, aphrodisiasi Alexandros is számos esetben összekötve, rokonértelműleg használta az epistémé és techné szavakat,[17] s így nem csoda, ha az újplatonikus kommentátorok ugyanígy jártak el.[18]

Mindezek után azt kell mondanunk, hogy az Introductio szerzője az epistémé szót világosan aristotelési értelemben használja, ezért nem hajlandó tudománynak tekinteni a gyógyítást, mint ahogy Aristotelés sem tekintette annak. Galénos ezzel szemben a sztoikus terminológiához igazodik. Nehéz lenne kideríteni, hogy a többi szerzőt milyen meggondolások vezették akkor, amikor a gyógyászatot teljes egészében vagy részben epistémének mondták. Mindezek alapján azt kell mondanunk, hogy az ókori szerzők szóhasználata önmagában véve nem perdöntő, ha azt egy olyan kiforrott tudományelmélettel szembesítjük, mint amilyen Aristotelésé volt, s amelyet elfogadott az Intro-

[14] Aristoteles: Ethica Nicomachea. VI. könyv harmadik fejezetétől tárgyalja a tudományok fölosztását és meghatározását.

[15] Aristoteles: Metaphysica. 1070 a 30: *ἡ γὰρ ἰατρικὴ τέχνη ὁ λόγος τῆς ὑγιείας ἐστί.*

[16] Stoicorum veterum fragmenta. ed. *I. Arnim.* III. Lipsiae 1903. 49/2—4.

[17] Alexandri in Aristotelis Analyticorum priorum librum I commentarium. ed. *M. Wallies.* Berolini 1883. 1/6, 2/4 és később is, 39/23, 330/33, de más műveiben is.

[18] Így pl. Ioannis Philoponi in Aristotelis Analytica posteriora commentaria. ed. *M. Wallies.* Berolini 1909. 9/2, 141/2, 407/14.

ductio szerzője is, Galénos is, az előző a terminológiával együtt, az utóbbi anélkül. Nincs azonban tudomásunk arról, hogy azok az orvosok, akik mesterségüket epistémének mondták, osztották-e Aristotelés idevágó nézeteit. Így röviden azt mondhatjuk, hogy voltak az ókorban olyanok, akik a gyógyítást nem tekintették tudománynak, mert nem axiomatikus deduktív fölépítésű volt. Voltak azonban olyanok is, akik valamilyen oknál fogva részben, mások pedig egészben annak tartották. (Az esetleges okok egyikére még később visszatérünk.) Külön említést érdemel, hogy Aristotelés *iatriké techné* kifejezése arra utal, hogy ő nemcsak a deduktív axiomatikus tudományok sorából rekesztette ki a medicinát, hanem az empirikus tudományok köréből is, márpedig Galénos csak erről a két lehetőségről emlékezik meg.[19] Aristotelés szerint a gyógyítás nem egyszerűen tapasztalaton alapuló mesterség, hanem «poiétikus tudomány», tehát ráción alapuló, esetleges dolgokkal foglalkozó ismeretek összessége. Ez más szóval azt jelenti, hogy művelése során deduktív módszereket ugyan lehet alkalmazni, de a dedukciók nem evidens axiómákra vezethetők vissza, mint végső principiumokra.

Ily módon Aristotelés nézeteit saját tudományelmélete alapján jól körvonalazhatjuk. Más azonban a helyzet Galénos esetében. Galénos nézeteire leginkább a *De methodo medendi* c. munkája alapján következtethetünk.[20] Az említett munkában egy geometriai példát találhatunk. A példa szerint egy 5, ill. 12 láb befogójú háromszög területét kell kiszámítanunk. Ehhez két általános tételt kell alapul vennünk. Az egyik tétel szerint ki tudjuk számítani a két oldal szorzata alapján egy 12, ill. 5 láb hosszúságú oldalak határolta téglalap területét, míg a másik tétel azt mondja ki, hogy a keresett háromszög területe ennek a téglalapnak épp a fele. Ezt a két tételt újabb bizonyítási eljárások révén további, még általánosabb tételekre kell visszavezetni, azokat ismét másokra, vissza egészen az első principiumokig, amelyek már önmagukban véve is evidensek, igazak.[21]

Eddig Galénos a geometria közismerten axiomatikus deduktív rendszerét írta le röviden. Ezek után hozzáteszi: Úgy vélem, az orvosi mesterségben is minden bizonyított dolgot első és indemonstrábilis, önmagában igaz tételekre kell visszavezetni.[22]

Ezekből a szavakból két dologra következtethetünk. Egyrészt arra, hogy a korábbi orvosok — mint ez már az eddigi idézetekből is kitűnik — munkájuk során alkalmaztak következtetéseket, deduktív módszereket, de kiinduló tételeik valószínűleg nem voltak jól megalapozva elméletileg, nem vezették azokat önmagukban véve is hitelt érdemlő axiómákra vissza.[23] Másrészt e követelmény megfogalmazása azt jelenti, hogy a szerző véleménye szerint a gyógyításról szóló ismeretek axiómatizálhatók, azaz létre lehet hozni egy igazi orvostudományt.

Mindez, amit Galénos szavaiból leszűrtünk, összhangban áll Aristotelés nézeteivel, miszerint a gyógyítás racionális, logikus módszereket alkalmazó, de nem örökérvényű megállapításokat tartalmazó tudomány, tehát techné.

[19] Galeni de secta ad eos, qui introducuntur. Galeni Pergamensi Scripta Minora. III. ed. *G. Helmreich*. Lipsiae 1893. 1—4.

[20] De methodo medendi. ed. *C. G. Kühn*. X. 33—34.

[21] I. h. 33.

[22] I. h. 34.

[23] *Maróth M.*: Galenos indicatioja Ibn Sīnā logikai munkáiban. Ant. Tan. 27 [1980] 74 skk.

Galénos célja az, hogy ebből a matematikához, logikához hasonló, vitán felül állóan érvényes theorémákat tartalmazó igazi tudományt faragjon.

Ennek a föladatnak elvégzése valószínűleg időszerű volt, hiszen tudjuk, hogy abban a korban már voltak olyan orvosi iskolák, amelyek valamelyik filozófiai irányzathoz kapcsolódva mindent egy principiumból, a filozófiai irányzat valamelyik érvényesnek elismert tételéből akartak levezetni. A *methodikusok* Epikuros követői voltak (így pl. Asclepiades, Thessalus, etc.), a *pneumatikusok* ezzel szemben a sztoikus filozófiára alapozták tanításukat.[24] Galénos valószínűleg az aristotelési methodológia és a geometria példája szerint akarta továbbfejleszteni tudományát.

Az orvosi iskoláknak filozófiai irányzatokhoz való csatlakozása, tanításuknak egy, az adott filozófia rendszeresen belül minden kétséget kizáróan igaznak elfogadott principiumából való levezetése lehet annak az oka, hogy voltak olyanok, akik ismereteiket tudománynak tartották, míg az adott filozófiai irányzatot el nem fogadó szerzők — így pl. Galénos és az Introductio szerzője — a kiindulási alapul szolgáló principium igazságában kételkedve nem tartották ezeket az ismereteket axiomatikusan megalapozottnak, tehát epistémének sem.

Az orvostudományi iskolák tarka elméleti háttere magyarázza tehát az epistémé/techné kérdésben elfoglalt álláspontok tarkaságát. Ebből a sokféleségből azonban kiemelkedik egy egyre erősebbé váló, egységes vonal, s ez az aristotelési módszertané. E vonal mentén két fejlődési stádiumot figyelhettünk meg. Az egyiket Aristotelés képviseli, aki az ismertetett meggondolások alapján a gyógyászatot technének tartotta, a másikat Galénos, aki ebből a technéből egy aristotelési mértékkel mérhető tudományt akart létrehozni.

Később, amikor a peripatetikus filozófia az összes többit háttérbe szorította, majd pedig megjelentek a főképpen Aristotelés műveit kommentáló újplatonikus filozófusok, akik főként alexandriai iskolájukban összekötötték a filozófia és az orvostudomány oktatását, ismét változott az orvostudomány helyzetének megítélése, mégpedig kevésbé a matematika, mint Aristotelés tudományelméletének fényében.

Ezek az újplatonikusok ugyanis figyelembe vették Aristotelésnek a fölé- és alárendelt tudományokról szóló fejtegetéseit is.[25] Aristotelés idevágó szórványos megjegyzéseit rendszerré fejlesztették, mégpedig olyan értelemben, hogy a fölérendelt tudományok az elméleti tudományok, s ezek a formákkal foglalkoznak. Ezek alá vannak rendelve azok a tudományok, amelyek az anyagban megjelenő formákat kutatják.[26] Az alárendelt tudományok elméleti alapjait, axiómáit a fölérendelt tudományok tartalmazzák.

Az alárendelt, ún. szenzuális tudományok *(ἐπιστήμη αἰσθητική) miért* szillogizmusainak okát a fölérendelt theoretikus tudomány *(ἐπιστήμη μαθηματική)* szolgáltatja, míg a *hogyan* szillogizmusok — tehát a tényállásokat leíró szillogizmusok — középfogalmát magában az alárendelt tudományban találhatjuk meg.[27]

[24] Például *Kühn:* I. XLVI—L.

[25] Aristoteles: An. deut. 75 b 37—76 a 16, 78 b 34 és köv. sorok.

[26] Erről részletesebben: *M. Maróth:* Das System der Wissenschaften bei Ibn Sina. in: Avicenna/Ibn Sina 980—1036. II. 27—34. Kongress- und Tagungsberichte der Martin-Luther-Universität Halle—Wittenberg. 1980. ed. B. Brentjes.

[27] Philoponos: in An. deut. 178/16, 180/26 és köv. sorok.

A kapcsolat a fölé- és alárendelt tudományok között lehet essentiális, azaz a szenzuális tudomány a theoretikus tudomány formáinak anyagban való megjelenését kutatja, de lehet accidentális is, azaz előfordulhat, hogy egy távolabban fekvő szenzuális tudomány bizonyos jelenségének, egyedi tényállásának okát véletlenül egy olyan theoretikus tudományban találjuk meg, amelyiknek formái nem az adott alárendelt tudományban valósulnak meg. Így például a geometria formái anyagbeli megvalósulását kutatja az asztronómia, az optika. Accidentálisan azonban a geometria szolgáltatja annak az orvostudományban megállapított ténynek a magyarázatát, hogy miért gyógyulnak a kör formájú sebek lassabban, mint a többiek.[28]

Ezek a szavak közvetve azt jelentik, hogy a gyógyászat is tudomány, mégpedig alárendelt, azaz szenzuális tudomány.[29]

Ennek a tudományelméletnek a jegyében az elméleti tudományok az ún. demonstratív, apodeiktikus tudományok, de a szenzuális tudományok is «tudományok», azaz epistémének kell tartanunk őket.[30]

Ebben az aristotelési alapokon létrejött új rendszerben úgy definiálják az *epistémé* és *techné* fogalmát, hogy *techné* az, amit az ember hoz létre, ami létének principiuma az ember tevékenységének eredménye, az *epistémé* principiuma azonban az ember tevékenységétől független.[31]

Világos tehát, hogy ebben az esetben a gyógyítás is tudomány, mert objektív, emberi tevékenységtől független jelenségeket tanulmányoz, szemben a politikával, gazdaságtannal, stb.

Ez a vélemény semmiképp sem az idézett Philoponosra jellemző. Kimutatható ugyanis a többi késő-ókori és bizánci kommentátornál is. Ebben a korban tehát az orvostudomány alárendelt, szenzuális tudománynak számított.

Marad a kérdés, mi volt a helye a természettudományok sorában. Ez a kérdés azonban az Ókorra vonatkoztatva értelmetlen. A görögök nem ismerték a humán és reál tudományok dichotómiáját. Az arabok, akik a görögök által most leírt úton jártak, az orvostudományt, mivel testekkel, emberi testekkel foglalkozik, a fizika alá rendelték.[32] Bár a görögöktől szószerinti utalást erre nem tudok kimutatni, mégis ez lehetett a véleményük.

[28] I. h. 182/10—27.

[29] Hasonló értelemben ír maga Aristotelés is: An. deut. 79 a 13.

[30] Philoponos: i. m. 599/8—14.

[31] I. h. 601/15—17: *ἁπλῶς γὰρ ἡ μὲν τέχνη περὶ τὸ ὑφ' ἡμῶν γινόμενον, διὸ καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ εἶναι αὐτῇ ἐν ἡμῖν, ἡ δ'ἐπιστήμη περὶ τὰ μὴ ὑφ' ἡμῶν γινόμενα ἀλλ' ὄντα.*

[32] *M. Maróth:* System der Wissenschaften, 30.

BORZSÁK ISTVÁN

A NAGY SÁNDOR-HAGYOMÁNY TERMINOLÓGIÁJÁHOZ

A hellénisztikus történetírás kutatásának egyik mintaszerű teljesítményében, a PWRE Kleitarchos-cikkében (646) Felix Jacoby nem ok nélkül tartotta kiemelésre méltónak még azt a tényt is, hogy Diodóros Kleitarchos-kivonataiban alkalmasint a *παράδοξος* szó fordul elő a leggyakrabban.[1] Valóban jellemző: «Kleitarchos mindennél jobban kedveli a szerencse váratlan fordulatát *(τύχης παράδοξος μεταβολή, π. περιπέτεια)*, a boldogságból boldogtalanságba való zuhanást, egy halálra rendelt ember csodálatos megmenekülését» stb. A Nagy Sándor-hagyomány sokszor összeegyeztethetetlen tömkelegéből érdemesnek látszik néhány egyéb, gyakorta ismétlődő kifejezést vagy szólamot így külön is megbeszélni.

Például a közismert *πόθος λαμβάνει αὐτόν = cupido (incessit etc.)* rövid tárgyalása a csak ezzel foglalkozó speciális irodalom[2] gazdagsága ellenére sem fölösleges. Ezt az ezerszer előkívánkozó fordulatot mi nem tulajdonítjuk egy bizonyos személynek (Aristobulosnak vagy Kleitarchosnak), nem is értelmezzük hangzatos semmitmondással «Neugier von metaphysischen Horizonten»-nak stb.; eredetét — V. Ehrenberggel[3] — szívesebben keresnők a nagy makedón környezetében: mint ahogy Caesar a maga szerencséjéről *(Τυχὴ Καίσαρος)*, Napóleon a csillagáról, úgy beszélhetett Alexandros a maga (Uxkull-Gyllenband szerint irracionális) «vágyáról». Lényegesnek érezzük G. Méautis párhuzamait[4] (Aristoph. Békák 52 skk.; Pind., Pyth. III 21 skk.; különösen Thuk. VI 24, vö. Arrian. III 1, 5 sk., Alexandria alapításáról,[5] mint Liv. I 6, 3 *Romulum Remumque cupido cepit . . . urbis condendae)*, minden-

[1] *Paradoxa* helyett latinul (Cic., De fin. IV 27, 74) *nos admirabilia dicamus.* Tanulságos példa Liv. XLII 50, 10: (Perseus tanácsadói szerint) *non esse admirabilius Romanos Graecia pelli, quam Hannibalem Italia pulsum esse.*

[2] *J. Seibert* külön fejezetben ismerteti a *πόθος*-fogalom értelmezéseit a század elejétől napjainkig: Alexander d. Gr. Darmstadt 1972 (Erträge der Forschung, 10), 183 skk., irodalom a 299 sk. lapon; vö. *O. Weippert:* Alexander-Imitation und röm. Politik in republ. Zeit. Diss. Würzburg (Augsburg 1972) 87, 4 és 257, 3. *G. A. Lehmann* áttekintése (Tacitus und die *imitatio Alexandri* des Germanicus Caesar. Politik und lit. Kunst im Werk des Tac., szerk. *G. Radke.* Stuttgart 1971. 26 skk.) nem mentes bizonyos félreértésektől, vö. «Alexander d. Gr. als Muster taciteischer Heldendarstellung» c. tanulmányommal, Gymn. 1982.

[3] *V. Ehrenberg:* Alexander and the Greeks. Oxford 1938, 52 sk.

[4] *G. Méautis:* La psychologie d'Alex. le Gr. dans la litt. lat. Mélanges M. Niedermann (Neuchâtel 1944) 115 skk.

[5] *A. B. Bosworth* modern Arrianos-kommentárja (Oxford 1980, 265) a minket foglalkoztató terminológiai kérdésekre ebben az esetben sem tér ki; vö. a könyvéről írott recenziónkkal: Ant. Tan. 27 (1980) 277 skk.

esetre H. Montgomery[6] józan megszorításával: lehet, hogy a *πόθος*-t — ilyen vagy olyan meggondolással — maga Nagy Sándor is emlegette, de tény az, hogy a formula hovatovább konvencióvá, irodalmi sablonná vált és korántsem mindig bírt sajátos funkcióval. Van, ahol *igen:* biztos például, hogy Arrianos funkcióval ruházta fel a hyphasisi jelenetben (V 25—29), ahol a csábító értesülések a királyt további hódításra ösztönöznék (25, 2 *παρώξυνεν ἐς ἐπιθυμίαν τοῦ πρόσω ἰέναι*, vö. Curt. Ruf. IX 9, 1 *pervicax cupido incessit visendi Oceanum adeundique terminos mundi)*, de az elcsigázott makedónokat *más, reális* vágy vonzza (27, 6): *πόθος μὲν γονέων . . ., πόθος δὲ γυναικῶν καὶ παίδων, πόθος δὲ δὴ τῆς γῆς αὐτῆς τῆς οἰκείας, ἣν . . . ξύγγνωστοί εἰσιν ἐπιδεῖν ποθοῦντες,* — akárcsak Odysseust (Od. I 58 sk.): *ἱέμενος καὶ καπνὸν ἀποθρῴσκοντα νοῆσαι ἧς γαίης . . .*

Az ide vonható Livius-helyek áttekintése mindenképpen érdekes: mint láttuk, Romulust és Remust is «elfogta a vágy, hogy várost alapítsanak» (I 6, 3; vö. XXXIII 38, 11: Lysimacheia újjáépítéséről); hasonló indíttatásból tudakolják az ifjabb Tarquiniusok Delphoiban, kire száll majd az uralom (I 56, 10). Jellegzetes fogalmazásban olvassuk az Ázsiába átcsapó kelta vándorlás indokolását (XXXVIII 16, 4): *cupido inde eos in Asiam transeundi . . . cepit.* Biztosan nagysándorinak szánta gesztusát V. Philippos, amikor megmászta a Haemus csúcsát (ennek emlékét őrzi a liviusi fordítás, XL 21, 2: *c u p i d o e u m c e p e r a t in verticem Haemi montis ascendendi).* Hannibalt is nagysándori «vágy» ösztökélte Tarentum elfoglalására (XXIV 13, 5). Néhol módosul a hagyományos formula, mint például Róma tervezett ostroma előtt (XXVI 7, 3): *subiit animum i m p e t u s Romam petendi, cuius rei semper c u p i t a e praetermissam occasionem . . . non dissimulabat;* máshol viszont semmitmondóvá szürkül (pl. X 25, 1 *tanta cupido erat sub eo duce stipendia faciendi).* Csak stiláris szempontból érdemel figyelmet a kifejezés variálása, mint pl. III 44, 2 *Ap. Claudium virginis plebeiae stuprandae l i b i d o cepit;* V 13, 2 *d u l c e d o invasit plebeios creandi,* vagy V 42, 1 *delendi urbem libido.* Ez annyit jelent, hogy *funkciója* — Liviusnál csak úgy, mint másutt — *a mindenkori szövegösszefüggésben vizsgálandó.*

Ha Jacoby annak idején okkal figyelt fel Kleitarchosnak a *παράδοξον* iránti különös vonzódására, akkor a Nagy Sándor-hagyomány vizsgálóinak is okkal szúrhat szemet a világhódítás során a hadmenet (átkelések stb.) *nehézségére* utaló jelzők *(invius, inaccessus, in(ex)superabilis, inviabilis, ἄπορος, δύσπορος, ἄβατος, ἀνέμβατος, δυσέμβολος, ἀπρόσιτος . . .*, ill. *permeabilis, pervius εὔπορος)* következetes ismétlődése is. Mindez részint a valóságot tükrözi, részint pedig az előadás hatásosságát volt hivatva fokozni, mindenesetre szinte olyan szólammá kopott, mint a *πόθος*. Itt csak Arrianos különösen gazdag példatárából emelünk ki két helyet. Gaza bevételét a műszaki szakértők elérhetetlennek, megvalósíthatatlannak *(ἄπορον)* mondták, *ἀλλ' Ἀλεξάνδρῳ αἱρετέον ἐδόκει εἶναι ὅσῳ ἀπορώτερον* (II 26, 2);[7] a kossaiai hegylakók leverése után pedig az író megállapítja (VII 15, 3): *οὐδὲν ἄπορον Ἀλεξάνδρῳ τῶν πολεμικῶν ἦν, ἐς ὅ τι ὁρμήσειε.*

Az *úttalannak* hitt Alpokon át zúdult Itáliára már a kelta áradat is (Liv. V 33, 2; vö. 34, 6 *Alpes . . . inexsuperabiles visas haud equidem miror,*

[6] *H. Montgomery:* Gedanke und Tat. Zur Erz.-stechnik bei Her. . . . und Arrian. Diss. Uppsala (Stockholm 1965) 191 skk., részletes irodalommal.

[7] A *Bosworth*-kommentár itt is hallgat.

nulla dum via . . ., nisi de Hercule fabulis credere libet, superatas . . .), de mikor a pun hadak *átkeltek* a félelmes hegyeken, érthető, hogy a természetet is kihívó[8] makedón király alakja köré fonódott legendák Nyugaton kiváltképpen a «járhatatlan» Alpok «legyőzőjére» összpontosultak. Hannibalnak az átkelés előtt tartott beszédében (XXI 30), majd a Ticinus melletti csatát megelőző vezéri antilógiában (XXI 41 skk.)[9] egész «fészkeket» találtunk a Nagy Sándor-vulgata kelléktárából, nem utolsó sorban a hegyóriások szerepével kapcsolatban. Hannibal buzdításában (30, 7) «nem leküzdhetetlenek», igenis járhatók azok, és egyáltalán: *militi quidem armato . . . quid i n v i u m aut i n e x s u p e r a b i l e esse?* (30, 9). Ticinus előtt Scipio (a későbbi Africanus apja) nem hiszi, hogy Hannibal valóban Héraklés nyomdokait taposná (41, 7 *aemulus itinerum Herculis, ut ipse fert)*; Hannibal viszont sikereinek és erejének tudatában *magát* mondja *victor Alpium*-nak (43, 15). Ugyanezek a szólamok hangzanak fel később Hasdrubal fenyegető közeledtének előadásában (XXVII 39, 7) is: a gall törzsek szívesen fogadják és csatlakoznak hozzá, *et cum per munita*[10] *pleraque transitu fratris (Hannibalis), quae antea i n v i a fuerant, ducebat, tum etiam . . . p e r v i i s Alpibus factis . . .* (9) *Fama Punici belli satis edocuerat v i a m tantum Alpes esse.* (Vö. még XXI 30, 6: *quid Alpes aliud . . . quam montium altitudines?)*

Az imént idézett Livius-passzus így folytatódik (XXVII 39, 10): *hae causae a p e r u e r a n t Alpes Hasdrubali.* Ez a kifejezés — új utak megnyitása, új földek, sőt földrészek feltárása[11] — is szólamszerűen ismétlődik a Nagy Sándor-hagyományban. Emlékezzünk vissza: (XXVI 45, 9) *qui ad transitum Romanis mare verterent et stagna auferrent v i a s q u e ante nunquam initas humano vestigio a p e r i r e n t,* — mint ahogy a «legyőzhetetlen» Alexandros előtt (Curt. Ruf. V 3, 22): *mare quoque n o v u m i t e r in Pamphyliam a p e r u e r a t.* Ezt a «megnyitást» a kritikus Livius-helyeken szinte mindenütt ott találjuk. A rómaiak ellen készülődő Perseus megismételné a *nagy* elődét és mintaképe makedónjainak hódítóútját (XLII 52, 14), *qui Europa omni* (!) *domita transgressi in Asiam incognitum famae a p e r u e r i n t armis orbem terrarum.*[12] M'. Acilius Glabrio buzdítóbeszédében (Liv. XXXVI 17, 14) mindez Rómára vár: Thermopylainál nemcsak Görögországot szabadították fel az aitóliai szövetség és Antiochos ellenében, nemcsak a «királyi» zsákmány lesz az övék, hanem Napkeletig *minden: Asiam deinde Syriamque et omnia usque ad ortum solis ditissima regna Romano imperio a p e r t u r o s.* Ugyanazok a szólamok, mint amelyekkel annak idején Nagy Sándor buzdította katonáit az issosi csata előtt (Curt. Ruf. III 10, 5): *illos (sc. Macedonas) terrarum orbis liberatores, emensosque olim Herculis et Liberi patris terminos non Persis modo,*

[8] Vö. Curt. Ruf. VII 11, 4 *cupido incessit animo naturam quoque fatigandi.*

[9] Akár csak Calgacus és Agricola beszédpárjában (és egyebütt), vö. a 2. jegyzetben id. tanulmányunk Agricola-fejezetével.

[10] Vö. Corn. Nepos, Hann. 3, 4 (az alpesi átkelés során) *loca patefecit, itinera m u n i i t, effecit, ut ea elephantus ornatus ire posset, qua antea unus homo inermis vix poterat repere.* Az úttörés, sziklavágás stb. komplexusával kapcsolatban Semiramis-tanulmányaimra utalok.

[11] Vö. *O. Prinz* Thesaurus-cikkével *(s. v.)*, p. 213: *de viis, locis, regionibus, maribus gentibus sim., quae adiri antea non poterant.*

[12] Vö. Curt. Ruf. VII 1, 3 *primus* (Parmenio) *Asiam aperuerat regi;* IX 1, 1 *Alexander . . . victoria laetus, qua sibi Orientis finis apertos esse censebat,* majd IX 9. 20 *Asiam possideo . . ., aliam naturam, alium orbem aperire mihi statui . . .* (22) *aperiam cunctis gentibus terras, quas natura longe submoverat.*

sed etiam omnibus gentibus imposituros iugum. Macedonum provincias Bactras et Indos fore . . .; o m n i a v i c t o r i a a p e r i r i.[13]

Ez az a gondolat, amellyel az *imperium Romanum* mindenkori szószólói nem tudnak betelni. A frazeológia bemutatására itt csak két Cicero-helyet idézünk. Az Archias-beszédben (9, 21) is Róma nagyságáról van szó: *populus Romanus enim a p e r u i t . . . Pontum ipsa natura regionis vallatum.* A Cn. Pompeius *imperium*-áról szólóban (8, 21) ugyanezt találjuk, csak más kifejezéssel: *p a t e f a c t u m esse Pontum, qui antea populo Romano ex omni aditu c l a u s u s fuisset.* A «tenger megnyitása» régi hajózási szakkifejezés (pl. Pind., Pyth. V 88 *ἁλὸς κέλευθον ἀνοίγων*),[14] de számunkra itt is többet mond az ópisi beszéd (Arr. VII 9, 6): *ὁρμηθεὶς ἐκ τῆς χώρας τῆς γε οὐδὲ ὑμᾶς αὐτοὺς βοσκούσης καλῶς εὐθὺς μὲν τοῦ Ἑλλησπόντου ὑμῖν τὸν πόρον θαλασσοκρατούντων ἐν τῷ τότε Περσῶν ἀ ν ε π έ τ α σ α* (vö. Hérod. VII 60/I).

Megérdemel egy rövid kitérést a *peragrare* ige is, amely Liviusnál Nagy Sándor világhódító útját (XLV 9, 5 *Arabas hinc Indiamque, qua terrarum ultumos finis Rubrum mare amplectitur, p e r a g r a v i t)* vagy diadalmenetének hírét jelöli (XXXV 12, 11 *vetusta regum fama p e r a g r a t u s q u e orbis terrarum victoriis eius gentis).* Ezt találjuk a Claudius Quadrigarius nevével idézett híres anekdotában is (XXXV 14, 7): Scipio kérdésére Hannibal Nagy Sándort jelenti ki a *legnagyobbnak, quod parva manu innumerabiles exercitus fudisset, quodque ultimas oras, quas visere supra spem humanam esset, p e r a g r a s s e t,* vagy Iustinus epitoméjában (XII 7, 12), India «bejárása» során a megközelíthetetlen sziklavár megvívásával kapcsolatban. Nem közömbös, hogy az id. Plinius, mint a *βηματιστής* Baitón felhasználója (Nat. hist. VI 17, 63 = FGrHist 119 F 2) csak úgy, mint a Kallisthenésből merítő Solinus (IX 18 p. 66, 10 Momms. = FGrHist 124 T 11 b) ugyanezt a szakkifejezést ismétli el Nagy Sándor, illetőleg Seleukos Nikatór hódítóútjáról szólván.

Már annak idején (1950-ben) *így* magyaráztuk a lucretiusi Epikuros-dicsőítés ismert sorait (I 72 skk. *ergo vivida vis animi pervicit et extra processit longe flammantia moenia mundi, atque omne immensum p e r a g r a v i t mente animoque):* diadalmas szellemi hadjárata során a Mester túltett Dionysoson, vagy utánzóján, Nagy Sándoron is, mert azok csak az *oikumené* végéig hatoltak előre, Epikuros viszont messze túljutott a *kosmos* lángoló határfalain, vagyis az *aether*-en (V 470); szellemével bejárta a «mérhetetlen» mindenséget, zsákmányul pedig a megismerést hozta magával. Hasonlóképpen jelölte Cicero más filozófusok tanulmányútjait (De fin. V 29, 87): *Cur Plato Aegyptum p e r a g r a v i t . . .? Cur ipse Pythagoras et Aegyptum lustravit et Persarum magos adiit? Cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit,*[15] *tot maria trans-*

[13] *H. Strasburger—W. W. Tarn* fontos Nagy Sándor-monográfiájának (Alexander the Great, I—II. Oxford 1950) nem kevésbé fontos recenziójában: Bibl. Or. 9 (1952) 208 — a makedón sereg megpróbáltatásairól szóló, regényes részleteiben valószínűleg Kleitarchosra visszavezethető «lebilincselő tudósításokat» (fesselnde Berichte) nem utolsó sorban azért tartja «becses anyagnak, mert a nagysándori diadalok *fonákjából* is éreztetnek valamit» (wertvolles Material, weil es etwas von der *Kehrseite* ahnen lässt, welche den Triumphen Alexanders anhaftet). A világ vége «feltárásának» büszke szakkifejezését a közönséges katonák szempontjából világítja meg Curt. Ruf. IX 4, 17: *indomitis gentibus se obiectos, ut s a n g u i n e s u o a p e r i r e n t e i (sc. Alexandro) Oceanum.*

[14] L. még Xen., Hell. I 1, 2; 5, 13; 6, 21 stb.

[15] Vö. Verg., Aen. VI 801 skk.: *nec vero Alcides tantum telluris o b i v i t . . .* Az Augustusra alkalmazott Nagy Sándor-enkómionról ma is alapvető *Ed. Norden* tanulmánya: Ein Panegyrikus auf Augustus in Vergils Aeneis. Rhein. Mus. 54 (1899) 468 skk. = Kleine Schriften. Berlin 1966, 424 skk.

misit?[16] Ez a szakkifejezés a hódítóútra másutt is (pl. Curt. Ruf. III 5, 6 *terras, quas victoria peragrassent;* VI 2, 18; vö. IX 3, 8 *in alium orbem paras ire . . ., ut plura, quam sol videt, victoria lustres),* és ezt alkalmazza Cicero legmerészebb dicséreteiben (pl. Balb. 6, 16; Mil. 35, 98; Marc. 2, 5), vagy később például az ifj. Plinius a Traianus-panegyricusban (14, 1 *cum orbem terrarum . . . laudibus peragrares).* Nem véletlen, hogy a Hispaniába érkező Scipio is ezzel bátorítja a régi sereg maradványait (Liv. XXVI 41, 23): *agite, veteres milites, novum exercitum novumque ducem traducite Hiberum, traducite in terras cum multis fortibus factis a vobis p e r a g r a t a s.*

A sűrűn előforduló rokon *emetiri* kifejezéssel kapcsolatban csak két helyet említünk. Issos előtt Nagy Sándor «a világmindenség felszabadítóit» buzdítja, akik egyszer még Héraklés és Dionysos határkövein is túl fognak hatolni (Curt. Ruf. III 10, 5 *e m e n s o s q u e olim . . . terminos),* Hannibal pedig Ticinus előtt páratlanul gazdag zsákmánnyal kecsegteti katonáit (Liv. XXI 43, 8), *tantum itineris per tot montes fluminaque . . . e m e n s o s.* (Vö. XXVII 48, 12; XXXVIII 17, 16 stb.)

A *labores et pericula* szókapcsolat is feltűnő. Szinte érthetetlen, hogy a legjobb kommentárok is átsiklanak fölötte. Például a régi jó Weissenborn egy jellegzetes Livius-helyhez (XXXI 6, 3) csak ennyit jegyez meg: «eine nicht seltene Zusammenstellung», de a kitűnő R. M. Ogilvie (Tac. Agr. 18, 5) is könnyedén elintézi: «a rhetorical formula, cf. Sall. or. Macri 18; Iug. 44, 1». Nem különb H. Heubner Tacitus- (Hist.) kommentárja sem (III 84, 1): «alle Mühen und Gefahren, die sie . . . erduldet hätten, — variierend nach Liv. XXI 30, 9 . . . *quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse,* vgl. V 5, 6 . . . Die Zusammenstellung von *labor* und *periculum* (I 51, 1; II 69, 2 u. ö.) wie Liv. XXXI 1, 1; 6, 3.»

Mi inkább Héraklés (Soph., Philokt. 1419 sk.) vagy Dionysos fáradalmaire utalnánk (pl. Nonn. XX 94 *νόσφι πόνων οὐκ ἔστιν ἀνέμβατον αἰθέρα ναίειν*), de közbül is akárhány eligazító párhuzamot találunk, például — a sok közül — Xen., Hell. V 1, 16, vagy Diodóros XV 1 *πολλοῖς πόνοις καὶ μεγάλοις κινδύνοις.* Szembeszökő a *iunctura* szólamszerű használata a Nagy Sándor-hagyományban, de abból is csak néhány példát idézünk: Diod. XVII 56, 4 (Arbélánál egyetlen nap véget vet a sok fáradalomnak és az állandó veszélyeztetettségnek);[17] 94, 1 (Hyphasisnál) *ὁρῶν δὲ τοὺς στρατιώτας . . . ἐν πόνοις καὶ κινδύνοις τεταλαιπωρηκότας;* a legjellemzőbb és legtanulságosabb azonban ugyanennek a «világvégi» helyzetnek Arrianosnál olvasható, szónokias ábrázolása (V 25—27), ahol a formula következetes ismételgetése nyilván írói szándékoltságra vall. (Vö. ugyanitt a katonák *reális πόθος*-ának hasonló érzékeltetésével: 27, 6). Curtius Rufus viszonylag ritkábban használja (vö. V 13, 5; 2, 26—27; 4, 19); de még Iustinus kivonatában is előfordul (XII 7, 12): *p e r a g r a t a India . . .* (13) *captus c u p i d i n e Herculis acta superare cum summo l a b o r e ac p e r i c u l o potitur saxo.*

A Liviusnál valóban «nem ritka» szókapcsolat előfordulásai közül figyelemre méltó például I 54, 4 (Sex. Tarquinius); IV 35, 7 *eo impendi laborem ac periculum, unde emolumentum atque honos speretur;* V 20, 6 és VI 24, 7 (Camil-

[16] Vö. Curt. Ruf. IV 5, 8 *desineret (Dar.) terrere fluminibus, quem sciret maria transisse.*

[17] A szókapcsolat jelentőségére *P. Goukowsky* sem tér ki, egyébként kitűnő Diodóros-kommentárjában (Livre XVII. Paris 1976, *ad l.).*

lus); X 10, 12 *(Galli);* XXV 6, 19 és 23 (Cannae); XXVI 13, 8 (Capua ostromával kapcsolatban kétszer is); 48, 2 (Új-Karthágó elfoglalása után); XXIX 1, 4 (az afrikai hadműveletek kilátásai); XXXVIII 33, 5 *esse aliquam gentem (sc. Romanam), quae sua impensa, suo labore ac periculo bella gerat pro libertate aliorum* (ugyanez Antiochos szemszögéből nézve: XXXV 44, 6); 39, 6 *non ferendum esse, Romanos per tot annos . . . tanta pericula ac labores exhausisse, Antiochum belli praemia habere etc.*[18]

A formális összefoglalás alkalmasint fölösleges. A félreismerhetetlen szólamok, szókapcsolatok használhatóságáról csak annyit, hogy számontartásuk a Nagy Sándor-hagyomány *szinoptikus* vizsgálatában és a hellénisztikus historiográfia *római* szálláscsinálóinak — sőt általánosabb igénnyel: a római irodalom kezdeményezőinek — felderítésében, valamint Nagy Sándor hihetetlenül gazdag és változatos utókorának nyomozásában eddig nem is sejtett összefüggések felismerését tette lehetővé.

[18] *E. Burck* (a «Das römische Epos» c. kötetben, Darmstadt 1979, 283) Silius Italicus *Punica*-jával (Scipiónak a Virtus és Voluptas közti választásával) kapcsolatban ezt írja: «Damit befinden wir uns mitten in der stoischen Ethik, die ja auch Hercules als Idealtyp eines keine *Gefahren und Mühseligkeiten* scheuenden Befreiers der Menschheit von Ungeheuern und Leiden entwickelt hatte.» (Előtte: «Mühen und Anstrengungen».) *E. L. Bassett* tanulmánya, amelyre *Burck* ugyanitt hivatkozik (Hercules and the hero of *Punica*. Studies in honor of H. Caplan, Ithaca 1966, 258 skk.) témánkra vonatkozólag semmit sem mond, pedig az összefüggés nyilvánvaló: Scipiónak vagy Augustusnak Nagy Sándor-imitációját csak úgy, mint a sztoikus etika «tűrő hősének» eszményi portréját jórészt a *héraklési* vonásokkal ékesített Alexandros (és fordítva: a «győzhetetlen» stb. makedón király vonásaival gazdagított hellénisztikus Héraklés) szabta meg.

G. J. SZEMLER

PAPSÁG ÉS PAPI KARRIER AZ ÓKORI RÓMÁBAN

Az ókori Róma történetében az állami kultusszal összefüggő tevékenységek mindvégig igen szoros kapcsolatban álltak az állam ügyeivel. A rendelkezésünkre álló adatok rövid tanulmányozása bizonyítja, hogy a vezető rétegek mindig nagy figyelmet szenteltek az állami kultusz ápolásának. Az állam vezetői a hatalom jogainak gyakorlása mellett az isteneknek szentelt nagy játékok rendezésével és az auspiciumok fogadásával is meg voltak bízva. Sokan közülük ugyanakkor a sacerdotalis collegiumok egyikében vagy másikában mint papok is szolgáltak.

Annak ellenére, hogy a hivatalos állami és papi tevékenységeket megkülönböztették egymástól — legalábbis a késő római irodalom tanúsága szerint soha nem lépték túl egymás hatáskörét —, a római politika valóságában a hivatali és a papi szolgálat közeli kapcsolatban volt egymással, amint azt a történelemből ismert papok cursus honorum-ai tanúsítják.

A hivatalos állami vezetők és a papság cursus honorum-ában kimutatható kapcsolat jelen tanulmányom témája. E téma választását két okkal indokolom :

1. Az egyetemes ókori történettudomány ezeket a kapcsolatokat mindmáig rendszerint figyelmen kívül hagyta s többnyire egyáltalán nem tárgyalta.

2. A hetvenes évek folyamán megjelent különböző tanulmányok egy merőben új szempontot kínálnak a római társadalom tanulmányozóinak.

Azon kutatók, akik a hetvenes években a római papsággal foglalkoztak, különösen sokat tanultak a latin filológia, epigráfia, éremtan és a római vallástudomány hajdani nagy mestereitől, elsősorban J. Marquardt-tól, Th Mommsentől, G. Wissowatól, A. Bouché-Leclercq-től és K. Lattetől. A papsággal kapcsolatos kérdések már a 19. században felmerültek. 1848-ban L. Mercklin, Mommsen kollégája és E. Meyer tanára, volt az első, aki papi névsort állított össze. A 20. század elején a német C. Bardt és P. Habel, továbbá az amerikai G. Howe járultak hozzá értékes doktori értekezéseikkel a tudományos kutatáshoz. E kutatók megkísérelték összeállítani a papok névsorát a Res Publica történelmi kezdetétől az i. sz. 4. századig.

Saját kutatásaim a fenti tanulmányokon kívül igen sokat köszönhetnek T. S. L. Broughton és munkatársa, M. Patterson monumentális művének, a Magistrates of the Roman Republic-nak, amely az ötvenes években jelent meg. Ugyan ez idő tájt M. Hoffman-Lewis, legújabban pedig — az Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 2. kötete 16. könyvében — J. Scheid írt a Julius—Claudius-dinasztia, illetve L. Schumacher a császárság papjairól. Munkámat nagy mértékben segítette a Prosopographia Imperii Romani és a szenátusi renddel foglalkozó tanulmányok. A fentieken kívül különböző,

helyi érdekességű, vagy részterületekkel foglalkozó dolgozatok nyújtanak további szempontokat a papok és tevékenységük vizsgálatához. Az említett kutatók többsége szükségszerűen figyelembe veszi a római vallás és a papság szerepét, vagy ha nem, prosopográphiai és kronológiai kérdésekkel foglalkoznak.

A hetvenes évek kutatásai — Schumacher munkáin kívül elegendő itt St. Simon és T. Harrison tanulmányaira utalnom — meggyőzően bizonyítják, hogy Rómában a vallási és politikai intézmények szoros kapcsolatban voltak egymással. A fiatal nobilisnek érdekében állt bekerülni valamilyen papi méltóságba, üresedés révén vagy bármilyen más úton, ahol azután nagy ambícióval tevékenykedhetett cursus honorum-a előmozdításán. A kutatások azt is megmutatták, hogy a papok ugyanannak a társadalmi osztálynak voltak tagjai, amelyhez azok tartoztak, akik évről évre különböző állami hivatalokra pályáztak, többnyire sikerrel. A papok általában consuli családok sarjai voltak a res publica idejében, s azok maradtak a római történelem későbbi századaiban is. Homo novus ritkán jutott papi vagy consuli méltósághoz a köztársaság korában.

Néhány példa elegendő e megállapítás illusztrálására. A köztársaság első három évszázadában, Iulius Caesar koráig, az i. e. 280. év consula, Ti. Coruncanius, a homo novusból lett első plebeius pontifex maximus kivételével *egyetlen* — M. Gelzer meghatározása szerinti — homo novus sem lett pontifex maximus a 81 pontifex közül, akikről tudunk. Ugyanebből a periódusból 57 augurt ismerünk név szerint, akik közül egyedül C. Marius és M. T. Cicero, a Quindecimviri sacris faciundis 33 tagjából pedig mindössze öt volt homo novus.

Bizonyítható tehát, hogy mind a consulatus, mind a papi méltóság a nobilitas féltve őrzött kiváltsága volt, és homo novust igen ritkán lehetett papi collegiumba beválasztani. Ez a felismerés hiányzik a szakirodalom nagy részéből. A papok szerepének részletekbe menő elemzése legtöbbször nem jut tovább néhány, anekdotává kopott, első századbeli példánál. Az egyetemes történelem és az ókortörténeti kutatás alapvető kézikönyvei, mint például a Cambridge Ancient History, G. Glotz Histoire Générale-ja, M. Cruzet Histoire Générale des Civilisations-ja vagy a Historia Mundi, továbbá a római történelemmel foglalkozó részmonográfiák és részlettanulmányok teljesen elhanyagolják a római papok és papi tevékenységek, valamint a politikai és társadalmi rendszer között megfigyelhető, sajátságosan szoros viszonyt. Érthetetlen például, hogy miért intézi el híres könyvében, a Roman Revolution-ban Sir R. Syme a papságot mindössze egyetlen rövid szakaszban, mint «a pártok vezéreinek kiszolgáltatottját» (favours in the hands of the party dynasts), amit azután T. P. Wisemann Novi Homines című könyvében szó szerint megismétel. Ugyanezt a gondolatot követi H. H. Scullard, a Party Politics 220—150 című munkájában és újabb írásaiban, A. E. Austin, Scipio Aemilius-ában és E. Badian a sokat idézett Foreign Clientela-jában. Ők a papságot a római arisztokrácia klikkjeihez tartozó jelentéktelen függeléknek tekintik. Roman Politics című könyvében L. Ross Taylor is osztja ezt a feltevést. A korábbiakhoz hasonlóan Chr. Meier, a Res Publica Amissa-ban és D. Kienast, a Cato der Zensor című művében sem veszi figyelembe a papság szerepét.

A római társadalom vizsgálatánál önként adódik a kérdés: melyek a papság fő összetevői, ismertető jegyei és kik voltak a papok, akik közé — mint fentebb utaltunk rá — homo novusnak még a consuli méltóság megszerzésénél is nehezebb volt bejutnia.

A legtöbb anthropológiai és szociológiai tanulmány feltételezi, hogy a papi hivatalok egy fontos, a vallási életre specializálódott kategóriát alkotnak

a fejlett, központi hatalommal, magas fokú kultúrával és egy meghatározott — jól körvonalazható tanításon és rítuson alapuló — kultusszal rendelkező társadalmakban. (L. pl. E. Norbeck, Religion in Primitive Society c. könyvét.) E társadalmakban a papok a rítusok ismerői, ők a vallási igények kielégítésének elfogadott tekintélyei. Ezen igények három társadalmi szükségletből fakadhatnak: 1. A rendezett vallási kultusz vagy vallási rendszer követelményeiből; 2. a társadalmat alkotó személyek egyéni igényeiből; és végül 3. az uralkodó elit követelményeiből.

Annak ellenére, hogy a vallás fogalma más és más tartalommal telítődik a társadalmi és történelmi változások folyamán, a terminus legtöbb modern definíciója valamilyen észfölötti, transzcendentális ellenőrző hatalom elismerésére vagy tételes tagadására utal. Ez a hatalom lehet személyhez kötött vagy személyen kívüli. A pap tehát, mint a vallásos kultusz ismerője és művelője, a kultúra által meghatározott szereppel rendelkezik.

Ez az antropológiai és szociológiai definíció az ókori Rómára különösképpen alkalmazható. Miként a rendelkezésünkre álló adatokból látható, a római papság messzemenően eleget tett az említett követelményeknek :

1. Képviselője volt annak a transzcendentális ellenőrző hatalomnak, amely a vallásos kultuszból, ill. a vallási rendszerből következett, vagyis képviselője volt a római állam *religio*-jának ;

2. kielégítette a társadalom tagjainak e transzcendentális hatalom feltételezéséből fakadó egyéni igényeit ; és végül

3. vallási téren segítette és közvetítette az uralkodó osztály igényeit a tömegek felé, azon uralkodó osztályét, amely hivatalosan is elismerte e transzcendentális ellenőrző hatalom jelenlétét az államban.

A következőkben tekintsük át valamivel részletesebben e három követelményt. Ami a vallásos kultuszt és a vallási rendszert, vagyis a római állam *religio*-ját illeti, mindenekelőtt az a körülmény érdemel figyelmet, hogy — noha a modern nyelvek ezt a szót 'vallás' jelentésben használják — e latin terminus eredeti értelme nem egyeztethető össze a modern anthropológiai és szociológiai vallásfogalmakkal : minden ilyen próbálkozás félrevezető lenne.

F. Kobbert nyomán az ókori római használatban a szónak szubjektív és objektív tartalmat tulajdoníthatunk : ami szubjektíve a természetfölötti iránti érzést és fogékonyságot fejez ki, az objektív összefüggésben egyszersmind egy magasabb hatalmat, tilalmat, helyet vagy cselekedetet jelent. Warde-Fowler a mágikus formulákban keresi a szó eredetét, amelyekkel egy primitív, még fejletlen társadalomban élő nép próbálta meg a világmindenség hatalmainak jóindulatát elnyerni. Hozzáteszi azonban, hogy később, a társadalom fejlődése során ezek a formulák már nem bizonyultak kielégítőnek s ezek nyomán kialakult egy vallásos hajlam és ösztön. Ez egyfelől a vallással összefüggő kötelezettségek teljesítésében nyilvánult meg, másfelől pedig abban a belső ösztönző erőben, amely e kötelezettségeket életre hívta.

Wissowa szerint a *religio* az isteni hatalomtól való függőség érzése és e hatalom jóindulatának elnyerésére irányuló törekvés. E törekvést Wissowa szerint sajátos korlátok szabályozzák, amelyek az államot és az egyént meghatározott gyakorlatok végzésére kötelezik, az isteneket viszont arra, hogy betartsák kötelezettségeiket.

Bár a római valláskutatók körében e meghatározások általánosan elfogadottak, érdemes közelebbről megvizsgálnunk a *religio* szó ókori használatát és jelentéstartalmát.

Néhány évvel ezelőtt A. Kirsopp Michels vizsgálta meg The Versatility of Religio című cikkében a szó különféle jelentéseit a latin irodalomban. Michels nyomán arra az érdekes megállapításra jutottam, hogy a *religio* szó használata csaknem teljesen a prózairodalomra korlátozódik. Verses művekben a szó ritkán fordul elő: Lucretiusnál 14-szer, Vergiliusnál 11-szer, Phaedrusnál 4-szer, Ovidiusnál 3-szor, kétszer Valerius Flaccusnál, Statiusnál és Silius Italicusnál, egyszer Accius töredékeiben, Catullusnál és Horatiusnál, de sohasem fordul elő Naevius, Ennius, Pacuvius, Tibullus, Propertius, Manilius, Lucanus, Seneca és Iuvenalis műveiben. Prudentiusnál 12-szer találjuk meg e szót, 10-szer a Symmachus elleni versekben, 7-szer Ausoniusnál és 3-szor Claudianusnál. E jelenség oka — különösen, ha figyelembe vesszük a szó gyakori előfordulását prózaíróknál — egyelőre tisztázatlan.

Terjedelmi okokból csupán néhány, prózairodalomból vett példát szeretnék bemutatni a *religio* használatára.

Cicero szerint Verres megszentségtelenítette a «templom *religio*-ját» egy olyan cselekedettel, amelytől Verres «személyes *religio*-ja» kellett volna, hogy visszatartsa őt. Cicerónál gyakran szerepel a *religio* szó szerződések megkötésével és betartásával kapcsolatban. Jónéhányszor beszél «*religio sortis*»-ról, vagyis arról a sorshúzásról, amellyel a kormányzókat jelölték ki a különböző tartományokba vagy a quaestorokat a kormányzók mellé. A *religio* lehet nála emberi tulajdonság, mint a *fides*, a *prudentia*, a *pudor*, a *modestia*, a *severitas*, az *auctoritas*, a *pietas*, az *officium* és a *humanitas*, vagy lehet valamiféle kívülről ható erő, amely befolyásolja és irányítja az egyén életét, akárcsak a *vis*, a *necessitudo*, a *consuetudo*, a *metus*, az *opinio*, a *necessitas* és a *doctrina*. A *religio* azonban nemcsak emberi tulajdonság: az államnak, a politikai testületeknek, a törvényeknek és szerződéseknek, az állami és egyéni kötelességeknek, valamint a tanúskodásnak is megvolt a maga *religio*-ja, csakúgy, mint a szent helyeknek, templomoknak és a szent berkeknek. Ilyenkor a szó olyan fogalmakkal áll kapcsolatban, mint a *lex*, *res publica*, *auspicia*, *memoria* és *immortalitas*. A szó Cicero 25 beszédében fordul elő, és a Merguet-féle konkordanciában 9 hasábot foglal el. Az Atticushoz írott levelekben 12-szer fordul elő, akárcsak az *Epistulae ad familiares*-ben. Retorikai műveiben 29-szer találkozunk a szóval, a filozófiai munkák pedig a következő képet mutatják: a *De natura deorum*-ban 35-ször, a *De divinatione*-ban 18-szor, a *De officiis*-ben 3-szor, a *Tusculanae disputationes*-ben 2-szer fordul elő, ellenben a *De finibus*-ban, a *De senectute*-ban s a *De amicitia*-ban egyszer sem. Az igen töredékes *De re publica*-ban 8-szor, s valamennyi közül a *De legibus*-ban a legtöbbször — 39 alkalommal —, noha ez terjedelmileg csupán fele a *De natura deorum*-nak. Nyilvánvaló, hogy akármilyen tartalmat tulajdonítunk is a *religio* szónak, a *religio* igen fontos fogalom volt Cicero képzeletbeli társadalmában.

Caesar esetében — noha pontifex maximus volt — azt várnánk, hogy írásaiban a szó alig-alig fordul elő. Ezzel szemben mégis 11-szer használja a két *Commentarii*-ban. A *Bellum civile*-ben például egyszer úgy említi, mint azon belülről és kívülről ható erők egyikét, amelyek a csata sikerét befolyásolhatják. További 5 esetben ígéretek, fogalmak (pl. katonai hűségeskű) kapcsán említi.

Livius, Packard szerint 160-szor használja a *religio* szót. Annak ellenére, hogy a legtöbb római történetíró részletesen tárgyalja a vallásos érzések felszínre törését Rómában a pun háborúk alatt, a szó gyakorisága és ismétlődésének megoszlása különösen nagy jelentőségű Liviusnál. Az első dekádban

kétszer olyan gyakran fordul elő, mint a többi könyvben, s megoszlása a 3. és 4. dekádban, valamint az 5. dekád fennmaradt öt könyvében teljesen egyenletes.

A *religio* szónak a prózairodalomban való előfordulására utolsó példaként nézzük meg az idősebb Plinius *Naturalis Historia*-ját. Plinius sok olyan információt gyűjtött össze, amelyet sehol máshol nem találhat az olvasó, és ezenkívül eszébe juttatja, hogy milyen keveset tudunk az átlagember szokásairól és gondolkodásmódjáról. Nem meglepő tehát, hogy a *religio* értelmezéséhez is hasznos adatokkal szolgál. Plinius szerint például az Atlas hegységnek is van *religio*-ja ama rettegés miatt, amellyel az emberek csodálják a magas hegycsúcsokat. Mivel az emberek néhány helyen babkását ajánlanak fel az isteneknek, a babkásának is van *religio*-ja. Az elefántok *religio*-ja Plinius szerint azzal bizonyítható, hogy szokásuk szerint újhold éjjelén tisztálkodnak a folyókban vagy a tavakban. Ezenkívül az elefántok az emberi *religio* értelmével is pontosan tisztában vannak, mert mindaddig nem szállnak hajóra, amíg hajtóik meg nem esküsznek, hogy visszaszállítják őket megszokott legelőikre. Egy alkalommal csaknem a mai értelemben használja a kifejezést: az ind népek kapcsán említ egy különös néptörzset, amely olyan filozófia rajongója, melyet majdnem *religio*-nak lehet nevezni *(prope in religionem versa sapientia)*, s amelyben a hívek szokás szerint önkéntesen végzik életüket a halotti máglya tetején.

Michels hosszasan tárgyalja cikkében a késő római birodalom íróit és a patrisztikus irodalmat, az ezekből nyerhető adatok ismertetésétől azonban eltekinthetünk, mert már az eddigiekből is megfelelő következtetéseket vonhatunk le. Két alapelem emelhető ki a *religio* szó általános használatából:

1. A legszembetűnőbb a *félelem* motívuma, amelyből a vallásos kultusz istenimádó tevékenységei és a különféle tevékenységekre vonatkozó tilalmak következnek.

2. A *religio* kevésbé nyilvánvaló, de fontos alapeleme a *mérséklet*, az *önuralom* és az *elkötelezettség*.

Amint a példákból láttuk, a *religio* kapcsolatban van az ígéretek, fogadalmak, eskük kötelező jellegével és mindenfajta egyéb elkötelezettséggel, amelyek a félelemből származhatnak, s amelyeket a rómaiak sokszor önkéntesen vállaltak. Erre gondolhatott H. J. Rose is, amikor azt írta, hogy a «*religio* egyfajta béklyó, egy nem fizikai természetű belső kényszerítő erő, amelyet a rómaiak esetenként aggályos pontossággal betartott külső formákba ültettek át, s ezek révén jött létre a *religio*-nak nevezett korlátozások rendszere». Véleményem szerint R. Muth közelíti meg legjobban a *religio* kifejezés értelmét, amikor e korlátozások rendszerét egyfajta kötelességérzetként, latin szóval élve: *commercium*-ként határozza meg, azaz a kereskedelmi szerződésjoghoz hasonlóan képzeli el, amely magában foglalja egyfelől a római polgár válaszát a transzcendentális hatalmak által szabott követelményekre, másfelől pedig e hatalmak kedvező válasza iránti elvárását. A *commercium* istenekre, sőt helyekre is vonatkozott, pontosan meghatározott *caeremonia*-k vagy szertartások szabták meg, amelyek egyaránt szolgáltak a *religio* tárgyául és alanyául. Anthropológiai szempontból a ceremóniákon azon szertartások összességét értjük, amelyekkel az emberek az istenek közreműködését próbálják a maguk számára biztosítani. A ceremóniák ilyenformán mindig az egész vallási rendszer részei, a kultúra hatóerői, amelyek — legyenek bár egyszerűek vagy pompázatosak — mindig az egyetlen kézzelfogható, lelki kielégülést

nyújtó és legkevésbé változékony bizonyítékai annak, hogy az ember megfelelő kapcsolatban van a transzcendentális hatalmakkal. A tettek, a szavak, az ismeretlen misztikus nyelve és a többi kellék mind arra szolgál, hogy ez a kapcsolat elmélyüljön, s e külsőségek megvannak és továbbélnek minden kor vallásában. Rómában e kultikus külsőségek nélkül a *religio* nem lett volna kézzelfogható, kielégítő és érthető a többség számára. Az idők folyamán a ceremóniák formaságai egyre fontosabb szerephez jutottak a kultusz papjai és a szertartásokban részt vevő nép egyesítésében.

Amióta Róma először tűnt fel a történelem színpadán, a szervezett kultusz és vallásos rendszer cselekvő részesei és irányítói, a papok és a magisztrátusok gondoskodtak a szertartások eredeti formában való fenntartásáról, elősegítve ezáltal a társadalom összetartását és egyesítését. Az állam vezetői soha nem vetették el és nem változtatták meg lényegesen az ősi vallás külsőségeit. Hagyománytiszteletükből is láthatóan magukévá tették azt az elvet, amely szerint a vallási kultuszra épül a társadalom egysége, és ezen keresztül lehet ezt az egységet megtartani. Témánk szempontjából mellékes, hogy a vezetők célja mi volt: őszinte hit a transzcendentális hatalmakban, egyéni törekvések szolgálata, avagy politikai megfontolások. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a kultuszt és szertartásait ugyanaz a nemesi rend tartotta fenn, amely a papok és a vezető állami hivatalnokok kiválasztásáról is gondoskodott, mintegy állandósítva a hagyományos status quo-t, annak ellenére, hogy a későbbi időkben a nemesi rend tagjai — az ésszerűségre hivatkozva — gyakran vallottak hitetlenséget.

A *religio* jelentéstartalmának fentebb említett második alapeleme szerint a római papságnak ki kell elégítenie a társadalmat alkotó egyének vallási igényeit, mivel a papság rendelkezett a vallásos kultusz ismeretével és a társadalom őt tekintette a *religio* letéteményesének.

A papsággal kapcsolatos legfontosabb terminus, a *sacerdos* etimológiailag hivatalnokot jelent, aki áldozatokat mutat be és imádkozik istenéhez. Ez az etimológiai jelentés nem fedi a *religio*-val kapcsolatos tevékenységek egész körét. Közelebbről vizsgálva a kérdést azt tapasztaljuk, hogy egyes, áldozatok bemutatásával is foglalkozó hivatalos személyeket — pl. a *pater familias*-t —, vagy a vallási szertartások lebonyolításával is megbízott állami vezetőket sohasem nevezték *sacerdos*-nak. Már Mommsen kutatásaiból tudjuk, hogy a papok és a hivatalos állami vezetők kultikus tevékenységeit szigorúan elválasztották egymástól. A magisztrátusok és a papság elkülönülésében, illetve a kultuszok ápolásában betöltött funkcióik ezzel párhuzamosan megfigyelhető összefonódásában a római papi tevékenységek legfontosabb jellemzőjét láthatjuk. A szertartásokat az állami vezetők, a consulok és praetorok hajtották végre, és nem a papok. A papok csak tolmácsként álltak a consulok és praetorok oldalán, és tanácsot adtak nekik az istenek és az állam közti jó viszony fenntartására. Igaz ugyan, hogy abban az esetben, ha a consul vagy a praetor pap is volt, a papi és a hivatali tevékenység szétválasztása csupán elvi jelentőségű volt, s nem a valóságban gyökerezett.

A történelmi időkben a római papok, a *sacerdotes publici*, vagy ahogyan Varro nevezi őket, a *sacerdotes universi a sacris dicti*, sajátos csoportosulást alkottak a kultikus cselekmények, az ún. *publica sacra* ápolására. Festus (284 L) szerint hatáskörükbe tartoztak mindazok, «*quae publico sumptu pro populo fiunt, quaeque montibus, pagis, curis, sacellis*», — szemben a *sacra privata*-val, amelyek «*quae pro singulis hominibus, familiis, gentibus fiunt*».

Meg kell említenünk azonban, hogy a *sacra privata* is illetékes hatósági felügyelet, nevezetesen a pontifexek felügyelete alatt álltak, hogy biztosítva legyen a megfelelő egyensúly *(aequilibrium)* az emberek és istenek között, és ezáltal az állam egészén belül.

Cicero ír ezekről a kultikus tevékenységi formákról, jogi nyelvezetéhez hűen élesen megkülönböztetve egymástól a *sacra*-t és az *auspicia*-t (De nat. deorum 3.2.5.), s ezzel nyilván a pontifexek és az augurok feladatkörének különbözőségeire utal. A *Quindecimviri sacris faciundis* és a haruspexek kötelességeit *tertium adjunctum*-ként említi. Cicero a papokat két kategóriába sorolja: «*unum, quod praesit caeremoniis et sacris; alterum, quod interpretetur fatum et vatum affata incognita, quorum senatus populusque asciverit*», vagyis szerinte a papok nem az emberek közbenjárói voltak a különböző istenségek előtt, hanem sokkal inkább az istenek közvetítői voltak az emberek között: tanácsadói és irányítói a különféle rítusoknak és *sacra*-nak, illetve a jelek, omenek és látomások *(visio*-k) magyarázatának tudós szakértői voltak.

A gyakorlatban a rómaiak igen széles körben használták a *sacerdos* kifejezést a papság megjelölésére, s nem csupán a *sacerdotes publici populi Romani*-ra, hanem egyéb papi testületek tagjaira is. E papok az alábbi csoportok valamelyikébe tartoztak:

1. Az egyes istenek szolgálatában álló papok (például a *flamen*-ek).
2. A külföldről átvett kultuszok papjai, például a *sacerdotos Albani, Cabenses, Caeninenses, Lanuvini, Laurentes, Lavinates, Laurentini, Suciniani, Tusculani;* valamint a különféle női papok, például a *sacerdotes publicae Cereris, Bonae Deae* és a *Matris Deum Magnae Quindecimvirales*, illetőleg a *bidentales*, a *sacerdos virginum Vestalium* és a *sacerdotes sacrae Urbis.*
3. Az egyes kultuszokhoz kapcsolódó *sodalitas*-ok tagjai.
4. És végül a valamennyi közül legfontosabb *Collegia Sacerdotum* négy testülete, a pontifexek, az augurok, a *Quindecimviri sacris faciundis*, valamint a később alapított és kisebb jelentőségű *Septemviri epulones*. E négy testület tagjai határozatokkal irányították a *publica sacra* szabatos lebonyolítását.

Római felfogás szerint mindezen papok legfőbb közös jellemzője volt, hogy ezoterikus, vagyis csak a beavatottak számára érthető tudás birtokában voltak. Ugyanakkor azonban nem voltak a transzcendentális hatalmak képviselői abban az értelemben, hogy az istenek nevében tevékenykedtek volna, vagy hogy ezek nevében hoztak volna az emberek számára döntéseket. Sokkal inkább tanácsadói voltak az államnak és az egyénnek, és az istenek és a társadalom közötti lehető legjobb kapcsolat fenntartásában működtek közre.

Másfelől a papok voltak illetékesek a rómaiak véleménye szerint a vallási igények kielégítésére. Minthogy ezek az igények a közélet *(publica)* és a magánélet *(privata)* területére egyaránt kiterjedtek, a papok testületileg és egyénileg is nagy megbecsülésnek örvendtek. A papi méltóság nagy politikai és erkölcsi tekintélyt adott a tisztség hordozójának és egész családjának, különösen a pontifikális és augurális collegiumok tagjainak, amelyek véleményét a szenátus gyakran kikérte vitás ügyekben, például minden, az államvallást érintő kultikus kérdésben. A papok mindig ragaszkodhattak ahhoz, hogy a vallási ügyeket a szenátus a világi kérdések előtt tárgyalja. Ilyen alkalmakkor a szenátus mindig annak a papi testületnek a jelenlétében vizsgálta meg a vitás kérdéseket, amelynek hatáskörébe a kérdéses ügy tartozott. A végső döntés meghozatala a szenátus feladata volt. Mivel azonban a papi testületek tagjainak többsége a szenátusi rendbe is tartozott, tanácsukat és véleményüket

úgy kell tekintenünk, mint amely a szenátus egyfajta állandó bizottságától származott volna.

Végül utalnunk kell még egy fontos körülményre. A papok — ellentétben az állami vezetőkkel — életük végéig viselték méltóságukat: gyakorlatilag nem lehetett őket a tisztségüktől megfosztani. Csak a *salius* volt arra kötelezve, hogy lemondjon, ha más papi méltóságba jutott, s a Vesta szüzek hagyhatták el harminc évi szolgálat után helyüket. Arról is tudunk, hogy pap maradt valaki akkor is, ha valamilyen okból elhagyta Róma városát. A pontifex maximus csak akkor foszthatott meg valakit papi mivoltától, ha annak kötelezettségei ellentmondásba kerültek más irányú tevékenységével, így például a flamenek esetében. Ha egy papot bírósági eljárás során bűnösnek találtak, automatikusan elvesztette papi méltóságát, de a fratres arvales és az augurok még ebben az esetben is megtartották papi mivoltukat. A pontifex maximus semmilyen körülmények közt nem veszthette el főpapi méltóságát.

A papi collegiumokba való felvétel egyik követelménye az volt, hogy a papi méltóságra pályázó egyén szabad emberként született római állampolgár legyen, minden testi fogyatékosság nélkül. Mint M. G. Morgan kimutatta, a későbbiek során szerzett testi fogyatékosság miatt nem lehetett azonban senkit sem kizárni.

Sokkal nehezebb volt eleget tenni a papi testületbe való bejutás íratlan feltételeinek az arisztokratikus római társadalomban, ahol a felső osztályok görcsösen ragaszkodtak politikai vezetőszerepük csaknem teljes kizárólagosságához. Ezt az elzárkózottságot nagyban elősegítette a papság, amelynek tagjai különleges előjogokkal felruházott, zárt közösséget alkottak, és a vallási kultusszal összefüggő tevékenységükkel jelentős befolyást gyakorolhattak a társadalomra.

Tevékenységük élethossziglani jellegén alapul a harmadik említett papi funkció, amely szerint a papság támogatta és közvetítette a tömegek felé az uralkodó rendek politikai akaratát, azon rendekét, amelyek elismerték a transzcendentális ellenőrző hatalom jelenlétét az államban.

Lássunk néhány példát e megállapítás alátámasztására. Az i. e. 210 és 44 között élt 72 pontifexből csak 6 nem jutott consulatushoz, ill. praetorsághoz. Közöttük találjuk M. Livius Drusust, a 91-es év plebeius tribunusát. Ugyanezen idő alatt az 54 ismert augurból csak 10 nem jutott magasabb állami hivatalba. Ezek között találjuk Fabius Maximus, a Cunctator unokáját, Scipio Africanus betegeskedő fiát, az i. e. 70-ben és 55-ben consulságot viselt Licinius Crassus ifjabb fiát, aki Carrhaenál esett el, valamint Ti. Sempronius Gracchust, aki 133-ban volt néptribunus. A Quindecimviri sacris faciundis 31 ismert tagja közül 24-en jutottak magasabb állami hivatalokba, s ezek közül 14-en voltak consulok és 10-en praetorok. A 12 flamen közt 4 consult és 5 praetort találunk. A 7 fő epulo közül négyen szolgáltak mint praetorok, ill. consulok. A 2 ismert salius consul volt. A 4 luperci közül egy volt praetor. Mindent egybevéve azt látjuk, hogy a 179 pap közül 110-en voltak consulok, s ha a papokból lett praetorokat is ide számítjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy 179 pap közül 144 jutott magasabb állami hivatalba, vagyis az ismert papoknak 80%-a.

A Iulius—Claudius-dinasztia korára Hoffman—Lewis számításai szolgálnak támpontul, Habel és Howe adataival együtt. Scheid statisztikája az i. e. 29. évvel kezdődik, de számításai hipotetikus, és ezért nem teljesen megbízható alapokra épülnek. Saját vizsgálódásaim szerint i. e. 44 és i. sz. 68

között a 211 ismert papból a négy nagyobb papi testületben — a flameneket is beleszámítva — 167 érte el a consuli vagy praetori hivatalt, vagyis 78 százalékuk. Schumacher megbízható statisztikája 239 papot tart nyilván az i. sz. 69 és 235 közötti időkből, akik közül 184 volt consul vagy praetor, vagyis 76%.

Méltóságuk élethossziglani jellegéből és párhuzamosan viselt magas állami hivatalaikból is láthatóan a papok nem csupán eszközei, hanem tevékeny elősegítői is voltak az uralkodó osztály zártságának fenntartására irányuló törekvéseknek. Viszont a megbízható elemekből álló papi utánpótlás biztosításáról, s a status quo ily módon való fenntartásáról a politikai vezetőréteg gondoskodott.

A papi testületekbe való kooptálást a római arisztokrácia úgy kezelte, mint az érvényesülés első lépcsőfokát a *cursus honorum*-ban. Megkockáztatható az az állítás, hogy a római papság társadalmi szerepének vizsgálatánál fontosabb szempont a *cooptatio* időpontja a köztársaságkor esetében, illetve a *commendatio, nominatio* s a *cooptatio*-é a császárság alatt, mint a patriciusok és homo novusok arányszámának egyébként kétségkívül hasznos vizsgálata Hoffmann—Lewisnál vagy a «Grande Famille sacérdotale» hipotézis J. Scheidnál, illetve a papok regionális eredetére vonatkozó feltevés Schumachernél.

A rendelkezésünkre álló számadatok futólagos áttekintése is alátámasztani látszik állításunk helyességét. Az i. e. 210 és 44 közötti időkből ismert 176 pap közül 106-ról tudjuk, hogy kooptálásuk megelőzte a magasabb állami hivatal — consulatus vagy praetorság — elérését. Csak 22 jutott a papi méltóságba magasabb állami hivatal betöltése után, s 9 pap egyáltalán nem viselt állami hivatalt. Azon 54 pap közül, akiknek kooptációs idejét nem lehetett megállapítani, 12-ről feltételezhető, hogy kooptálásuk az állami hivatal elérése előtt történt. Lehetséges tehát, hogy 118 pap, azaz az ismert papok 72%-a kezdte *cursus honorum*-át papként. I. e. 44 és i. sz. 68 közt 152 pap közül 27 jutott papi méltóságba praetorsága vagy consulatusa után. 31 esetben nem lehetett eldönteni a cooptatio idejét, valószínű azonban, hogy a 31 közül 4 volt pap consulatusa, ill. praetorsága előtt. A 152 pap közül tehát összesen 108 kezdhette pályafutását papi méltóság betöltésével, vagyis az ismert személyek 71%-a. I. sz. 69 és 235 között az arányszám alacsonyabb : 239 ismert pap közül 160 kooptálási idejét lehetett megállapítani némi kronológiai bizonytalansággal. 65-en jutottak papi méltósághoz consulatusuk után és 95-en magasabb állami hivataluk elérése előtt. 79 esetben nem lehetett eldönteni a kooptálás idejét, de lehetséges, hogy 17 kooptálás a consulatus elérése előtt történt. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a 239 ismert pap közül 122 lehetett pap, mielőtt magasabb állami tisztséget viselt volna. Ez az összes pap 51%-a.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a papi mivolt igen fontos szerepet játszott a sikeres politikai pályafutásban. A téma vizsgálatánál figyelembe kell vennünk azonban azt, hogy az állami hivatalok betöltésénél a rómaiak a jelöltek vezetésre termettségét, egyéni ügyességét és egyéb tulajdonságait is számításba vették, hiszen i. e. 366—1 között a több mint 700 consulnak csupán 43%-a nem volt a papság tagja. Természetesen sok papot nem is ismerünk név szerint hivatalos feljegyzések hiányában. Chicagóban a legújabb számítógépek segítségével megpróbáltuk a papok valószínűségi arányszámát megállapítani, ahogy azt K. Bardt és J. Scheid is megkísérelték a maguk módján, de pontos adatok híján az eredmények nem eléggé meggyőzőek.

Jelen tanulmányban nem volt célom, hogy Róma híres vezetőinek politikai tevékenységét méltassam, annak ellenére, hogy legtöbbjük pap volt. Remélem azonban, hogy sikerült felhívnom a figyelmet a római *religio* sajátos jelentéstartalmára. Ez a fogalom nem közvetlenül személyekre vonatkozott, hanem személyek felett álló viszonyt jelölt : egy szolgáltatás és az azért elvárható ellenszolgáltatás kapcsolatára épült, egyfajta *commercium* volt a társadalom, a család, az állam és az istenek között. Erről a commerciumról az állam hivatalos vezetői gondoskodtak, akik — bár gyakran papok is voltak — csak igen ritkán vagy talán sohasem találták magukat olyan helyzetben, hogy nem tettek volna eleget az arisztokratikus elit követeléseinek. Amint láttuk, a papság eszköze volt ezen követelések kielégítésének.*

* Az Ókortudományi Társaság 1980. évi május 27-i felolvasó ülésén elhangzott előadás szövege. Idegen nyelvű változata az "Aufstieg und Niedergang der römichen Welt" II. 16,3. kötetében fog megjelenni.

BORZSÁK ISTVÁN

A HELLÉNISZTIKUS TÖRTÉNETÍRÁS MŰHELYÉBŐL

I

BÉSSOS ÉS METTIUS

A Gaugaméla után Dareiost magával hurcoló, majd helyette nagykirályként fellépő Béssos végének leírásában forrásaink fölöttébb eltérnek egymástól. Arrianos koronatanúként hivatkozik Béssos foglyulejtőjére, Ptolemaiosra (II. 29—30), mint aki Alexandros parancsára lemeztelenítve, bilinccsel a nyakában állította ki foglyát az út szélére (30,3); a király maga vonta felelősségre a hűtlen bitorlót, majd megkorbácsoltatta és hírnökkel hirdettette ki gyalázatát (30,5); ezután Baktrába küldte, hogy végezzék ki (*ibid. οὕτως αἰκισθεὶς ἀποπέμπεται ἐς Βάκτρα ἀποθανούμενος*). Arrianos (*ibid.*) külön megjegyzi, hogy Aristobulos (a *másik* hiteles forrás) milyen apró részletben tér el Ptolemaios előadásától. A tárgyalás a zariaspai téli szálláson folytatódott (Arr. IV. 7,3): itt Alexandros a makedón hadnép gyűlése előtt megcsonkíttatta az árulót (*τήν τε ῥῖνα Βήσσου ἀποτμηθῆναι καὶ τὰ ὦτα ἄκρα ἐκέλευσεν*), majd Ekbatanába vitette, *ὡς ἐκεῖ ἐν τῷ Μήδων τε καὶ Περσῶν ξυλλόγῳ ἀποθανούμενον*. Visszatekintésében (*ibid.*) Arrianos «nem dicséri» Béssos «túlzott büntetését» és barbárságnak minősíti az orr- és fülcsonkítást; magáról a kivégzésről többet nem beszél.

Curtius Rufus az elfogás körülményeit kalandosabbra színezte (VII. 5,22—26), az elővezetést és kihallgatást beszédekkel élénkítette (37—38). Előadása több pontban egyezik a Ptolemaios-hagyománnyal (36 *perductus est Bessus non vinctus modo, sed etiam omni velamento corporis spoliatus*), más részletek viszont itt bukkannak fel először, pl. 40: *(Alexander iussit) tradi Bessum ei (sc. fratri Darei),*[1] *ut cruci adfixum mutilatis auribus naribusque sagittis configerent barbari adservarentque corpus, ut ne aves quidem contingerent,* — vagyis a megcsonkítás és keresztrefeszítés gyalázatát még a temetetlenség is fokozza. Egy későbbi mondat sem árul el többet (VII. 10,10): . . . *Bactra pervenit; inde Bessum Ecbatana duci iussit, interfecto Dareo poenas capite persoluturum.*

A keresztrefeszítést a Nagy Sándor-regény szerkesztője is megfelelőnek találta, mindenesetre megtoldotta az agyafúrt hős gátlástalanságával. A regényes változatok szerint ugyanis csak akkor sikerül Dareios gyilkosait elfogni, amikor Nagy Sándor megesküszik az anyja életére, hogy a jelentkezőket «felmagasztalja» (Hist. Alex. Magni e cod. A ed. Kroll, p. 95,16 — *ὄμνυμι μητρὸς σωτηρίαν, ὡς περιφανεστάτους αὐτοὺς πᾶσιν ἀνθρώποις ποιήσω*, e cod. L ed. van Thiel, II. 21, 8 *ὄμνυμι . . ., ὅτι ἐπισήμους αὐτούς καὶ περιφανεῖς π.ἀ. ποιήσω*), majd a jutalom reményében jelentkező Béssost és Ariobarzanést Dareios sírja mellett keresztre feszítteti. Hiába hivatkoznak a király esküjére,

[1] Vö. Iust. XII. 5, 11 *quem in ultionem perfidiae excruciandum fratri Darei tradidit.*

hiszen *azt* váltotta valóra: megfeszítve valóban mindenki *felnéz* reájuk, *περιφανεῖς καὶ διάσημοι ἔσονται πᾶσιν ἀνθρώποις*. Jellemző «találékonyság», — jellemző arra a valószínűleg alexandriai közönségre, amelynek szemében *ez* a hős volt az igazi.[2]

Béssos elfogásának Diodóros kompilációjában olvasható változata (XVII. 83,7—8) nagyjából egyezik az Aristobulos-félével (Arr. *l.c.*), a továbbiakban viszont újabb vonásokat találunk (83,9): a király bőkezűen megajándékozza Béssos kiszolgáltatóit, az árulót pedig átadja Dareios testvérének és rokonainak, hogy álljanak rajta bosszút, *οἱ δὲ πᾶσαν ὕβριν καὶ αἰκίαν προσενεγκάμενοι καὶ τὸ σῶμα κατὰ λεπτὸν συγκόψαντες τὰ μέλη διεσφενδόνησαν*, — a Budé-kiadáshoz csatolt fordítás (P. Goukowsky) szerint: «. . . ils coupèrent son corps en petits morceaux qu'ils dispersèrent *avec des frondes*.» A jegyzetben (p. 238) utalást találunk Curtius Rufusra (VII. 10,10) és Arrianosra (IV. 7,3); olvashatjuk, hogy Béssos pere Baktrában folyt le 329/8 telén, a kivégzés pedig Ekbatanában történt. Látszólag tehát minden tisztázva volna, legfeljebb a furcsa parittyázáson akad fent a figyelmes olvasó.

Διασφενδονάω ugyanis *nem* a.m. «disperser avec des frondes», hanem általában «auseinander*schleudern*, sprengen», «scatter *as* by a sling» (Liddell—Scott), szenvedőben «to be scattered in all directions», mint ahogy pl. Xenophón (Anab. IV. 2,3 *λίθοι φερόμενοι . . . διεσφενδονῶντο*, a görögökre alázúdított sziklákról, amelyek lent *ezer darabra törtek szét*) vagy Plutarchos (v. Marc. 15,3 *τῶν ἀνδρῶν ἀπορριφθέντων καὶ διασφενδονηθέντων*, az Archimédés gépezetével a magasba emelt hajókból *szanaszét alálhulló* emberek «borzasztó látványáról») írja. De így használta a simplex igét Euripidés is (Phoen. 1182—) a villám sújtotta Kapaneus testének kalimpálására és *szertehullására: ἐκ δὲ κλιμάκων ἐσφενδονᾶτο χωρὶς ἀλλήλων μέλη, κόμαι μὲν εἰς Ὄλυμπον, αἷμα δ' ἐς χθόνα, χεῖρες δὲ καὶ κῶλ' ὡς κύκλωμ' Ἰξίονος εἱλίσσετο . . .*

Ha azonban valaki egyszer Béssos csúfos kivégzésével kapcsolatban ezt a túlságosan szemléletes igét használta, félreértést idézhetett elő már az ókori olvasók fejében és képzeletében is. Így történhetett, hogy Plutarchos valamelyik irodalmi elődje (Duris? Kleitarchos?) *megmagyarázta* a szót, ill. Béssos szörnyű végét (v. Alex. 43,6): *. . . καὶ Βῆσσον . . . διεσφενδόνησεν, ὀρθίων δένδρων εἰς ταὐτὸ καμφθέντων ἑκατέρῳ μέρος προσαρτήσας τοῦ σώματος, εἶτα μεθεὶς ἑκάτερον, ὡς ὥρμητο ῥύμῃ φερόμενον, τὸ προσῆκον αὐτῷ μέρος νείμασθαι.*

J. R. Hamilton[3] gondosan felsorolja az eltérő hagyomány tényeit (ő is leginkább Ptolemaios felé hajlik, de azért megemlíti C. B. Welles gyanúját is,[4] hogy ti. Ptolemaiost alkalmasint elragadta a képzelete) és a *διεσφενδόνησεν* jelentését *helyesen* értelmezi: «dismembered, scattered *as if* from a sling.» Ugyanitt hivatkozik L. Pearson ötletére,[5] amely szerint Béssos azt a büntetést szenvedte volna el, amelyet Théseus szabott ki Sinisre, a «fenyőhajlító» *(πιτυοκάμπτης)* útonállóra (vö. Diod. IV. 59,3; Paus. II. 1,3—). Valószínűnek tartja Pearsonnek azt a sejtését is, hogy ez a fikció Alexandrost mint «hérós-elődjeinek követőjét» lett volna hivatva szemléltetni. Minderre csak annyit jegyzünk meg, hogy Théseus nem szerepel Nagy Sándor mítikus példa-

[2] Vö. *A. Ausfeld:* Der griech. Alexanderroman. Leipzig 1907. 237; *W. Kroll:* RE «Kallisthenes» 1711; *R. Merkelbach:* Die Quellen des griech. Alexanderromans. München 1954.

[3] A plut. Alex.-életrajzhoz írott kommentárjában (Oxford 1969), 115.

[4] Misc. Rostagni. Torino 1964. 109.

[5] *L. Pearson:* The lost histories of Alex. the Gr. New York—London 1960. 10.

képei (Achilleus, Héraklés, Dionysos) között, és hogy a «fenyőhajlítás» különben is esetleg nem Théseusra, hanem a rabló Sinisre emlékeztethette volna az utókort.[6] Nagyjából látjuk továbbá azt is, hogy a képzelet nem Ptolemaiost, hanem azokat a regényes-kalandos történetírókat ragadta el, akiknek túlzásai ellen már ő — mint a nagy király közvetlen kíséretének volt tagja — tollával is fellépett.

Nyilván a *διεσφενδόνησεν* igét akarta «magyarázni» az ún. «Metzi epitomé» ide vonatkozó (14) szakasza is: *ex eo (sc. agro Sogdiano) in Bactriam pervenit et Bessum . . . suspensum Persarum more fundis necavit.*[7]

Odáig jutottunk, hogy Béssos kivégzésének hiteles módját *nem* ismerjük. Legfeljebb találgathatunk a forrásainkban kiszínezett vagy később gyanított módozatok között. Hamilton a karóbahúzást — «a Persian punishment» — tartja legvalószínűbbnek, aligha megfellebbezhetetlenül. Tény az, hogy a perzsa — mint általában az ókori keleti — szakközegek ijesztően változatos megoldásokat voltak képesek kiagyalni. Ebből a szempontból is tanulságos Plutarchos Artaxerxés-életrajzának példatára: az egyik szerencsétlent tíz napon át csigázzák *(στρεβλοῦν)*, utána kivájják a szemét, a fülébe meg forró ólmot öntenek, míg csak ki nem múlik (14); elképzelhetetlenül borzalmas lehetett a «teknő közé tétel» (16,3 *σκαφευθῆναι)*, de nem kevésbé rémítő a méregkeveréssel gyanúsítottak fejének szétmorzsolása (19,7 *λίθος)* sem. Plutarchos e perzsa életrajzának forrásai közt legsűrűbben a *Περσικά*-szakértő Ktésiast és Deinónt említi; Deinón fiával, Kleitarchosszal pedig máris a hellénisztikus történetírás — Duris, Phylarchos. . . — «tragikus» korszakában, ill. gyakorlatában járunk.

Durisnak Periklés «nyers» kegyetlenségét *(ὠμότης)* elmarasztaló kitalálását — a samosi hajóparancsnokok agyonverésének szörnyűségeit — még a jámbor Plutarchos (Perikl. 28) sem hitte el. Elhitte viszont például (Themist. 31) azt a hasonlóképpen «drámai» hatáskeltés végett felkapott történetet, amelyről Thukydidés (I. 138,4) — az öngyilkosság *lehetőségének* említésén kívül — mit sem tud, de amiből Aristophanés (Eq. 83—) már szóviccet farag: hogy ti. a perzsaverő politikus «férfias» bikavér-ivással vetett véget életének. (Vö. Diod. XI. 58,2.) Az ismételten «férfiasnak» (81 — *ἀνδρικώτατα)* mondott halálnem mivoltát az *ἄκρατος* színbornak *ἀρσενικόν*-nal való vegyítésében fedezte fel legutóbb I. Gershevitch «The False Smerdis» c. budapesti előadásában.[8] Nagy mestere volt az efféle fikcióknak a kyzikosi Neanthés, Fr. Leo találó jellemzése szerint «a halálnemek specialistája».[9]

A bikavér-ivás római utózöngéinek megfigyelője talán szűkebb témánk labirintusában is eligazodik. Cicero a görög és római ékesszólás történetének

[6] A «fenyőhajlítással» kapcsolatban *H. v. Geisau* (Kl. Pauly V 208) *L. Radermacher* népmesei párhuzamaira utal; az ötletet még *K. May* is hasznosította egyik indián kalandregényében.

[7] Az Epit. modern kiadása: *P. H. Thomas* (Bibl. Teubn.)[2] Leipzig 1966; a forráskérdéshez: *D. Geissendörfer:* Die Quellen der Metzer Epit. Philol. 111 (1967) 262. — A Nagy Sándor-regény hagyományozása során adódó félreértésekre tanulságos («durchaus nicht reizlos») példát hoz fel *L. van Thiel* (az L-kézirat kiadásában, Darmstadt 1974, p. XXXVII. 48): a λ-rec. másolója II. 20,5 *ἐλαίον*-t írt *ἐλέους* helyett, ami szerint Alex. nem a kezét tette a haldokló Dareios mellére, hogy *részvéttel* teljes szavakat szóljon hozzá, hanem *olajat* öntött rá.

[8] Acta Ant. Hung. 27 (1979) 337 skk.

[9] *Fr. Leo:* Die griech.-röm. Biographie. Leipzig 1901. 113.

párhuzamos vázolása során (Brut. 10,41—) úgy említi a görög—perzsa háborúk hősét, Themistoklést, mint aki a *bellum Volscorum illud gravissimum*-ban szereplő Coriolanusszal egy időben virágzott és hasonló sorsra jutott. Mondanunk sem kell, hogy ez a párhuzam teljességgel légből kapott fantáziatermék,[10] de mivel Cicero Themistoklés-képének historiográfiai változásai elválaszthatatlanok *saját* sorsfordulataitól,[11] ne zárkózzunk el szemügyrevétele elöl: *similis... fortuna clarorum virorum (sc. Themistoclis et Coriolani), si quidem utergue, cum civis egregius fuisset, populi ingrati pulsus iniuria* (mint ő!) *se ad hostes contulit, conatumque iracundiae suae morte sedavit.* Atticus «Évkönyveiben» persze nem ez áll *(aliter apud te est, Attice)*, de a beszélgető partnernek megtett Atticus azért a barátja, hogy ilyen csekélységeken ne akadjon fent. Mosolyogva hozzájárul hát Cicero harmonizálási javaslatához, *quoniam quidem concessum est rhetoribus (i.e. Ciceroni) mentiri in historiis, ut aliquid dicere possint argutius* (11,42), — hiszen Kleitarchos meg Stratoklés ugyanúgy csak kitalálta *(finxit)* Themistoklés halálának körülményeit, mint Cicero most Coriolanuséit. Thukydidés mindössze annyit írt róla, hogy «megbetegedvén, meghalt» *(νοσήσας τελευτᾷ)*, *ezek (isti)* viszont azt állítják (vö. Schol. Bob. in Sest. 57,122 *alii vero existimaverunt...*), hogy áldozás közben egy csészébe *(patera)* fogta fel a leölt bika vérét, majd kiitta és holtan rogyott össze. Persze *ezt* a halált kellőképpen fel tudták ékesíteni a szónoki és tragikus művészet kellékeivel, míg *amaz* a közönséges halál semmi anyagot nem szolgáltatott a felcicomázáshoz *(hanc enim mortem rhetorice et tragice ornare potuerunt, illa mors volgaris nullam praebebat materiam ad ornatum)*.[12] «Mivel hát neked úgy tetszik, hogy Themistoklés és Coriolanus sorsa mindenben egyezzék, tessék, itt a csésze *(pateram quoque a me sumas licet)*, de adok én még bikát is *(praebebo etiam hostiam)*, hogy Coriolanus csakugyan második Themistoklés lehessen.»

Hasonló módon színeződött olyan kalandossá például a Karthagóba *visszatérő* Regulus «válogatott kínzatásainak» (Cic., De off. III. 27,100 *exquisita supplicia*) ábrázolása;[13] kezdjük érteni az I. liviusi decas regényes múlt-rekonstruálásából Servius Tullius halálának és meggyalázásának leírását (I. 48), és így vezet bennünket vissza az áruló Béssos «*exquisitum supplicium*»-ához Mettius Fufetius — a *κατ' ἐξοχήν* áruló — kivégzésének liviusi megörökítése (I. 28,10): *duabus admotis quadrigis in currus earum distentum inligat Mettium, deinde in diversum iter equi concitati lacerum in utroque curru corpus... portantes; avertere omnes ab tanta foeditate spectaculi oculos...*

Induljunk ki itt is a mértékadó modern kommentárból, az R. M. Ogilvieéből:[14] Mommsen nyomán megtudjuk, hogy Mettius kivégzésének módja «párhuzam nélkül áll» (unparalleled) a római büntetőjogban; mindenesetre továbbélt a germán törzsek gyakorlatában (Theodorik is alkalmazta); az angol szerző a korai közép-angol irodalomból is említ példát (A. Neckam: The Owl and the Nightingale), majd megállapítja, hogy a liviusi jelenet «nagyon régi

[10] Vö. *W. Schur:* RE Suppl. V «Marcius Coriolanus» 655.

[11] Vö. *H. Berthold:* Die Gestalt des Themist. bei Cic. Klio 43—45 (1965) 46 skk.

[12] Az *ornare* (ill. *ornari*) igényével kapcsolatban utalunk a K. Kumaniecki-emlékkönyvben (Ciceroniana. Leiden 1975) megjelent «Cicero und Caesar» c. tanulmányunkra, 32 sk.

[13] Vö.: Die Scholien des Hor. Bodmerianus. Acta Ant. Hung. 25 (1977) 431.

[14] A comm. on Livy, B. I—V. Oxford 1965. 118 skk.

legendán alapszik» (118: is based on a very old legend). Lényegesebb összefüggéseket világít meg Ogilvienek az az utalása, amely szerint a halikarnassosi Dionysios idevágó — túlzottan részletező, szónokias — leírása «hellénisztikus» jellegű (vö. III. 29,1 *οἰμωγαί*).

Igen, a római királykor regényes története is elképzelhetetlen a hellénisztikus történetírás «vívmányai» nélkül, és ez nemcsak Róma alapításának legendájára vonatkozik.[15] A hét király galériája viszonylag korán kanonizálódott ugyan,[16] de ha — például — Ancus Marcius «kitalálása» és Cn. Marcius Coriolanus, a büszke *arisztokrata* drámája bizonyíthatólag[17] a *plebejus* Marciusok 300 körüli ambicióival függ össze, akkor a *korábbi* Tullus Hostilius legendás teljesítményének, az ősi Alba Longa meghódításának részletei is alighanem fikcióként értékelendők. Az «áruló» Mettius Fufetius története átlátszóan politikai fogantatású: dokumentálni kellett, hogy Róma hadi vállalkozásai kezdettől fogva igazságosak voltak, a *pietas* jegyében zajlottak még az *anya*város ellenében is, és — mint Ogilvie[18] megjegyzi, — az ellenséges vezért sújtó szörnyű büntetés nem cáfolja a római *clementia*-t, hanem kivételként erősíti a szabályt. Mettius kettészakításának *foedum spectaculum*-a Livius augustusi ideológiájában a szövetségesi hűség megtartásának (I. 28,9 *fidem ac foedera servare*) *szentségét* «tanítja», még pedig a hellénisztikus történetírás spektákuláris módján.[19]

Amennyire nem értettünk egyet a «fenyőhajlító» Nagy Sándor *Théseus*-imitációjának feltevésével, annyira indokoltnak érezzük a Mettius kivégzésének ábrázolásában sejthető regényes nagysándori mintakép összetevői közül az *Achilleus*-motívum kiemelését. Béssos megszégyenítő elővezetése és megcsonkítása (Arr. III. 30,5 *οὕτως αἰκισθείς*, Diod. XVII. 83,9 *αἰκία*, stb.) jellegzetesen keleti rekvizitum, és semmi köze Hektór achilleusi megcsúfolásához (Il. XXIV. 19 *ἀεικείῃ*, 22 *ἀείκιζεν*, ugyanígy XXII. 395, 404, XXIII. 24), de Mettius meghurcolása (Enn. fr. 137 V. *tractatus per aequora campi;* Verg. Aen. VIII. 664— *raptabatque viri mendacis viscera Tullus per silvam, et sparsi rorabant sanguine vepres)*[20] annál inkább Achilleus losszúját reprodukálja, éppen csak — a dramatizáló hellénisztikus történetírás és a római annalisztika állandó gyakorlata szerint — az eredetire folyvást rálicitálva. Ezt a fokozást szemléltesse Homéros és Livius egybevetése: Tullus nem *egy* bigához, hanem *két* quadrigához kötözteti legyőzött ellenfelét; nem is halottat hurcol meg, hanem élő embert tépet ketté. Hektór meggyalázását szánakozva *nézték* az istenek (Il. XXIV. 23 *τὸν δ' ἐλεαίρεσκον μάκαρες θεοὶ εἰσορόωντες)*, míg Mettius széttépetésének szörnyű látványát senki sem bírta elviselni (I. 28,11): *avertere omnes ab tanta foeditate spectaculi oculos*,[21] — mint ahogy Athéné is undorral fordult el Tydeus kannibál tettétől (Apollod. III. 6,8).

[15] Vö. *A. Rosenberg:* RE «Romulus» 1083 skk.; Einl. u. Quellenk. Berlin 1921. 117.
[16] Vö. *Rosenberg:* 191.
[17] Vö. *W. Schur:* i. h. 653 skk.
[18] I. m. 118.
[19] Vö. Spectaculum. A «tragikus» történetírás egy motívuma Liviusnál és Tacitusnál. MTA I. OK 28 (1973) 345 skk.
[20] Vö. *G. Binder:* Aeneas und Augustus. Meisenheim a. Gl. 1971. 177 sk.
[21] Vö.: RE Suppl. XI «Corn. Tac.» 459 sk. — A kivégzések, hullahegyek stb. *látására* csak a zsarnok-ábrázolások tipikus szörnyetegei (Agathoklés, Caesar, Vitellius, Domitianus. . .) képesek; vö.: A római manierizmus kérdéséhez. Ant. Tan. 20 (1973) 151; az itt id. helyek kiegészítéséül l. még Diod. XX. 71,3 (Agathoklés); Luc. VII. 789 sk., különösen 797 *ne laeta furens scelerum spectacula perdat;* IX. 1044 sk.

Szokása szerint a fokozhatatlant csigázta tovább Lucanus[22] is a massiliai tengeri csata leírásában (Phars. III. 509—762), amely Béssos és Mettius halálának párhuzamát további szempontokból világíthatja meg. Az *egész* interpretálásának itt nem volna értelme,[23] csak az előbbiekben érintett vonatkozások kifejtését tekintjük feladatunknak.

Láttuk, milyen belemagyarázásokra adott alkalmat a *(δια)σφενδονάω* ige használata Béssos kivégzésének változataiban: akadtak, akik a felszabdalt holttest darabjait szórták volna szét, mások csak a keresztrefeszítettre lődöztek parittyáikkal. A hellénisztikus történetírás hírhedt hóhérkínzáskatalógusában, Agathoklés kegyetlenkedéseinek részletezésében (Diod. XX. 71,2) egyebek közt azt találjuk, hogy némelyeket *katapeltés*re[24] kötözve nyilaztatott agyon *(τοὺς δ' εἰς τοὺς καταπέλτας ἐνδεσμεύων κατετόξευεν)*. Lucanus hasonlóképpen kombinálja a hagyományból — vagy a szónoki példatárakból — ismeretes halálnemeket: valakinek a levágott jobbja rajtamarad a megmarkolt hajón (610—), mikor utánanyúl a bal kezével, azt is levágják (616); mégis túltesz a görög Kynégeiroson, túl a római Aciliuson (Suet. Iul. 68), mert *clipeo telisque carens* (618) csonka testével fedezi bajtársait, majd végül — élő lövedékként — puszta súlyával próbálja elsüllyeszteni az ellenséges bárkát (625 — *hostilem. . . insiluit solo nociturus pondere puppem)*. Még félelmetesebb a vaskampóval (635 *ferrea manus, λαβή)* elragadott Lycidas sorsa, mert társai nem engedik (637 *sed prohibent socii suspensaque crura retentant): scinditur avolsus* — mint Mettius, de Lucanus tovább részletezi a széttépett tagok — utoljára a tüdő — külön-külön halódását is. Mikor a parittya ólomlövedékétől talált Tyrrhenus érzi, hogy nem halt meg, csak a szeme ugrott ki, *ballistá*nak állíttatja be magát (716— *sicut tormenta soletis, me quoque mittendis rectum componite telis)*, és vakon, de nem hiába hajigálja a halálos gerelyt (722). Ugyanilyen valószínűtlen változatossággal pusztulnak a hajók: *multaque ponto praebuit ille dies varii miracula fati* (633—), — mint ahogy a szenvedések, sebesülés- és halálnemek sokaságát a hellénisztikus történetírók is refrénszerűen[25] ismételgetik (pl. Diod. XVII. 58,4 a perzsa kaszásszekerek okozta pusztulásról: *πολλὰς καὶ ποικίλας διαθέσεις θανάτων ἀπειργάσατο*, ugyanígy 13,1 vagy 84,4; Agathoklés embermészárlásáról XX. 72,2 *ποικιλώτατος φόνος)*, és ez bukkan fel még Trója utolsó éjszakájának vergiliusi ábrázolásában (Aen. II. 368—) is: *crudelis ubique luctus, ubique pavor et plurima mortis imago.*

A «műhelydolgozat» szűk részlettémájának — egy *félreérthető kifejezés* változatos utókorának — vizsgálata egy világszerte ismert *rítus*dokumentumainak és magyarázatkísérleteinek panorámájává tágult nemrég K. S. Versnel «*Sacrificium lustrale*» c. tanulmányában.[26] Az adatokban és problémákban

[22] Vö.: Lucanus-tanulmányok, III. Ant. Tan. 25 (1978) 77 skk.

[23] Vö. *E. Burck:* Vom röm. Manierismus. Darmstadt 1971. 8 skk., irod. a 9,3. jegyzetben.

[24] Itt persze az *így* nevezett kínzószerszámról van szó; vö. IV. Makkab. 8,13. Ezt az utóbbi felsorolást talán csak a hieronymusi vég-látomás (Ad Heliod., PL XXII. p. 601 sq.) valóban manierista, XVI. századi ábrázolásai múlják felül, l. pl. *A. Hondorff* «Theatrum historicum» c. példagyűjteményének (1586) címlapját «Az antikvitás XVI. sz. képe» c. kísérletünk (Bp. 1960) 227. lapján.

[25] «Topisch»: *F. Jacoby:* RE «Kleitarchos» 649.

[26] *H. S. Versnel: Sacrificium lustrale.* The death of Mettius Fuf. Mededel. van het Nederl. Hist. Inst. te Rome 37 (1975) 97 skk. — L. még azóta: *J. Puhvel:* Victimal hierarchies in Indo-eur. animal sacrifice. AJPh 99 (1978) 356 skk.

gazdag, csábítóan logikus okfejtés a liviusi Mettius Fufetius-jelenet körültekintő interpretációjából indul ki: a J. Bayet—G. Baillet-féle Livius-kiadás észre nem vett hivatkozását (*ad* I. 28,9: «Cp. une scène analogue, plus développée, au livre XXVIII. 26—29»). elmélyítve lényegbeli párhuzamosságot, sőt azonosságot fedez fel Tullus Hostilius oratiója és Scipiónak az új-karthagói zendülést lecsillapító szónoklata, ill lustratiós eljárása (XXVIII. 26—29) között. A *lustratio*-ról közbeiktatott külön kitérés (100 skk.) tisztázni igyekszik a *lustrum, lustratio exercitus (classis, agri,¦ urbis), amburbium, circumambulatio* és *suovetaurilia rokon* jelentését, vagyis lényegében a (befelé) tisztító, (kifelé) bajelhárító körüljárás vagy elhatárolás alapító, oltalmazó, erősítő funkcióit. A körüljárás változata (korrelatívuma) a darabokra vágott áldozati állat (vagy kivégzett személy) részei közt való átvonulás szertartása, amelynek azonos funkcióihoz a *talio*-alapon végrehajtott megtorlás járul. Vagyis a Livius előadásában (I. 28,1) olvasható *sacrificium lustrale* szervesen összefügg a *castrorum coniunctio*-val, Alba és Róma seregeinek, lakosainak, a két városnak (újra)egyesítésével, a *sacrificium* tárgya pedig az, aki az összetartozandóságot veszélyeztette: Mettius Fufetius (ill. az új-karthagói táborban a zendülés szítói).

A *dichotomia* (vö. *karath berith* «hew an alliance», *ὅρκια τέμνειν, foedus ferire*)[27] rítusának értelmezéséhez Versnel az Ótestamentum «klasszikus» szövetségkötési helyeitől (Gen. 15,9—10: Felele neki — azaz Ábrámnak — az Úr: Hozz nékem egy három esztendős üszőt, egy . . . kecskét és egy . . . kost. . . Elhozá és kétfelé hasítá azokat, és mindeniknek fele részét a másik fele része átellenébe helyezteté. . .; vö. Jerem. 34,18) a Nagy Károly-mondakör áruló Ganelonjának felnégyeléséig, az ókori Előázsiától az európai középkorig rengeteg, tanulságosnál tanulságosabb példát sorol fel, amelyeknek reprodukálása és taglalása itt nem lehet célunk.[28] (Béssosról a szemle végén mindössze ennyit olvasunk: «Viewed against this background, we need no longer be amazed at the cruel punishment of B. by Alexander, who had this treacherous character torn apart by firtrees. . .»)

Felidézzük azonban a makedón hadsereg lustratiós szertartásának liviusi leírását (Polybios nyomán, XL. 6,1—2 *lustrandi exercitus . . . sollemne est tale: caput mediae canis praecisae et pars ad dexteram, cum extis posterior ad laevam viae ponitur; inter hanc divisam hostiam copiae armatae traducuntur. . .* 5 *Mos erat lustrationis sacro peracto decurrere exercitum;* hasonló boiótiai szokásról ír Plutarchos, Quaest. Rom. 111), valamint Curtius Rufusnak azt a helyét (X. 9,11—12 *Macedonum. . . reges ita lustrare soliti erant milites, ut discissae*

[27] Vö. *E. Bikerman:* «Couper une alliance». Arch. d'hist. du droit orient. 5 (1950—51) 133 skk. További irod.: *Versnel:* 113,69. — Témánkat további párhuzamokkal gazdagította legújabban *W. Speyer:* Eine rituelle Hinrichtung des Gottesfeindes: die Zweiteilung. Rhein.Mus. 123 (1980) 193 skk. Pythios fiának büntetése: 203; a makedón *lustratio:* 204; Mettius Fufetius: 206; ide vonható még az *áruló* Judás „középen elhasadása" is (Acta ap. 1,18 *ἐλάκησε μέσος*, vö. Mt. 24,50 és Lk. 12,46): 205,40.j. Béssos kivégzésének módjára és historiográfiai változataira Speyer nem tér ki.

[28] Vö. mindenesetre *O. Masson:* A propos d'un rituel hittite pour la lustration d'une armée. RHR 137 (1950) 5 skk.; maga a szöveg: KUB XVII. 28; IV. 45—56; vö. *A. Goetze:* Kleinasien. München. 1933. 121,9; 145,7; 154,1. — A régi magyar irodalomból egyetlen példát idézünk: *Szamosközy István* erdélyi történetében (II 327) egy áruló „Béssos vagy Mettius" büntetését szenvedi el, „hogy az alatt szavát szökésével máshova hurcoló embernek a holtteste is — önmagától elpártolva — többfelé legyen elszórva, intő például minden jövőbeli árulónak".

canis viscera ultimo in campo, in quem deduceretur exercitus, ab utraque abicerent parte, intra id spatium armati omnes starent, hinc equites, illinc phalanx), amelyben a diadochosok közt rögtön Nagy Sándor halála után fellángoló viszály megszüntetéséről (ill. annak ürügyéről) van szó.

Ide kívánkozik Hérodotos tudósítása is a lyd Pythiosról, Kroisos unokájáról, aki a nagykirályhoz fűződő vendégbarátsága címén azt merészelte kérni Xerxéstől, hogy öt fia közül a legidősebbet hagyja ott neki öregsége gyámolául (VII. 38). Xerxés *ott*hagyja: haragjában kettévágatja (39 *ἐκέλευε . . . μέσον διαταμεῖν)* a féltett fiút, és a milliós sereg az út két szélére vetett *ἡμίτομον*-ok között menetel tovább Európa felé. Ez a történet régóta foglalkoztatja a kutatást: felfoghatjuk a keleti kényuraság szemléltetésére szánt ijesztő betétnek, esetleg egy korábbi — Dareiosszal kapcsolatban (IV. 84) elmondott — perzsa király-anekdota megkettőzésének, vagy — H. W. Haussig megjegyzését[29] követve — hadjáratokat bevezető barbár emberáldozatnak (vö. VII. 180), vagy S. Eitrem sejtése szerint[30] az előbb (VII. 37) említett napfogyatkozás kiengesztelésének; Versnel magyarázata (107) azonban természetesebb: Pythios kivétel-kérése a fegyelmet veszélyeztette, Xerxés szemében hűtlenségnek, szinte árulásnak minősülhetett, így az egység megbontója (ill. annak legféltettebb fia) a maga *egy*-ségének kettévágásával bűnhődött, a *discordia* csírájától mintegy megfertőzött sereg pedig, miközben átvonul a két *ἡμίτομον* között, megtisztul, újból *egy*séggé «szövetkezik».

Így illeszkednek egyetemes összefüggések szabta helyükre azok a frappáns adatok is, amelyeket Horváth János az ún. «kutya-eskü» magyarországi dokumentumaiként tárgyalt.[31] Szövetségek kötésekor nemcsak a kúnok, hanem eleink is egy kutyát hajszoltak át a szerződő felek között és kardjukkal összekaszabolták, mintegy annak jeléül, hogy ilyen sors éri a kötött szövetség megbontóit. Hasonló «undorító és pogány» dolgokat műveltek békekötéskor vagy eskütétel alkalmából is, például amikor IV. Béla fia (V. István) a kún fejedelem leányát vette el feleségül, a lakodalom kún vendégei egy karddal kettévágott kutyára fogadták, hogy az országot védelmezni fogják a tatárok ellen.

Próbáljuk meg összefoglalni a dolgokat. Annyit bizonyosan állíthatunk, hogy Nagy Sándor hadjáratának korai feldolgozói nem részletezték a Dareios-gyilkos, áruló Béssos halálának körülményeit. Az egyre kalandosabbá színeződő («tragikus») hellénisztikus hagyomány formálódásában feltehetőleg fontos szerep jutott egy termékeny félreértésnek, a *(δια)σφενδονάω* ige *eredeti* jelentésben való használatának: így történhetett, hogy az áruló, először megcsonkított, majd kettéhasított, az út szélére vetett (vagy kifüggesztett) satrapa sorsának ábrázolásában hatásosnak találták a *σφενδόνη* — vagyis parittya — minél «drámaibb» alkalmazását, egészen odáig, hogy tagjainak «szertehajigálását» Plutarchos valamelyik forrása már két összehajlított, majd eleresztve szétcsapódó fával végeztette. A «fenyőhajlító» útonálló receptje szerint eljáró Théseust aligha tehetjük meg Nagy Sándor mítikus példaképének, annál inkább Achilleust, akinek «vészes haragja» nemcsak Coriolanus történetében, hanem a Béssos sorsát reprezentáló Mettius Fufetius kettészakításában — Hektór meghurcolásának akárhány párhuzammal valószínűsíthető megdup-

[29] Herod. Historien. Stuttgart 1971. 727,60. j.

[30] Vö. *S. Reinach:* REG 26 (1913) 359 skk.

[31] *Horváth J.:* Török pol. intézmények nyomai a középkori magyar állam életében. Ethnogr. 79 (1970) 270 skk.

lázásában — is jelentkezik a római hajdankorról szerkesztett regényes-drámai fikciókban. Mindezt tanulságosan egészítették ki a világszerte dokumentálható *sacrificium lustrale* rítusára vonatkozó változatos adatok; mi azonban az esetleg túlságosan távolinak minősülő néprajzi és vallástörténeti párhuzamok erőltetése helyett elégedjünk meg a hellénisztikus történetírásban megfigyelt folyamatok és tendenciák római átvételének és az annalisták merész szerkesztményeiben kitapintható alkalmazásának tényeivel.

II

(ŠARRUKĪNU) — ABDALÓNYMOS — CINCINNATUS (SERRANUS)

Annak idején Kyrosszal kezdett, Semiramisszal folytatott vizsgálódásaink során — lépésről lépésre haladva — a Nagy Sándor-hagyomány nem egy mesés vonását is sikerült tisztáznunk. Ide tartozik pl. az ókori keleti uralkodók csatornaépítési kötelezettsége, amelynek távolabbi összefüggéseit a hazai Csörsz-mondákig követtük. Nem térek ki most a «sziklavágó» (Kūh-ken) hős csákányos alakjára, csak megemlítem, hogy a Nagy Sándor-vulgatában — természetesen — az is tetten érhető, amint a király (Curtius Rufus előadásában: V. 6,12—14) az úttalan iráni fennsík «világvégi» hegyi törzsei ellen harcolva «elsőnek tör utat fejszéjével a jégen át» *(primus... dolabra glaciem perfringens iter sibi fecit)*. Mondanom sem kell, hogy Hannibal kíséretének görög propagandistái kaptak a lehetőségen és hősükkel az Alpesek «áttörése» közben ugyanilyen «sziklavágói» — semiramisi vagy héraklési — teljesítményeket végeztettek. (Corn. Nep., Hann. 3,4 ... *loca patefecit, itinera muniit, effecit, ut ea elephantus ornatus ire posset, qua antea unus homo inermis vix poterat repere;* Sil. It. III. 516 *rumpit inaccessos aditus...;* 520 *luctantem ferro glaciem premit.)* Még a bizánci Tzetzésnek a Diodóros-fragmentumok közt (XXV. 19) olvasható versei is őriznek valamit a *pún* «sziklavágó» mítikus példaképeinek vonásaiból: *καὶ τούτων* (sc. *Ἀλπιανῶν ὀρέων) τὰ δυσείσβολα καὶ πέτρας κατατέμνων* ...

Vagyis Hannibal — hódolóinak képzeletében — ugyanazt művelte, mint a mesék Semiramisa (vö. Polyain., Strat. VIII. 26: «...megközelíthetetlen sziklákat igáztam le vassal; utat nyitottam szekereimnek ott, ahol különben vadállatok sem jutottak keresztül...»), vagy amivel az asszír Sargon dicsekszik (Textes cunéiformes du Louvre, III. 6): «Erős bronzcsákányt adtam embereim kezébe; mint a homokkövet, úgy faragták a magas hegy szikláit...» Hannibal tehát nemcsak a hódító Nagy Sándor vonásait vette át, hanem a közelkeleti nagy építőhérósokéit is. A Strabónnál (XI. 14,6 p. 528) és Plutarchosnál (Luc. 31—) olvasható hagyomány szerint Armeniában ő építette az Araxes menti Artaxata városát. Ezeket az adatokat legújabban is[1] történeti valóságnak fogadták el, de alkalmasint helyesebben fogalmazta a tényállást annak idején Mommsen: «...ist sicher Erfindung, aber es ist bezeichnend, wie Hannibal, fast wie Alexander, mit den orientalischen Fabeln verwachsen ist.»[2]

Ezeknek az egyebek közt Semiramis vagy az akkádi Šarrukīnu nevéhez fűződő «keleti meséknek» váratlan felbukkanását figyelhetjük meg a Nagy Sándor-vulgata egyik mellékszereplőjével kapcsolatban. A sidóni (vagy tyrosi) Abdalónymosra gondolunk (Diod. XVII. 47; Curt. Ruf. IV. 1,19—26; Iust.

[1] Pl. *H. Treidler:* Kl. Pauly I. 615; *H. Volkmann: ibid.* 616.
[2] Röm. Gesch. I[7]. Berlin 1874. 747.

XI. 10,8—; Plut., De fort. Alex. 2,8), akiben a modern kutatás[3] az ún. Nagy Sándor-szarkofág készíttetőjét sejti. Ez az Abdalónymos ('abd' alonim)[4] volt — az épületessé színezett történet szerint — az ottani királyi családnak az az önzetlenül félrehúzódó tagja, akit Alexandros — *cum operam oblocare ad puteos exhauriendos hortosque inrigandos solitus esset* (Diodórosnál ugyanígy: *μισθοῦ μὲν ἀντλοῦντα, ῥάκεσι δὲ τοῖς τυχοῦσιν ἐσθῆτι χρώμενον), misere vitam exhibentem* — királyi székbe ültetett. Érthető, hogy a hellénisztikus «Sensationshistorie» — személy szerint alkalmasint éppen Kleitarchos — *διὰ τὸ τῆς περιπετείας παράδοξον* (Diod. XVII. 46,6) kedve és ízlése szerint részletezte a Šarrukīnu-mítosz vonásaival felékesített történetet,[5] és azon sem fogunk csodálkozni, ha a római annalisztika találékony képviselői az egészet — az «erényes ősi Róma» nagyobb dicsőségére[6] — Rómába tették át.

Így kerekedett ki az erényes, szegény T. Quinctius Cincinnatus megható története, akiről nemrégiben még minden kisgimnazista tudta, hogy Livius előadása szerint (III. 26,9) «vagy árokásás, vagy szántás, de minden bizonnyal földművelő munka közben» *(seu fossam fodiens palae innixus, seu cum araret, operi certe agresti intentus)* fogadta telkén a senatus küldötteit, akik megkérték, hogy öltsön togát és úgy hallgassa meg az üzenetet. Az ámuló Cincinnatus beküldi feleségét, Raciliát (az illető szerző még az asszony nevét is tudta!) a kunyhóba, onnan hozatja elő az ünneplőt, majd letörölve magáról a port és verítéket, rongyok (vagy meztelenség) helyett díszöltözetben veszi át dictatori kinevezését.

Annyit még számon szokás tartani, hogy ez a szép elbeszélés a koraiköztársasági idők legendás dictatoráról — megható részleteivel egyetemben — késői (mindenesetre «tanulságos»)[7] kitalálás; jellemző, hogy a történet változataiban[8] a *gens Atilia* több képviselője is szerepel; a bonyolult helyzet tisztázásával azonban mindmáig adós maradt a kutatás. Végső soron az ősi Šarrukīnu-mítoszra kell visszanyúlnunk, a babiloni ékírásos táblákról ismert Akkira, a «vízmeregető» kertészre, «akit Ištar szerelmével ajándékozott meg», és aki — mint diadalmas király — «magas hegyeket hódított meg bronzcsákányával».[9] Ezt a mítoszt nemcsak a későbbi — asszír — Šarrukīnura, nemcsak Ellil-banira vagy Beletarasra stb.[10] ruházták át, hanem — a jelek szerint — Tyros városának uralkodóira is.

[3] Vö. *K. Schefold:* Der Alex.-sarkophag. Berlin 1968; *J. Seibert:* Alex. d. Gr. Erträge der Forschung. Darmstadt 1972. 58; legújabban *V. v. Graeve:* Der Alex.-sarkophag und seine Werkstatt. Istanb. Forsch. 28. Berlin 1970. 123 skk.

[4] *L. P. Goukowsky* jegyzeteit is Diod. XVII. könyvének Budé-kiadásához (Paris 1976), 200.

[5] A RE egykori cikkírója (*J. Kaerst*, «Abd.» 22) csak ennyit jegyzett meg: «Die Erzählung scheint sagenhaft ausgeschmückt zu sein.» Šarrukīnu-Sargon történetéről vö. *G. Binder:* Die Aussetzung des Königskindes. Meisenheim a. Gl. 1964. 162 sk.

[6] Vö. *H. G. Gundel:* Kl. Pauly I. 1189: «C., dessen Gestalt man einen hist. Kern zubilligen muss, gehört als Kleinbauer und als Verkörperung altrömischer *virtus* in die Reihe der in späterer Zeit mit Liebe ausgestalteten *exempla maiorum*.»

[7] *H. G. Gundel:* i. h.: «späte Konstruktion, aber aufschlussreich für das spätere Geschichtsbild.»

[8] Cic. Sest. 33,72; Cato m. 16,56; De fin. II. 4,12; Val. Max. IV. 4,5; Front. Strat. IV. 3,3; Plin. N. h. XVIII. 3,20; Flor. I. 5,12. — A *régi* Pauly «Atilii»-cikke (I. 2022) ma is jó eligazításul szolgál.

[9] Cuneiform Texts from Babylon. Tablets in the BM. 13. Pl. 42—; idézi (további irodalommal) *G. Binder:* i. m.

[10] Vö. *P. Goukowsky:* i. m. 200 sk.

A «kertészből lett király» mítikus képének elemeit tapinthatjuk ki a «szegény Serranus» alakjában is. A színes, de szétfolyó hagyomány adatait — Joh. Fr. Gronovius és Jac. Perizonius úttörő kísérleteitől a legmodernebb prozopográfiai tanulmányokig — senkinek sem sikerült összehangolnia. Nem is sikerülhetett: E. Klebs, a RE «Atilius»-címszavának szerzője, aki a hol Cincinnatusszal, hol Regulusszal, vagy külön Serranusszal operáló auktorok utalásait legalaposabban vizsgálta,[11] joggal állapította meg, hogy a «legrégibb» Atilius Serranusról szóló elbeszélés bizonyos történeti elemeknek «nyelvi tudatlansággal» való elegyedéséből formálódott, miközben mindenki gondosan ügyelt arra, hogy a konstrukció mesterkéltségét — és tarthatatlanságát — véletlenül se árulja el holmi pontosabb, ellenőrizhető közléssel. A modern olvasó nem gondol arra, hogy «az ekeszarva mellől elszólított magistratus» szép kifejezése (Thes. II. 400,64—) mögött történeti valóságként még leginkább az i.e. I. század Rómájának múlt-színező romantikáját vagy nosztalgiáját ragadhatjuk meg. Vergilius közönsége büszkén hallgathatta — a «nagy» Cato, a Gracchusok és Scipiók, *duo fulmina belli*, említése után — a «szegénységében is hatalmas» Fabriciust és a «vetéssel elfoglalt» Serranust (VI. 843 — *parvoque potentem Fabricium vel te sulco, Serrane, serentem)*, és a legmegátalkodottabb *Vergiliomastix*nak sem jutott volna eszébe a *sulco serentem Serranum* enniusi éthosú alliterálását, egyben a *Serranus*-név «etimológiájának» közbeszövését a modern prozopográfussal egyetértőleg «sprachliche Unkenntnis»-nek bélyegeznie. Pedig a tetszetős és felkapott «magyarázat» (pl. Plin., N.h. XVIII. 3,20 *serentem invenerunt dati honores Serranum, unde ei et cognomen; aranti... Cincinnato viator attulit dictaturam;* Persius scholiastája egynek magyarázza a kettőt, I. 74: *qui — sc. Cincinnatus — a serendo nominatus est Serranus)* valóban nem *veriloquium*, mert a *gens Atilia* «Serranus»-cognomenének a hasonló hangzáson kívül semmi köze a *serere* igéhez: eredetileg *Sar(r)anus*-nak hangzott, ami pedig «tyrosit» jelent. Gellius kifejezetten megírja (XIV. 6,4): amiképpen Makedonia neve korábban Émathia, Thessaliáé Haimonia volt, Tyrost is *Sarrá*nak mondták (vö. Sil. It. I. 72; VI. 468; IX. 202 *qui Tyria ducis Sarranum ab origine nomen)*.

Ha tehát a jobb Vergilius-kommentárok[12] a «vetegető» Serranus történetét «gyanúsnak» minősítik, ezt nem alaptalanul teszik. Éppen csak arra nem gondoltak, hogy a «tyrosi» Abdalónymosnak a római annalisztikában T. Quinctius Cincinnatusként vagy Atilius (Regulus) *Sar(r)anus*ként való felbukkanása — tekintettel a «tyrosi» Hannibal nagysándori kapcsolataira — nemcsak, hogy nem «gyanús», hanem éppenséggel nagyon jól magyarázható.[13]

[11] I. h. 2094 sk. hasáb. — Abdalónymos *vagy* Cincinnatus: vö. *Pigler A.:* Barockthemen. II. Bp. 1960. 348.

[12] Pl. a Plessis—Lejay-féle (Paris 1929), *ad loc.:* «en tout cas, l'anecdote est suspecte.»

[13]
Multa retro rerum iacet atque ambagibus aevi
obtegitur densa caligine mersa vetustas,
cur Sarrana dicent Oenotri numina templo,
regnisque Aeneadum germana colatur Elissae, —

mondhatjuk el Siliusszal (Pun. VIII. 44 skk.) nemcsak Annáról, Dido nővéréről, hanem a hellénisztikus — «nagysándori» — Hannibal-kép messze mutató összetevőről is. A «geschäftige Sage» római lecsapódásairól, vagyis az italiai *Aeneas Indiges*-szel kapcsolatba hozott *karthagói Anna (Perenna)* mondájának szorgos fabrikálóiról vö. *L. Preller—H. Jordan:* Rön. Myth. I³. Berlin 1881. 344; II³. Berlin 1883. 142.

HOFFMANN ZSUZSANNA

A *FIDES* ISTENALAK ÉS A *FIDES*-ERÉNYFOGALOM PLAUTUSI FELFOGÁSÁHOZ

Plautus vígjátékaiban hasznos támpontokat találhatunk a III—II. század fordulója körüli évtizedek gazdasági, társadalmi és erkölcsi viszonyainak tisztázásához. A különböző irányú kutatások számára gazdag anyagot szolgáltat többek között a sokszínű plautusi jellemábrázolás. Karakterei figyelemreméltóak olyan szempontból is, hogy miképpen foglalnak állást a társadalmi, vallási és morális élet különböző jelenségeivel kapcsolatban. Messzemenő következtetésekhez vezethet Plautus szereplőinek vélekedése az erkölcsről, pénzről, vallásról, általában az etikai kérdésekről. Tetteik, viselkedésük, moralizáló tartalmú monológjaik képet adnak egyrészt a vígjátékíró morális koncepciójáról, másrészt általában a római vígjáték morális tónusáról és nem utolsósorban Plautus korának római társadalmára vonatkozóan.[1]

Jóllehet a darabok görög témájúak, görög színhelyeken játszódnak, van kapcsolatuk a római élettel. Az a tény, hogy igen is jelentős népszerűségre, közönségsikerre tettek szert, már Plautus korában, feltételezi, hogy a közönség megértette a gazdasági, társadalmi és morális kérdések humoros, olykor abszurd kezelését, érezte aktualitásukat, de egyben élvezte is a társadalmi életben elburjánzó hibáknak és visszásságoknak az ilyen módon való kipellengérezését. A mindennapi élet eseményei, pénzügyi manipulációk, létfenntartási nehézségek, szerelmi afférok, házassági bonyodalmak, a nevelési szempontokban kiütköző paradoxonok, a rabszolgaság helyzete éppen úgy aktuális problémák voltak a római életben, mint lehettek korábban a görögöknél, abban az időben amikor a Plautus-darabok mintái íródtak. Plautus volt eléggé merész ahhoz, hogy egyértelmű utalásokat, aktuális hivatkozásokat vigyen darabjaiba, olyan politikai, jogi, katonai stb. intézményeket, hivatalokat, ill. olyan állami- és magánéletbeli kapcsolatokat emlegessen, amelyek kizárólag és csakis rómaiak lehettek. A humoros és groteszk elemeket igen merészen alkalmazza komédiáiban. Bár sem Plautus sem Terentius nem írtak kifejezetten politikai témájú darabokat, felvetnek komoly, mélyértelmű gondolatokat is, hiszen a nevetséges szituációkban levő, ügyetlenül csetlő-botló jól ismert vígjátéki figura, túl azon, hogy nevettet, jellemzése etikai funkcióval is bírhat. A morális visszásságok bemutatása a színpadon elsősorban a nézők mulattatását célozza, de ugyanakkor a morális szempontok mérlegelésére is inspirálhatja őket, éppen a szereplők tettei, viselkedésmódja és nem utolsósorban jellemábrázolása révén felvetett erkölcsi problémák kapcsán.

[1] Vö. *G. E. Duckworth:* The nature of Roman comedy. Princeton, New Yersey 1962, 272—304: a szerző rövid de nagyon hasznos, sokszempontú áttekintést ad a plautusi és a terentiusi darabok morális karakteréről.

A parodizáló, helyenként szemtetűnően kritikus hangvételű komédiák bőséges lehetőséget biztosítanak a szerző moralizáló szándékának kifejezéséséhez. Ebből a szempontból különösen tanulságos a különböző római erények és eszmények hol komoly, hol pedig parodikus hangvételű kezelése.[2] Az arisztokratikus felépítésű római társadalom által követendő mintának tartott erények és eszmények ilyen módon való kezelésének bemutatása céljából, az egyik leginkább összetett és legsokrétűbb erényfogalom a *fides* jellegzetesen plautusi koncepciójához kívánunk néhány adalékot szolgáltatni. A komédiaíró felfogásának illusztrálása céljából néhány frappáns paródiát fogunk vizsgálni, ezekben az esetekben a komikumot fokozza az a tény, hogy a *fides* fogalomban Plautusnál a morális és szakrális szféra, ill. konzervatív morál és a vallás egyes elemeinek paródiája ötvöződik.

1. A *fides* fogalomban a komédiaíró a *Fides* mint perszonifikált római istenealak, ill. a *fides* mint igen jelentős római erényfogalom paródiáját egyesíti. A plautusi parodikus felfogás jobb megértése céljából előbb a *fides* eredeti jelentésének felidézése látszik szükségszerűnek. — Jelentéstartalma igen összetett, bonyolult, és természetesen más erényfogalmakhoz hasonlóan, jelentése az egyes történelmi korszakok függvényében változott, tükrözve az adott kor morális karakterét, de az alapjelentése változatlannak tekinthető. A *fides* ilyen értelmű és szempontú kutatása máig sem mondható teljesnek, bár egyes aspektusok tisztázása már megtörtént.[3] Dolgozatunk nem pótolhatja azt a hiányt, és nem is szándékunk a fogalom áttekintő, összefoglaló vizsgálata. Célunk néhány példa bemutatásával a plautusi felfogás megvilágítása, egyéb jelentéskörökre csupán utalunk, amennyiben ezt a kérdés tisztázása megköveteli.

A rómaiaknál a *fides* ősi eredetű erénynek számít, mind a társadalmi- mind a magánkapcsolatokban, ezt bizonyítja a fogalom gyakori előfordulása antik szerzők műveiben.[4]

Legfontosabb előfordulásai: erényfogalomként a köz- és magánéletben; jogi formulákban, törvényszövegekben pl. adásvétel, kezességvállalás esetében; rétorikai fordulatokban; és végül a római kultuszban, főként mint perszonifikált istenség, de ezen a területen is használatos erényfogalom értelemben is. Az ősi római morált tükröző mondákban, amelyeket a történetírók őriztek meg számunkra, és tudatos ideológiai beállítással adtak tovább, főleg Livius könyvei tartalmaznak számos ilyen példát, ezekben szintén ott szerepel a *fides* is az ősi római erények sorában a *virtus*, *pietas*, *mos maiorum* mellett, amelyek a legtöbbet emlegetett római erények, és igen gyakran együtt vannak említve. A *fides* fogalom magábanfoglalja mindazon az emberek egymás közötti kapcsolatait szabályozó erkölcsi jellegű kötelezettségeket, amelyek a személyiség fontos meghatározói, de törvényben nem szabályozott elvárások[5]. A népnyelvben igen elterjedt, szinte mindennapos a *di vostram fidem*, ill. a *di obsecro*

[2] Erre vonatkozóan lásd *Mos maiorum* c. dolgozatunkat, Ant. Tan. 23 (1976) 151—157.

[3] L. *Ed. Fraenkel:* Zur Geschichte des Wortes fides. RhM 71 (1916) 187—199; *R. Heinze:* Vom Geist des Römertums³. Stuttgart, 1960. 69—81; *J. Hellegouarc'h:* Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république. Paris 1963. 23—40; *L. Lombardi:* Dalla «fides» alla «bona fides». Milano 1961.

[4] L. *Ed. Fraenkel:* ThLL VI. 661—691., s. v. *fides*.

[5] Iust. Inst. II. 23,1: *nullo vinculo iussis, sed tantum pudore eorum qui rogabatur continebantur.* Vö. a *Cas.* prológusával.

vostram fidem formula, amelynek gyakoriságát a vígjátékok is tanúsítják. Eredetileg a védtelen, a maga kiszolgáltatottságát érző ember védelemért, oltalomért való fohászkodását jelentették ezek a kifejezések.[6]

Plautusnál a *fides* fogalom különböző jelentésköreinek, ill. ezek parodikus értelemben való alkalmazása igen széles skálán mozog, úgyszintén a *fides*re hivatkozó szereplők gazdag változatossága, és ezen hivatkozások hangvételének, szóhasználatának sokfélesége jellemző komédiáira. Éppenúgy része lehet a *fides*re való appellálás a maga agyafúrt csalását, gonosz hitszegését pozitívumként, érdemként feltüntetni akaró, a sajátmaga lelkiismeretességét, megbízhatóságát bizonygató rabszolga beszédének, mint a helyes életvitelről elmélkedő ifjú, avagy a bölcs tanácsokat osztogató öreg, moralizáló, szinte ünnepélyesen fennkölt hangvételű monológjának.

A parodikus plautusi ábrázolásmódnak egy igen szemléletes példája olvasható az *Aul.* c. darabban (608 skk.), amelynek alább idézendő részletében a római vallás kultuszainak, istenképzetének paródiája egy morális tónusú, kritikus paródiával ötvöződik. Egy perszonifikált istenség, *Fides*, ill. a neki tulajdonított *fides*, mint az isten legfőbb erénye, amelynek egyben a megszemélyesítője is, kerül kifigurázásra a darab adott helyén, némi kritikus éllel, és ehhez kapcsolódik még néhány, az istenség kultuszával kapcsolatos szertartás parodizálása is, mint az áldozatbemutatás, fohászkodás, avagy a *votum*.

A mindenkiben ellenséget látó, tolvajt sejtő, pénzét mániákusan féltő kapzsi öreg, Euclio, aki a bizalmatlanság élő példaképe lehetne, a következő kérést intézi *Fides*hez:

Aul. 608 skk.: *Tu modo cave quoiquam indicassis aurum meum esse istic Fides:*
. . . Aulam onustam auri: verum id te quaeso ut prohibessis, Fides.
. . . Vide, Fides, etiam atque etiam nunc, salvam ut aulam abs te auferam:
Tuae fidei concredidi aurum: in tuo luco f[ano mod]ost situm.

A jelenet komikuma több mozzanatból tevődik össze. Talán a legszembetűnőbb Euclio és az isten jellemének ellentmondásos voltában tükröződő paradoxon: ugyanis a legbizalmatlanabb ember fordul a megbízhatóság és a bizalom istenéhez, és hűséget, garanciát kér tőle, nevezetesen féltett kincsének hűséges megőrzését. A mindenkivel szemben gyanakvó öreg mintegy elképzel magának biztos pontként egy perszonifikált istenséget, akinek szentélyévé saját udvarát nevezte ki, ezt véli hűséges, megbízható őrizőnek, ill. biztonságos helynek az oly féltve őrzött kincse számára. Parodikus oldalvágás a komédiaíró részéről az isten felé, ill. átvittebb értelemben az egész istenvilág felé, hogy az öreg Euclio még az istennel szemben is bizalmatlan, inti is erre az istent: *ne tu in [me] mutassis nomen* (585), azaz nehogy *Perfidia* módjára viselkedjen vele szemben. Félti pénzét, érzi, hogy semmi garanciája nincsen annak biztonsága felől, ezért arra figyelmezteti az istenséget, hogy neki, mint a hűség és megbízhatóság istenének kötelessége megbízhatóságot tanúsítani a beléhelyezett bizalom ellenében, hiszen neve is erre kötelezi. Rendkívül

[6] Előfordul Plautusnál minden istenhez és emberhez címezve egyszerre pl.: *Curc.* 694: *Pro deum atque hominum fidem*, l. még: *Amph.* 376, *Maen.* 999, *Rud.* 615, 622. — *Fraenkel* szerint ez szoros összefüggésben van a jogi formulákkal, *Heinze* véleménye (i. m. 71.), hogy *Fraenkel* felfogása bizonytalan.

hatásosan fokozza a jelenet komikumát Strobilusnak a rabszolgának a megjelenése, aki viszont Euclio könyörgése ellenében így kérleti az istent:

621—623: *Aurum, dum hic est occupatus, sed si reppero, ó Fides,*
Mulsi congialem plenam faciam tibi fideliam.
Id adeo tibi faciam, verum ego mihi bibam, ub id fecero.

Mintha a szolga megvesztegetni akarná az istenséget,[7] és éppen a megbízhatóság istenét. Mézes bort ígér neki áldozatul, ha az arany az övé lesz, tehát ha az istenség *infidelitast* tanúsít a beléhelyezett bizalom ellenében, ezt a szolga hálája jeléül áldozattal fogja honorálni. Szembetűnően komikus, hogy éppen a megbízhatóságot megszemélyesítő istenséget akarja hitszegésre rábírni éppen egy közönséges rabszolga, s ha terve sikerül, az istenség meghallgatja kérését, és megszerezheti a kincset, mézes borral fog áldozni az istennek annak érdeme szerint.[8] Az idézett komikus jelenet egyben az italáldozat bemutatásának, mint a római vallási kultusz fontos szertartásának a paródiája is.[9] A szolga csábító ajánlatában, nevezetesen, hogy mézes bort ígér, ezzel kívánja viszonozni az istenség segítségét, a *votum* paródiájára ismerhetünk, amely szintén fontos helyet foglalt el a római vallás szertartásrendjében. Még frappánsabbá teszik a jelenet komikus voltát a rabszolga intelmei az isten felé, nehogy elbízza magát a mézesbor ígéretétől abból ugyanis csupán néhány cseppet szánt az isten oltárára, a többit ő maga kívánja meginni.[10] Az idézett részletben a *fides* jelentése megbízhatóság, kezességvállalás, ez a *fides* az egyik emberben van meg, annak a tulajdonsága, erénye, erre appellál a másik, aki éppen a *fides*re alapítva, megbizhatóságot, garanciát akar kérni, adott esetben a kincsének biztos megőrzését kívánja.[11] Erkölcsi fogalomként a leggyakrabban lelkiismereti garancia, hitel, megbízhatóság értelemben használatos a *fides*.[12]

[7] Az adott pariódiákban némi kritikus mellékíz érezhető, kritikája a megvesztegethetőségnek, amely általános társadalmi visszásság, és nem idegen a Plautus korabeli római társadalomtól sem. Kineas, Pyrrhos követe még eredménytelenül kísérelte meg a római *senator*ok megvesztegetését, Jugurtha már az egész várost megvásárolhatónak nevezte, vö. Sall. Jug. 35,10.

[8] Általában nem volt szokásos, hogy rabszolgák mutassanak be áldozatot az isteneknek, kivétel a *vilicus*, l. Cato: *De agr.* 5,3.

[9] Vö. *Curc.* 123—124, ahol egy részeges vénasszony, egy kerítő mutat be italáldozatot Venusnak, a következő szavak kíséretében: *Venus de paulo paululum hic tibi dabo haud lubenter: / Nam tibi amantes propitiantes vinum potantes dant omnes.* Hasonlóan az italáldozatot bemutató rabszolgához, a bort maga kívánja meginni, abból csupán néhány cseppet szán az isten oltárára, de még azt sem adja szívesen, amely éppen ellentéte a fogadalmi feliratokról ismert: *votum solvit libenter* kifejezésnek, hiszen hangsúlyozza, hogy nem teszi szívesen.

[10] A *votum* paródiájához l. még *Aul.* 621. *Bacch.* 665. *Stich.* A *votum*hoz általában l. Macrob. *sat.* III. 6,11. 9,6. Varro, *l. l.* VI. 54. Liv. XXII. 9,9. — *Stich.* 222—. a folyton éhes parazita ennivalóért tesz fogadalmat és tizedet ígér Herculesnek. Komoly formában vö. CIL I² 1531 (Sora); l. még *K. Latte:* Die Religion der Römer. Tübingen 1927. 22. l., nr. 19.

[11] A *fides* komoly értelmezéséhez lásd *R. Heinze:* i. m. 59—81: Glauben értelmezése jogi terminusként, *bona fides* nem jogi értelemben, jelentősége az ember értéke szempontjából, utal a fogalom jogi vonatkozásaira *Fraenkel* is idézett munkáiban.

[12] *Fraenkel* szerint a köztársaságkori irodalomban megbizhatóság, hűség, szavahihetőség értelemben, jogi eljárásokban, törvényes kapcsolatokban valaki által képviselt garanciát, hitelt jelentett: *in fide alicuius esse* — a kapcsolatot jellemző, leggyakrabban használt kifejezés. Igen gyakori a használata, ill. a *fides*re való hivatkozás a kezesség-

Érdekes módon Plautus a vallási kultuszokkal kapcsolatban erkölcsi fogalomként is használja.[13]

A *fides* értelmezése jogi terminusként[14] egyrészt egy tágabban értelmezett lelkiismereti garancia, másrészt egy objektív biztos garancia, jogi kötelezettségvállalás, amely jogi vonatkozásban kezdettől fogva sajátos és jellegzetesen római.[15] Plautusnál ennek parodizált formája: *dic bona fide?* — mintha az lenne a kérdés: *bona fide dicis istuc?*, igen gyakori az előfordulás a plautusi komédiákban, ezen belül főként a rabszolgák beszédében.[16]

2. Közismerten Plautus legdinamikusabb figurái a rabszolgák, a legfrappánsabb nevettető, olykor kritikus célzatú paródiáit rabszolgák szájába adja, ezekben az esetekben a komikumot jelentősen fokozza, avagy éppen a szereplők rabszolga volta adja. A túlzottan okos, gazdáik eszén oly gyakran túljáró, helyenként nagyon is merész, beszédüket meglepően szabados kiszólásokkal fűszerező figurák a komédiaíró céljának, parodizáló szándékának a legjobban megfelelnek. Jellemfestésükben viselkedésmódjukban, ízes népies fordulatokkal színezett nyelvükben nagyszerűen kidomborítható a paródia, valamint a különböző hibák, társadalmi visszásságok felé irányuló kritika. Ilyen módon különösen jó alanynak bizonyulnak a rabszolga szereplők az erény- és eszmény-paródiák szempontjából.

Az *Asin.* c. darab két rabszolga figurája, Libanus és Leonida versengve dícsérik egymás «erényeit», szinte dicshimnuszokat zengenek érdemeik kölcsönös méltatása céljából. A magasztalt «erények» sorában szinte a teljes kelléktárát felsorakoztatják az okos rabszolga életmódjának, akinek okossága főként abban van, hogy nem tűri, hogy szeszélyes gazdája akaratának puszta játékszere legyen, hanem inkább fordítva.

Asin. 544—: *Perfidiae laudes gratiasque habemus merito magnas,*
Quom nostris sycophantiis dolis astutiisque,
Scapularum confidentia, virtute ulmorum freti

vállalások esetében pl. Liv. XXVI. 50,6: *Cum . . . forma (sponsae tuae) faceret fidem.* Vö. Cic. Brut. 197: *Mihi dictis, ob haec et multae eiusmodi dicens fidem faciebat.*

[13] A *Fides* istenalak meglétét a római vallási kultuszban több antik forrás és felirat is bizonyítja. Varro *l.l.* 74: szerinte a *Fides* egy ősi szabin istenség, kultusza sajátos és régi, azaz ősi eredetű amely továbbhagyományozódott. Lásd még: Val. Max. IV. 3,6; vö. *Preller—Jordan:* Römische Mytologie I². 251—252: Rómában volt egy ősi temploma a *Fides Publica*-nak, vagy a *Populi Romani*-nak, amelyet a hagyomány szerint Numa alapított, és régebbi volt, mint a capitoliumi Iuppiter templom. L. még *W. Otto:* PWRE VI. (1909) 1281—86., s.v. *fides.* Említi még a *Fides* templomot: Val. Max. III. 2,17; Plut. Numa 16; Dion. Hal. II. 75; szerepel több feliraton is: CIL I². 674 = X 3775 = ILS 3770 = ILLRR 707 (Capua).

[14] A *fides*nek jogi terminusként való értelmezéséhez lásd: *Heinze:* i. m. 64; szerepe az adás-vételi szerződéseknél: *Diósdi György:* A római jog világa. Bp. 1973. 166; ugyancsak az adás-vétel kérdéséről l.: *Brósz—Pólay:* Római jog. Bp. 1974. 302. 1. 1041. pont, ill. 421. 1. 1250. pont. Jelentősége volt a nemzetközi jogi érintkezés területén is vö. *Preller—Jordan:* i. m. 251: a *fetiales — fidus — foedus* szavak kapcsolata, vö. Varro *l.l.* V. 86. Törvényekben való alkalmazásához vö. még: Cic. *De orat.* II. 280, ill. a 122 évi *lex repet.* 11.

[15] *E. Costa:* Il dritto romano nelle commedie di Plauto. Torino 1890. c. munkájában a Plautus komédiáiban előforduló római jogi vonatkozásokat összefoglalóan tárgyalja.

[16] Az alábbi helyeken a *fides* megbizhatóság értelemben szerepel, amely az emberekben benne levő kötelességszerű lelkiismeretességnek is értelmezhető: *Pseud.* 519: *si servat fidem; Epid.* 124: *bene promittit. spero servabit fidem; Pseud.* 376: *cum illo perdidero fidem; Amph.* 555: *facias ut tuis apud te fides sit.*

Majd Leonida folytatja a Libanus által megkezdett hálaadást, ill. a saját erényeik dicséretét.

558—563: *Edepol virtutes qui tuas nunc possis conlaudare,*
Sicut ego possim, quae domi duellique male fecisti?
Ne ille edepol pro merito tuo memorari multa possunt:
Ubi fidentem fraudaveris, ubi ero infidelis fueris,
Ubi verbis conceptis sciens lubenter periuraris,
Ubi parietis perfoderis, in furto ubi sis prehensus.

Libanus válasza erre 565—:

Fateor profecto ut praedicas, Leonida, esse vera:
Verum edepol ne etiam tua quoque malefacta iterari multa
Et vero possunt: ubi sciens fideli infidus fueris,
Ubi prensus in furto sies manufesto et verberatus,
Ubi periuraris, ubi sacro manus sis admolitus,
Ubi eris damno et molestiae et dedecori saepe fueris,

A szolgák tréfálkozva, humorosan, helyenként leplezetlen cinizmussal emlegetik «sikereiket», büszkén hivatkoznak a legragyogóbb cselvetéseikre, agyafúrt csalásaikra és egyéb fortélyos pénzszerzési manipulációikra, az efféle «dicső» tettekhez szükséges *virtus*t és más erényeket pedig sugárzó büszkeséggel vallják magukénak. A paródia kritikus éle nyilvánvalóan Plautus korának társadalmi visszásságaira utalhat, ugyanis a rabszolgák által erényként, pozitívumként avagy éppenséggel érdemként feltüntetett hibák nem idegenek Plautus korának római társadalmától sem. Hatásos fokozása, továbbvitele a paródiának az a tény, hogy túl azon, hogy a rabszolgák ezt az ősi római erényt semmibe veszik, kigúnyolják, a *fides* perszonifikált ellentétének, magának *Perfidiá*nak áldoznak, hálájukat a szakrális nyelv szokásos hálaadási formuláival kifejezve.[17]

A *Curc.* c. darabban szintén egy vallás-paródiával egybekötött erényparódiát olvashatunk, nevezetesen a *fides* mint erény, annak lelkiismeretességként, hitelként való értelmezése, ill. a *votum*, mint vallási szertartás paródiájával állunk szemben.

Curc. 139—: *Phaedromus adulescens:*
Tibi ne ego, si fidem servas mecum, vineam pro aurea statua statuam,

[17] A *laudes gratiasque habemus merito magnas* — a szakrális nyelv szokásos hálaadási formulájának a paródiája; vö. *Fraenkel:* Plautinisches im Palutus. Berlin 1922. 236. lapon olvasható hálaadási formulával, amit egy triumpháló rabszolga mond; további adalékokat, kiegészítéseket l. ugyanerről: az átdolgozott olasz nyelvű kiadásban: Elementi plautini in Plauto. Firenze 1960. 226—23, 428—29. Plautus komédiáiban több helyen előfordul a hálaadás parodizálása, lásd: *Capt.* 922; *Trin.* 820; *Poen.* 1274. Vö. komoly formában: Liv. XLI. 28,8; Gracchus imája, XXIX. 27,2: Scipio imája; XXI. 32,10. Jellemző a hálaadó imákban az asyndetikus szókapcsolás, az ablativusok halmozása, főleg az ünnepélyes imaszövegek kedvelt fordulatainak a halmozása. Magát a szakrális nyelvet, ill. ezeket a fordulatokat parodizálja Plautus is, lásd erről még: *H. Kleinknecht:* Gebetsparodie in der Antike. Stuttgart—Breslau 1937. *C. Moussy:* Gratia et sa famille. Paris 1966.

Quae tuo gutturi sit monumentum,
Qui me in terra aeque fortunatus erit, si illa ad me bibet, Palinure?
143. Ph.: *Non ita res est: nam confido parasitum hodie adventurum*
Cum argento ad me.[18]

Az ifjú szőlőt ígér aranyszoborként, amely emlékmű, *monumentum* lesz a részeges kerítő számára, azaz annak a torka számára, utalva a szőlő, a bor, ill. ezek istene iránti lelkes rajongására, amint ezt bizonyítja az a dicshimnusz is, amit a kerítő intézett a borhoz, ill. a bor istenéhez, *Liber*hez. Az első tényező, amely a paródiára utal ebben az összefüggésben: a kicsinyes méltatlan téma, amelynek kapcsán említésre kerül a *fides*, amelynek valódi tartalmához, ahhoz a komoly, fennkölt erkölcsi normához, amit a *fides* eredetileg jelentett, feltűnően nem illik ez a hivatkozás. A kerítők elvtelenségét, megbízhatatlanságát ismerve még inkább nyilvánvalóvá válik, hogy mennyire komikus azok *fides*ére appellálni, úgyszintén nemlétező erényükre hivatkozva, bizalom fejében viszont bizalmat, megbizhatóságot, lelkiismeretességet várni tőlük. Rendkívül hatásos az a paradoxon, amit a lelkes, meggondolatlanul bizakodó ifjú reménykedésében érzékelhetünk, nevezetesen a kétfelé való bizakodása, ugyanis *fides*t feltételez a parazitában is, és azt reméli, hogy még aznap el fog jönni hozzá az ezüsttel. Az ifjú naív várakozása szintén komikusan ható hiú ábránd, ismerve a paraziták elvtelen haszonlesését, amely életmódjuk velejárója. Nyilvánvalóvá teszi a parodizáló szándékot, hogy az ifjú éppen két olyan tipikus figurát választ ki, és tulajdonít *fides*t nekik, akik éppenséggel a hitszegés, a megbízhatatlanság, csalárdság megtestesítői lehetnének. Ezekkel a kiáltó jellembeli ellentmondásokkal, sőt éppen ezek révén Plautus parodizáló szándéka nyilvánvalóvá válik.[19] A komikumot fokozó tényező még a *monumentum* említése is, amelynek lényegesen magasztosabb jelentése van, mint az amit ebben az összefüggésben kap.

A következő «jókívánságokkal» Dordalus a kerítő halmozza el Toxilust, az agyafúrt rabszolgát.

Persa 785—: *Male di omnes perdant: ita misero Toxilus haec mihi conscivit.*
Quia ei fidem non habui argenti, eo mihi eas machinas molitust.
Quem pol ego ut non incruciatumst, atque in compedis cogam, si vivam.[20]

[18] Phaedromus a szerelmes ifjú alkuszik egy kerítővel, egy részeges vénasszonnyal, egy lányt akar tőle kiváltani, ebben az összefüggésben hivatkozik a *fides*re. Ezzel a plautusi hellyel kapcsolatban *A. Salač* felhívta a figyelmet a római Muzeo Capitolino ismert, boros edényt szorongató öregasszony szobrára; l. Acta Ant. Hung. 7 (1959) 201—209.

[19] Hasonló értelmű paródiát olvashatunk a *Poen* c. darabban (887—), ahol két rabszolga, Milphio és Syncerus hivatkoznak a *fides*re, abban az összefüggésben, hogy uruk ellen készülő cselük titokban tartásában mindketten *fides*t tanúsítanak. Az egyik szolga, hogy szavainak kellő súlyt adjon, *Fides*re, az istenre hivatkozik, hogy ő sem lehet megbizhatóbb nála. Azzal, hogy a szolgák saját urukat becsapják, máris áthágták a *fides* által megkövetelt erkölcsi elvárásokat, ez már inkább *infidelitas*, mint *fides*. Ez az ellentmondásos beállítás az igazi *fides*nek, a rómaiak szemében annyira magasztos és annyira híven tisztelt erkölcsi etikai normának a paródiája, amelynek a tisztelete ősi eredetű, és még Augustus korában is ott találjuk a négy főerény között a *pietas*szal együtt.

[20] A kerítő azt gondolja, hogy Toxilus azért csapta be, mert nem adott neki hitelt, a szolga kiváltja a lányt, és a kerítővel saját, perzsa köpenybe öltöztetett élősdijét vásároltatja meg. Az idézett rész utolsó sora az átoktáblák szövegeire emlékeztető kitételt tartalmaz: a . . . *si vivam* főleg az ilyen szövegekre jellemző fordulat.

Köznapi téma kapcsán, a legkevésbé odaillő összefüggésben kerül kifigurázásra a *fides*, lelkiismeretesség, ill. hitel értelemben. A kerítő és a rabszolga *fides*ét ismerve, nevezetesen azt, hogy ezek erényei mögött vagy mellett nagyon is jól megfér az ellentétük is, a *fides* esetében az *infidelitas*. Az idézett részlet paródia volta nyilvánvaló. Hatásos paródiája a *fides*nek az *Amph.* c. darab egyik jelenete, amikor az álruhás Mercurius azt akarja elhitetni Sosiával, Amphitruo szolgájával, hogy ő Sosia, a valódi szolga már nem is tudja, hogy ki ő valójában, s akkor így fohászkodik:

Amph. 454—: *Abeo potius, di immortales, obsecro vostram fidem,*
Ubi ego perii? ubi inmutatus sum? ubi ego formam perdidi?

A jelenet komikumát az adja, hogy Sosia a rabszolga fohászkodik az istenekhez, hivatkozik azok *fides*ére, és teszi ezt éppen akkor, amikor őt egy isten, Mercurius becsapni akarja, tovább viszi a komikumot az a tény, hogy maga az isten is csal, azaz atyjának Iuppiternek a csalását leplezi, és miközben asszisztál, a szolgát akarja rászedni, annak érdekében, hogy saját terve sikerüljön. A szolga a vallási életben szokásos fohászkodási formula szerint beszél, és fordul az istenekhez.[21] A *Capt.* c. darabban a *fides* és az eskü paródiája szerepel együtt, Tyndarus és Philocrates a két fogoly megállapodásában. *Capt.* 432-: Tyndarus:

Sed quaeso, cogitato hinc [te] mea fide mitti domum
Te aestimatum et meam esse vitam hic pro te positam pignori.
. . . Fac fidelis sis fideli, cave fidem fluxam geras.
Nam pater scio faciet quae illum facere oportet omnia.
Serva tibi perpetuom amicum me atque hunc inventum inveni.
Haec per dexteram tuam dextere retinens manu
Obsecro, infidelior mihi ne fuas, quam ego sum tibi.[22]
Tu hoc age: tu mihi nunc erus es, tu patronus,[23] *tu pater.*
Tibi commendo spes opesque meas.

Parodikusnak tűnik a rabszolgák szájából ez az ünnepélyes hangvételű megállapodás,[24] amely tulajdonképpen eskünek értelmezhető megegyezés, miközben a *fides*re hivatkoznak, amely komoly formában az eskü alapja,

[21] Az istenekhez való fordulás, fohászkodás paródiája Plautusnál: pl. *Capt.* 766; a parazita fohásza Iuppiterhez, *Merc.* 678: egy asszony fohásza Apollóhoz: *Rud.* 695: *precatio* Venushoz.

[22] A két fogoly ünnepélyes esküje a komoly esküformula szerint történik, ennek paródiája az idézett részlet, mivel ez túlzottan fennkölt szertartásforma, és nem illik az adott szituációhoz. Komoly esküformára lásd: Cic. *pro reg. Deiot. 8. per fidem . . . per dexteram istam te oro, quam regni Deiotaro hospes hospiti porrexisti istam, inquam, dexteram non tam in bellis neque in proeliis, quam in promissi et fide firmiorem.* Vö. még Cic. *de off.* III. 29; Liv. XXII. 9,3: XXIX. 24, 3; I. 1,8.

[23] A *fides*re alapuló kapcsolat a római *patronus* és *cliens* viszonya is, az adott helyen a *patronus* parodikus értelmű. Komoly értelmezésben lásd *Heinze* i. m. 69: Klientel und deditio, 75: Ethos des römischen Patronat; vö. még *M. Gelzer:* Die Nobilität der römischen Republik. Kleine Schriften, Band I. Wiesbaden 1962. 17.

[24] Szintén rabszolgák megállapodása, pontosan egymás megbízhatóságáért való kezességvállalása olvasható az *Asin.* c. darabban (458—, ill. 583—). Ezen esetekben nyilvánvalóvá teszi a parodizáló célzatot az a tény, hogy egymás nemlétező erényeiért kezeskednek, és ez éppen maga az az erény, amely a kezességvállalás alapja, nevezetesen a *fides*.

ezzel kívánnak hitelt, súlyt szerezni szavaiknak. Vígjátékba nem illő maga ez az ünnepélyes szituáció, ill. az eskü fennkölt hangvétele is idegen a komédia nyelvétől, valamint a szakrális nyelvi fordulatok, alliterációk alkalmazása a komikus helyzetre.

Gyakran szerepelteti Plautus együtt más hasonló fogalmakkal a *fides*t, így a *res, honos, gloria, gratia* többször előfordulnak egymás mellett.

Lysiteles a tapasztalatlan ifjú, a bölcs életvitelről elmélkedve így említi:

Trin. 273—: *Boni sibi haec expetunt, rem, fidem, honorem,*
Gloriam et gratiam: hoc probis pretiumst.
Eo mihi magis lubet cum probis potius
Quam cum improbis vivere vanidicis.[25]

Az idézett részlet komikumát az az ellentmondás adja, amely az ifjú tényleges életmódja és a helyes életvitelről való magasröptű eszmefuttatása, valamint a helyes és bölcs életmód melletti elméleti állásfoglalása és gyakorlata között van: *Certast res ad frugem adplicare animum* (270) határoz végül, de ez a döntés nála csupán elméleti szintet képvisel. Könnyelmű életmódot folytat, ugyanúgy él mint a többi hasonló korú férfi, de legalább elméletben látni szeretné, hogy mi a helyes életmód, mert nem tud választani.

Trin. 227—: *Sed hoc liquet satis cogitatumst,*
Utram potius harum mihi artem expetessam,
Utram aetati agundae arbitrer firmiorem:
Amorin me⟨d⟩ an rei opsequi potius par sit.
Utra in parte plus sit voluptatis vitae.[26]

A vizsgált példákkal illusztrálni kívántuk, a teljesség igénye nélkül, a *fides*nek mint kiemelkedően fontos római erényfogalomnak a sajátosan plautusi módon való felfogását, ill. a különböző jelentéskörök parodikus, helyenként abszurd kezelését, ahogyan a komédiaíró tette ezt, és ahogyan bemutatta komikus szituációkban a római színpadokon, görög színhellyel a római nézőknek, hol parodizáló, moralizáló, kritizáló, hol csupán a szórakoztatás, a nevettetés célzatával.

A Plautus komédiákban természetesen nem csupán parodikus hivatkozások olvashatók. Nagyszámú olyan említés is van, ahol a *fides* fogalom az eredeti komoly értelmezést kapja.

Trin. 153—: *Id solus solum per amicitiam et per fidem*
Flens me obsecravit suo ne gnato crederem.

[25] Vö. még *Trin.* 1046 — Stasimus rabszolga elmélkedése az erkölcsök megromlása felett.

[26] Az idézett részlet érdekessége még, hogy az epikureista filozófia hatását és ezen irányzat embereszményét mutatja. A *virtus* és *voluptas* ellentétének bemutatása az ifjú és atyja eszmecseréjében, akik természetszerűen ellentétes felfogást és nézeteket vallanak. Lásd még erről: *K. Stawecka:* Spuren der Philosophischen Virtus in den Komodien von Plautus. Eos 68 (1967/68) 211—218. Az idézett részlet adalékokat szolgáltat továbbá Plautusnak a neveléssel kapcsolatos felfogásához, ugyanerről vö. még *Most.* 85—; *Bacch.* 419—; 440—; *Merc.* 61—; összefoglalóan a nevelés problémája Plautusnál lásd *Duckworth* i. m. 285—287.

Charmides, barátját Calliclest bízza meg, hogy őrizze vagyonát, amíg ő távol lesz kereskedelmi vállalkozás miatt, vigyázzon nehogy a vagyon a fia kezébe jusson, és az elherdálja. Ezt a szívességet *per amicitiam* és *per fidem* kéri barátjától. A *fides* fogalom gyakran olvasható hasonló formulákban, ami szintén fontosságát, komoly voltát bizonyítja. Sokszor előfordul az istenekhez való könyörgésekben ilyenkor szokásos formula: *di vostram fidem*[27] ill. a *mare, terra, caelum, di vostram fidem.*[28] Az emberek esküjükben, különböző megállapodásaikban, egymáshoz intézett kéréseikben szintén a *fides*re hivatkoznak: *tuam fidem obsecro,*[29] *obsecro vostram fidem,*[30] számukra is objektív, biztos garancia ez: *fide data credamus.*[31] Témánk szempontjából érdekesebbnek tűnt a parodikus említések vizsgálata, mivel jóllehet ezeknek is valamilyen formában az eredeti értelmezés képezte az alapját, mégis a hagyományostól eltérnek, többet árulnak el a morális beállítottság korabeli módosulásáról.

[27] *Capt.* 418. *Cist.* 259. *Men.* 872. *Poen.* 830, 900, 953. *Trin.* 591. *Truc.* 29 stb.
[28] *Trin.* 1070. *Aul.* 692.
[29] *Amph.* 373.
[30] Men. 999.
[31] *Per.* 243.

MARÓTI EGON

A *FUNDUS SUBURBANUS* PROBLÉMÁI CATÓNÁL*

A nagyvárosok friss élelmiszerrel való ellátása manapság is komoly feladatot jelent a fejlett, modern szállító eszközök és a jól kiépített úthálózat ellenére. Fokozottan így volt ez az ókorban a kezdetleges áruszállítási lehetőségek közepette. Ezért is tanácsolták a mezőgazdasággal foglalkozó római szerzők Catótól kezdve felvevőképes piaccal rendelkező település, tengerpart vagy hajózható folyó, illetőleg jó és forgalmas szárazföldi út közelében fekvő birtok megvásárlását: *oppidum validum prope siet; . . . aut mare aut amnis, qua navos ambulant, aut via bona celebrisque.*[1] — Ez a meggondolás nyilván a birtok terményeinek gyors, előnyös, csekély szállítási költésget igénylő értékesítését, valamint a gazdaságban szükséges anyagok és eszközök hasonlóan jutányos beszerzését célozta. Nem meglepő tehát, hogy ezt a célkitűzést a későbbi mezőgazdasági szakírók, sőt más szerzők is hangsúlyozták.[2]

1. Az említett összefüggésben, konkrétan Róma friss élelmi cikkekkel való ellátása szempontjából különös jelentősége volt a városkörnyéki birtokok *(fundi suburbani*[3]*)* hálózatának. Már Cato is különös nyomatékkal foglalkozott ezzel a birtoktípussal,[4] természetesen a jövedelmezőség, a gazda haszna

* A nesebari Eirene-konferencián (1978. okt. 1—8.) megtartott előadás magyar szövege.

[1] *De agr.* 1,3. — Az út jó minősége elsősorban nyilvánvalóan a kedvező szállítási feltételekre vonatkozik; a *celebris* jelző az ebből adódó forgalmasság révén esetleg a helyben való eladás lehetőségére is utal; vö. *c.* 154. Az «utcán át», kicsiben való termelői borkimérés gyakorlatának jó illusztrációja egy újabban feltárt pompeji szőlő rekonstruált berendezése. L. *W. F. Jashemski:* AJA 77 (1973) 29. L. 2. ábra és 41. l. 5. ábra. *Castiglione L.:* Pompeji. Budapest 1973. 82. — A forgalmas útvonal mellett fekvő birtokkal kapcsolatban Varro (*r.r.* I. 2,23.) megemlíti a vendégfogadó építésének lehetőségét.

[2] L. Varro I. 16,1. Colum. I. 2,3, 3,3 (= Cato, *fg. inc. sedis.* 4., in: *F. Speranza* Scriptorum Romanorum de re rustica reliquiae I. Messina 1974. 22—23. l.). Plin. XVIII. 28, ill. Gell. X. 26,8, vö. Vitruv. I. 5,1. L. még *Maróti E.:* Acta Ant. Hung. 11 (1963) 218. = Cato és a «De agri cultura». Görög és latin írók 11. Bp. 1966. 47.

[3] Másként *praedia suburbana, suburbanum* etc. Újabb összefoglaló irodalom: *M. J. Szergejenko:* Ocserki po szelszkomu hozjajsztvu drevnyej Italii. Moszkva—Leningrad 1958. 150—160. *H. Dohr:* Die italischen Gutshöfe nach den Schriften Catos und Varros. Diss. Köln. 1975. 66—73, 151. *K. D. White:* Roman farming. London 1970. 393—4. *V. I. Kuziscsin:* Rimszkoje rabovlagyelcseszkoje pomesztye II. v do n.e. — I v. n.e. Moszkva 1973. 133—149. — Egy ilyen piacra termelő pompeji kertészet feltárásáról számol be legutóbb *W. F. Jashemski:* AJA 78 (1974) 391—404. — [A városi piac jelentőségére a mediterrán kertgazdaság, nevezetesen a zöldségtermelés fejlődésének szempontjából l. időközben *Hoffmann T.:* Kertművelés és szántógazdaság a Mediterráneumban. AgrtörtSzle 21 (1979) 289—318, kül. 292—3, l. még 296, 297, 307, 308.]

[4] Jellemző Cicero nyilatkozata a római lakosság gabonaellátása szempontjából elsőrendű fontosságú Szicília tartományról (II. in Verr. II. 7): *quem ad modum propin-*

szempontjából: *Fundum suburbanum arbustum maxime convenit habere* (7,1). Hasonlóan nyilatkozott később Varro is: *Itaque sub urbe colere hortos expedit, sic violaria ac rosaria, item multa quae urps recipit. . .*[5] Ez a megjegyzés egyben már a Róma-környéki kertgazdaságok széles kiterjedésére (*late* sc. *colere*) is következtetni enged.

Meglepő azonban, hogy a *suburbanum* céljára Cato, mint láttuk, az *arbustum*-ot tartja a legalkalmasabbnak. Az *arbustum* ugyanis kevéssel alább (1,7) szerepel a különböző birtoktípusoknak azon a listáján is, amelyet Cato az egyes mezőgazdasági termelési ágak jövedelmezőségének a sorrendjében állított össze:[6] ezen a skálán viszont az *arbustum*-ot a 8., tehát az utolsó előtti helyre sorolta.

Az ellentmondás szembetűnő és első látásra összeegyeztethetetlennek láttuk. A probléma tehát megoldást kíván.[7] — A magyarázat, a látszólagos ellentmondás feloldása megítélésünk szerint a következő. Cato birtoklistája természetesen absztrakció: a valóságban éppen úgy nem voltak pusztán egyetlen termék előállítására specializálódott birtokok, mint ahogy a 100 *iugerum* sem volt a *villa rustica* kizárólagos mérete. Cato azonban éppen az összehasonlítás lehetősége érdekében jelölt meg azonos feltételeket: azonos méretű[8] és egyaránt optimális fekvésű *(iptimoque loco)* birtokokat. — Különben az egyes birtoktesteket hagyományosan jellegüknek, termékeiknek megfelelően vették fel a kataszteri nyilvántartásba, a *census*-ba, így külön tételben szerepeltek az *arvum, vinea, olivae, pratum, pascua, silvae, caedua*[9] stb. A különböző középkori «formulák» ugyancsak regisztrálták a különféle birtokkategóriákat.[10]

Monokultúráról azonban ebben az időben még szó sincs. Az ókori árutermelő mezőgazdasági üzem, a *villa*-gazdaság szakosodása még kialakulatlan volt. Általában elsősorban egy-két fő élelmi-cikk — pl. szőlő (bor), olaj — termesztésére renddezkedtek be; az előállítási költségek mérséklése érdekében azonban számos szükséges terméket és gazdasági eszközt a birtokon állítottak elő,[11] másfelől igyekeztek értékesíteni minden eladható terméket, nélkülözhető holmit.

quis vos vestris praediis maxime delectamini, sic populo Romano iucunda suburbanitas huiusce provinciae. Vö. Flor. II. 7,3: *quodam modo suburbana provincia.*

[5] *r.r.* I. 16,3; vö. Column. I. *praef.* 27.

[6] Így újabban *Maróti E.:* Acta Ant. Hung. i. h. 223—8, 18 (1970) 117—. 20 (1972) 359. (= AntTan. 19, 1972. 175). *R. T. Prichard:* Historia 18 (1969) 546. *F. dlela Corte:* Catone Censore. Le vita e la fortuna². Firenze 1969. 223. *K. D. White:* Roman agricultural writers I., in: ANRW I. 4 (1973) 450. *R. Goujard:* Caton, De l'agriculture. Paris 1975. 123—4. *J. Percival:* The Roman Villa. An historical introduction. Berkeley and Los Angeles 1976. 147. — Másként *M. J. Szergejenko:* VDI 1949 (1) 86—92.

[7] Az ellentmondásra eddig, tudomásom szerint csak *Goujard* mutatott rá (i. m. 125. l. 24. j. ill. 143. l. 1. j.). Szerinte azonban Catónál az *arbustum* nem fára futtatott szőlő-telepítményt jelent. Erre vonatkozóan l. alább. 196. l. és 54. j.

[8] Kevéssé valószínű, hogy a «*centum*» szó utólagos betoldás legyen, mint azt *Goujard*, i. m. 122. l. véli.

[9] Vö. Ulp. *D.* 50,15,4 *pr.* L. még *A. Steinwenter:* Fundus cum instrumento. Eine agrar- u. rechtsgeschichtliche Studie. Wien—Leipzig 1942. 22—3.

[10] L. pl. Formulae Merovingici et Karolini aevi. (MGH LS V. Formulae), ed. *K. Zeumer.* Hannover 1886.: Formulae Andecavenses 37. 41. Form. Arvernenses 6. Marculfi Formularum liber I. 14 d. Formulae Visigothicae 8., etc.

[11] Vö. AntTan 21 (1974) 190. l. és 12. j. = Oikumene 1 (1976) 111. l. és 12. j., ill. AntTan 19 (1972) 180—82. = Acta Ant. Hung. 20 (1972) 366—69., továbbá AntTtan 24 (1977) 158—62.

A *fundus suburbanus* azonban még ennyire sem törekedett specializálódásra, ellenkezőleg, kifejezetten vegyes-gazdaság volt, amelynek célja, mint alább látni fogjuk, a szomszédos nagyváros friss élelmiszer szükségletének minél sokoldalúbb kielégítése az adott birtok lehetőségeinek minél teljesebb kiaknázása révén. Az ilyen birtokon, írja Cato, mindent ültetni kell, ami csak alkalmas: *in eodem fundo suum quidquid conseri oportet* (7,1). Majd később (8,2) a virágok, dísznövények és csonthéjas gyümölcsök vonatkozásában így részletezi: *sub urbe hortum † omne genus, coronamenta omne genus, bulbos magaricos, murtum coniugulum et album et nigrum, loream delphicam et cypream et silvaticam, nuces calvas, abellanas, praenestinas, graecas: haec facito uti serantur.*

Mielőtt a részletes ismertetésre rátérnénk, röviden el kell időznünk egy problémánál. Az idézett szöveg eleje állapotának épsége kérdéses, a *'hortum'* szó hovatartozása és értelmezése problematikus. Két lehetőség van. Az egyik az, ha a *sub urbe hortum* szövegrészletet egy fogalomnak vesszük, *hortum suburbanum (acc.)* értelemben. Ebben az esetben egy a következő *coronamenta*-val egyenértékű és szerepű főnév kiesését kell feltételezni, mint azt P. Thielscher tette, aki az *olus* szó pótlását javasolta.[12] A másik lehetőség az, hogy a *hortus* szónak ezúttal nem a kert, hanem a kertben termő zöldség- és főzelékfélék jelentést tulajdonítjuk, amint azt először E. Brehaut tette.[13] Újabban általában így értelmezik, ill. fordítják a helyet, mint M. E. Szergejenko,[14] az ő nyomán Kun József,[15] ill. legutóbb R. Goujatd[16] — a problémára, ill. Brehautra tett minden utalás nélkül.

A *hortus* szó ilyen metonymikus használatára Ehlers mindössze három párhuzamot tud felsorakoztatni.[17] Ezek közül az egyik példa, Plinius XVIII. l., feltétlenül hibás, mert ott a *hortus* egyértelműen kertet jelent.[18] A másik két példa (Varro *r.r.* I. 23,6. Hor. *serm.* II. 4,16) elfogadható. Mindazonáltal igen kérdésesnek tűnik számunkra, hogy ezek alapján teljes joggal feltételezhetjük Catónál a *hortus* ilyen átvitt értelmű használatát.

A mérvadó, megítélésem szerint az, hogy miként értették, értelmezték a szót a római utódok. Nos, Varro, akinél pedig szerepel egyszer a *hortus* 'kerti növény' értelemben, a más összefüggésben már idézett, Catóhoz igazodó nyilatkozatában egyértelműen kertnek tekintette a *hortus*-t: *sub urbe colere hortos late expedit. . .* Még döntőbb bizonyítékkal szolgál azonban az idősebb Plinius XXI. könyve első mondatában: *In hortis seri et coronamenta iussit Cato.*

2. A *fundus suburbanus* igen dinamikusan fejlődő birtoktípus volt. Láttuk Varro megjegyzését, amely a *suburbana* terjeszkedésére enged következtetni. Columella pedig már expressis verbis azért írt az elődeinél részletesebben a kertészetről mert a maga korában mind nagyobb mérvű lett a városkörnyéki

[12] Des Marcus Cato Belehrung über die Landwirtschaft. Berlin 1963, 44—5. és 208. Az így keletkező mondatszerkesztési nehézséget *T.* egy kettőspont beiktatásával igyekszik áthidalni: *sub urbo hortum: ⟨olus⟩ omne genus* = (Wenn du) einen Garten am Stadtrande (hast): baue ⟨Gemüse⟩ aller Art. — A főzelékfélékre vonatkoztatja a helyet *H. Dohr* is, i. m. 67.

[13] Cato the Censor. On farming. New York 1933. 19. l. 2. j.

[14] Mark Porcij Katon. Zemlegyelje. Moszkva—Leningrad 1950. 15.

[15] M. Porcius Cato: A földművelésről. Görög és latin írók 11. Budapest 1966. 107.

[16] I. m. 19. l.

[17] ThlL VI. 3018, II. A 2 b/β; s.v. *hortus.*

[18] *Sequitur natura frugum hortorumque ac florum . . .* Vö. *H. Le Bonniec—A. Le Boeuffle* fordítását (Paris 1972): Nous abordons l'étude des fruits de la terre, des jardins, des fleurs . . .

kertgazdaságok termékei iránti kereslet (X. *praef.* 3). Idővel minden jelentősebb itáliai várost ilyen kertes övezet vett körül, jórészt innen látták el a városi lakosságot friss zöldség- és főzelékfélékkel, gyümölccsel, virággal, illetőleg tejjel és tejtermékekkel, tojással, mézzel, valamint baromfival és más, inyencség számba menő madarakkal, továbbá növendék vágójószággal stb. A *suburbanum* legfőbb fogyasztója kétségkívül Róma volt, de nem az egyetlen, mint azt Kuziscsin véli.[19] Így pl. Columella felsorolása[20] alapján egy sor latiumi és campaniai város, ill. fürdőhely esetében számolhatunk hasonló kert-övezet kialakulásával.

A fejlődés legelőször Catónál ragadható meg, aki, mint láttuk, külön is foglalkozik ezzel a birtoktípussal.[21] Cato már világosan látja, hogy a közeli város felvevő piaca busás hasznot biztosíthat a kert-tulajdonosnak a különféle termékek értékesíthetősége révén, ezért nagyon érdemes ilyen birtokot fenntartani. Különösen annak, akinek ez az egy birtoka van, kell úgy felszerelnie és beültetnie, hogy minél gyümölcsözőbb legyen.[22] Ezért is kell ezen a birtokon mindenfélét termeszteni, amire csak alkalmas.[23]

A piaci értékesítésre szánt terményekből Catónál első helyen a különféle gyümölcsök állnak; így több tárolható csemegeszőlő fajta és a mazsolaszőlő (7,1—2), a birs- és gránátalma félék (7,3), különféle körték és a berkenye (7,4), továbbá fügefajták (8,1), valamint a mogyoró, dió és a mandula.[24] Említést érdemel az étkezési célokra szolgáló olajbogyó is.[25]

A jó talajra telepített, gondosan megmunkált és öntözött kertgazdaság folyamatos, bő termést hozott, tehát kis területen is busás jövedelmet biztosított gazdájának.[26] Modern analógiákra való hivatkozás helyett inkább Varrót idézzük, aki a *via Sacra* gyümölcsboltjaival kapcsolatban így nyilatkozik: *ubi poma veneunt contra aurum.*[27]

A zöldség- és főzelékfélékkel Cato nem foglalkozik részletesen, de megállapítja, hogy ezekből minden fajtát *(omne genus)*[28] termeszteni kell. Ha meggondoljuk, hogy a *Moretum*-ban szereplő paraszt kertecskéjében is mindenféle

[19] I. m. 146, kevésbé kategorikus megfogalmazásban 148. ls 149.

[20] L. X. 130—139, pl. Cumae, Signia, Capua, Stabiae, Tibur, Aricia etc. — Athén analóg helyzetére az V. században l. az Athénaios (*Deipn.* IX. 372) id. Aristophanés-töredéket.

[21] *c.* 7—8, a 9. *caput*ot, amelyik a füzes telepítésével foglalkozik, *Thielscher* (i. m. 204.) tévesen kapcsolja ide.

[22] *qui eum fundum solum habebit, ita paret, itaque conserat, uti quam sollertissimum habeat.*

[23] Említést érdemel ebben az összefüggésben a *Priapeia* c. gyűjtemény (ed. *Baehrens:* PLM I) két darabja: a 23,1—2. említ virágokat (*viola, rosa* — vö. Varro I. 16,3), főzelékféléket *(olus)* és gyümölcsöket *(poma)*. A terjedelmesebb 51. darabban pedig több mint húsz különböző zöldség- és főzelékféle, ill. fűszernövény szerepel.

[24] *Dohr*, i. m. 69. kétli, hogy Cato korában a mandula Itáliában már honos volt. L. viszont *Maróti E.:* AntTan 22 (1975) 262—4. = Acta Ant. Hung. 26 (1978) 423—7. A csonhéjasokra vonatkozóan általában l. *J. André:* L'alimentation et la cuisine à Rome. Paris 1961. 85—.

[25] 7,4, vö. 117, 144,5, 58.

[26] A kertgazdaság produktivitását *White* (Roman farming 49.) megdöbbentőnek («astonishing») mondja.

[27] I. 2,10. Vö. Plin. XVII. 18, XV. 40. Colum. X. 317, 327, ill. már Lucilius, *fg.* 198—. *(M.)* = 195—6 *(K.)*

[28] A *De agr.* más helyein említett zöldség- és gyümölcsfélékhez l. *Dohr*, i. m. 67. — Columella X. 130— szerint a Latiumtól Bruttiumig terjedő tengerpart kiváló főzelékféléket termesztett és szállított Rómába; vö. még uo. 103—118, 121—29, 368—98. — A zöldséges kertek jövedelmezőségére jellemző Ulp. *D.* 7,1, 13,4: . . . *hortos olitorios faciat vel aliud quid, quod ad reditum spectat.*

zöldség megtermett,[29] s ebből a városi piacon szép pénzt árult ki (77—81), akkor joggal feltételezhetjük, hogy a Cato-korabeli, piacra termelő *suburbanum* ugyancsak tekintettel volt a városi igényekre.[30]

A *De agri cultura* egyik utolsó (161) fejezetében Cato részletesen foglalkozik a spárga *(asparagus)* ültetésével, gondozásával, a gyomoktól való megtisztításával.[31] Ezek a városkörnyéki kisméretű kertgazdaságok már az ókori Mediterraneum vidékén is jövedelmező vállalkozások voltak, azonban, mint az említett példa is mutatja, állandó és gondos munkát igényeltek, s egyúttal igazolták, hogy a mezőgazdaságban a terméshozam nagyságát a ráfordított munka sokkal inkább meghatározza, mint a vetésterület méretei.[32] S Latium és Campania piacra termelő városszéli gazdaságai fejlettebb agrotechnikával dolgoztak, mint a félsziget félreeső vidéki területeinek gazdaságai.[33] — Különben magától értetődően nem kell okvetlenül minden esetben apró kertecskékre gondolnunk. Lehettek ezek kiterjedt kertgazdaságok is.[34] Jellemző, hogy pl. Seneca *suburbanum*-át *vilicus* irányította,[35] s a *Priapeia* c., említett gyűjteményben szereplő kertekben is találkozunk *vilicusz*szal.[36]

Fontos árucikke volt még a *suburbanum*nak a sokféle virág és dísznövény.[37] Ezek igen kedveltek voltak Rómában, s a római magán- és közélet legkülönfélébb — és igen gyakori — ünnepi alkalmain nagy szerepet játszottak kezdve a lakomáktól a győzelmi ünnepeken át a temetési szertartásokig stb.[38] A rózsa pl. már Plautusnál is gyakran szerepel konkrét és átvitt értelemben — hízelgésként — egyaránt.[39]

Érdekes módon Cato fontosnak tartja, hogy a gazdaság ne szenvedjen hiányt szénában: *ne fenum desiet* (8,1). Ennek alapján, bár nem beszél a *fundus suburbanus* állattartásáról, feltehető, hogy mint később, már az ő korában tartottak itt pl. tehenet, birkát és kecskét. Ugyanis a tej kelendő árucikk

[29] 62: *exiguus spatio, variis sed fertilis herbis;* l. tovább 70—. Vö. *Hoffmann Zs.:* AntTan 23 (1976) 98.

[30] Vö. *H. Wiskeman:* Die antike Landwirtschaft und das von Thünen'sche Gesetz. Leipzig 1859. 42. *Szergejenko:* Ocserki 150—151. *Dohr,* i. h. — A *via Ostiensis* mellett fekvő *horti holitorii* említése olvasható CIL VI 33840.

[31] Vö. Plin. XIX. 147, XVI. 173. L. még *Maróti E.:* AntTan 19 (1972) 17, 24 = Acta Ant. Hung. 20 (1972) 55, 64. — *White* (in: ANRW I. 4,441) szerint az antik mezőgazdaságban a gaz volt a fő ellenség: ha ez általában igaz, különösképpen igaz a konyhakert esetében. — A spárga termesztéséhez l. *J. Andrá,* i. m. 22—5. A káposztáról Cato inkább gyógyító hatása, különféle sebek, betegségek kezelésére való felhasználhatósága szempontjából ír, vö. c. 156—7. L. még *André,* uo. 28—9.

[32] Vö. *Hoffmann T.:* Néprajz és feudalizmus. Budapest 1975. 109.

[33] Vö. legutóbb *J. M. Frayn:* JRS 65 (1975) 38.

[34] Minden esetre Galeriusnak Varro által (II. 3,10) említett 1000 *iugerumos suburbanum*a az összefüggés alapján feltehetőleg jórészt legelő lehetett. A *Kuziscsin* (i. m. 141) említett 7,5 km kerületű *pomarium*ról (CIL VI. 29775) nem tudunk semmi közelebbit.

[35] *epist.* 12,1, vö. 87,7. — A *vilicus* szerepére általában l. *Maróti E.:* AntTan 21 (1974) 189—203 = Oikumene 1 (1976) 109—124.

[36] 24,1: *vilicus horti,* vö. 10,4, 42,1.

[37] 8,2. — Az utóbbiak termesztésének kifizetődő voltához l. Plin. XVI. 141. Colum. X. 95—102, 255—63, 296—308.

[38] Vö. *Olck* Gartenbau. PW—RE VII. (1910) 815—6. *G. Lugli:* Hortus. In: *Ruggiero,* DizEpigr III. (1922) 1029—33. *Szergejenko:* Ocserki 151—2. *Dohr,* i. m. 69—70. *P. Grimal:* Les jardins romains. Paris 1969. 275—87.

[39] *Asin.* 664. *Bacch.* 83. *Curc.* 102. *Men.* 191. — Külön tanulmányt érdemelne a virágok és dísznövények szerepe Horatiusnál, különösen a *carmina* gyűjteményében.

volt a városokban, eladása igen jól jövedelmezett.[40] A tejet Varro minden étkezés céljából fogyasztott folyadék között a legtáplálóbbnak mondja; különösen kedvelt volt a juh- és kecsketej.[41] A tejet a közvetlen fogyasztáson kívül felhasználták pl. sütemények készítésénél is. A tej volt azonban a sajt alapanyaga is. Varro szerint a legjobb minőségű, de a legnehezebben emészthető a tehéntejből készült; a legkisebb tápértékű, de a legkönnyebben megemészthető a kecskesajt. Különbséget tettek még kemény, száraz, illetőleg lágy sajt között is.[42] Az előbbit a távolabb fekvő birtokok tejfeleslegéből készítették. Az utóbbit kedvelték jobban; ezt frissen fogyasztották, tehát elsősorban a *suburbanum*ból került a városi lakossághoz. Columella már jogosan állapítja meg, hogy a bőséges tej és sajt már nemcsak a falusiak tápláléka, hanem az igényesebbek asztalát is ékesíti: *casei lactisque abundantis non solum agrestes saturat, sed etiam elegantium mensas . . . exornat* (VII. 2,1). Plinius pedig egyenesen megütközik azon, hogy a barbár népek, bár tejet fogyasztanak, nem ismerik vagy megvetik a sajt áldását.[43] A sajt azonban már Cato idejében is igen kedvelt lehetett Rómában. Mutatják ezt pl. a Plautusnál olvasható olyan becéző megszólítások, mint: *meum mel, meus molliculus caseus (Poen.* 367); *dulcissimus caseus* (uo. 390).

Jelentős lehetett Róma, általában a városok tojás-szükséglete. Jellemzőek erre Cato sütemény-receptjei.[44] Fogyasztottak azonban tojást különböző átkezéseknél magában, ill. különféle formában elkészítve, más ételekkel kombinálva is.[45] Az étkezés, mint szállóigévé vált, tojással kezdődött.[46] Magában Róma városában azonban még Varro idejében is csak elvétve tartottak baromfit: *Gallinae rusticae sunt in urbe rarae* (III. 9,16).

Találkozunk azonban az irodalomban olyan esetek említésével, amikor egy rabszolga hozza gazdájának a közeli birtokról a tojást.[47] Akinek nem volt jószága a város közelében, az kénytelen volt vásárolni (vö. Martial. VII. 30), s nyilván az ilyenek voltak többségben. A keresletet elsősorban a környékbeli behozatalt elégítette ki.

[40] Vö. Colum. VII. 8,1, 3,13. L. még *Orth:* Landwirtschaft. PW—RE XII. (1924) 649. *Szergejenko:* VDI 1955 (1) 32. *Dohr, André:* i. m. 153—5.

[41] II. 11,1: *Lacte est omnium rerum, quas cibi causa capimus liquentium maxime alibile, et id ovilium, dein caprinum.* Említést érdemel ebben az összefüggésben Cato közmondás-szerű kijelentése: *Et in Italia atras capras lacte album habere* (*Iordan*, inc. 11. rell. 7.)

[42] Cato 150,1. Varro II. 11,3.

[43] *mirum barbaras gentes, quae lacte vivant, ignorare aut spernere casei dotem,* XI. 239. uő. ismerteti a korabeli Rómában kedvelt sajtféleségeket is, XI. 240. A témához l. *André,* i. m. 155—8.

[44] Vö. *c.* 75, 84, 85. — A tárgyhoz összefoglalóan l. *A. Hauri—Karrer:* Lateinische Gebäcksbezeichnungen. Diss. Zürich. 1972. Vö. *Maróti:* AntTan 22 (1975) 262—4. = Acta Ant. Hung. 26 (1978) 423—27. — A szakirodalom gazdasági szempontból nem tud mit kezdeni Cato sütemény-receptjeivel (*c.* 75—82, 84—86). Holott ezekből épp tárgyunkra vonatkozóan számos tanulság adódik. Ezek a különféle kalácsok, sütemények elsősorban a városi háztartásokban készültek. A receptekben megadott kellékek mutatják, hogy elkészítésükhöz milyen mezőgazdasági — növényi és állati — termékekre volt szükség. Ezek frissen való beszerzése pedig éppen a *praedia suburbana*-ról volt lehetséges. Ily módon ezúton is támpontot, felvilágosítást kapunk arra vonatkozóan, hogy a városkörnyéki kertgazdaságokban mivel volt különösen érdemes foglalkozni.

[45] Vö. Martial. X. 48,11, XI. 53,8. Plin. *epist.* I. 15. A tyúkok tojás-hozamára l. Plin. *n.h.* X. 146.

[46] Vö. Cic. *ad fam.* IX. 20,1. Hor. *serm.* I. 3,6. és Porph. *ad l.*, továbbá Petron. *sat.* 33.

[47] Iuvenal. 11,71. Martial. I. 56,12.

Cato ugyan kötelességévé teszi a *vilica*nak, hogy tartson sok tyúkot és bővében legyen tojásnak;[48] — aminthogy kötelessége volt sokféle gyümölcsöt aszalni, eltenni stb.: azonban a *fundus surburbanus*szal kapcsolatban ezzel a témával nem foglalkozik. Kétségkívül igaza van Szergejenkonak, hogy egészen más dolog 15—16 tyúkot tartani házi szükségletre, mint megszervezni a nagyüzemi baromfitenyésztést, amely szoros kapcsolatban áll a piaccal, függ annak igényeitől, a fogyasztók ízlésétől és a változó divattól.[49] Ezzel Cato idejében még nem számolhatunk, azonban a fejlődés ebben az irányban haladt. Jól szemlélteti ezt Varrónak a *villatica pastio* madártenyésztésével kapcsolatos részletes és változatos képet mutató beszámolója (III. 3—11). Ezzel a témakörrel azonban más összefüggésben már korábban részletesen foglalkoztam,[50] s szorosan véve nem is tartozik a *fundus surburbanus* problémájához, ezért ezúttal nem térek ki rá.

Kétségtelen, hogy a városkörnyéki birtokokon idővel mind nagyobb súlyt kapott az állattartás, nemcsak az állati termékek, hanem a fiatal növendék állatok eladása érdekében is. Már Varro említést tesz Rómába vitt kecskegidák eladásáról (II. 3,10). Columella szerint a távolabb fekvő birtokokon felnevelik a bárányt, a városokhoz közelebbiekről eladják a hentesnek; a szállítás olcsó, több tejük marad ugyancsak eladásra.[51] A városhoz közeli birtokon született malacot is legtöbbször eladják, mert jól fizet, és az anyakocát sem terheli a szoptatás, és így hamarabb lehet ismét vemhes.[52] — Az állattartás fokozatos fellendülésére enged következtetni az a tény is, hogy a városok környékén *(suburbanis regionibus)* mind drágább lett a szemes takarmány, s gyakran már nem is volt kifizetődő a feletetése (vö. Colum. VII. 3,24).

Mindent összevéve igazat adhatunk Kuziscsinnak, aki szerint a *suburbana* fejlődésének a tanulmányozása azt mutatja, hogy szervezésének alapelvei Catótól Columelláig nem változtak lényegesen.[53] A városkörnyéki gazdaságok a fentebb említett friss élelmi cikkek előállítására és szállítására rendezkedtek be, idővel különös súlyt helyeztek a drága inyencségek, így a különféle madarak és halfajták tenyésztésére, amiről, mint említettük, először Varro ad részletes ismertetést. A fejlődés tehát egyrészt a kertgazdaságok számának — s olykor méreteinek — növekedésében, másrészt termékeik változatosabbá válásában, ill. a drágább inyencségeknek átmeneti előtérbe kerülésében nyilvánult meg.

3. R. Goujard szerint[54] Catónál az *arbustum* sehol sem jelent fára futtatott szőlőt. Guojard ugyanis nem tudja összeegyeztetni azt a két tényt, hogy Cato említett birtoklistáján a *vinea*-t az első, az *arbustum*-ot a 8. helyre sorolja. Azonban, mint alább látni fogjuk, Cato nem állt egyedül az *arbustum*nak a bortermés szempontjából való[55] ilyen negatív megítélésében. Tény, valahány-

[48] 143,3: *gallinas multas et ova uti habeat.* Vö. *Kuziscsin*, i. m. 134.

[49] Ocserki 152. — A *De agr.* 89—90 említett tyúkok, libák és fiatal galambok tömése-hízlalása is feltehetően még nem eladásra történt. Columella (VIII. 5,9) viszont már kiscsirkék jövedelmező eladásáról számol be.

[50] Vö. *Maróti E.:* Acta Ant. Hung. 18 (1970) 125—7. = Varro és a *Rerum rusticarum libri tres.* In: Görög és latin írók 14. Bp. 1971. 73—4. L. még *Szergejenko:* Ocserki 154—8. *Kuziscsin*, i. m. 139—141.

[51] VII. 3,13. Vö. Ovid. *ex Ponto* IV. 8,41. Martial. VII. 30, 79,12.

[52] Colum. VII. 9,3—4. Vö. *Dohr*, i. m. 70—71.

[53] I. m. 138.

[54] I. m. 125. l. 22. j. és 143. l. 1. j. Hasonlóan már *Olck:* Arbustum. PW—RE II. (1895) 422.

[55] N. b.: . . . *vinea est prima, vel si vino multo est* (1,7).

szor az *arbustum*ot megemlíti, szőlővel futtatott faültetvényt ért alatta, így 1,7, 7,1, 137. Utóbbi helyen szintén külön említi a *vinea*-t és az *arbustum*-ot.[56] Az is tagadhatatlan, hogy ismerte, említette a szőlőnek fára való felfuttatását: *arbores facito uti bene maritae*[57] *sint* (32,2). — Különben, ha a maga korában Itália területén nem is lett volna még szokás a szőlőtermesztésnek ez a módja, megismerkedhetett volna azzal akár Görögországban, akár Afrikában. Catóra ugyanis jellemző volt, hogy ahol csak megfordult bármiféle hivatalos — akár katonai — küldetésben, mindig és mindenütt a jó gazda szemével vette észre és figyelte meg a gazdasági tekintetben érdekes, fontos jelenségeket.[58] *Arbustum*ot láthatott Karthagó körül is, a pun metropolisban tett útjai során is.[59] Tudjuk — még Palladius is számon tartotta azt —, hogy már Mago is foglalkozott az *arbustum* telepítésével nagyterjedelmű, később latinra is lefordított mezőgazdasági munkájában.[60]

Az *arbustum* tehát szőlő felfuttatására szolgáló faültetvény, fásított terület. A szőlő termesztésénél gondosan ügyeltek arra, hogy a fürtök ne legyenek árnyékban (Plin. XVII. 200. Geop. IV. 1,2.). Ezért *arbustum* céljára eleve főleg ritka levélzetű fákat alkalmaztak, hogy a sűrű lombok ne fogják el a napfényt a gyümölcs elől. Columella szerint — aki a legrészletesebben írt az *arbustum* létesítéséről, gondozásáról és a futtatott szőlő termesztéséről —, a legjobb a szilfa *(ulmus)*[61] és a kőris *(fraxinus)*[62]. Plinius megemlíti még a fekete nyárfát, a füge- és az olajfát (XVII. 200). Felsorol azonkívül még egy sor fafajtát, amelyet Transpadana területén az *arbostum*okban felhasználtak (uo. 201).

Annál érdekesebb, hogy Sasernáék, akiknek pedig éppen ezen a területen volt a birtokuk, Catóhoz hasonlóan kevésre tartották az *arbustum*ot, és a leghatározottabban elutasító álláspontra helyezkedtek ezzel a szőlő termesztési móddal szemben: *arbusti ratio mirum in modum damnata Sasernae patri filioque;*[63]

[56] Vö. esetleg 37,5: *de vinea et arboribus putatis sarmenta degere . . . et vitis et ligna . . . ficulna et codicillos . . . in acervum compone* (vö. 7,1: *ligna et virgae venire possunt, et domino erit qui utatur*). — A distinkcióval különösen gyakran találkozunk Columellánál: így I. 7,6: *vineas et arbustun*. Vö. II. 21,6, III. 2,9, XI. 2,6, 16, XII. 16, 2, 38,2; *non est vineis apta, vix etiam arbusto:* III. 2,9; *Haec de vineis Italicis . . . mox . . . nostratis et Gallici arbusti cultu traditurus:* IV. 33,6, vö. V. 6,1.

[57] A kifejezéshez l. legutóbb *F. Della Corte:* Catullo, le vite e l'olmo. Maia N. S. 28 (1976) 75—81. — Néhány jellemző példa Columellától: *in maritandis arboribus* (IV. 1,6); *si teneram ulmum maritaveris* (V. 6,18); *ut viduum ramum maritet* (u.o 31); *ulmi quoque vitibus recte maritantur* (XI. 2,79).

[58] Vö. *Maróti E.:* Acta Univ. Debrecen. Ser. Hist. 3 (1964) 14—5, ill. Görög és latin írók 11, 27—8, 36.

[59] L. Pallad. III. 10,3. Vö. Colum. V. 5,4, ill. *Speranza*, i. m. fg. 16, 90—91. l.

[60] Mago művének keletkezési idejéhez legutóbb l. *R. Martin:* Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales. Paris 1971. 44—6. *Speranza*, i. m. 76—9. *J. Heurgon:* CRAI 1976. 442. — Különben *Heurgon* Cicerónak egy megjegyzése alapján arra következtet, hogy akkoriban Mago művének latin változata elterjedtebb volt a római mezőgazdasági szakmunkáknál. A kérdéses szövegrészletből (*De or.* I. 249) azonban inkább arra lehet következtetni, hogy Cicero hatalmas terjedelme miatt említi a munkát. Arról van szó ugyanis, hogy a gazdálkodáshoz különben is értő római földbirtokosoknak ahhoz, hogy a *procurator*uk vagy *vilicus*uk számára valami utasítást adjanak, nem szükséges Mago könyveit végigtanulmányozniuk: *libri perdiscendi.*

[61] Ezért is nevezi a szőlő futtatására telepített faültetvényt *ulmarium*-nak: V. 6, a fák ültetéséről, neveléséről és gondozásáról l. V. 6,6—18, a szőlő ültetéséről, ápolásáról stb. uo. 18—37.

[62] V. 6,5—6. — Vergilius kizárólag az *ulmus*-t említi az *arbustum*mal kapcsolatban: *ecl.* 2,70. *Georg.* I. 2.

[63] Plin. XVII. 199 = fg. 5 (*Speranza*) = 10 (*Kolendo:* Le traité d'agronomie des Saserna. Archiwum Filologiczne. Wroclaw 1973).

de arbusto inter auctores non exigua pugna fuit, abnuente Saserna genus id ruris . . .[64] Mindkét — Varróból idézett — hely folytatásából kiderül, hogy Tremellius Scrofa viszont éppen az ellenkező álláspontot volt. Vergilius pedig, aki különben szintén észak-itáliai születésű volt, a szőlőműveléssel kapcsolatban *csak* az *arbustum*ot tartja számon.[65]

A negatív, elutasító álláspont magyarázatát illetően elsősorban két körülményre kell gondolnunk. Először is arra, hogy nem akármilyen, már meglevő, rendezetlen fás terület volt alkalmas *arbustum*nak, viszont egy külön erre a célra telepített fás liget a befektetett munkát és költséget csak igen hosszú idő után kezdte megtéríteni.[66] Azonkívül, mint Columella (V. 6,24) és Palladius (III. 3,1) is elmondják, az *arbustrum* szőlőtermése annál jobb minőségű volt, minél magasabbra kúszott az indája a fán. A szüretelés azonban ily módon ugyancsak fáradtságos és veszélyes lehetett. Igen jellemző erre Plinius megjegyzése: *In Campano agro populis nubunt, maritasque complexae atque per ramos earum procacibus bracchiis geniculate cursu scandentes cacumina aequant, in tantum sublimes,*[67] *ut vindemitor auctoratus rogum ac tumulum excipiat . . .* (XIV. 10).

Kuziscsin szerint[68] Cato azért nem beszél a városkörnyéki *arbustum*mal kapcsolatban a bor előállításával, mert itt feltehetően elsődlegesen inkább a szőlőtermés volt fontos számára.[69] Tanácsai (7,1—2) valóban azt mutatják, hogy a *suburbanum*ban elsősorban csemegeszőlőt, részben tartósítható fajtákat termesztettek.[70] Columella is említi, hogy a városok közelében érdemes étkezési célra szőlőt termeszteni, ezt a kereskedők veszik, különösen a jóízű és szemre is szép nagyszemű fajtáknak van keletjük.[71]

Mint Catónál láttuk, a városkörnyéki *arbustum* vegyes-gazdaság,[72] elsősorban kertészet. Azonban a távolabbi fekvésű *arbustum*okban a helykihasználás érdekében a fák között zöldség- és főzelékfélék helyett elsősorban gabonát termesztettek. Columella (V. 6,11) és Plinius (XVII. 202) közléséből azt is tudjuk, hogy ez a szándék már a fák ültetésénél, egymástól való távolságuk megállapításánál is érvényesült (vö. Pallad. III. 10,5). Amennyiben a szőlőt olajfára futtatták (Varro I. 7,4. Plin. XVII. 200), természetesen az olajtermesztésnek is jelentősége volt, ha ugyan nem az volt a fontosabb. Végül Columella közléséből arról is értesülünk, hogy gondosan hasznosították az *arbustum* fáinak lombját is az állatok takarmányozására.[73]

[64] Colum. III. 3,2 = *fg.* 5 *(Sp.)* = 10 *(Kol.)*.

[65] A hivatkozott helyeken kívül l. *Ecl.* 3,10. *Georg.* II. 89.

[66] További meggondolásokat l. *J. Kolendo*, i. m. 55—57.

[67] Vö. Horat. *epod.* 2,9—10: *Ergo aut adulta vitium propagine / altas maritat populos . . .* Az Auctores Latini XVIII. (1975) 522. lapján tévesen «szilfa».

[68] I. m. 133.

[69] Arról különben majd Varro is beszámol, hogy szüret alkalmából kiválogatták a borszőlő közül a csemegének való fürtöket: I. 54,2, vö. Cato 25.

[70] Bár később Florentinus (*Geop.* IV. 1,1) úgy nyilatkozott, hogy éppen az arbustumban termett szőlőből lesz a legfinomabb, legerősebb és legédesebb bor: *καὶ γὰρ καλλίονα τὸν οἶνον, καὶ νομιμώτερον καὶ γλυκύτερον ἀποτελοῦσι . . .*

[71] III. 2,1—2, vö. Pallad. III. 9,3. — L. még *Szergejenko:* Ocserki 151. *Kuziscsin*, i. m. 136—7.

[72] Vö. Pallad. III. 23,2. L. még *Orth:* Landwirtschaft. PW—RE XII. 648, 657. *Lugli*, i. h. 1028—29. *Szergejenko:* Pompeji. Budapest 1960. 249—54.

[73] V. 6,4—5. Vö. *Maróti E.:* AntTan 19 (1972) 175, 177 = Acta Ant. Hung. 20 (1972) 359, 361—2, ill. AntTan 25 (1977) 158—9. = Oikumene 3 (1982) 00.

HAVAS LÁSZLÓ

ASINIUS POLLIO ÉS A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA

Asinius Pollio, ahogy Vergilius, Horatius és néhány antik szerző megjegyzései bizonyítják, nagy tekintélynek örvendett a maga korában és utána még kb. egy századon át. Ezután azonban a feledés homálya borult rá, s ma már alig tudunk valamit terjedelmes történeti művéről, melyet pedig Horatius külön költeményben üdvözölt. A továbbiakban ezért Pollio *historiae*-jának rekonstruálására szeretnék szerény kísérletet tenni, annak ellenére, hogy e vállalkozás már több kutatót csábított jónéhány hipotézis megfogalmazására.[1]

A hagyományos nézet szerint a történeti mű i. e. 60-nal kezdte volna a polgárháborús események előadását,[2] s ennek igazolására Horatiusnak az író-politikushoz intézett *carmen*-jére hivatkoznak, amely nyomán a mű *ex Metello consule* indult (2,1,1). Ezt Metellus Celer 60-as consulságára vonatkoztatják és úgy képzelik, hogy ennek megfelelően Pollio az ún. I. triumvirátus megalakulásától kezdődően adta elő a polgárháborús időszakot. Ennek az álláspontnak azonban akadnak bizonyos nehézségei. Az *ex Metello consule* kitétel ugyanis a polgárháborús időszak több évére is vonatkozhatik, így elméletileg i. e. 143-ra (Q. Metellus), 142-re (L. Metellus), 123-ra (Q. Metellus), 119-re (L. Metellus), 117-re (L. Metellus), 113-ra (C. Metellus), 109-re (Q. Metellus), 98-ra (Q. Metellus Nepos), 80-ra (Q. Metellus Pius), 69-re (Q. Metellus Creticus), 68-ra (L. Metellus) és végül a már érintett 60-as évre, amikor egy-egy Metellus töltött be consuli tisztet.[3] Mégis e dátumok közül csupán néhány jöhet igazán számításba, azok, amelyek valóban korszakos jelentőségűek voltak a polgárháborús események szempontjából. Ilyennek tekinthetjük i. e. 123-at, amikor

[1] A régebbi irodalom megbizható összefoglalását és értékelését adja *J. André:* La vie et l'oeuvre d'Asinius Pollion, Paris 1949. L. itt a külön bibliográfiát: 129—136.

[2] *J. André:* i. m., 48 kk. Ezt a datálást fogadja el újabban *A. D. Leeman:* Orationis ratio. The Stylistic Theories and Practice of the Roman Orators, Historians and Philosophers. Amsterdam 1963. I. 187.

[3] L. ehhez *T. R. S. Broughton:* MRR, I—II. a megfelelő éveknél. Elméletileg persze i.e. 57 (Q. Caecilius Metellus Nepos) és 52 is (Q. Caecilius Metellus Pius Scipio Nasica) számításba jöhet. Ennek azonban ellentmondani látszik egyrészt az, hogy 57 nem volt különösebben jelentős a polgárháborús időszak szempontjából, bár a következő év (i.e. 56) hozta meg a ravennai (Caesar, Crassus) és a luccai (Pompeius, Caesar) találkozókat, amelyek az ún. első triumviratus tényleges, bár nem hivatalos létrejöttéhez vezettek; másrészt i.e. 52 ellen szól az, hogy Pollio történeti művének ránk maradt egy töredéke (ap. Strab., 4,3,3 C 193[a] — *H. Peter:* Reliquiae. . . II. 70), amely a Rajnával foglalkozik. Ez az *excursus* Caesar galliai hadjáratához kapcsolódhatott, s így 52 előttre utalhat (a problémáról l. *J. André:* i. m. 57—58, no. 3, további irodalommal). Ez persze mégsem zárhatja ki teljesen i.e. 52 lehetőségét, hiszen ha ez lett volna is Pollio művének a kezdete, a történetíró azért még foglalkozhatott volna a korábbi eseményekkel is. Mindez összhangban van *Hahn I.* professzor szóbeli közlésével.

C. Gracchus fellépett, i. e. 80-at, melyet követően Metellus Pius elindította a Sertorius elleni háborút, illetve még a három i. e. 60-as dátumnak van valószínűsége. Úgy tűnik fel azonban, hogy 69/69 mellett szól a legtöbb érv. Horatius alapján ugyanis Pollio az I. triumviratust megelőzően és Metellus consulságától kezdődően elbeszélt egy *motus . . . civicust*, előadva egy háború okait is. Figyelembe véve, hogy ezek nem sokkal az I. triumviratus előtti események voltak, a *motus . . . civicus* elsősorban a catilinarius mozgalomra, a *belli . . . causae* pedig a 63/62-es fegyveres konfliktusra utalhat, sokkal inkább, mint az I. triumviratusra, amelyre általában vonatkoztatják (v. 1—2). A három vezető politikai szövetségére ugyanis csak később tért ki a történetíró: *principum amicitiae*, akárcsak a Caesar és Pompeius közt kirobbant polgárháborúra: *principum . . . arma // nondum expiatis uncta cruoribus* (v. 4—5).

A polliói munka 69/68-al való kezdését még más szempont, a történetírás hagyományához való ragaszkodás is alátámasztja. Szokás volt, hogy az egyes annalisták, mégha felfogásuk lényegesen eltért is egymástól, szorosan kapcsolódtak egy korábbi munkához. Így Sempronius Asellio *annales*-ét[4] Sisenna folytatta,[5] akinek előadása Sulla haláláig haladt. Ettől az időponttól indult aztán Sallustius *historiae*-ja,[6] bár e két mű közt mutatkoztak bizonyos átfedések. Sallustius történeti tablója — feltehetőleg az eredeti tervtől eltérően — csak i. e. 67-ig készült el, úgyhogy a nyomába lépő történetírónak innen kellett folytatnia az események előadását. E feladat elvégzésére vállalkozott Pollio.[7] Úgy látszik azonban, hogy elképzeléseinek nem felelt meg a 67/66-os kezdés, s ezért néhány évvel korábbra is visszanyúlt, vállalva inkább, hogy bizonyos átfedések lesznek közte és előde közt.

Milyen megfontolásból kellett azonban Polliónak 69/68-at választania munkája kezdetéül? Ennek megválaszolásához az eddigi kutatások két meglehetősen általánosan elfogadott eredményét kell figyelembe vennünk, még pedig egyrészt azt, hogy Pollio munkája valószínűleg i. e. 42-ig, a Philippi-i csatáig haladt;[8] másrészt azt, hogy Appianos — hivatkozásai alapján — az *Emphyliá*nak a 2.-tól a 4.-ig terjedő könyveiben alapvetően Polliótól merített.[9] Valóban, Asinius munkájának 42-es lezárását az a körülmény is alá-

[4] *H. Peter:* Reliquiae. . . I², CCXLII és 179; *M. Gelzer:* Kleine Schriften, Wiesbaden 1964. III, 93 kk.; 104 kk.

[5] *H. Peter:* Reliquiae. . . I², CCCXXXIV és 276; *E. Badian:* Studies in Greek and Roman History, Oxford 1968. 212 kk.

[6] Vö. *R. Syme:* Sallust. Berkeley 1963. 48.

[7] Mint ismeretes, Pollio i.e. 35, Sallustius halála után látott hozzá műve megírásához, vö. *J. André:* i. m. 29.

[8] L. erről *J. André:* i. m. 48 kk.

[9] *Hahn I.* kitűnő — sajnos mindmáig kéziratban levő — akadémiai doktori értekezésében (Appianos és helye a római történetírásban) arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Appianos «az eseménysorozatokat *kortársi* — vagy legfeljebb egy nemzedékkel későbbi, tehát még kortársi jellegűnek minősíthető — forrásokig visszanyúlva óhajtotta tárgyalni» (355). Konkrétan ez szerinte azt jelenti, hogy míg az alexandriai történetíró Sulla korának rajzát egy görög nyelvű forrásból merítette (354), addig Spartacus és Catilina bemutatását «valószínűleg Sallustiusból» (355), majd a Caesar consulatusától Philippiig és esetleg az utána következő részt Polliótól vette, az ezt követő időkre pedig Augustus emlékiratait is használta (i.h., vö. *A. Migheli:* Le memorie di Augusto in Appiano, Ann. Fac. Lettere Cagliari, 21 [1953] 197 kk.). A magam elemzései is igazolják, mennyire szerencsés, hogy a szerző némi fenntartással kezeli azt a nézetet, amely App., b.c., 2,2,4 — 7,25-öt, vagyis a Catilina-összeesküvésről szóló beszámolót Sallustiusból eredeztette. *Hahn I.* további, a mi témakörünket szorosan érintő fejtegetéseiről l. még: Zur Inter-

támasztja, hogy Appianos 4. könyve Philippivel fejeződik be, korszakos jelentőséget, a *res publica* végét tulajdonítva ennek az eseménynek. Appianos 2. könyve viszont nem i. e. 60-nal kezdődik, mint ahogy azt Pollio művének korábban feltételezett kezdete alapján el lehetett volna várni, hanem i. e. 69 adja a 2. könyv indulását, méghozzá nagyon logikus módon. A történetíró bemutatása szerint ugyanis a Philippivel leáldozó köztársaság 69-ben született újjá, mivel az előző év vége, Pompeius és Crassus consulatusa jelentette Sulla *monarchia*-jának végérvényes felszámolását (b.c., 2,1,1).[10] Appianos 2.—4. könyve tehát egy szerves gondolati egységre épül, az egyik *monarchiá*tól a másikig vezető utat, egy átmenetileg magához térő *res publica* sorsát és tragédiáját fogja át. A szerző ugyanis azt kívánta bemutatni, hogyan ásta alá a köztársaság szabad alkotmányos rendjét a személyes hatalomra vágyakozók harca (vö. Hor., carm., 2,1).[11]

Mennyire bizonyítható azonban további érvekkel is, hogy Appianos 2. könyvének az I. triumvirátus előtti eseményeket, közelebbről a Catilina-összeesküvést megörökítő kezdete valóban alapvetően Polliótól származik? E probléma tisztázása annál fontosabb, mert a szakirodalom igen ellentmondásosan foglalt állást abban, hogy milyen forrást követett az alexandriai történetíró ezen a helyen.[12] Az ezzel kapcsolatban napvilágot látott feltétele-

pretation der Vulcatius-Prophetie, AAHung. 16 (1968) 229 kk.; Appians Darstellung der sullanischen Diktatur. ACD 10—11 (1974—1975) 111—120. — Már a korábbi szakirodalomban is megtalálható természetesen az a nézet, hogy Pollio volt Appianos egyik fő forrása. *G. Wijnne* nyomán (De fide et auctoritate Appiani. Groningen 1855) *P. Bailleu* nemcsak a 2,8,26 kk.-t vezette vissza Appianosra, de a 3. és 4. könyvön kívül az 5.-et is (Quomodo Appianus in bellorum civilium libris II—V usus sit Asinii Pollionis historiis (diss.), Göttingen 1874). Ugyancsak a 2,8,26-ot követően regisztrálta a 2. könyvben Polliónak Appianosra gyakorolt hatását *G. Thouret* rendkívül gondos elemzése is (De Cicerone, Asinio Pollione, C. Oppio rerum Caesarianarum scriptoribus, Leipziger Stud. zur cl. Phil., hrsgg. von *G. Curtius, L. Lange, O. Ribbeck, H. Lipsius*. I. Leipzig 1878. 303—360), aki azonban egy közvetítő görög nyelvű forrást tételez fel. Némi fenntartásokkal ugyan, de a 2,26 és a 4. könyv vége közt számol *Ed. Schwartz* is Polliónak Appianosra tett hatásával (Griechische Geschichtschreiber. Leipzig 1959. Főleg 376—381). Hasonló nézeten van *J. André* (i. m. 43; 48; 55—56 — leginkább az utolsó lapon). Appianos 2. könyvének elejét is, akárcsak most én, Pollióra vezeti vissza — főleg *N. I. Barbu* (Les sources et l'originalité d'Appien dans le deuxieme livre des Guerres civiles. Paris 1934) érveinek felhasználásával és továbbfejlesztésével — *E. Gabba* kitűnő monográfiája, a modern forráselemzés egyik legnagyszerűbb alkotása (Appiano e la storia delle guerre civili, Firenze 1956. 105 kk.). Ő azonban az 1. könyvben is döntő jelentőségűnek tartja Asinius hatását, amit a magam részéről csak néhány utalásra mernék korlátozni, ahogy az alábbi elemzéseimből kiviláglik majd. — A magam álláspontját egyébként már kéziratos disszertációmban (A római köztársaság válsága és a Catilina-mozgalom, 1973. I. 118 kk.) felvázoltam, bár akkor még szerényebb bizonyító anyaggal, nem érintve a biologikus történelemfelfogást.

[10] Vö. *Μετὰ δὲ τὴν Σύλλα μοναρχίαν* . . . E szavakkal indul ugyanis a 2. könyv.

[11] Vö. *J. André:* i. m. 61 kk.

[12] A szakirodalomban erősen vitatott, hogy milyen forrást követett az alexandriai történetíró a Catilina-összeesküvés leírásakor. *Schwartz* nem tartotta szükségesnek a kútfő meghatározását, amelyet egy főleg Sallustius nyomán készült «Geschichtsroman»-nak minősített, s szerinte Appianos számára az egész történet «nur ein Romanstoff» volt (Die Berichte über die catilinarische Verschwörung, Gesammelte Schriften. Brl. II. 1956. 330 és 333 = Herm. 32 [1897] 554 kk.). Hasonlóan negatív értékelést ad *Hagen*, aki az egyik legrosszabb történeti forrásnak nyilvánítja Appianost (Untersuchungen über römische Geschichte, I. Catilina, 44). Nyitva hagyja a történetíró alapforrásának kérdését *Gelzer* is, aki szerint a történetíró egy császárkori görög nyelvű kompendiumból merített (Kleine Schriften, II). Fölmerült már annak lehetősége, hogy Appianos Brutus

zések legtöbbje azonban hamarosan elfogadhatatlannak bizonyult, s ma elsősorban az a felfogás tartja magát a legerősebben, hogy Appianos Catilina bemutatását «valószínűleg Sallustiusból» vette. Valóban, kétségtelen, hogy a *de coniuratione Catilinae* és a görög történetíró közt számos egyezés, szöveg szerint is összevethető rész van.[13] Ugyanakkor azonban lényegbe vágó eltérések is kimutathatók, főleg a Catilina-mozgalmat tárgyaló utolsó caputokban. Azon túlmenően, hogy Appianos — Sallustius hallgatása ellenére — megemlékezik arról, hogy Cicero elnyerte a *parens patriae* címet,[14] egészen másokat nevez meg a consul elleni merénylet szervezőiként, mint a római történetíró. Az is megállapítható, hogy szoros egyezések vannak Appianos és a cicerói *hypomnématá*t alapul vevő Plutarchos-féle Cicero-*vita* között.[15] Mindez arra utal, hogy az alexandriai történetíró nem közvetlenül Sallustiusból merítette anyagát, hanem egy olyan forrásból, amely mind Sallustiust, mind Cicerót felhasználta. Az is valószínű, hogy itt egy a 63-as eseményektől időben nem távol álló szerzőről van szó, aki saját kutatásai vagy a szájhagyomány alapján kiegészítette, ill. korrigálta a Sallustiustól és a Cicerótól nyert anyagot, miként azt a 63-as consul elleni merénylők nevével kapcsolatos közlése igazolja (b.c., 2,3,11). Mivel az eddigi kutatások bebizonyították, hogy e vonatkozásban sem Brutus, sem Livius nem jöhet számításba, s ugyanakkor a rhétor Seneca történeti művére vonatkozólag sincs semmi határozott támpontunk, bár ismerete az alexandriai történetíró részéről nem elképzelhetetlen,[16] ezért

Cato-ját vette alapul (*J. A. Wijnne:* i. m. 41 kk., aki azonban Sallustiusszal is számol, mint forrással), de ezt a nézetet megcáfolták (*N. I. Barbu:* i. m. 15). Ugyancsak nem bizonyítható, hogy mindenekelőtt Strabónt követte volna (ezt az álláspontot képviselte *R. Wirtz:* Beiträge zur catilinarischen Verschwörung (diss.), Aachen (Bonn) 1910. 2 és 53—54, akivel egy véleményen volt *Judeich, Vogel, Otto;* e felfogás kritikájáról l. *N. I. Barbu:* i. m. 2—3). Csupán ötlet marad, hogy szövegszerűen ismerte a *commentariolum petitionis*-t (*H. Dübi:* Die jüngeren Quellen der catilinarischen Verschwörung, NJb. Phil. Paed., 113, 1876, 866). Teljesen tarthatatlan az az elmélet, hogy az alexandriai történetíró Cicero *hypomnémata*-ját tekintette közvetlenül irányadónak (e nézeten volt *K. Buresch:* Die Quellen zu den vorhandenen Berichten von der catilinarischen Verschwörung, in: Commentationes . . . Ribbeckio . . . Leipzig 1888. 228 kk.). Ismerhette viszont Appianos Liviust (vö. *Hahn I.:* Appianos és helye . . . , 356; l. erről részletesebben *W. Ensslin:* Appian u. die Liviustradition, Klio 20 [1926] 415 kk.), csak épp a catilinarius események előadásakor nem mutatható ez ki. Az ezt igazolni kívánó *E. Manni* (L. S. Catilina. Palermo 1969 [első kiadás: Firenze 1939], 190 kk.) — szerintem — módszertani hibát követ el. Észreveszi ugyan, hogy a Liviust követő Cassius Dio és Appianos anyaga eltér egymástól, de ebből nem azt a nyilvánvaló következtetést vonja le, hogy mindkettőjük forrása más, hanem föltételezi, hogy kölcsönösen kiegészítik egymást, s így ugyanarra a kútfőre vezethetők vissza. Végül találkozunk azzal a tarthatatlan nézettel is, hogy Appianos a Catilina-összeesküvés kapcsán Plutarchost használta (*E. von Stern:* Catilina u. die Parteikämpfe in Rom der Jahre 66—63 (diss.). Dorpat 1883. 142, 160—161).

[13] Ezek kimerítő felsorolására l. *N. I. Barbu:* 14 kk.; *H. Dübi:* i. m. 866; *E. Gabba:* i. m. 105 kk.; *J. Schliephacke:* Über die griechischen Quellen zur catilinarischen Verschwörung. Goslar 1877. 5—6; *Th. Wiedermann:* Appian über die catilinarische Verschwörung, Phil. 21 (1864) 476.kk.

[14] *N. I. Barbu:* i. m. 15; *E. Gabba:* i. m. 107.

[15] Az ezt bizonyító jelentős szövegpárhuzamról l. *H. Willrich:* Cicero u. Caesar. Göttingen 1944. 38 kk.; *H. Schnorr von Carolsfeld:* Über die Reden u. Briefe bei Sallust. Leipzig 1888 (= Aalen 1971), 33; *E. von Stern:* i. m. i. h.; *G. M. Bersanetti:* Quando fu conclusa l'allienza fra Cesare, Pompeo e Crasso? Palermo 1924. 16; *J. Besser:* De coniuratione Catilinae (diss.), Neostadii ad Orilam (Leipzig) 1880. 41—42 stb.

[16] *Hahn I.:* i. m. 354.

végül is egyedül Asinius Pollióra[17] gyanakodhatunk, mint Appianos forrására, akire a történetíró több ízben hivatkozik munkájában.

Mindezt még valószínűbbé teszik a következő tények. Már Sallustius is zokon vette Catilinától, hogy felhánytorgatta Cicero *homo novus* voltát. Appianos nemcsak ezt említi, hanem még azt is hozzáteszi, hogy Catilina *inquilinus*-nak is bélygezte a 63-as consult, mert idegen volt Rómában (uo., 2,5). E részlet kiemelése Polliótól eredhet, aki marrucinus volt, s akinek nagyapja fontos szerepet játszott a szövetséges háború idején.[18] — Sallustiusszal ellentétben Appianos egészen nyíltan utal arra a gyanúsításra is, amely Caesarban az összeesküvés cinkosát látta (uo. 6,20). Ez összhangban áll Polliónak Caesar emlékéhez való viszonyával, mert a történetíró neheztelt a dictatorra, aki emlékiratában elhallgatta az ő hadvezéri érdemeit. — Végül: Appianos Antonius Hybridának tulajdonítja Catilina legyőzését Pistoriánál (uo., 7,23), holott Sallustius e vonatkozásban nagyon is elmarasztaló értékelést adott róla, valószínűleg joggal tulajdonítva az érdemet Petreiusnak. Az eltérést az magyarázza, hogy Pollio hosszú időn át Antoniusnak, a triumvirnek volt megbízható híve,[19] s így megpróbálta annak családját kedvezőbb színben feltüntetni.

Az eddig elmondottakkal szemben azt lehetne felhozni, hogy az André megállapítása szerint biztosan Asinius *historiae*-jából való 16 töredék közül egy sem foglalkozik i. e. 60 előtti eseménnyel.[20] Ezt azonban egyrészt könnyen magyarázni lehet, hiszen a 60-as évekre számos kimerítő forrás volt: Cicero, Sallustius, Livius, akiket a későbbi történetírók inkább tanulmányoztak; másrészt van egy olyan polliói fragmentum, amely feltehetőleg Caesar i. e. 61-es *Hispania ulterior*i proconsulatusához kapcsolódik. Ennek során ugyanis a helytartó különféle kitüntetésekben részesítette Gadest, s ezzel összefüggésben említhette Pollio *in tertio historiarum suarum libro* (Val. Max., 8,13, ext., 4) a város felett oly hosszú időn keresztül uralkodó Arganthoniost (vö. App., Ib., 2; 63).[21]

[17] Reá vonatkozóan l. *E. Kornemann:* Die historische Schriftstellerei des C. Asinius Pollio, Jb. f. Cl. Phil. Suppl. 22 (1896) 555—691.

[18] App., b. c., 1, 40, 181; Vell. Pat., 2, 16, 1. Vö. *J. André:* i. m. 8 (további irodalommal).

[19] *J. André:* i. m. 19 kk.

[20] Uo. 57 kk.

[21] Máskép: uo. 56. — Az Appianosnál megtalálható Pollio-féle beszámoló a Catilina-összeesküvés szempontjából rendkívül fontos lehet a történeti kutatás számára. Asiniustól ugyanis nem volt idegen a Sallustius-kritika, s ha azt tapasztalta volna, hogy elődje eltúlozta az események jelentőségét, valószínűleg helyesbítéssel élt volna. Bírálta Cicerót is, mégha a korábbi kutatás eltúlozta is ellentétüket (ennek cáfolatára l. Cic., Att., 12,38,2; 39,1. A problémáról l. *J. André:* Les relations politiques et personnelles de Cicéron et Asinius Pollion, REL 24 (1946) 151—169; *E. Gabba:* Note sulla polemica anteciceroniana di Asinio Pollione, Riv. St. It. 79 (1957) 317 kk.; *uő.:* Appiano. . . 165 kk.). Asinius kétségkívül *infestissimus famae Ciceronis permansit*, amennyiben annak halálát *solus ex omnibus maligne narrat* (Sen. rhet. suas. 6, 24), bár mint Seneca további szavaiból kiderül, itt inkább mértéktartó, hiteles megjelenítésről, mintsem ellenséges és rosszindulatú ábrázolásról volt szó. Pollio azonban semmiképp sem becsülhette túl a Catilina-összeesküvést azért, hogy így felnagyítsa Cicero érdemét. Mégis Appianosnál a catilinariusok tevékenysége úgy jelenik meg, mint amely súlyos veszélyt jelent a köztársaság számára (b.c., 2,7,24), s kiemeli, milyen sokat tett Cicero az összeesküvés felszámolásáért, kiérdemelve ezzel a nagy elismerést: a «haza atyja» címet (uo. 25). Az egyébként forrásait felülbíráló Asinius alapján tehát arra következtethetünk, hogy a 63-as consul és Sallustius némi kiszínezés ellenére sem túlozhatták el nagyon a Catilina-mozgalom méreteit. Ugyanakkor Pollio negatív Catilina-értékelését saját politikai irányvonala szintén meg-

Asinius munkája tárgyának és időkereteinek vizsgálata után tegyük fel azt a kérdést is, milyen lehetett Pollio történelemfelfogása, volt-e valamiféle általánosabb történelemfilozófiája. Ennek rekonstruálása ugyanis legalább annyira fontos feladat, mint annak tisztázása, mely periódussal foglalkozott részletesebben, s bemutatása, ill. adatai mennyire megbízhatók és hitelesek. Sajnos, a H. Peter és J. André által összegyűjtött töredékek nagyon keveset árulnak el Pollio átfogó történelemszemléletéről, mert többnyire csak részletkérdésekkel foglalkoznak, s a szerző történelemfelfogásának tisztázása szempontjából többnyire úgy bírhatók szóra, ha figyelembe vesszük a történetíró ránk maradt leveleinek szemléletmódját, Horatius tanúságtételét, ill. Pollio baráti, szellemi kapcsolatait is.

A cicerói levelezés Pollio három levelét őrizte meg számunkra i. e. 43-ból, tehát abból az időszakból, amikor a római politikus pályafutásának legaktívabb szakasza elkezdődött, s amelyre ezért a későbbiekben úgy tekinhetett vissza, mint egész politikai pályafutását meghatározó élményre. A későbbi történetíró a következő álláspontot foglalta el ezekben az írásokban. Az i. e. 43. március 16-ról kelt levélben ezt olvashatjuk: *Natura autem mea et studia trahunt me ad pacis et libertatis cupiditatem* (Cic., fam., 10,31,2). Pollio eszménye tehát a béke és a szabadság, s a politikai törekvések egyik legfontosabb meghatározójaként az *emberi természetet* és *szándékot* tartja számon, vagyis valamiféle *humánnaturalista* álláspontot képvisel, melynek analógiái mind a kortárs Cicerónál, mind a görög történelemfelfogásban megtalálhatók. Asinius e levelében egyúttal mind a polgárháborút (vö. *itaque illud initium belli civilis saepe deflevi* — uo.), mind pedig az egyeduralmat kárhoztatja, mert megtanulta: *quam misera sub dominatione vita esset* (uo., 3). Ezért bárki is akarná ismét kezébe ragadni a teljhatalmat, annak — mint Pollio mondja — *me profiteor inimicum, nec periculum est ullum quod pro libertate aut refugiam ac deprecer* (uo.). Mindennek mögötte a következő célkitűzés húzódik meg: *omnis enim civis plane studeo esse s a l v o s* (uo., 5). Pollio tehát, akárcsak Cicero is ebben az időben — ahogy arról egy 44 októberében Cornificiushoz intézett levele tanúskodik —, a *sana et salva res publica* biologikus történelemfelfogásra utaló koncepcióját vallotta (Cic., fam., 12,23,3).[22] Nem egyszerűen költői

határozhatta, elmarasztalva szociális programját. Amikor i.e. 47-ben Dolabella néptribunus ismét az adósságeltörlés jelszavával lépett fel, a leghevesebb ellenállással éppen Asinius, ill. Trebellius részéről találkozott (Plut., Ant. 9,1 — vö. *J. André:* i.m. 15—16). Polliónak ezért már saját tevékenysége igazolása miatt is elmarasztalóan kellett bemutatnia a Dolabelláéhoz hasonló elképzeléssel fellépő catilinarius összeesküvőket.

[22] Az antik biologizmus a politika és a történelemfilozófia síkján mindenek előtt analógia formájában jelentkezik. A problémához l. főleg *D. G. Hale:* The Body Politic. A Political Metaphor in Renaissance English Literature. The Hague—Paris 1971. Különösen a II. fej.: Background: Classical and Medieval, 18 kk.; *uő.*, s. v. Analogy of Body Politic, Dictionary of the History of Ideas (a továbbiakban: DHI), I. 67; *G. E. R. Lloyd:* Polarity and Analogy: Two Types of Argumentation in Early Greek Thought. Cambridge 1966; *uő.:* s. v. Analogy in Early Greek Thought. DHI I. 60 kk.; ill. ismereteim szerint a legutóbb és a legrészletesebben: *A. Demandt:* Metaphern für Geschichte. Sprachbilder u. Gleichnisse im historisch-politischen Denken. München 1978. Mindenek előtt: 17—123 (érdekes, hogy a jeles szerző nem látszik tudni *Hale* és *Lloyd* idevágó munkáiról). *Lloyd* szerint a korai görög gondolkodásban a kozmosz élőlénnyé lett, s különösen elterjedtek voltak az ilyen jellegű politikai és társadalmi képek. *Hale* a biologikus történelemszemléletnek az antik hylozoizmussal való feltehető kapcsolatára hívta fel a figyelmet (DHI, I. 67 kk.). Az eddig említett munkák részletes bibliográfiát is adnak. A régebbi szakirodalomból kiváltképp említést érdemel *W. Nestle:* Die Fabel des Menenius Agrippa. Klio 21 (1927) 350—360 (kiemelkedő a cikk auctor-ismerete).

jellegű képről vagy éppenséggel egy közhelyszerű fordulat újrafogalmazásáról van ugyanis szó Polliónál, hanem egy végiggondolt nézetről. Ezt húzza alá másik, 43 májusában írt levele, melyben a mutinai események kapcsán ezt mondja: *tantam calamitatem rei publicae quam tardissime audire optandum est, sed illis qui prodesse nihil possunt neque mederi* (uo., 10,33,1). Az állam gyógyítását pedig az teszi szükségessé, hogy a *res publica* sebet kapott (vö. *profecto non accepisset res publica hoc vulnus)*, mert *robur et suboles militum interiit* (uo.). Ezért kell segítségére sietni mindazok részéről az államnak, *qui aut imperium aut nomen denique populi Romani s a l v u m volunt esse* (uo., 5). Mindezek alapján Pollio 43-ban az emberi *natura*-nak és törekvéseknek tulajdonított meghatározó történelemformáló erőt, és magát az államot,[23] akárcsak Hippokratés,[24] Platón[25] és leginkább Aristotelés,[26] vagy Cato, Polybios, Sallu-

[23] Métrodóros már az i.e. 5. sz.-ban használta az emberi organizmus allegóriáját az istenek olymposi államának jellemzésére: *Diels:* Vorsokr.[7] II. p. 49, nr. 61, 4; vö. *W. Nestle:* i. m. 354.

[24] A Hippokratés neve alatt ránk maradt *περὶ ἑβδομάδων* földrajzi vonatkozásban alkalmazza az emberi test képét, l. erről *W. H. Roscher:* Über Alter, Ursprung u. Bedeutung der hippokratischen Schrift von der Siebenzahl, Abh. d. Sächs. Ges. d. W. Philol. hist. Kl. 28. 1911. 9 k.; *W. Nestle:* i. m. 354.

[25] Platón már a világmindenséget is élőlénynek tekintette, amelynek megvan a maga lelke és intellektusa, s amely az isten *πρόνοια*-ja által lett (Tim., 30b), de magát az államot is az ember analógiájának megfelelően értelmezte, mint amelyre ugyanaz a négy erény jellemző, mely az emberre is érvényes (rep., 4, 427e). Az állam is az emberhez hasonlóan igazságos (441), minden tarsadalmi jelenségnek megvan a maga élete (442b), továbbá: az igazság a lélek egészsége, a jogtalanság pedig a betegsége (444c). Így érthető, hogy a politikus tevékenysége az orvoséra emlékeztet (332d). Szerinte a korai állam élete egyszerű és egészséges (371b kk.), s megfelelő növekedésre van szüksége, hogy tökéletes legyen (371 e). Egy idő után azonban a gazdagság és a szegénység növekedése aláássa az állam egészségét (421c kk., 432b/c kk.).Az állam is, akárcsak a test, megérzi, ha bármely része fáj (462c kk., vö. Hippokr., VI. [ed. *Littré*], 276—7; 278), a *tyrannis* pedig nem más, mint *πόλεως νόσημα* (544c). Így teljesen logikus végkövetkeztetésként hatnak Sokratésnak Glaukónhoz intézett szavai, melyek szerint nehéz ugyan, hogy egy alkotmányos állam megváltozzék, de mint minden, ami *megszületik*, ez is ki van téve a romlásnak *(χαλεπὸν μὲν κινηθῆναι πόλιν οὕτω ξυστᾶσαν ἀλλ'ἐπεὶ γενομένῳ παντὶ φθορά ἐστιν* — 545e/546a kk.). A túlzásba vitt szabadság is betegséget *(νόσημα)* okoz (563e—564a) s a hitvány emberek ugyanúgy ártanak a társadalom szervezetének, mint a genny és az epe *(φλέγμα καὶ χολή)*. Az említettekhez hasonló megjegyzések találhatók a *Gorgias* c. dialógusban is (478d stb.). E platóni gondolatnak és az ezen cikkemben csak utalásszerűen jelzett további, biologikus történelemfelfogást tükröző antik helyeknek behatóbb vizsgálatát adom másik tanulmányomban, mely «Aristotelés és Róma» címmel rövidesen megjelenik.

[26] E felfogás hatja át mindenek előtt Aristotelésnek az államról szóló értekezését, mely beszél az államot alkotó, eltérő funkciójú testrészekről (polit., 4,4, 1290b, ill. 129a—b; l. erről *M. Defourny:* Aristote, Études sur la «Politique», Paris 1932 462 kk., aki szerint az Aristotelés felfogása, hogy «l'État est un fait de nature» és a társadalom megtesz egy teljes «cycle d'évolution»-t (381). A görög filozófus beszél a növekedéssel végső soron együttjáró bomlási folyamatról (4,11, 1295b; 13, 1297b; 8,6, 1341a — szempontunkból nincs különösebb jelentősége *W. D. Ross:* The Development of Aristotle's Thought. In: Articles on Aristotle, ed. *J. Barnes* stb. London 1975. I. 6 azon megállapításának, hogy az aristotelési *Politica* minden impresszivítása ellenére rosszul megszerkesztett tanulmány.). E felfogás jegyében vetheti össze a Stagirités az állati test és a jól kormányzott város felépítését is *(ὑποληπτέον δέ συνεστάναι τὸ ζῷον ὥσπερ πόλιν εὐνομουμενῆν* — de motu anim., 703a, 29 kk.), s jut arra a következtetésre, hogy az alkotmány az állam életének egy bizonyos módja: *ἡ γὰρ πολιτεία βίος τίς ἐστι πόλεως* — polit., 1295b). *K. von Fritz* és *E. Kapp* tanulmányukban (The Development of Aristotle's Political Philosophy and the Concept of Nature. In: Articles. . . , II. 116—8) arra hívták fel a figyelmet, mint tolódik el Aristotelés elmélete mindinkább a *physis* irányában, míg Platónnál, aki az államférfi és a törvények kapcsolatának megmagyarázására az orvos analógiá-

stius és részben Cicero is, olyan élő organizmusként fogta fel, amelynek igazi éltetője a *pax* és a *libertas*, miközben a *dominatio* vagyis az a körülmény, hogy *in potestate omnia unius sint* (fam., 10,31,3), a köztársaság pusztulását jelenti.[27]

ját használja (pol., 295c), elsősorban a jó eszméje dominált (vö. uo. 115—6). — Persze kimondottan görög történetíróknál is fel-felbukkan a biologikus történelemfelfogás nyoma, anélkül azonban, hogy ez valamiféle átgondolt és átfogó koncepció szerepét töltené be. Már Hérodotos beszél a súlyos polgárháborúktól betegeskedő Milétosról, vö. *ἡ Μίλητος αὐτή . . . νοσήσασα ἐς τὰ μάλιστα στάσι* — 5,28; Thukydidés pedig a *ὕπουλος αὐτονομία* (8,64) kifejezést használja, vagyis sebborította önkormányzatról beszél a csalóka önállóság helyett. Ugyanez a történetíró Athén sorsa kapcsán azt a biologikus jellegű felfogást is megfogalmazza, hogy minden azért születik, hogy elpusztuljon: *πάντα γὰρ πέφυκε καὶ ἐλασσοῦσθαι* — 2, 63, 4. A problémához l. *A. C. Bradley:* Aristotle's Conception of the State. In: Hellenica. A Collection of Essays on Greek Poetry, Philosophy, History and Religion. N. Y.—Bombay—Calcutta 1907². A szerző szerint bár Aristotelés sohasem mondja az államot organizmusnak, azonban természeti jelenségnek is tekinti a politikai társadalmat és gyakran alkalmazza rá azokat a megállapításokat, melyeket az élőlények tanulmányozásából szűrt le (187. l.). Így pl. az államnak is megvannak a maga növekedési és egészségügyi törvényei (190), mint a szimmetria, a mérték stb. — E tartózkodó megállapítás ellenére nem lehet véletlen, hogy a középkor, kezdve egészen Aquinói Tamástól, Aristotelés nyomán általában természetelvű meghatározást adott az államról, vö. az alábbi kijelentéssel: *Naturale autem est homini ut sit animal sociale et politicum.* Ezen az úton halad Marsilius de Padua is, l. ehhez: *Marsilius of Padua*, The Defender of Peace, vol. I.: Marsilius of Padua and Medieval Political Philosophy, by *A. Gewirth*, N. Y. 1951. 52 (hivatkozással a *Defensor pacis* 1,2,3; 1,15,5—7; 1,17,7—9-re — A latin szöveg irányadó kiadása: *R. Scholz:* Marsilii de Padua Defensor pacis, Hannover 1932; konzultálásra érdemesek: *J. Quillet* fordítása, bevezetése és jegyzetei: Marsile de Padoue, Le défenseur de la Paix. Paris 1968; ill. *uő.:* La philosophie politique de Marsile de Padoue (thèse). Paris 1970. Különösen 78 kk.). — Aristotelés biológiailag megalapozott etikájához irányadó: *G. E. R. Lloyd:* The role of medical and biological analogies in Aristotle's ethics. Phronesis 13 (1968) 68—83, akinek végkövetkeztetése így összegeződik: «Aristotle's ethical and political thought are profoundly influenced by, even, one may say, founded on, his conception of nature and his theory of the soul.» (82).

[27] A biologikus történelemfelfogás különösen nagy szerepet játszott a középkor és a reneszánsz idején, l. erről *D. G. Hale:* The Body Politic. . . és *P. Archambaut:* The Analogy of the Body. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance 29 (1967) 21—53. Ismereteim szerint ma általában meg szoktak feledkezni a kutatók arról, milyen szerepet játszik a természetelvű államértelmezés magánál Erasmusnál is (vö. pl. *J. Ijsewijn—C. Matheeussen:* Érasme et l'historiographie. In: The Late Middle Ages and the Dawn of Humanisme outside Italy. Leuven — The Hague 1972. Bár a tanulmányban szó van, nagyon helyesen, Erasmus «idéal anthropologique»-járól — p. 32), aki pl. így ír: *Nimirum quod oculus in corpore, id verus princeps in republica* (Opera. . . Leyden 1703 = Hildesheim 1961.), 109A. Ugyanakkor *L. K. Born* is idézi az *Inst. pr. Chr.* 3. fejezetének idevágó helyét, bár csak angol fordításban. Ez az eredetiben így hangzik: *Cogitet regnum nihil aliud esse quam ingens quoddam corpus, cuius ipse* (sc. *princeps*) *membrum aliquod insigne sit* (uo., p. 589) (vö. The Education of a Christian Prince by D. Erasmus, transl. with an introduction on Erasmus and on ancient and medieval political thought by *L. K. Born*, N. Y. 1936. 205). Ezzel persze Erasmus egy ősi közhelyet reprodukál, vö. *P. Archambaut* cikkével, akárcsak akkor, amikor így ír: *Princeps quid aliud est quam Medicus Reipublicae:* A középkori történelemfelfogás biológiai aspektusához l. még *J. Céard:* La querelle des géants et la jeunesse du monde. The Journale of Medieval and Renaissance Studies 1978, num. 1, 37 kk. — A biológiai történelemszemlélet későbbi érvényesüléséről l. legutóbb *F. M. Barnard:* Natural Growth and Purposive Development: Vico and Herder, History and Theory. Studies in the Philosophy of History 18 (1979) 16 kk. — Az antik biologizmushoz általában, részben függetlenül az ilyen jellegű történelemfelfogástól l. *R. Joly* és *S. Byl* számos kitűnő írását, melyek válogatott felsorolása is meghaladná jelen cikkem célját és terjedelmét. Vö. még *P. Louis:* La découverte de la vie: Aristote. Paris 1975. Főleg 197 kk.; *uő.:* Le mot HISTORIA chez Aristote, PPh 29 (1955) 39—49; *K. von Fritz—E. Kapp:* i.m. különösen 124—125 kk.; *R. Weil:* Aristotle's View of History, uo. 202 kk., főleg 216—7. Végül vö. *J. Laird:* Hobbes on Aristotle's Politics. Proceedings of the Aristotelian Society 43 (1942—43) 1—20.

Az id. Seneca tájékoztatása szerint ez a történelemszemlélet Asinius *historiae*-jára is érvényes, melyben a történetíró a következőképp értékelte Cicerót. Nyilvánvalónak tartva *ingeniumát* és *industria* ját, úgy ítélte meg, hogy Cicerónak *natura atque fortuna pariter obsecuta est*... Továbbá: *iam felicissima consulatus ei sors petendi et gerendi*. Később azonban a szónok-politikus az *adversae rest* nem tudta úgy elviselni, mint a *secundae*-t. Ám ez mégsem árnyékolja be teljesen Cicero tevékenységét, mert Pollio a következő elvet tekinti irányadónak: *sed quando mortalium nulli virtus perfecta contigit, qua maior pars vitae atque ingenii stetit, ea iudicandum de homine est* (suas., 6,14,24). Pollio tehát a *historiae*-ban is történelemmeghatározó tényezőnek tekintette az emberi *natura*-t, az *ingenium*-ot, a *vita* mibenlétét, valamint a személyes törekvést, de mindehhez még hozzávette a *virtus*, a kitartás és az ingatagság, továbbá a *fortuna*, ill. a *sors* történelmi kritériumait is. Maga Horatius szintén megerősíti, hogy Asinius *historiae*-jának alapkoncepciójában ezek az utóbbi eszmék döntő jelentőségűek voltak. Kiemeli, hogy a történetíró egyik fő célkitűzése a *ludus Fortunae* megjelenítése volt (carm., 2,1,3), de Cato rendíthetetlen és sziklaszilárd jellemét is magasztalta a polgárháború földrengései közepette:

et cuncta terrarum subacta
praeter atrocem animum Catonis
(vv. 23—24)

Vagyis Pollio biologikus jellegű történelemfelfogása egyfajta moralizáló és a hellénisztikus *tyché* fogalmát előtérbe helyező koncepcióval párosult. Érdekes viszont, hogy maga Horatius csak az erkölcsi aspektust és a *Fortuna* szerepét hangsúlyozza, a természetelvű történelemfelfogásról viszont első pillantásra nem látszik tudni. Mégsem kétséges, hogy a naturális szemlélet általában megvolt Asinius írásaiban, főleg pedig politikai gondolkodásában. Nem lehet véletlen, hogy amikor Tacitus Polliónak Pacuviust és Acciust utánzó darabos és száraz stílusáról beszél, a szónoki ékesszólást egy biológiai képpel értékeli: *oratio autem, sicut corpus hominis, ea demum pulchra est, in qua non eminent venae nec ossa numerantur, sed temperatus ac bonus sanguis implet membra et exsurgit toris ipsosque nervos rubor tegit et decor commendat* (dial., 21,8). Aper — aki itt Tacitus beszéltet — nyilván olyan képpel érzékelteti Asinius nyelvi megnyilatkozásának gyengeségét, amely stílusosan illik a bírált fél egész eszmerendszeréhez.

A polliói, moralizálással és sorsgondolattal társuló biologizmusnak a gyökereit elég jól tisztázni tudjuk. Ismeretes, hogy Asinius történeti művéhez ugyanaz az Ateius Praetextatus készített stilisztikai kézikönyvet, aki Sallustius számára is összeállított egy római történeti *brevirarium*-ot.[28] Sallustius viszont monográfiáiban a római *res publica*-t annak megfelelően, ahogy *omnia ... orta occidunt et aucta senescunt* (Iug., 2,3), olyan, a korábbi növekedés után elöregedő, felbomló testnek tekinti, amelyben az ő korában már nem a *virtus*, a *probitas* és az *industria* az uralkodó, hanem az *omnes rerum mutationes* következtében a *caedes* (3,2), miközben a *divitiae*, a *sumptus*, a *latrocinia*, az *imperia* és a *honores* hajszolása váltak a legfőbb céllá (4). Ez a romlás teljesen a szerves élet folyamatainak megfelelően ment

[28] Suet., gramm., 10,1; 4. — Vö. *J. André:* i. m. 88—89.

végbe, hiszen *contagio quasi pestilentia invasit* (Cat., 10,6). Minthogy pedig Pollionál — mint láttuk — a Sallustiuséhoz hasonló természetelvű történelemfelfogással találkozunk, vagy arra kell gondolnunk, hogy Asinius Sallustiusból merített, vagy pedig arra, hogy mindkét római történetírónak közös forrása volt, a legnagyobb valószínűséggel: Ateius Praetextatus. Megítélésem szerint egyik megoldás sem zárható ki. Pollio ismerte Sallustius munkásságát, s bár bírálta archaizmusait, homályosságát és merész stílusát (Suet., gramm., 10), e kritika pusztán a stílusnak szólt[29] és nem jelenti azt, hogy Asinius Sallustius történelemfelfogását is elvetette volna, hiszen mindkettőjük egyik munkájának címe egyformán *historiae* volt (Sen. rhet., suas., 6, 15; 25; Val. Max., 8, 13, ext. 4).[30]

Ateius Praetextatus hatása azonban ugyancsak nem rekeszthető ki. Az athéni születésű filológus széles műveltségű tudós volt, akinek kitűnően kellett ismernie mind Isokratés,[31] Xenophón,[32] Platón[33] és Aristotelés,[34] mind Cato és Polybios műveit, melyekben megtalálható egyrészt az államok organikus szemlélete, másrészt magának a római történelemnek a természetes növekedés és hanyatlás alapján történő bemutatása. Ateius Praetextatus pl. minden bizonnyal részben Catóból gyűjtötte össze az archaizmusokat Sallustius számára (Suet., i. h.), ahogy arról a római történetíró számos helye tanúskodik.

Ezeken a részben közvetítő hatásokon kívül persze Pollio személyes élményei alapján is megismerkedhetett a biologikus történelemkoncepció elemeivel. Közvetlen kapcsolatban állt és levelezett azzal a Ciceróval, akinek írásaiban — főleg a *de re publica*-ban — ugyancsak rábukkanunk a poliszfejlődés természetelvű értelmezésére. Sőt Pollio mint tragédiaíró, drámaolvasmányai közben is rátalálhatott az állam élő organizmusként való felfogására. Vergilius a 8. eclogában Asinius tragédiaköltészetére utalva, a következőt írja:

Sola Sophocleo tua carmina digna coturno,
(v. 10)

ami alapján azt is föltételezhetjük, hogy Pollio példaképe a drámában elsősorban Sophoklés volt. Az Antigonéban pedig Teiresias a következőt lobbantja Kreón szemére:

[29] Uo., 87 k.

[30] Uo., 46.

[31] Isokratés az *Areopagiticus*-ban így fogalmaz (17): *ἔστι γὰρ ψυχὴ πόλεως οὐδὲν ἕτερον ἢ πολιτεία τοσαύτην ἔχουσα δύναμιν ὅσην περ ἐν σώματι φρόνησις.* Vö. *D. G. Hale:* The Body Politic..., 19; l. még Isokr., Panath., 138; Arist., Polit., 1295 a 40; Démosth., in Timocr., 210. Nyilvánvaló az organikus szemlélet Démosthenés *Olynthiacus*-ában is (2,21), mert a szónok szerint a politikára ugyanaz érvényes, ami az élő testekre: amíg valaki jó egészségnek örvend, addig nem vesz észre magában semmi különöset, de ha betegség lép fel, mindenféle baj előáll (törés stb.). Ugyanígy az államok és a tyrannosok betegségei sokak számára rejtve maradnak, amíg azok külső háborúkat viselnek, de amikor határaikon robban ki harc, minden rejtett baj előjön.

[32] Vö. mem., 2, 3, 18, bár itt a karok és a lábak hasonlata nem annyira az állam, mint inkább a magánélet szférájára utal.

[33] Az eddig említett helyeken kívül l. még rep., 372e: *φλεγμαίνουσα πόλις.*

[34] A már korábban megadott irodalmon kívül figyelembe veendő még: *G. E. R. Lloyd:* The Role of Medical and Biological Analogies in Aristotle's Ethics, Phronesis, A Journal of Ancient Philosophy 13 (1968) 68—83.

καὶ ταῦτα τῆς σῆς ἐκ φρενὸς νοσεῖ πόλις.
(v. 1015)

A minden hatalmat egy kézben összpontosító zsarnok akaratától, uralmától beteg város, ill. állam képe, amely Sophoklés e híres szavaiból elénk tárul, tulajdonképp nem más, mint Asinius történeti művének feltehető alapképlete.[35] A zsarnoki hatalomra való törés ugyanis a korábbi, a növekedéssel együttjáró hódítás megtorlásaképpen romokba döntötte a római államot, hiszen Iuno

. . .victorum nepotes
rettulit inferias Iugurthae
(vv. 27—28)

Magától értetődő, hogy a Caesar örökébe lépő és a Vergilius által is megénekelt megújulást hirdető Octavianus számára Polliónak ez a pesszimista történelemfelfogása, amely az organizmusok pusztulásának megfelelően a római *res publica* megsemmisülését vallotta, nem volt a legmegfelelőbb, mi több: egyenesen kényelmetlennek és veszélyesnek tűnhetett fel. Tisztában volt ezzel Horatius is, s ezért figyelmeztette pártfogóját, Asiniust, a történeti művének megírásával járó veszedelemre:

periculosae plenum opus aleae
tractas et incedis per ignis
suppositos cineri doloso.
(vv. 6—8)

Mindezek után fel kell tennünk a következő kérdést: ha Appianos valóban felhasználta Polliót, kimutatható-e nála is Asinius pesszimista töltésű, biológiailag megalapozott történelemfelfogása. A válasz részben tagadó, mert Appianos alapvetően nem természetelvű koncepciót követ, és gyökeresen másképp ítéli meg az abszolút hatalmat. Míg Pollio a köztársaságvég polgárháborúiban az állam hanyatlását, a monarchiában pedig a *res publica* megsemmisülését látta, addig Appianos csak a polgárháborúkat tekintette válságos periódusnak, és a principatusban újbóli megerősödést, minden korábbinál nagyobb kiteljesedést látott, úgyhogy a császárság időszakában szerinte *πάντα ἐν εἰρήνῃ μακρᾷ καὶ εὐσταθεῖ προῆλθεν ἐς εὐδαιμονίαν ἀσφαλῆ* (praef. 7).

E gyökeres koncepcióváltoztatás ellenére akadnak azonban olyan elszigetelt helyek Appianosnál, ahol egy borúlátó, organikus társadalom- és történelemszemlélet nyomaira bukkanunk, s ahol a szerző a monarchiát is mint az államot sújtó betegséget kezeli. Ezek, az appianosi műbe szervetlenül illeszkedő helyek nyilván olyan forrásból kerültek át, amelyből a görög szerző adatokat merített, megfeledkezve arról, hogy ezeket a kölcsönzéseket mindig saját felfogásához igazítsa. Nagyon valószínű, hogy ezek a megjegyzések főleg Polliótól származnak, mint pl. a következő sommás megállapítás: *Κορνήλιος Σύλλας κακῷ τὸ κακὸν ἰώμενος μόναρχον αὐτὸν ἀπέφηνεν ἐπὶ πλεῖστον*, vagyis Sulla a bajt bajjal gyógyítva, önmagát korlátlan időre egyeduralkodóvá nyil-

[35] Euripidés is *στάσει νοσοῦσα . . . πόλις*-ról beszél (HF, 34). További idevágó helyekre l. *W. Nestle:* i. m. 355.

ványította (1,3,9). Különösen sokat mondó, hogy míg az *Emphylia* 1. könyvében csak egy ilyen, egyértelműen biologikus történelemkoncepcióra utaló kitétellel találkozunk, addig a 2. könyvtől kezdődően, alonnan már részletekbe menően is használhatta Appianos Polliót, nem csupán egy-egy általános megjegyzés erejéig, megszaporodnak a hasonló megállapítások. Appianos forrása szempontjából perdöntő lehet számunkra, hogy a Catilina-összeesküvés felszámolásakor így méltatja Cicerót: *σωτὴρ ἐδόκει περιφανῶς ἀπολλυμένῃ τῇ πατρίδι γενέσθαι*, azaz nyilvánvalóan úgy látszott, hogy ő lett a pusztuló haza megmentője az egyeduralomra törő catilinariusokkal szemben (2,7,24). Pompeius hatalmi törekvései kapcsán az alexandriai szerző megjegyzi: egyesek úgy vélték *ὅτι μόνον ἂν γένοιτο φάρμακον ἐπὶ τοῖς παροῦσι κακοῖς ἡ μόναρχος ἐξουσία*, azaz, hogy az egyetlen orvosság a jelenlegi bajokra a monarchia lehet (2,20,72). Nyilvánvaló azonban, hogy Appianos forrása ezt inkább a *res publica* sorsa megpecsételésének tekintette. Mert bár *νοσοῦσαν ὁ Πομπήιος τὴν πολιτείαν ὀξέως ἀναλάβοι*, azaz bár Pompeius consulként erőteljesen gondozásába vette a betegségben szenvedő államot (2,25,95), Appianos forrása számára mégis kétségtelen, hogy hatalma folytán Pompeius éveken át valójában egyeduralkodóként állt az állam élén: *τῇ μὲν ἰσχύι μοναρχικῶς δυναστεύων* (2,86,363), s ezzel ugyanúgy a köztársaság életére tört, ahogy Sulla monarchiájának felszámolása után szinte minden vezető politikus: Catilina (2,24 és 3,8), Caesar (2,108,453; 111,462; 150,631) és mások, vagyis Octavianus és Antonius (pl. 3,21,78), de még Cicero is (3,82,338—9), és ebben lényegében a *τύχη* megnyilvánulását kell keresnünk (vö. pl. 2,88,370—2). Az alapjaiban megrendült római világnak, a *πατρίς . . . ἀσθενέστατη*-nak, a rettenetesen elgyengült testű hazának (2,133,556) csak egyetlen szilárd pontja volt, Cato, aki — mintha csak Horatius Pollio-*carmen*-jét hallanók — állhatatosan *(εὐσταθῶς)* Uticában maradt, s ahogy meg lehet ítélni, ő volt a legszilárdabban kitartó valamennyi ember közt: *πάντων ἀνδρῶν ἐπιμονώτατος* (2, 98, 416 és 99, 412). Ezek után érthető, hogy a történetírónak minden azt jelezte: *τὰς πάλαι βασιλείας ἐπανήξειν* (4, 4, 15), azaz, hogy visszatér az egykori királyi hatalom. Ennek megfelelően az is természetesnek tűnt fel, hogy a Philippi-i csatában teljesen eldőlt annak az államnak a sorsa, amely nem tudott mégegyszer visszajutni a köztársaság állapotába: *ἐκρίθη γὰρ αὐτῶν ἡ πολιτεία . . . μάλιστα καὶ οὐκ ἐπανῆλθεν ἐς δημοκρατίαν ἔτι* (4, 138, 580).

Mindezek a helyek, melyek számát még szaporítani lehetne, többékevésbé híven fejezik ki Asinius Pollio moralizáló töltésű, a sors kegyetlen játékát is kifejezésre juttató, alapvetően az állam organikus értelmezésére alapozott történelemfelfogását, amely szerint a hódításokon alapuló növekedés megtorlásaképpen be kellett következnie a hanyatlásnak. Ennek beteges szimptómái a polgárháborúk, amelyekre első pillantásra a monarchikus hatalmak kínálkoznak orvosságként, valójában azonban a *res publica* végérvényes megsemmisülését, pusztulását eredményezik.[36] Polliónak ez a felfogása részben ugyan görög előzményekre vezethető vissza, mindenekelőtt Platónra és Aristotelésre, mégha közvetett formában is, részben azonban új megközelítést jelent. Mert míg Platón és Aristotelés számára a királyság volt a legjobb államforma, addig Pollio — Sallustiushoz hasonlóan — a monar-

[36] Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lenne ma is helytálló *J. André*-nak az a felfogása, hogy hiba lenne a konkrétságra törekvő Pollio *historiae*-jából elvont filozófiai művet csinálni (i. m. 62).

chiában a *res publica* hanyatlását és felbomlását látta,[37] nem pedig valamiféle, az élő természeti jelenségek egyedi létének ellentmondani látszó megújulását. Ez a nézet elég érthető módon alakult ki és terjedt el azon köztársaságvégi arisztokrácia körében, amelynek tagjai — mint Sallustius és Asinius — frissen kerültek be a köztársaságvégi *libertas* és társadalmi mozgás légkörében a municipalis arisztokrácia soraiból a római állami élet középpontjába, de akiknek fergetegesen induló karrierjét részben a caesari dictatura, részben a kibontakozó octavianusi-augustusi monarchia gyorsan megállította. Ezek az emberek, akik még szoros kapcsolatban álltak földjükkel, a gazdálkodással, akárcsak a szintén municipalis eredetű Cicero vagy Varro, könnyen fedezhettek fel hasonlóságot a lehanyatló köztársaság és a növekedés után elöregedő test,[38] valamint a szárba szökést követően elpusztuló növény között, főleg egy olyan időszakban, amely szívesen fordult a természet felé, gondoljunk csak Varro, Vergilius munkáira, vagy a veronai Aemilius Macer tanítóköltemányeire, az *Ornithogoniára*, a *Theriacára* és a *De herbis*-re.[39] Az antikvitás általában kevéssé ismerte fel az igazi történelemformáló erőket, s ezért a történelem értelmezéséhez, a történelem mechanizmusának bemutatásához többnyire külső analógiákhoz fordult, s különösen alkalmasnak látszott az élő organizmus rendjének az antik városállamnak a mienkénél sokkal szervesebb rendszerére való átvitele, de előfordult a hasonlatnak egy-egy birodalomra való alkalmazása is. Ezért az ókor történeti alkotásait nem csak abból a szempontból kell megvizsgálnunk, hogy adataik mennyire hitelesek, mennyire nem, hanem azt is fel kell tárnunk, milyen elméleti alapon, milyen történetfilozófiai koncepció és módszer alapján közelítették meg tárgyukat, mert az antik világ mélyebb és pontosabb megértésének ez is elengedhetetlen feltétele, még akkor is, ha a mai

[37] Természetesen ebben a vonatkozásban is számolhatunk némi görög előzménnyel, vö. *G. E. R. Lloyd:* Analogy in Early Greek Thought, 62; *uő.:* Polarity and Analogy. . . , 216 l. és 1. j. Úgy tűnik fel, hogy a gondolat végső soron Alkmaiónra megy vissza (i.e. 5. sz.).

[38] A római történelem biologikus értelmezéséhez, mégha más szempontból is, sok értékes adat található *J. Hubaux* kis könyvében: Les grands mythes de Rome. Paris 1945. Passim.

[39] Az augustusi periódusban általában beszélhetünk a biologikus történelemfelfogás divatjáról. Különösen jól példázza ezt a pataviumi Livius műve, aki már a *praefatio*-ban kinyilvánítja, mennyire élő organizmusnak fogja fel az *imperium Romanum*-ot, hiszen a történetíró azt kívánja megírni, miként történt, hogy Róma *ab exiguis profecta initiis eo c r e v e r i t, ut iam magnitudine l a b o r e t sua* (4) és *o r i g i n e s suas* visszavezeti *ad deos. . .a u c t o r e s*, mert a *populus Romanus*-nak megvan a maga *parens*-e: Mars (7). Így lehet Livius célja annak megmutatása *per quos viros quibusque artibus . . . et p a r t u m et a u c t u m imperium sit* (9), s lehet a történeti tudás: *salubre* (10). A rómaiak számára oly fontos *libertas*-nak is megvan a maga *origo*-ja (2,1,7), hiszen *dissipatae res n o n d u m a d u l t a e discordia forent, quas fovit tranquilla moderatio imperii eoque n u t r i e n d o perduxit, ut bonam f r u g e m libertatis m a t u r i s iam v i r i b u s ferre possent* (uo. 6). L. minderről *M. Ruch* tanulmányát: Le thème de la croissance organique dans la pensée historique des Romains, de Caton à Florus, ANRW, I/2, 1972. 734 kk. Fontos e témakörből a szerző egy másik, korábbi írása is: Le thème de la croissance organique dans le livre I de Tite-Live, Studii Classice, 10, 1968. 123—132. Az ugyancsak biologikus történelemszemléleten alapuló Menenius-fabulát is feldolgozta Livius (2,32 — Az idevágó párhuzamokról l. A Commentary on Livy Books 1—5, by *R. M. Ogilvie*, Oxford 1965. 312—3), akárcsak a kortárs görög történetíró, Dionysius Halicarnassensis (ant. Rom., 6, 83 kk., vö. *W. Nestle:* i. m. 350—351), akinél ezt olvashatjuk: *ἔοικέ πως ἀνθρωπείῳ σώματι πόλις* (6,86,1), ill. *σύνθετον γὰρ ἐκ πολλῶν μερῶν ἐστιν ἑκάτερον, καὶ οὔτε δύναμιν ἔχει ἕκαστον τὴν αὐτὴν τῶν ἐν αὐτοῖς μερῶν, οὔτε χρείας παρέχεται τὰς ἴσας* (uo.).

kor embere számára ezek a történetelméleti nézetek esetenként talán túlságosan is kezdetlegeseknek, sematikusaknak és témájukra erőszakoltaknak mutatkoznak. Mindenesetre így is a most vizsgált típusú biologikus történelemfelfogás volt az, amely szakítva az ahisztorikus antik ciklikus történetkoncepcióval, először kísérelte meg a történelmi jelenségeket a maguk megfordíthatatlan történeti egyedülvalóságában felfogni és értelmezni.[40]

[40] Az antikvitás megújulást, ismétlődést valló történelemfelfogásával kapcsolatban is több érdekes adat és megállapítás található a mindmáig alapvető munkában: *J. Bidez—F. Cumont:* Les mages helléniséS. I—II. Paris 1973 (= 1938[1]), passim; *J. Bidez:* Bérose et la Grande Année, Mélanges P. Frédericque. Bruxelles 1904. 9—19; *J. Hubaux—M. Leroy:* Le mythe du phénix dans les littératures grecque et latine. Liège—Paris 1939. Modernizáló törekvése és bizonyos szakszerűtlensége ellenére alapvető jelentőségű e témakörben *M. Eliade:* Le mythe de l'éternel retour, Archétypes et répétition. Paris 1969. Passim, de 1. már az «Avant-propos» idevágó passzusait: 9 kk. Az idő regenerációjára és a biokozmikus ritmusokra vonatkozó ahisztorikus nézeteiről uo. főképp 65 kk., ahol ki van emelve a történelem ilyen módon való eltüntetésére irányuló szándék is, vö. 67 kk., továbbá: 78; 99 (a cél a történelem megsemmisítése az *in illo tempore*-hoz való folyamatos visszatéréssel); 145. — *A. Momigliano* is hangsúlyozza, hogy a biologikus történelemfelfogás és az örökös visszatérés gondolata nem függ szükségképpen össze, mint ahogy általában gondolják (Essays in Ancient and Modern Historiography. Oxford 1977. 189. — Az újabb kor kitűnő historiográfiai összefoglalását adja, kitérve a biologikus és a történeti ismétlődést valló nézetekre is *J. M. Alonso Núñez:* El pensamiento historiologico aleman en el siglo XVIII. . . Madrid 1971. A magyar nyelvű szakirodalomból említést érdemel: *H. Varró Rózsa:* Élővilág és társadalom. A biologizmus bírálata. Budapest 1979. [Korrektúrajegyzet: Cikkem kéziratának leadása után jelent meg két olyan magyar tanulmány, amely értékes kiegészítéseket szolgáltathat írásomhoz, vö. *Bollók J.:* A XVI. epódos és a római sibyllinumok, AntTan., 26, 1979, 57 kk.; *Hahn I.:* Az antik demokrácia születése, Világosság, 22, 1981, 466 kk,]

TÓTH ENDRE

A XV. APOLLINARIS LEGIO ILLYRICUMI ÁLLOMÁSOZÁSÁNAK A KÉRDÉSÉHEZ

1. A Nyugatdunántúlon éppúgy, mint a leendő tartomány más részein is, a provinciává válás folyamatában alapvető tényező volt a katonai megszállás. Ha tehát a Borostyánkő út körzetének a koracsászárkori történetét kutatjuk, akkor meghatározó fontosságú a területet megszállva tartó hadsereg magját jelentő XV. Apollonaris legio állomáshelyeinek és történetének a megismerése. A tanulmányban azt vizsgálom, hogy ez a legio a koraaugustuskori Dráva—Száva közi tartózkodás után mikor hagyta el, mikor hagyhatta el legkorábban a déli területeket, azaz mikor helyezték át a legiot a Drávától északra, illetve a Duna mellé, a későbbi garnizonjába, Carnuntumba. A legio áthelyezése egyben azt az időpontot jelzi, amikor a birodalom megszállta a Dráva—Száva közéből északra vezető Borostyánkő út körzetét, tehát az ellenőrzés alá vonta a leendő tartomány továbbiterületeit; a katonai akciót kiváltó okok pedig egyben a terület megszerzésének a közvetlen okait jelentik.

2. Időszámításunk kezdete körül a későbbi Pannónia provincia déli részét, a Dráva—Száva közét a segédcsapatok mellett három legio tartotta megszállva. Sajnálatos, hogy ma már elmondhatjuk: az i. sz. 1. század közepéig egyetlen kutatott legiostáborhelyet sem ismerünk Illyricum *inferius területéről. A VIII. Augusta korai állomáshelyét a későbbi garnizon alapján Poetovioban keresik.[1] A IX. Hispana táborát Sisciaban tételezik fel.[2] Az utóbbi ideig a XV. Apollinaris állomásozástörténete tűnt a legbiztosabban meghatározhatónak.[3] Újabban azonban alapos kételyek miatt a korábbi következtetések bizonytalanná váltak vagy megdőltek, és újabb lehetőségek kerültek szóba. Ezek a kételyek azonban elősegítik a XV. Apollinaris legio illyricumi történetének a korábbiaknál pontosabb megismerését.

[1] *B. Saria:* Poetovio, RE XXI. 1170.—; *A. Mócsy:* Pannonia. RE Suppl. IX. 632.

[2] *J. Šašel:* Siscia, RE Suppl. XIV. 702.

[3] *E. Ritterling:* Legio. RE XII. 1748 skk. — Vö. még: *A. Mócsy:* Pannonia. RE Suppl. IX. 633.; *E. Swoboda:* Carnuntum 1964⁴. 35, 239. A régibb irodalomból lásd: *E. Nowotny:* RLÖ 12, 1914. 166. skk. —; *J. Bortlik:* RLÖ 16, 1926. 23—24. A carnuntumi legiostábor koratiberiusi keltezését nagymértékben befolyásolta a tévesen az ifj. Drusus nevével kiegészített aquincumi ala-tábor építési felirata (a helyes kiegészítés: *É. Tóth—G. Vékony:* Acta Arch. Hung. 22 [1970]). Ennek a feliratnak az alapján E. Swoboda már a carnuntumi tábor koratiberiusi kőbeépítéséről beszélt: Carnuntum 1964⁴. 238—9. Ezzel a véleménnyel szemben lásd: *C. M. Wells* érveit: Emona and Carnuntum. In: Roman Frontier Studies. Cardiff 1974.

Az eddigi vélemények szerint, amelyek B. Saria[4] következtetésein alapultak, a XV. Apollinaris kezdetben *Emonaban* állomásozott, majd a colonia alapítás után (i. sz. 14) *közvetlenül* a későbbi táborhelyére, Carnuntumba került.[5] J. Šašel azonban, aki I. Weilerrel együtt foglalkozott a nevezetes emonai városfalfelépítési felirattal, és azt i. sz. 14 későősze és 15 koratavasza közé keltezte,[6] megállapította: a felirat tanúsága szerint i. sz. 14.-ben nentartózkodott katonaság Emonaban[7] és semmi olyan bizonyítékkal nem rem delkezünk, amiből arra lehetne következtetni, hogy a legio tábora i. sz. 14 előtt magában Emonaban lett volna.[7] Ezzel a XV. Apollinaris állomásozástörténetének egyik legbiztosabbnak látszó pillére dőlt meg. A kutatók ezután két irányban keresték a megoldást. Egyesek amellett érveltek, hogy a legiot már I. sz. 14 *előtt* Carnuntumban helyezték át,[8] míg mások a carnuntumi legiostábor kezdetét későbbre, Tiberius vagy Claudius uralkodásának a végére tették.[9] Azonban ez a két eltérő vélemény két különböző jellegű forráscsoport figyelembevételén alapszik. Azok a kutatók, akik szerint a legio már i. sz. 14 előtt Carnuntumba került, azok elsősorban az írott forrásokat hívták segítségül a véleményük bizonyítására. Azok pedig, akik szerint a legio csak évtizedekkel i. sz. 14 után került Carnuntumba, a régészeti megfigyelések és a leletek alapján következtettek erre. A tanulmányban tehát a szóbajöhető *összes* adat alapján következtetünk a legio történetére.

Az egyes adatcsoportok segítségével vizsgálom a legio mozgásának, áthelyezésének vagy áthelyezéseinek a *lehetőségeit* abban az időszakban, amikor biztos megállapításokra jelenleg még nem juthatunk. Abban az időszakban tehát, amikor egyértelmű és konkrét adat a felvetett téma időrendi kérdéseit nem oldja meg. A XV. Apollinaris carnuntumi állomásozását először a CIL III. 4591-es számú építési felirat tanúsítja, amelyet i. sz. 52—53-ban állítottak. Ezt az időpontot tekintem a tanulmányban foglaltak záródátumának annak ellenére, hogy Manfred Kandler a felirat tanúbizonyságát ebben a viszonylatban kétségbe vonta.[10]

[4] *B. Saria:* Emona als Standlager der Legio XV. Apollinaris. Laureae Aquincenses, DissPann II. 10. Budapest 1938. 245 skk.

[5] *A. Mócsy:* Pannonia. RE Supply. IX. 713; *E. Swoboda:* Carnuntum. Graz—Köln 1964[4]. 35, 239.

[6] *J. Šašel—J. Weiler:* Zur augusteisch-tiberischen Inschrift von Emona. Carnuntum Jb. (1963—1964) 40—42.

[7] *J. Šašel:* Emona, RE Suppl. XI. 563; Vö. még: *A. Mócsy:* Pannonia-Forschung 1969—1972. Acta Arch. Hung. 25 (1973) 383.

[8] *J. Šašel:* Emona, RE Suppl. IX. 563.; Ua: Die Limes-Entwicklung in Illyricum. Actes du IXe Congrès Internat. d'Études sur les frontières Romaines. Bucuresti—Köln—Wien 1974. 193 skk. — *J. Šašel* véleményével szemben lásd *J. J. Wilkes:* Augustan Limes in Illyricum? In: Studien zu den Militärgrenzen Roms. II. Köln 1977. 245 skk. — *A. Mócsy:* Die Einwanderung der Jazygen. Acta Ant. Hung. 25 (1977) 444 skk.

[9] *M. Kandler:* Die Ausgrabungen im Legionslager Carnuntum. Anzeiger Wien 111 (1974) 27 skk. — Ua.: Legionslager und canabae von Carnuntum. In: ANRW II. 6. Berlin—New York 1977.; *E. Tóth:* Die Geschichte der Oberen Wart im 1. Jahrtausend. In: Obere Wart. Oberwart 1977. 78, 96, 17. jegyzet. *M. Grünewald:* Zur Frühzeit des römischen Carnuntum. Anzeiger Wien 116 (1979) 2—8. *C. M. Wells* felvetette a két Carnuntumi legióstábor lehetőségét. Az Augustus alatt fennálló Carnuntum I. (amelyben a szerző az i. sz. 6.-os Maroboduus elleni expedícióval kapcsolatos Velleius-adatra támaszkodik, ennek tárgyalását lásd később), és a Claudius-kori Carnuntum II. Ehhez az utóbbihoz tartoznak a legió XV. Apollinaris sírkövei és a Claudius-kori építési felirat.

[10] *M. Kandler:* Anzeiger, Wien 111 (1974) 28,6. jegyzet.

A feladat két részre oszlik. Az egyik a carnuntumi legiostábor létrehozásának az időpontja, a másik a XV. Apollinaris legio mozgásának a kérdése. Ezek azonban összefonódnak, mert nem lehet kétséges: Carnuntum állandó és folyamatos megszállását adó első legio csakis a XV. Apollinaris lehetett. A vizsgálat során azonban nem mellőzhetjük azokat az okokat és célokat, amelyek a Borostyánkő út vidékét megszállva tartó illyricumi ÉNy-i hadseregcsoportot létrehozták.

A vizsgálathoz felhasználható adatokat tekintve három úton juthatunk közelebb a megoldáshoz. Először a carnuntumi legiostáborra és a XV. Apollinaris ottani állomásozására közvetlenül utaló régészeti források, másodszor a Carnuntum legioval történő megszállását közvetlenül bizonyítani látszó irodalmi források, harmadszor a szóbanforgó terület i. sz. utáni évtizedei általános középdunavidéki történetének a figyelembevételével.

3. Melyek azok a régészeti adatok, amelyeknek a vizsgálata segít megismerni a katonai megszállás kezdetét Carnuntumban? Először ezeket vesszük sorra.

a) A terra sigillata leletek: régebben a Carnuntumban előkerült legkorábbi sigillata anyag alapján a legiostábort a koratiberiusi időszakra keltezték.[11] M. Grünewaldnak köszönhetjük a legkorábbi sigillatak korszerű feldolgozását. A leletcsoport alapján a szerzőnő arra következtetett, hogy az első tábort nem létesíthették i. sz. 35 előtt.[12] A sigillata leletek keltezését tekintve Gabler Dénes hasonló eredményre jutott.[13] Az ő tanulmányaiból világossá válik számunkra az is, hogy a sigillatak vizsgálata különösen alkalmas a katonai megszállás, tehát a terület koracsászárkori történetének a kutatására. A kerámiafajta fokozatos elterjedése egyrészt a későbbi Pannónia provincia fokozatos megszállásának az elképzelését[14] támogató érvet jelent, másrészt a sigillata-leleteket nem lehet az Augustus-kori katonai megszállás bizonyítására érvnek felhasználni Carnuntumban.

b) Feltételezték korábban,[15] hogy a Carnuntum környékén felszínre kerülő Tiberius-kori AVG-ellenjegyes bronzérmeket a carnuntumi legiostáborban állították elő. Ugyancsak M. Grünewald mutatott rá arra, hogy ebbe a «Carnuntiner Kontermarke»-nek nevezett csoportba tartozó érmeket sem szükségszerűen és kizárólagosan a carnuntumi legiostáborban verték át, mert az ellenjegytípus Poetovio, Emona és Celeia környékén is jelentősebb számban megtalálható.[16] Ezzel a Tiberius-kori legiostábor létezése melletti egyik érv elesett vagy leglább is jelentősen meggyengült.

[11] *E. Nowotny:* RLÖ 12, 1914. 167.

[12] *M. Grünewald:* Anzeiger, Wien 117 (1979) 2.

[13] *Gabler D.:* Pannónia megszállásának néhány kérdése a terra sigillatak tükrében. Arch. Ért. 106 (1979) 204 skk. Ua.: Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum, Mitt. d. Gesellschaft. d. Freunde Carnuntums, 1981: 3, 1 skk.

[14] Lásd *Gabler Dénes* tanulmányait: Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten, Acta Arch. Hung. 23 (1974) 83—89. Ua.: Italische Sigillaten in Nordwestpannonien, Wiss. Arbeiten aus Burgenland 51. Eisenstadt 1973. Ua.: Arch. Ért. 106 (1979) 199.

[15] *P. W. Macdowall:* An early Imperial Contermarke from Pannonien. Numismatic Chronicle 6/VI. (1966) 126 skk.

[16] *M. Grünewald:* Anzeiger Wien 116 (1979) 2 skk.

c) Az ismert carnuntumi legiostábor praetenturájában az utóbbi években M. Kandler tárt fel nagyobb felületet.[17] A feltárás során az i. sz. 1. századа közepénél korábbi nyomot nem lehetett kimutatni. M. Kandler megtalálta az első palánktábort, amelyet az 1. század közepére keltezett. Egyelőre azonban tágabb időközt alapulvéve úgy fogalmaznék, hogy a tábort *Claudius* uralkodása alatt, tehát 41 és 54 között létesítették.

d) A carnuntumi legiostábor porta principalis sinistrajától DNy-ra, a Scarbantia felé vezető Borostyánkő út mellett húzódó temetőben a XV. Apollinaris katonáinak a tetemei fölé állított sírköveknek a keltezése szorosan összefügg a legio ottani állomásozásának, nemkülönben a legiostábor kezdetének a kérdésével. Ezeket a sírköveket felhasználták arra, hogy a segítségükkel az 1. század első felében igazolják a XV. Apollinaris carnuntumi állomásozását.[18] Pontosabban: természetesnek és magától értetődőnek vette a kutatás, hogy ezeknek a sírköveknek egy részét a század első felében vagy éppen Tiberius uralkodása alatt állították.[19] A sírkövek feldolgozása azonban nem történt meg és az egyes köveket kiragadott szempontok alapján keltezték. Például a cognomen hiányát önmagában tekintették keltezési érvnek és ezeket a sírköveket minden további megfontolás nélkül a század első felére tették.[20] Jellemző a cognomen-hiány keltező értékére, hogy egy olyan cognomen nélküli katonát is eltemettek Carnuntumban, aki claudiusi alapítású városból származik.[21]

A legiohoz tartozó sírkövek viszonylag magas darabszáma[22] (113), a legio jól ismert későbbi története, a carnuntumi legiostábor viszonylag jól ismert megszállástörténete az i. sz. 1. század második felében,[23] a sírkövek feliratai, valamint a jól körülhatárolt és jellegzetes sírkőtípusok egyedülálló lehetőséget nyújtanak a vizsgálathoz. Mindez és nem utolsó sorban a CSIR kötetei[24] szinte kínálták a feldolgozást, amelyet az összes 1. századi carnuntumi katonai sírkőt figyelembevéve végeztem el.[25] A felső időhatárt a XV. Apollinaris esetében azonban természetesen a legio végleges távozásának az időpontja, i. sz. 118/119 jelentette.

Tipológiai szempontok szerint összeállítottam a sírkőtípusokat és az egy csoportba tartozó sírköveket összegyűjtöttem. Az ilyen módon összeállított

[17] *M. Kandler:* Anzeiger, Wien 101 (1974) 27 skk. Ua.: Vorläufiger Bericht über die Grabungen in Legionslager Carnuntum in den Jahre 1974 bis 1977. Anzeiger, Wien 115 (1978) 336 skk. Ua.: ANRW II. 6. 1977. 650.

[18] A carnuntumi katonai sírköveket *E. Vorbeck* tette közzé: Militärinschriften aus Carnuntum. Wien 1980². A sírkövek egy részének a fotóit lásd a CSIR megfelelő köteteiben. A korai carnuntumi XV. Apollinaris sírkövekhez lásd: *O. Hirschfeld:* AEM 5 (1881) 217 skk.; *E. Bormann:* AEM 18 (1895) 208. *A. Betz:* ÖJh 37 (1948) 241 skk. Ua.: Carnuntum Jb. 1956. 65 skk. A tanulmányokra általában jellemző, hogy a feltételesen fogalmazott és nagyobb időszakot (a legio első carnuntumi tartózkodását, tehát i. sz. 14?—62) feltevő sírkőkeltezések ellenére végül mégiscsak a koratiberius-kori megszállásról írnak.

[19] Lásd például *E. Vorbeck* keltezéseit: Militärinschriften aus Carnuntum. Wien 1980².

[20] *O. Hirschfeld* véleményével (AEM 5 [1881] 217) szemben lásd *Th. Mommsen* ellenvetéseit: Römische Geschichte. V. Berlin 1885. 187, 1. jegyzet.

[21] CIL III. 4465.

[22] *E. Vorbeck:* i. m. 56 skk.

[23] *E. Ritterling:* Legio. RE XII. 1748 skk.

[24] CSIR Österreich I. 3—4: *M.-L. Krüger:* Wien 1970, 1972.

[25] Vö. *Tóth E.:* Die Geschichte der Oberen Wart im 1. Jahrtausend. 78, 96, 17. jegyzet. A XV. légió sírköveinek a feldolgozása külön tanulmányban jelenik meg.

anyag alapján végeztem el a további vizsgálatokat. A sírkőcsoportokat a hozzájuk tartozó egyik-másik sírkő alapján jól lehetett keltezni. A keltezés kritériumai elsősorban a következők voltak: Savaria claudiusi alapítása és a katonák savariai origoja, a legio keletre távozásának az ismert ideje és a visszatérés után (i. sz. 62—71) a keleti származású katonák által állított sírkövek, valamint az 1. sz. második felében a Carnuntumban állomásozó más legiók katonáitól származó sírkőtípusok.

A vizsgálat eredménye a következő: a cognomen hiánya nem tekinthető a témánk szempontjából keltező kritériumnak azon túlmenően, hogy ezeket a sírköveket általában az 1. sz.-on belül korábbra kell keltezni. Az azonban semmiképpen sem állítható, hogy a cognomen nélküli neveket tartalmazó sírköveket szükségszerűen és együttesen az i. sz. 1. sz. első felében állították. Ezek keltezéséről legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a cognoment nem viselő katonák vagy veteránok a Flavius-császárok alatt haltak ki Carnuntumban.

A jól elkülöníthető 8 sírkőcsoport egy kivételével nem keltezhető Nero uralkodásánál korábbra. A régebben az i. sz. 1. sz. első felére keltezett sírkövek zömét Claudius uralkodásának a végén, de inkább Nero, Vespasianus és Domitianus uralkodása alatt állították.

A legkorábbi csoportba a félköríves lezárású, egyszerűen keretezett feliratú síremlékek tartoznak. Ezek esetében a többi sírkőcsoporthoz hasonló biztos keltező érv nincsen, de a forma és a megmunkálás alapján ezeket a síremlékeket tartom a legkorábbi csoportba tartozóknak. Számuk azonban csekély, mindössze hét. Jellemző az is, hogy a 7 közül csak 3 halottnak nincsen cognomene.

Összegezve: a XV. Apollinaris legio sírkövei Carnuntumban nem alkalmasak arra, hogy a segítségükkel bizonyítsuk a legio Claudiusnál korábbi ottani állomásozását. Ha csak ezt az adatcsoportot vesszük figyelembe, akkor azonban a Tiberius—koraclaudius-kori sírkövek hiányából még nem lehet egyértelműen és biztonsággal következtetni arra, hogy ebben az időszakban a legio nem is állomásozhatott Carnuntumban. Azért nem, mert elvileg feltételezhető, hogy a sírkőállítás a kőfaragók hiánya miatt később kezdődött csak el, mint a tábor létesítése. Ezt a meggondolást azonban a következők miatt nem kell figyelembe vennünk. Amint láttuk a Gräberstrasse sírjait és sírköveit a kutatás a legkorábbi carnuntumi katonasíroknak tartja. Abban nem kételkedhetünk, hogy a tábor nyugati kapujától kivezető út menti temetkezések, amelyek néhányszáz méterre a tábortól elkezdődnek[26] egyidősek azzal a táborral, illetve táborperiódussal,[27] amelyikhez az út tartozik. Ha a tábor nem keltezhető Claudius uralkodásánál korábbra,[28] akkor az út menti katonai temetkezések sem lehetnek ennél az időszaknál korábbiak. Tarthatjuk-e mármost véletlennek azt, hogy a XV. Apollinaris carnuntumi sírköveinek a keltezése, amelyre a táborásatás eredményeitől függetlenül jutottunk, megegyezik az első ismert carnuntumi tábor keltezésével?

4. A régészeti adatok tanúságát a következőképpen összegezhetjük: mindazok a megállapítások, amelyek különféle indokok alapján a carnuntumi

[26] *M. Kandler:* Legionslager und canabae von Carnuntum. In: ANRW II. 6. Berlin—New York 1977. 693.

[27] A tábor periódusaihoz lásd *M. Kandler:* ANRW II. 6. 658 skk., 693.

[28] Így keltezi az első tábort *M. Kandler:* ANRW II. 6, 658 skk.

legiostábornak és azzal együtt a XV. Apollinaris ottani állomásozásának a kezdetét Augustus vagy Tiberius uralkodására tették, tévesek vagy legalább is *a régészeti adatok ennek a tételnek e bizonyítására nem alkalmasak.* A régészeti források alapján Carnuntumban Claudius előtt nem lehet sem a XV. Apollinaris ottani állomásozását, sem egy legiostábort igazolni. De egyáltalában: van-e annak a feltételezésnek reális *lehetősége*, hogy mindezek ellenére az első két császár alatt a XV. Apollinaris mégis Carnuntumban állomásozzon? Ennek a *lehetőségnek* a vizsgálata lényeges, mert felmerült az a vélemény, hogy a legiostábor hiányára csak az *argumentum ex silentio* segítségével lehet következtetni.[29] Tehát a jelenlegi carnuntumi tábor ugyan valóban nem korábbi Claudiusnál, azonban létez*het* máshol egy korábbi tábor, amelyet még nem ismerünk. Véleményem szerint ez az érvelés csak akkor jogos, ha igazoljuk a Claudius előtti tábor *elvi lehetőségét*. Erre a kérdésre az írott források segítségével keressük a választ.

5. A kutatás két forráshelyet hívott segítségül Carnuntum legioval történő megszállásának az igazolására *Augustus alatt:* az egyik Velleius Paterculustól, a másik az idősebbik Pliniustól származik.

Velleius a következőket írta az i. sz. 6.-os. Maroboduus elleni hadjárattal kapcsolatban: Tiberius caesar Carnuntumból indult a markomannok ellen, amely *locus* volt a noricumi királyság területén. Majd *hiberna*-t készítve a Duna mellett elindította a hadseregét, amelynek *Sentius Saturninus* seregével együtt kellett volna csapást mérnie a markomannokra.[30]

Tiberius hadjáratának a kiinduló pontját Velleius azzal a földrajzi névvel jelölte, amely a kiindulás körzetében feküdt és *a számára ismert volt.*[31] A Borostyánkő út és a Duna találkozásánál fekvő őslakós település, Carnuntum, az út gazdasági szerepe miatt is ismert lehetett a rómaiak számára, azonban azonosítására, helyének a *pontos* meghatározására ma még nincsen lehetőségünk.[32] A forráshely első része alapján csak arra következtethetünk, hogy a sereg Carnuntum *(locus)* körzetéből (II. 109) indult a hadjáratra. Lehet-e azonban a következő fejezetben (II. 110) említett *hiberna*-t a carnuntumi (ismét csak szélesebb területet értve ez alatt) legiostábor elődjének, az első, de már a folyamatos megszállást jelentő tábornak tekinten? Véleményem szerint nem.

a) A szóbajöhető területet az *ad Danubium* emelt *hiberna* nem hogy szűkítené, hanem még ki is terjeszti. Amíg ugyanis a *locus* a későbbi földrajzi név alapján minden valószínűség szerint a Duna déli partján feküdt, ezt a hibernaról már nem mondhatjuk el. Ezt az északi parton vagy annak közelében is létesíthette Tiberius.

b) A földrajzi helyzettől függetlenül: tartható-e egyáltalában a későbbi carnuntumi legiostábor a Tiberius által emelt *hiberna* szerves folytatásának?

[29] *A. Mócsy:* Acta Arch. Hung. 25 (1977) 445, 35. jegyzet. Az *argumentum ex silentio* kérdésére visszatérek.

[30] Vell. Pat. II. 109, 110: *Sentio Saturnino mandatum, ut per Cattos excisis continentibus Hercyniae silvis legiones Boiohaemum (id regioni, quam incolebat Maroboduus, nomen est) ipse a Carnunto, qui locus Norici regni proximus ab hac parte erat, exercitum, qui in Illyrico merebat, ducere in Marcomannos orsus est. . . . Praeparaverat iam hiberna Caesar ad Danubium. . .*

[31] Hasonlóan szerepel Carnuntum neve Plinius földrajzi leírásában is, *n.h.* IV. 80—81.

[32] Vö. *H. Stiglitz:* Die Zivilstadt Carnuntum. In: ANRW II. 6. 1977. 588.

Semmiesetre sem. *Ez a hiberna a hadjárat céljára emelt bázis volt.* Annak a *hét* legionak és a segédcsapatoknak volt a bázisa,[33] amelyekkel a caesar Maroboduus ellen vonult, nem pedig egy állandóra tervezett és a katonai megszállást biztosító létesítmény. Továbbá, amint tudjuk, a hadjárat a a pannón-dalmata felkelés miatt meghiúsult. Ezért nemcsak nem lehet megindokolni azt a feltételezést, hogy Tiberius megszálló erőt, sőt legiot hagyott volna hátra a Duna partján, amíg az expedíciós sereget a Drávától délre kellett visszavonnia, hanem a körülmények ez ellen a lehetőség ellen szólnak. Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy *Carnuntum katonai megszállása egyben a Borostyánkő út megszállását is kell, hogy jelentse.* Velleius Paterculus szövegéből tehát nem következtethetünk az állandó legiostábor létesítésére és a folyamatos megszállás kezdetére Carnuntumban.

Ez a Velleius-idézet azt azonban valóban bizonyítja, hogy a rómaiak a Borostyánkő utat katonai felvonulás céljára használták fel. A kereskedelmi «útvonalnak» a felhasználása szükségszerű és a legalkalmasabb volt a Középdunavidéken a Maroboduus, illetve a germánok elleni katonai felvonulás végrehajtására. Ez a katonai felvonulás adta meg a *lehetőséget* a Borostyánkő út későbbi katonai megszállásának és a táborsorral való kiépítésének.

Carnuntum Augustus-kori legiostáborának a bizonyítására Mócsy A. egy sokat vitatott Plinius-mondatot is felhasznált:[34] *superiora autem inter Danuvium et Hercynium saltum usque ad Pannonica hiberna Carnunti Germanorumque ibi confinium campos et plana Iazyges Sarmatae montes vero et saltus pulsi ab iis Daci ad Pathissum amnem a Maro sive Duria est a Suebis regnoque Vanniano dirimens eos aversa Bastarnae tenent aliique inde Germani* (*n.h.* IV. 80—81).

Mócsy A. úgy érvelt, hogy az idézett és egyébként nehezen értelmezhető mondatban az *ad Pathissum amnem*, az *a Maro* és a *sive Duria est a Suebis regnoque Vanniano dirimens eos* részek három, de még magától Pliniustól származó glossza mondatbamásolásai lennének. Véleményével tehát a szerző ahhoz, a többek között E. Schwarz által képviselt felfogáshoz csatlakozott, amely szerint a *regnum Vannianum*-ra vonatkozó szövegrész interpolatio.[35] Ez a harmadik glossza i. sz. 19/20 után írt forrásból származik, mert Drusus ekkor hozta létre ezt a germán királyságot. Ezért Mócsy A. szerint a bővítés nélküli mondat i. sz. 19/20 előtti forrásból származik, amely a vanniusi királyságot még nem ismerhette. Ennek alapján a szerző arra következtetett, hogyha a Plinius által használt alapforrás 19/20 előtti, akkor az abban említett carnuntumi *hiberna*-nak 19/20 előtt már léteznie kellett. Ha pedig ez így van, érvelt tovább a szerző, akkor az ásatások negatív eredményei ellenére a carnuntumi legiostábort mégis Augustus alatt létesítették.

[33] Tacit. *ann.* 46,2; Vö.: *A. v. Premerstein:* Die Anfänge der Provinz Moesien. ÖJh 1 (1898) 164 skk. *E. M. Ruprechtsberger:* Bemerkungen zur römerzeitlichen Keramik. . ., Jb. d. OÖ. Musealvereines 125, 1980, 45 skk.

[34] *Mócsy A.:* Acta Ant. Hung. 25 (1977) 442.

[35] A kérdéshez lásd *K. Müllenhoff:* Deutsche Altertumskunde, Berlin 1887. II. 326; *Th. Mommsen:* Römische Geschichte. V. Berlin 1885. 196; *L. Schmidt:* Hermes 48 (1913) 291; *E. Schwartz:* Über das Reich des Vannius. Sudeta 7 (1931) 145 skk.; *Alföldi A.:* Budapest története. Budapest 1942. I. 1, 210 skk.; Ua.: Wo lag das Regnum Vannianum. SOF 15 (1956) 48—53. *E. Swoboda:* Carnuntum. Graz—Köln 1964[4]. 239 skk.; *Fitz J.:* Alba Regia 2—3 (1963) 303 skk.; 4—5 (1965) 77 skk. (Csak a legfontosabb irodalmat idéztem.)

Nem foglalkozva a Plinius-mondat megoldatlan kérdéseivel, a témánál maradva két olyan körülményről kell szólni, amelyek ellenzik ezt az értelmezést. Elöljáróban azonban meg kell jegyeznem: a szöveg ilyen lényeges, három glosszával történő bővítésének a szükségszerűségét Mócsy A. nem indokolta meg. A «nehéz értelmezhetőség» önmagában nem elég ennek a feltevésnek a bizonyítására. Másrészt az interpolatios értelmezéseknek az a szépséghibája, hogy *ez nem a mondat belső, módszeres vizsgálatán alapult*, hanem a vanniusi királyság területi meghatározásának a problémái váltották ki.[36] Ha ugyanis Plinius szövegében a vanniusi királyságra vonatkozó rész nem interpolatio, akkor — úgy vélték — nehéz lenne a királyságot a *Marus*-tól (Morva?) keletre lokalizálni.[37] Véleményem szerint sem a mondat értelmezése nincsen megoldva, sem azzal összefüggésben a vanniusi királyság helye a próbálkozások és a régészeti leletekkel alapján történő lokalizációs kísérletek ellenére,[38] nincsen — nem megoldva, hanem — megnyugtatóan feldolgozva.

A mondatot tehát csak abból a szempontból vizsgálom, hogy lehet-e a segítségével az Augustus-kori carnuntumi legiostáborra következtetni.

a) Nem látom ugyanis bizonyítottnak sem a többszörös interpolatiot, sem azt a föltételezést, hogy ennek az alapján az alapmondat a carnuntumi *hiberna* említésével együtt egy 19/20 előtti forrásból származik.

Mócsy A. úgy vélekedett, hogy a mondat eredeti megfogalmazásában a királyságról Plinius nem szólt, mert az a forrás, amelyből a *Hercynia silva* leírását a carnuntumi *hiberna* említésével együtt vette, a királyság alapításánál, tehát i. sz. 19/20-nál korábbi. Később azonban Plinius újabb forrásokat ismert meg, és ezeknek a szóbanforgó mondathoz kapcsolható részeit a már kész munkájába bejegyezte. Ezeket a glosszákat a másolók azután beleírták a szövegbe (amely ettől értelmetlenné vált). Ezzel a vélekedéssel szemben azonban meggondolkoztató a következő körülmény. Plinius a Naturalis historiat a 60-as 70-es években írta.[39] Ekkor azonban már elkészült a germán háborúról írt 20 könyvével[40] (i. sz. 47—53). Éppen azzal a munkájával, amelybe tartalmilag Vannius (germán) királysága is beletartozott. Azt is tudjuk Pliniusról, hogy nagy jegyzetanyag alapján dolgozott.[41] Hihető-e, hogy Plinius

[36] A Vanniusi királyság részletes tárgyalása: *B. Saria:* RE XV². 338 skk, a teljes addig megjelent irodalommal.

[37] *Th. Mommsen:* Römische Geschichte. V. Berlin 1885. *A. Alföldi:* Budapest Története. I. 1. Budapest 1942. 210 skk.

[38] A szlovákiai germán leletanyaghoz lásd: *T. Kolnik:* Slov. Arch. 13 (1965); 19 (1971). Ua.: Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das regnum Vannianum. In: Symposium Auslkalng der Latene-Zivilization und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977. 143 skk. *J. Tejral:* Die Älteste Phase der germanischen Besiedlung zwischen Donau und March. In: Symposium 307 skk. Nyomatékosan utalni kell azonban arra, hogy a régészeti leletanyag alapján kirajzolható terület és a források területi meghatározásának az egyeztetése ebben az esetben a legkevésbé sem problémamentes. Egy terület földrajzi fekvésének a leírása — különösen rövid időtartam és változó kiterjedés esetében — ilyen következtetés levonására csak alapos megfontolás után lenne alkalmas. Az ilyen leírás ugyanis egy adott pillanatra vonatkozó helyzetnek vagy *tervnek* az írásbafoglalása is lehet, és ezért — különösen a változó, bővülő terület, regnum esetében — a régészeti leletek szélesebb intervallumú keltezése miatt, a kis időn belül bekövetkezett esetleges területváltozás megragadására, vagy a területi egyeztetésre nem magától értetődően alkalmas. A Vanniusi királyság területi problémáira még visszatérek.

[39] Vö. *K. Ziegler:* Chronologie der Schriften des Plinius. RE XXI. 284—85.

[40] *H. Gundel:* RE XXI. 286 skk.

[41] *H. Gundel:* RE XXI. 290—291.

ehhez az utóbbi munkájához nem gyűjtött össze minden, a számára elérhető és a germánokkal kapcsolatos anyagot? Aligha tételezhetjükfel, hogy ennek a munkájának az összeállításakor nem ismert meg minden forrást, ha nem is került be *minden adat* a végső szövegbe. Aligha hihető, hogy mindezeket az adatokat, tehát a már létező, és a rómaiakkal szoros kapcsolatban álló, Vanniusi királyságra vonatkozókat is, legalább egy évtizeddel később a *Nat. hist.* írásakor nem használta volna fel. Az azonban lehetséges, hogy Plinius a királyság földrajzi helyzetéről vagy annak területi bővüléséről[42] valóban hozzájutott további adatokhoz. Mócsy A. értelmezésében azonban nem ez a meghatározó fontosságú, hanem az, hogy a mondatban a királyság említése interpolatio-e vagy sem? A fentiek miatt azonban ez sem nem bizonyított, sem nem bizonyítható. Pliniusnak a germán háborúkról írt könyveinek a bizonysága ellenében nem látok felsorakoztatva olyan érveket, amelyek a vizsgált mondat ilyen radikális módon történő átalakítását és értelmezését kényszerítő erővel szükségessé tennék.

Nem világos azonban számomra az, hogy a carnuntumi *hiberna*-t említő forrás i. sz. 19/20 előtti keltezésének a feltételezése esetében miért kellene a mondat többi részével kapcsolatban szükségszerűen interpolatiora gondolni. Ha ugyanis csupán azt tételezzük fel — ami egyébként aligha tagadható —, hogy Plinius különböző időből származó források segítségével állította össze a teljes mondatot, akkor szükségtelen későbbi bővítésre gondolni. Plinius egyszerre használta a forrásait vagy a jegyzeteit, és alakított ki egy egységes mondatot. Ez pedig a fenti nehézségek miatt sokkal valószínűbb, mint az interpolatio. Az interpolatio nélkül is fel lehet tételezni azt, hogy Carnuntum említése egy i. sz. 19/20 előtti forrásból származik. Mint mondottam, *fel lehet tételezni*. Ez a feltételezés azonban attól nem válik bizonyossággá, ha a mondat i. sz. 20 utáni eseményekre vonatkozó adatait interpolationak tartjuk.

Ahogy nem bizonyított a vanniusi királyság esetében az interpolatio, úgy nem bizonyított az sem, hogy a feltételezett 19/20 előttről származó forrás a carnuntumi hibernat már pontosan ebben a formában említi. Ez a következtetés sem kényszerítő erejű, és a bizonyítására nem került sor. Ha el is fogadjuk, hogy a bővítés nélküli mondat forrását valóban 19/20 előtt írták, abból még nem következik az, hogy ez a forrás Carnuntumot hibernaként említi. Amikor ugyanis Plinius 50 évvel később ezt a mondatot megfogalmazta, Carnuntum már valóban legios-táborhely volt és ezért a forrásának a szövegét módosíthatta. Ennek a kitételnek az értelmezése talán a következőképpen kereshető.

b) Tételezzük fel, hogy a carnuntumi *hiberna* már Plinius i. sz. 19/20 előttről származó forrásában is olvasható volt. Plinius ezt az adatot elfogadta, mert amikor a munkáját írta, akkor már valóban állomásozott legio Carnuntumban. Csakhogy nem ismerjük az eredeti forrásban a szövegösszefüggést. Milyen kapcsolatban szerepelt ott a *hiberna?* Ismerjük viszont a már tárgyalt Velleius-szöveget, amely szerint Tiberius Carnuntum körzetében — mint láttuk, provizórikusan — a Maroboduus elleni hadjárat céljára *hibernat*létesített. A Plinius forrásában említett hiberna pedig *erre a hiberna-ra is vonatkozhat*. Ebben az esetben pedig ez a Plinius-forráshely sem használható fel Carnuntum állandó és végleges legioval történő megszállásának a bizonyítására.

[42] A területi bővüléssel kapcsolatban lásd *B. Saria:* RE XV². 341.

A vitatott szöveghelyet nem a szövegtörténeti vagy a településtörténeti problematikájának a megoldása érdekében vizsgáltam. Egyedül arra utaltam, hogy *ez a mondat nem alkalmas — függetlenül az interpolatios vitától — Carnuntum Augustus-kori legiostáborának a bizonyítására.*

6. Miután sem a közvetlen források, sem a régészeti adatok nem alkalmasak Carnuntum Augustus- vagy Tiberius-kori legiostáborának az igazolására, vegyük szemügyre az i. sz. I. sz. első felének illyricumi történetét, hogy egyáltalában van-e lehetőség erre a következtetésre.

Amint láttuk, Tiberius és Sentius Saturninus i. sz. 6.-ban megtámadták Maroboduust 12 legioval és a segédcsapatokkal.[43] Tiberius már az ellenség földjén járt, amikor a pannon és dalmát törzsek fellázadtak. Szükségtelen részletezni a három évig tartó háborút,[44] amely, mint tudjuk, nem kis erőpróbát jelentett a birodalomnak. I. sz. 6.-ig Carnuntum körzetében katonaság nem állomásozott, de erre a felkelés miatt i. sz. 6 és 9 között sem kerülhetett sor. Továbbá: elképzelhető-e az, hogy a súlyos háború után, amelyben 10 legio, több mint 70 cohor, 14 ala, valamint 10 000 veteran harcolt,[45] és amely egységeket a győzelem után amúgy is az eredeti állomáshelyükre vonták vissza,[46] egyszóval a háború befejezése után az alig «megbékített» területről a három megszálló legio közül egyet kivonjanak és messze északra a Duna mellé helyezzenek? Nem szólva arról a figyelemre alig méltatott körülményről, hogy a *legio önmagában nem kerülhetett a Duna mellé, hanem az utánpótlási vonalat is biztosítani kellett.* Szükségtelen indokolni: a carnuntumi legiostábor létesítése a Borostyánkő út menti utánpótlási vagy felvonulási vonal létrehozása nélkül hadászati képtelenség. A carnuntum legiostábor létesítését a felvonulási úttól és annak a katonai megszállásától elszakítva vizsgálni nem lehet. Továbbá: a Dráva—Száva közti terület katonai megszállásának az elsődleges célja a megszállást követő évtizedekben a meghódított, majd fellázadt lakosságú terület biztosítása, tehát a belpolitikai defenzió volt. Ezzel szemben a Borostyánkő út katonai megszállását a külpolitikai cél[47] inkább befolyásolta. A germánok elleni külpolitikai célnak az érvényesítését azonban a belső háború évekkel eltolta, másrészt Maroboduus sem lépett fel támadólag a birodalom ellen.[48]

[43] Velleius II. 109, 110; Tacit *ann.* 46,2.

[44] *G. Zippel:* Die römische Herrschaft in Illyricum bis auf Augustus. Leipzig 1877. 297 skk.; *K. Patsch:* Beiträge zur Völkerkunde Südosteuropas. Vol. SB Wien 1932. 100.; *O. Hirschfeld:* Zur Geschichte des pannonisch-dalmatischen Kriegs. Kleine Schriften Berlin 1913. (Repr. New York 1975.) 387.; *R. Rau:* Zur Geschichte des pannonisch—dalmatischen Krieges der Jahre 6—9. Klio 19 (1925) 313 skk.; *E. Köstermann:* Der pannonisch—dalmatische Krieg 6—9 n. Chr. Hermes 81 (1953) 345 skk.; *A. Mócsy:* Pannonia, RE Suppl. IX. 1962. 540 skk., 544 skk.; *Nagy T.:* Der Aufstand der pannonische—dalmatischen Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums. In: Adriatica, Miscellanea Gr. Novak dicata, Zagreb 1970. 459 skk. stb.

[45] Velleius II. 113,1.

[46] Velleius II. 112,4.

[47] A Borostyánkő út vonalának és a körzetnek a katonai megszállásához lásd *J. Šašel:* Die Limes-Entwicklung. . . (18. jegyzetben); *Mócsy A.:* Acta Arch. Hung. 25 (1973) 46 skk.; *Fitz J.:* Die Eroberung Pannoniens. ANRW II. 6 (Berlin—New York 1977) 143 skk.; *Tóth E.:* Geschichte der Oberen Wart in 1. Jahrtausend. In: Obere Wart, Oberwart 1977. 79.; *Soproni S.:* Municipium Halicanum, Folia Arch. 30 (1977) 96.; *Tóth E.:* Pannonia provincia kialakulásának a kérdéséhez. Arch. Ért., nyomdában.

[48] Vö. Tacit. *ann.* 2,26, 2,46, 2,63.

A Dráva—Száva közén a belpolitikai helyzet még i. sz. 14.-ben sem volt tökéletesen biztonságos. Ha hitelesek *Cassius Dio* sorai,[49] az illyricumi legiolázadás alkalmával a katonaság még mindig azzal fenyegetőzött, hogy ha a követeléseket nem teljesítik, akkor fellázítják a helyi lakosságot és Róma ellen vonulnak.

A legiolázadás a témánk szempontjából egyébként is fontos. Tacitustól tudjuk,[50] hogy i. sz. 14 nyarán, egészen a sorsdöntő szeptember 27-i holdfogyatkozásig mind a három legio, tehát a XV. Apollinaris is, a Dráva—Száva közében, egy nyári táborban, valószínűleg Siscia közelében állomásozott.[51] Ezért valószínűtlennek tartom azt, hogy ebben az időpontban a XV. Apollinaris állandó tábora a Drávától északra vagy éppen a Dunánál lett volna. Egyrészt azért, mert amíg a sisciai és a poetovioi[52] téli táborok esetében a legiok elérhető közelségben (115 km) voltak egymáshoz, addig Sisciatól Carnuntum mintegy 300 km-re fekszik. Másrészt, mert egy Tacitus hely alapján[53] valószínűbb, hogy éppen a nyári táborok voltak az ellenséghez közelebb, míg a téli táborok a biztonságosabb belső területen feküdtek. Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a XV. Apollinaris hiberna-ja a legiolázadás idejében még a Drávától délre volt.

Összefoglalva megállapíthatjuk: Augustus haláláig a közvetlen irodalmi és régészeti források nem bizonyítják azt, hogy Carnuntumban állandó megszálló katonaság vagy éppen a XV. Apollinaris állomásozott. A történeti körülmények és közvetett adatok *ezt a lehetőséget kizárják*. I. sz. 15 előtt Carnuntum és a Borotyánkő út körzetének a megszállására és a táborsor kiépítésére nem kerülhetett sor. Azonban ezen a területen a felvonulás a Dunáig Tiberius uralkodása alatt már megtörtént. Ennek a lehetőségét nemcsak a Tiberius—Claudius-kori sigillatak elterjedése adja meg a Borostyánkő út körzetében,[54] hanem egy konkrétabb adat is tanúsítja. A flaviusi municipiumnak, Scarbantianak a Iulia jelzője Tiberius uralkodására utal.[55]

7. Mikor szállta meg tehát a római katonaság a Borostyánkő út vidékét? Az ismert történeti eseményeket figyelembe véve ez alighanem az i. sz. 17—20-as Drusus-akció[56] során következett be, amely i. sz. 6 után másodszor teremtette meg a Dunáig való katonai felvonulás szükséghelyzetét. Azt azonban, hogy ez a megszállás milyen nagyságú katonai erővel történt, nem tud-

[49] Cassius Dio LVII. 4.
[50] Tacit, *ann.* 1,28; vö.: *A. Mócsy:* RE Suppl. IX. 548.
[51] *J. Šašel:* Siscian. RE Suppl. XIV. 1974. 734.
[52] *B. Saria:* Poetovio, RE XXI. 1170.
[53] *Tacit. ann.* 2,23.
[54] Lásd *Gabler Dénes* tanulmányait, utoljára: ArchÉrt 106 (1979) 199—217.
[55] *Plinius, n. h.* III. 147; vö.: *A. Mócsy:* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu dem Markomannenkriegen. Budapest 1957, 43 skk.
[56] Vö. *D. Timpe:* Der Verzieht auf die Okkupation Germaniens, Chiron 1 (1971) 267—284. A Borostyánkő út körzete a katonai megszállásának ezzel a keltezésével visszatérünk a B. Saria előtti, egyes tanulmányok vélekedéséhez; *E. Nowotny:* Die Grabungen im Standlager zu Carnuntum 1908—1911. RLÖ 12 (1974) 174 skk. Szerinte, ha a tábor Tiberius-kori, akkor a létesítése Drusus tevékenységével függhet össze. Hangsúlyoznom kell azonban a véleményünk különbségét: és a Drusus-akcióban nem a carnuntumi *légiós*tábor létesítésének a *bizonyítékát* látom, hanem a Borostyánkő út körzete katonai megszállásának és a carnuntumi légiótábor létesítése a *lehetőségének* a kezdetét.

juk. Tekintettel arra, hogy a Duna bal partján élő germánokkal Róma jó viszonyt tartott fenn,[57] inkább egy lassúbb, hosszabb ideig tartó folyamatra gondolhatunk. Ezalatt az idő alatt fokozatosan kiépítették a Borostyánkő út menti táborsort. A Borostyánkő út katonai megszállása és a táborsor kiépítése azonban még mindig nem bizonyítja azt, hogy a XV. Apollinaris legio azonnal Carnuntumba került és folyamatosan ott állomásozott. A terület megszállása ennek a következtetésnek nem a bizonyítékát, hanem csak *a lehetőségét* adja meg. I. sz. 17—20-ig pedig még lehetőségünk sincsen feltételezni sem a Borostyánkő út katonai megszállását, sem a legiostábor létesítését Carnuntumban.

A Borostyánkő utat tehát minden bizonnyal az i. sz. 17—20-as Maroboduus elleni Drusus akció következtében, a leendő tartomány katonai megszállásának a második lépcsőjeként[58] foglalta el a római hadsereg. Ettől az időponttól kezdve már feltételezhetünk egy legiostábort Carnuntumban, ha annak mindezideig a nyomát nem is találjuk. Az általunk ismert első legiostábor csak Claudius uralkodása alatt létesült, amelyet nemcsak az ásatási leletek tanúsítanak, hanem a CIL III. 4591-es számú, *i. sz. 52/53-ból származó építési felirat is.*[59] Nem zárhatjuk ki eleve azt a lehetőséget sem, hogy a XV. Apollinaris legiot a déli területről nem közvetlenül a Duna mellé, Carnuntumba helyezték, sem azt, hogy a legionak továbbra is egy téli és egy nyári tábora is volt, de most már a Borostyánkő út körzetében. A legionak a Drávától északra történő esetleges mozgását, reméljük, a régészet segítségével meg lehet majd határozni. Ebben a tekintetben különösen fontosak a savariai kutatások, hiszen ez az a hely, amely legiostáborhelyként már szóbajött.[60]

[57] Lásd a 48. jegyzetet.

[58] A Regnum Noricum, mint fiktív királyság, i. sz. 16-ban, *P. Silius* tevékenységével került a birodalomhoz. A katonai megszállása azonban csak később következett be. A Borostyánkő út területi hovatartozásához lásd: *Tóth E.:* Ant. Tan. 24 (1977) 192 skk. és Arheoloski Vestnik 31, 1980, 80 skk.

[59] *J. Keil:* Eine neu Inschrift des C. Rutilius Gallicus aus Ephesus. ÖJh 17 (1914) 196.

[60] *C. M. Wells:* The German Policy of Augustus. Oxford 1972.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

WESSETZKY VILMOS

IDEGEN NÉPEK EGYIPTOMI SZEMLÉLETE EGY KULTUSZCSELEKMÉNNYEL KAPCSOLATBAN

Hérodotos az egyiptomiakat jellemezve kiemeli,[1] hogy azok a görög és általában az idegen szokásokat kerülik. Egyetlen kivételként említi meg — görög párhuzamra utalva — a Perseus tiszteletére rendezett achmimi versenyjátékokat. Ismeretes ennek a Min-ünnepséggel való kapcsolata,[2] sőt a Perseus-Min azonosítás formai[3] és nyelvi szempontból[4] is igazolást nyert. Az egyiptomiaknak a többi nép szokásaitól, törvényeitől merőben különböző jellegét Hérodotos részletes példákkal szemléltetve hangsúlyozta.[5] Kétségtelen, hogy minden kultúrának megvan a maga egyéni jellege, és a közösségi életforma sokrétűségében is egységesen megnyilvánuló sajátos természete. Az egyiptomiak által épített kultúra és az általuk elképzelt világrend azonban erősen különbözött az Egyiptomon kívüli világ jellegétől. Az egyiptomiakról, Egyiptomról Hérodotos által kifejezett görög véleménnyel szembeállítható az egyiptomiak felfogása a környező népekről. Az egyiptomi irodalomban is megnyilvánuló társadalmi megkülönböztetés, a *srw* és *nḏsw* (magas és alacsonyrendű), a *šnjt* és *pʿt*[6] (udvari és köznép) egymástól való társadalmi távolsága ellenére az egyiptomi életszemlélet egyik közös, központi tényezője volt a *rmṯ* emberfogalom. A szó görögösített formájának fordítását Herodotos a kalos kagathosban vélte megadni.[7] Ez az ember-elnevezés az egyiptomiak felfogása szerint azonban csak az egyiptomiakat illeti. Az egyiptomi ember számára természetével ellentétes, egy merőben idegen világot jelentett a külföld, és több szempontból is idegen a külföldi.[8] Esetenként, hadi, vagy más szolgálatra felhasználhatta azt, de általában lenézte, esetleg derült rajta, vagy gyűlölte, de mindeképpen a harmóniára törekvő világrendjén kívülállónak tekintette. E felfogás értelmében a környező világ embere vele egyenrangú nem lehetett. *rmṯ* csak egyiptomi embert jelentett. A korai időkben a hadseregben inkább csak núbiaiakat alkalmaztak, akik Egyiptomban minden időben kerestek és találtak munkát. Az udvartartás, a szórakozás céljára, kultikus táncok bemutatására alkalmaztak törpéket — általában Afrika belsejéből —, de ez inkább csak kivételnek tekinthető, és a törpék testalkata és tánckészsége adja ennek magyarázatát. Idegen népelemeknek egyiptomi ünnepi szertartás keretében való tudatos megjelenítéséről is tudunk azonban, éspedig a Min-ünnepségekkel kapcsolatban. A Min-ünnep szertartásainak termékenységi jelképes mozzanataira a szakirodalom többször rámutatott,[9] de ugyanúgy nyilvánvaló lett, hogy a kultuszcselekmény a fáraó uralkodási, koronázási ünnepét is jelenti.[10] Ezzel kapcsolatban az egyiptomi szertartások sorában egyedül álló, és különbözőképpen

[1] Hérodotos, II. 71.

[2] *C. J. Bleeker:* Die Geburt eines Gottes. Leiden 1956. 53—54.

[3] *S. Morenz:* Lautliches und Sachliches in der Gleichung Min-Perseus. Revue d'Égyptologie 15 (1963) 125—127.

[4] *S. Sauneron:* Persée, dieu de Khemmis. Revue d'Égyptologie 14 (1962) 53—57.

[5] Hérodotos, II. 35.

[6] Pl. a fáraó feletti gyász leírása a Sinuhe elbeszélésben. (P. 10499,10).

[7] Hérodotos, II. 35.

[8] Alapvető *W. Helck* értekezése: Die Ägypter und die Fremden. Saeculum 15 (1964) 103—114.

[9] Összefoglaló feldolgozása: *H. Gauthier:* Les fêtes du dieu Min. Le Caire, 1931. és *Bleeker* i. m.

[10] *H. Gauthier:* i. m. 218., *C. J. Bleeker:* i. m. 90., *J. Zandee:* Sargtexte, Spruch 78. Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde 100 (1974) 144.

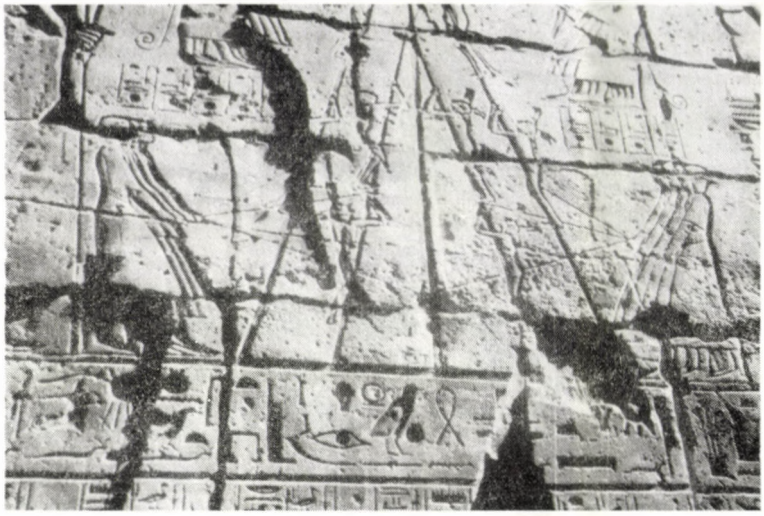

magyarázott póznamászásra utalunk, [11]amely az óbirodalomtól a legkésőbbi korokig előfordul és megjelenik a Min-ünnep ábrázolási anyagában. Vizsgálandó témánk az idegenek szerepeltetése e cselekményben, ezért a szertartás minden vonatkozásának vizsgálata nem lehet célunk, azonban néhány általános megállapítást szükségesnek tartunk.

A póznára mászást nem tekinthetjük közönséges sportesemény nek, vetélkedő versenyjátéknak. A pózna felállítása az isten(szobor) és a fáraó jelenlétében történő kultikus szertartás.[12] Az ábrázolási mód elárulja, hogy az egy-egy rúdon egymás mögött kúszók esetében az elsőség nem lehet kétséges. Megállapíthatónak véljük azt is, hogy a póznamászás külsősége néhány vonatkozásban változást mutat az idők folyamán, de mindvégig megmarad a négy rúddal való kitámasztás módja. A jelenetnek jelentős szereplői a póznára mászó alakok. A legkorábbi általunk ismert ábrázoláson, II. Pepi fáraó halotti templomának reliefjein[13] feltűnő vonásként jelenik meg a mászók sajátosan csíkozott, nyilván a cselekmény szertartásos jellegéhez illő ruhája. A későbbi ábrázolásokon viszont már nem látjuk ezt. Jequier felhívja arra a figyelmet, hogy csak a későbbi ábrázolásokon mutatkozik meg a fáraó, ill. az isten közvetlen kapcsolata a szertartással, amit azzal magyaráz, hogy a póznamászás eredetileg nem tartozott a termékenység elősegítését célzó ünnepi szertartásokhoz.[14] Úgy véli, hogy a mászók fejét díszítő toll alapján líbiaiakra lehet gondolni, de a semmi jellegzetességet sem eláruló arcvonások, ill. az idegen népek viseletében soha elő nem forduló ruhacsíkozás alapján valószínűbbnek tartja, hogy egy tisztán egyiptomi jellegű szertartásról van szó.

Különbség mutatkozik a korábbi és későbbi mászórudak kialakításában is. Míg a korábbiakban egy villaszerű ágazatban végződik a rúd, a denderai ábrázoláson a rúdtetejére helyezett állványon az *j3wt*, *sḫ* és *sḏ3t* hieroglif jegyekkel jelzett jelvények láthatók. Ellentétben egy olyan felfogással, hogy ezek egy versenyszerű póznamászás díjai lennének, helyesebbnek véljük azt az elképzelést, hogy azok ünnepi, egyben uralkodói, hatalmi jelleg kifejezései: «(királyi) méltóság, tanács» jelentésben.

[11] A régebbi irodalomra l. *H. Gauthier:* i. m. 148., *C. J. Bleeker:* i. m. 52., *G. Jequier:* Le monument funéraire de Pepi II. Le Caire, 1938. 17. Pl. 13., *G. A. Wainwright:* Some celestial associations of Min. Journal of Egyptian Archaeology 21 (1935) 164 skk., *P. Lacau:* L'erection du mât devant Amon-Min. Chronique d'Égypte 28 (1953) 13 skk., *Ch. Kuentz:* Le face Sud du massif Est du pylon de Ramses II. Louxor. Le Caire 1971. 15. Pl. XIX., XXVIII., *H. Bonnet:* Reallexikon der ägyptische Religionsgeschichte, 467., *W. Decker:* Die physische Leistung Pharaos. Köln 1971. 95—96.

[12] *P. Lacau:* i. m.

[13] *G. Jequier:* i. m. Pl. 13.

[14] *G. Jequier:* i. m. 18.

A Min-ünnepségnek az uralkodói eszmével való kapcsolatát a szertartás több részlete tanúsítja. A legjellegzetesebb ezek közt a fáraói elődök felvonultatása,[15] ill. az uralkodói hatalom teljességének kifejezésére szolgáló négy madárnak a négy világtáj felé való felröppentése.[16] A póznák felállítása és a póznamászás a Sesostris kápolna ábrázolásától[17] kezdve a legkésőbbi korig Min és a fáraó együttműködése jegyében történik. A részletes újbirodalmi képanyag tanúsága szerint a rudakat a fáraó közvetlen környezete négyszer négyes csoportozatban kötelekkel tartja, a jelenet közelében pedig a fáraó vérszerinti gyermekei sorakoznak. Az eddigi irodalomban többször felvetett kérdés a négyes rúd formája. Valószínűtlen egy bikaformának a négy rúd által való elképzelése, akkor is, ha annak megnevezése a «Ka bika» előnévvel társul. Min istennek *K3 mwtf* neve, bikával való megtestesítése természetes kapcsolatot jelent a szertartáshoz tartozó elemhez. Az állvány neve *(sḫnt)* egyezik a Min kápolnáéval, azonban egyetlen épületnek a formáját sem adhatja vissza négy egymásnak támasztott rúd. A négy mászó rúd egy középső fő rúdhoz illeszkedik. Nyilván nem biztonsági célt szolgál a négyes alkalmazás, hiszen erre a három méginkább megfelel. Az ábrázolásmód nem engedi meg a perspektivikus visszaadást, azonban nyilvánvaló, hogy a reliefábrázoláson feltüntetett két-két négyes csoportozat négy oldalról feszíti a tartóköteleket, amelyek így négy oldalon a négy világtájat képviselik, jelképezik, úgy ahogy a szertartások közé tartozott a négy madárnak a négy világtáj felé eresztése is.

A póznaszerkezet felállítása nyilván ősi jelkép, és joggal hozható kapcsolatba a felső régiókba emelkedés gondolatával.[18] Ugyanezt fejezi ki a lépcső-szimbólum is.[19] Min mellett Horus is viseli a «*sḫnt* ura» címet. A termékenységet nyújtó Min az uralkodói hatalmat is képviseli, és ez a hatalom a földön a Horust képviselő fáraóé, aki a Min tiszteletére tartott ünnepen saját királyságát is ünnepli. Az uralkodói eszme hangsúlyozását fejezi ki az ábrázolást kísérő denderai szöveg is, amely szerint Min a fáraónak adja az idegen országokat: *dj-n-k ḫ3swt nb*. Közismert Minnek az idegen, elsősorban a déli, délkeleti országokhoz való kapcsolata. A *nḥsjw* földjének ősi isteneként való elképzelés[20] jellemző tényezőként jelenik meg a Min ünnepség szertartási keretében is. Punt képviselője himnusz szerű énekkel köszönti az istent,[21] az idegen országok urát. Az azokat képviselő, a póznákon felfelé kúszók hovatartozásának meghatározása az ábrázolásokon nem egyöntetű, és az idők folyamán változott is. Jellegzetességüket a fejen viselt toll adja meg. II. Pepi fáraó halotti templomának reliefjein, mint említettük, egy tollal és csíkozott ruhában jelennek meg, és mint Jequier megállapítja,[22] semmi idegen jelleget nem árulnak el; Bonnet is úgy véli ezért, hogy egyiptomiak lehettek a szereplők.[23] Toll viselése nemcsak a libyaiakra jellemző. «A tollat viselő *nḥsj*» megnevezés[24] egymagában mutatja ezt. Az újbirodalomban már változást látunk a szereplők ábrázolásában. A rúdra mászók két kettős tollat viselnek, és arcvonásaik nem egységesek. M. Müller a faji típusok jellegzetességeit is kiemeli.[25] Egyiptom nagyhatalmát a Min ünnepség is érzékelteti. Az ünnepség a fáraó világhatalmi erejének bemutatása is. Min isten jellege hozza magával, hogy az idegen népeket a *nḥsj* ősi isteneként tisztelt Minhez tartozó népek képviselik. Egész tisztán mutatkozik meg ez a Ptolemaios kori emlékanyagon, ahol a rúdra mászást kísérő szöveg pontosan megnevezi a résztvevőket. Népük képviseletében főnökeik szerepelnek. Ők is a minden felett uralkodó fáraó alattvalói. A fáraó Mintől kapta az idegen országok feletti uralmat, és az isten tiszteletére vezeti elő a törzsfőket: *srw njw Knst, Qm3tjw, Pwnt, Jwntjw*, Núbia, a Tömjén országok, Punt, a troglodíták népének vezéreit,

[15] *H. Gauthier:* i. m. 204—206.
[16] *H. Gauthier:* i. m. 213, *C. J. Bleeker:* i. m. 91.
[17] *P. Lacau:* i. m. 13 skk.
[18] *G. Thausing:* Sein und werden. Wien 1971. 189. Vö. 202. 66. jegyz. *E. Otto*ra hivatkozással.
[19] *H. Gauthier:* Le «reposoire» du dieu Min. Kêmi 2 (1949) 41 skk.
[20] Vö. *H. Junker:* The first appearance of the Negros in history. Journal of Egyptian Archaeology 7 (1921) 16 skk. A *nḥsjw* ábrázolására alapvető *R. Drenkhahn:* Darstellungen von Negern in Ägypten. Hamburg 1967.
[21] *H. Gauthier:* Les fêtes di dieu Min, 199—200.
[22] *G. Jeqier:* i. m. 18.
[23] *H. Bonnet:* i. m. 467.
[24] *R. Drenkhahn:* i. m. 11.
[25] *M. Müller:* Egyptological Researches I. 1906. 34—35. The ceremony of pole climbing by Nubians.

hogy azok megörvendeztessék az isten szívét. A póznamászás látványos szertartásában az idegenek szerepeltetése nem értékelhető többre, mint az afrikai törpének a különböző táncok bemutatására való alkalmaztatása. Az idegen az egyiptomi ember *rmṭ* fogalma alá nem tartozott, még akkor sem, ha társa volt esetleg hadban, játékban, vagy akár egy kultikus szertartásban.

MARÓTI EGON

A RÓMAI *VIAE PUBLICAE* MEGHATÁROZÁSÁNAK TOVÁBBÉLÉSÉHEZ

Az áruforgalom, következésképpen az árutermelés fejlődése szempontjából igen nagy fontossága van a szállítási feltételek, lehetőségek alakulásának. Az árugazdaság rentabilitását nemcsak a termékek előállításához szükséges beruházásokra és a munkára, hanem a csere lebonyolításához szükséges költségek mértéke is befolyásolja. Így igen fontos, hogy az eladásra szánt árut mekkora szállítási költség *(vectura)*[1] terheli, milyen mértékben fenyegeti a szállítás során az értékcsökkenés, megromlás veszélye, azaz, hogy milyen közel van a termék előállításának helye a felvevő piachoz, illetőleg milyen gyorsan és milyen kedvező módon juttatható el oda. Ezért hangsúlyozzák a római agrár-szerzők Catótól kezdve a birtok helyének megválasztásával kapcsolatban annak fontosságát, hogy van-e a közelben felvevőképes település, tengerpart, hajózható folyó vagy forgalmas szárazföldi út.[2] Feltehetőleg Cato nemcsak azért szorgalmazta az olaj- és szőlőtermésnek beérés előtti eladását,[3] hogy mentesüljön az időjárás okozta kockázattól, a szüreteléssel járó munkaszervezési gondoktól, hanem egyúttal a szállítási nehézségeket is igyekezett áthárítani a vásárlóra.

A nagyszabású köztársaságkori itáliai útépítkezés célja szerteágazó viták tárgya volt. A kutatók egy része a katonai, mások a gazdasági meggondolásokat hangsúlyozzák; vannak, akik egyeztető álláspontot foglalnak el, megint mások korszakonként más és más indítékot feltételeznek. Lényegében ma is elfogadhatónak tűnik H. Nissen álláspontja, amely szerint a római-itáliai úthálózat katonai meggondolásoknak köszönheti létrejöttét, gazdasági szempontoknak állandó meghosszabítását és tökéletesítését. Ugyanis az útépítés az árucserét és a jólétet is jelentősen előmozdította.[4]

Ezúttal nem célunk ebben a kérdésben elmélyedni, csupán a sevillai Isidorusnak (kb. 570—636) a római közutakról adott — elég kései, és feltehetőleg éppen ezért meglehetősen kevés figyelemben részesített — definíciójában foglaltakkal, illetőleg megfogalmazása középkori továbbélésének egy esetével kívánunk foglalkozni. — Isidorusnál (*Orig.* XV. 16,5) ez olvasható: *Omnis autem via aut publica est aut privata. Publica est, quae in solo publico est, qua iter, actus populo patet. Haec aut ad mare aut ad oppida pertinet.*[5] — Tehát: Minden út vagy közút vagy magánút. Közút az, amely közterületen halad, amelyen mindenki számára szabad a közlekedés, az állatok hajtása (terelése). Ez (ti. az út) vagy a tengerhez vagy településekhez vezet.

[1] Előfordul már Catónál (*De agr.* 22,3), ill. Plautusnál is: *Most.* 523. *Asin.* 432—433.

[2] Vö. *Maróti E.:* Acta Ant. Hung. 11 (1963) 218 = Cato és a «De agri cultura». In: Scriptores Graeci et Latini 11. Budapest 1966. 47. Uő.: Acta Ant. Hung. 18 (1970) 215—217 = Varró és a *Rerum rusticarum libri tres.* In: Scriptores . . . 14. Bp. 1971. 73—74.

[3] L. *de agr. c.* 146—147, vö. *c.* 144—145, 148.

[4] Italische Landeskunde II. (Berlin 1902) 55—56. — Az újabb, egymással szembenálló, ill. egyeztető nézetekhez l. *G. Radke:* Gymn. 71 (1964) 234. Klio 42 (1964) 299. Gnomon 70 (1970) 210. PW—RE Supp. XIII. (1973) 1421, s. v. Viae publicae Romanae. *Ferenczy E.:* Acta Ant. Hung. 15 (1967) 37. *F. T. Hinrichs:* Hist. 16 (1967) 165. *S. Mazzarino:* Helikon 7 (1968) 179, 185. *R. Syme:* Dialoghi di archeol. 4—5 (1970—71) 423. *H. E. Herzig:* Probleme des röm. Strassenwesens: Unters. zu Gesch. u. Recht. In: ANRW II. 1 (1974) 615, 625.

[5] Korábbi meghatározásokat l. Siculus Flaccus, *De cond. agr.* (In: *C. Thulin:* CAR p. 110.) Ulpianus *D.* 43,8,2,22. — A *viae publicae* mibenlétének, kiépülésük kronológiájának tisztázásához alapvetőek *T. Pekáry* módszeres vizsgálatai (Untersuchungen zu den röm. Reichsstrassen. Bonn 1968. Antiquitas. Reihe 1. Bd. 17), ill. *G. Radke* jelentős.

A meghatározás láthatóan tekintettel van a személyforgalomra és a nyájak mozgására egyaránt; az utak végcélja lehet valamely tengerparti kikötő, város vagy lakott település — tehát vagy a továbbszállítás, vagy a közvetlen értékesítés kívánalmát szolgálja.[6]

Isidorus meghatározásának a forgalom szempontjából lényeges elemei megtalálhatók a római jogászoknak a *Digesta*-ban összegyűjtött hagyatékában, ill. Iustinianus *Institutio*-iban. L. pl.: *via est ius eundi et agendi: nam et iter et actum in se continet* (Iust. *Inst.* II. 3 *pr.*). *Actus est ius agendi vel iumentum vel vehiculum* (Ulp. *D.* 8,3,1 *pr.*). *qui actum habet, et plaustrum ducere, et iumenta agere potest. — qui viam habent, eundi agendique ius habent* (Pul. *D.* 8,3,7, *pr.*).

Mint a fentiekből is látható, Isidorus végső soron megbizható antik anyagból építette fel definícióját.

Az utókor előtt nagy tekintélynek örvendő, nagytudású kompilátor szerző megfogalmazásával, megállapításaival lépten-nyomon találkozunk középkori szerzők műveiben.[7] Így a római közutakról adott definíciójának érdekes felhasználása olvasható Thomas Becket, Centerburyi érsek tudós munkatársa, a későbbi Chartres-i püspök, Johannes Saresberiensis (Salisburyi J., kb. 1115—1180) *Metalogicus* c. munkájának egyik hasonlatában: *Ars itaque est quasi strata publica, qua ire, ambulare et agere sine calumnia et concussione omnibus ius est.*[8]

Saresberiensis megfogalmazása tartalmilag lényegében megfelel Isidorusénak, sőt még szóhasználatában, több kifejezésében is ahhoz igazodik. Vö.: *(via) publica* ~ *strata*[9] *publica, iter* ~ *ire, ambulare, actus* ~ *agere*[10], *populi patet* ~ *omnibus ius est.*

Mindezek alapján bizonyosra vehető, hogy Saresberiensis hasonlatának az alapját Isidorus definíciójából merítette. Ez annál is elfogadhatóbbnak tűnik, mivel a szerző a *Metalogicus* több helyén is hivatkozik a Sevillai művére; ennek hatása tehát sok évszázaddal összeállítása után is eleven volt.

A fentiekben egy fontos ókori római fogalom meghatározásának középkori továbbélését láthattuk, mégpedig olyan szövegösszefüggésben, amelyben az antik, ill. az antik anyagot közvetítő előzményre nem történik utalás, hivatkozás. Hasonló eseteknek gyakran lehet tanúja a figyelmes olvasó. Ily módon a középkori irodalmi művek tanulmányozása mind a korabeli valóság, mind az antik műveltség továbbélésének feltárása szempontjából egyaránt tanulsággal járhat. S megítélésünk szerint mindkét megközelítés egyaránt jogos és kívánatos.

részben saját kutatásain alapuló monumentális összefoglalása, in: PW—RE Suppl. XIII. 1417. — *Herzig*, i. h. egy meglehetősen szubjektív összefoglalást ad, *Pekáry* érveit és bizonyítékait következetesen figyelmen kívül hagyja, s korrekt állásfoglalás helyet jobbára a maga korábbi megállapításai ismétli.

[6] A *via* paraszti *veha* kiejtése s összefüggése a *veho* igével (Varro, *r.r.* I. 2,13. *L.L.* V. 22, 35) nem mond semmit a szó etimológiájáról, annál jelentősebb a falusi szemlélet kifejezése szempontjából, azaz arra vonatkozóan, hogy mire szolgáltak az utak a parasztok szerint. Vö. *Maróti E.:* Acta Ant. Hung. 18 (1970) 123. l. és 87. j., ill. Oikumene 1 (1976) 111.

[7] Isidorus irodalmi tevékenységére és az *Origines* hatására vonatkozóan l. *O. Hiltbrunner*, I., Bischof von Hispalis. In: Der kleine Pauly II. Stuttgart 1967. 1461—2, nr. 8. *H. Kolb:* Isidors Etymologien in deutscher Literatur des Mittelalters. Arch. f. d. Studium d. neueren Sprachen u. Literaturen. 225 (1968) 4331—453. *H.-J. Diesner:* Isidor von Sevilla und seine Zeit. Stuttgart 1973.

[8] I. 18 C. In: *Migne*, PL Tom. 119, p. 848. Újabb kiadás nem állt rendelkezésemre.

[9] A szó még az ókorban alakult ki a *viam sternere — via strata* állandó szókapcsolatból. A szókapcsolat előfordul hivatalos dokumentumokban is, l. CIL I² 1700 = IX 438 = ILS 5880 = ILLRP (ed. *Degrassi*) 690. CIL I² 1906 = IX 5076 = ILS 5393. CIL X 805 = ILS 657. CIL IX 5688 = ILS 5364. CIL X 4660 = ILS 5384. CIL XI 5961 = ILS 5580. — A témához l. *K. Gast:* Die zensorischen Bauberichte bei Livius und die röm. Bauinschriften. Dias. Göttingen 1965., l. kül. 16, 22, 41, 63, 110 és 115. l.

[10] A folytatásban: . . . *qui in eo iter, actumve exercet* . . .

KÖNYVSZEMLE

GÁBORINÉ CSÁNK VERA: AZ ŐSEMBER MAGYARORSZÁGON. Gondolat, 1980. 264 lap, 43 színes, 24 fekete-fehér kép

Szép alkalom méltó megünneplése: a Gondolat kiadó az Ünnepi Könyvhétre időzítette ennek a hézagpótló munkának a megjelentetését. A szerző, aki az őskőkor-kutatás neves szakembere, előszavában a «legszélesebb művelt nagyközönség» figyelmébe ajánlja könyvét, Lambrecht Kálmán művének szellemében fogant, rövid és közérthető összefoglalását mindannak, amit a hazai őskőkor-kutatás mindannyiunk eme «távoli időkbe nyúló, közös múltjáról» tud.

A könyv szerkezetileg kilenc részre osztható. Az első, terjedelemben legvaskosabb fejezet az őskőkori ember természeti környezetével foglalkozik. A régészeti metodológia taglalásakor különösen hangsúlyozza a szerző azokat a módszereket, amelyeken az abszolút és relatív időrend alapul. Ezek az eljárások a régészet minden ágában nagy jelentőségűek, szerepük azonban, ha még lehet fokozni, a paleolitikumban a legnagyobb. Szorosan összefügg az időrend meghatározásával az ősembereket körülvevő világ minden alkotó elemének ismerete, mint ahogy az összes régészeti stúdium közül az őskőkor kutatása illeszkedik legszervesebben a természettudomány ágazatai közé. A legközelebb álló társadalomtudomány a néprajz, eredményei nagy segítségre vannak a leletekből kihámozható absztrakt ismeretek élettel való megtöltésében. A paleoökológia, az őskőkori gazdálkodás vizsgálata kecsegtető távlatokat nyit a kutatók előtt, s ennek a tudományágnak nemzetközi szinten is igen elismert művelője a szerző.

A következő hét fejezet: az ősember Magyarországon.

Vértesszőlős: kutatástörténet — amennyiben történetnek nevezhetjük a lelőhely rövid múltját. Kis kitérő: Csánk Vera ismerteti a folyóteraszok és édesvízi mészkő keletkezésének, lerakódásának feltételeit, mechanizmusát. A leletek leírásánál, az itt élt előembercsoportok életének taglalásánál a szerző korrekt módon megmarad a már publikált adatoknál, s ismét rádöbbenünk, mennyire hiányzik az érdemi feldolgozás.

Vértesszőlős után, hazánk területén még őskőkori léptékkel mérve is hosszú szünet következik, majd az utolsó meleg időszakban, a nagy Riss-Würm interglaciálisban, erősen megváltozott, de elég tüzetesen ismert és ismertetett természeti miliőben megjelennek az első igazi vadásztörzsek, a valódi ősemberek.

Subalyuk: klasszikus középső paleolit lelőhelyünk, a magyar ősemberkutatás eredményekben gazdag időszakának egyik csúcsa, mégha az ásatási módszerek már nem elégítenék is ki mai igényeinket. Nagy történeti kitekintésre módot adó régészeti leletanyaga mellett itt kerültek elő az első magyarországi neandervölgyi embermaradványok.

Tata: mammutvadász telep, édesvízi mészkő alkotta medencében. A vadászok a folyóteraszokon gyűjtött kavicsokból pattintgatták bőr- és famegmunkáló eszközeiket, melyeket a környék barlangjainak hasonló korú rétegeiben is megtalálunk.

Érd: «az ősembernek nem átmeneti, hanem többszörösen megismétlődő, hosszú ideig tartó, igazi vadásztelepe volt». A szerencsés lehetőségeket az ásató — egyben a könyv szerzője — aprólékos és gondos feltáró munkával messzemenően kiaknázta. Következtetései, eredményei a jelenleg megrajzolható legteljesebb képet nyújtják ennek a vissza-visszatérő, barlangi medvére vadászó népcsoportnak az életéről. Kretzoi Miklóssal együtt folytatott paleoökológiai vizsgálataik pedig hosszú időre megszabják a feldolgozásokban követendő utat (legfeljebb azért lehetnek kétségeink, mert e módszer csak ennyire bolygatatlan és főként teljesen feltárt telepnál lehet igazán célravezető).

A következő fejezetben a szerző röviden felvázolja a középső paleolitikum idején végbe ment első nagy demográfiai robbanás európai eseményeit, majd legnevesebb lelőhelyünk, a *Szeleta* barlang ismertetése következik, a hazai őskőkor kutatás történetének rövid áttekintésével.

Istállóskő. Az «égből pottyant» kis népesség igen szép eszköztárának régészeti jelentősége többek között abban az eléggé nem hangsúlyozható tényben rejlik, hogy a legidősebb nyílhegyek, a legkorábbi íjas vadászok fegyvere került elő a barlang rétegeiből.

A Bükk után a Dunántúl korabeli kultúráit veszi szemügyre a szerző.

A *Jankovich barlang* és a *lovasi festékbánya* leletei hosszú ideig táplálták a dunántúli Szeleta-kultúra meghatározása, sőt, léte körüli vitákat. Egyik esetben a bizonytalan, kevert rétegsor, másik esetben a szélsőségesen specializálódott funkciójú csonteszközök mellett talált egyetlen kőeszköz nehezítette a kérdés eldöntését.

A *Remete-Felső barlang* (Gáboriné Csánk Vera feltárása) embertani, régészeti, faunisztikai leletegyüttes alapján nyugvópontra juthatunk: mindhárom lelőhely középső paleolit korú, nincs köze a Szeleta-kultúrához.

A jégkorszak utolsó szakaszában a „Rénszarvasok népe» benépesíti egész Európát. A megváltozott környezet, a nagy egyedszámú, csordákban vonuló állatfajok elterjedése a legfejlettebb vadásztársadalmak felvirágzását alapozta meg. Ez a gazdagság nemcsak az imponálóan változatos régészeti leletanyagban tükröződik, de ez hozta létre az őskőkori művészet egyik felülmúlhatatlan csúcsát is (ha e művészet indíttatásáról hosszan vitázhatunk is, a polémia kimenetele mégcsak nem is módosítja a mai szemlélő áhitatát). Néprajzi analógiák alapján magasan szervezett gazdasági (élelemszerző) és szellemi (vallási, kultikus) tevékenységre következtethetünk.

E korszakból a hazai lelőhelyek közül kétségtelenül *Ságvár* érdemel kiemelést, mint a legtöbb települési jelenséget mutató lelőhely. A *Duna-kanyar* löszdombjai kedvelt tartózkodási helyei voltak a vadászoknak, a *szobi* felsőpaleolit telep pedig azért érdekes, mert lakói miocén-kori csigákat gyűjtöttek, ékszernek, cserére.

Az időrendben eljutván a jégkor végére, a szerző megkísérli nyomon követni a rénszarvasok népének további útját, s néhány vázlatpontot vet fel az ismét gyökeresen megváltozott életkörülményekhez való alkalmazkodás lehetséges módjairól.

Végül a könyv néhány utolsó oldalán hely- név- és tárgymutató van. Nagyon szemléletes, szerencsés ötlet a részletes képmagyarázat, ami egyben glosszáriumnak is megfelel.

Ha néhány bíráló szót ejthetünk, az csupán annyi, hogy kis pontatlanságok fedezhetők fel a képszerkesztésben, valamint kissé körülményesnek tűnik a képekhez tartozó szövegek után (-elő)keresése. Ugyanis egy-egy illusztrációs blokk összes képaláírását egy oldalon, folyamatosan, a képek előtt hozzák.

Ezek az apró hiányosságok azonban nem árnyékolják be a megelégedett örömöt, amit a könyv ismételt kézbevételekor érzünk: nagy szükség volt rá.

T. Dobosi Viola

MEZEY LÁSZLÓ: DEÁKSÁG ÉS EURÓPA. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó. 282 p.

Noha Mezey L. könyve elsősorban hazai mediévisztikánk művelőit érdekli, két szempont mégis indokolhatja, hogy folyóiratunk ismertetést közöl róla: 1. eléggé bőven tárgyalja a deákos műveltség klasszikus kori és késő-antik elemeit; 2. munkamódszere — tárgyán túlmutató — tanulságokkal szolgál.

Az antik örökséget és annak a középkorra való hagyományozódását körvonalazza a bevezetés meg az első két fejezet. «A magyarországi deák deákossága, literátusaink literaturája a Pannóniába vezető hajdani római utakon bizánci, itáliai és frank-karoling írástudók által elhozott antik örökség részeiből sarjadt ki», foglalja össze a befejezésben (218) metaforaszerűen az első félszáz lap mondanivalóját. Ezt a témát azonban már sokoldalúan feldolgozták, és a szerzőnek a szakirodalom alapján nem sikerült áttekinthető szintézisbe foglalnia. Imponáló ugyan a felsorakoztatott, olykor csaknem féllapnyi irodalmi hivatkozások nagy száma, az olvasónak mégis megnehezíti a dolgát, ha a sok adatból sem áll össze egyértelmű kép vagy fejlődésvonal. (Ez némiképp a könyv további fejezeteire is áll.) Máskor viszont a fogalmazás szinte gyanús egyértelműsége ejt zavarba. Például az antik világ letűntekor megjelent új európai népek szerepét összefoglalva így ír: «Az ő kezükben formálódott a közös római-görög művelődési anyag *bizánci*, *itáliai* és *Karoling*-kultúrává» (12). Meg kell mondanunk, nem hisszük, hogy a «római-görög művelődési anyag» annyira «közös» lett volna, és azzal mint egységes tényezővel lehetne számolni akár a késő-antik, akár a középkori kultúra vizsgálatakor. Ezért nem érthetünk egyet azzal sem, hogy az általános, sokoldalú műveltség *görög* útját és eszményét (az *ἐγκύκλιος παιδεία*-t) a *római* Sallustiustól vett idézettel világítja meg; annál kevésbé, mivel a citátum tartalmilag sem alkalmas a fogalom tisztázására, amelynek a szerző ezt

a parafrázisát adja: «az értelmi és morális faragatlanságból, nyerseségből való kijutással párhuzamosan szellemi és erkölcsi értelemben csiszoltabb, formásabb emberi magatartást alakít ki» (15). A 14. j.-ben idézett Bellum Iugurthinum-hely még csonkaságában is («In consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant») mást, többet mond, mert a szellemi mellett a *testi* tökéletességet is kifejezi. De a fogalom tartalmának kibontására még így is alkalmatlan; ha ugyanis teljes összefüggésében elolvassuk (a folytatása egy felsorolás: «patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias»), világossá válik, hogy Sallustius itt *a* (vagy *egyetlen*) jó hadvezér erényeit sorolja fel, nem pedig a sokoldalúan képzett, tökéletes ember eszményi tulajdonságait!

A bizonyítást célzó források máskor is bizonytalanságot okoznak. Egy alkalommal Iuvenalist így találjuk idézve: «De coelo enim descendit cum dixit gnóthi seauton!» (Sat. 11,27). A költő azonban *versben* fejezte ki mondanivalóját, így: «e caelo descendit γνῶθι σεαυτόν». Kérdezhetjük ezek után: honnét származik a 23. lap eme «variánsa»?

A forrás másodkézből való idézésére mutat a 27. lap 69. jegyzete is. Brezzinek (akit az előző j.-ben citál) elhisszük, hogy a római polgár öntudatát a IV. és VI. század közötti *keresztény* írók szerint a lex Romana alatt élő populushoz tartozás táplálta. Kevésbé meggyőző azonban, ha ennek alátámasztására *Cicerót* idézi a *Forcellini*ből, megtoldva ezzel a furcsa félmondattal: «. . . fere similiter ex eodem Augustinus». Helyesebb lett volna magát az egyházatyát megszólaltatni.

Talán megbocsátható, ha a következőkben megint egy jegyzetet veszünk célba; a tekintélyes lapalji apparátus ti. azt sejteti, hogy a szerző nagy fontosságot tulajdonít az ott felsorakoztatott ismeretanyagnak. A 22. lap 48. j.-e többek között Cicero nézetére hivatkozik az «artes sordidae», valamint az «artes ingenuae», «liberales» társadalmi vetületéről, s ezzel kapcsolatban a 12. és 21. j.-re utal. Csakhogy az előbbi E. R. Curtiuson keresztül Hippiasra vonatkozik, az utóbbi pedig H. Marrou munkáját idézve Augustinusra. Valahol zavar támadt — és zavarban vagyunk mi magunk is. (De pl. a 46—47. lap jegyzeteivel is történt valami kis baj, mindjárt a 107. számtól kezdve. . .)

Ha a könyv bevezető fejezeteiben a világosságot és az egyértelmű vonalvezetést hiányoltuk, már kevésbé zavar a mozaikszerűség az átmenet (a Karoling-kultúra: III. és IV. fej.) és a hazai fejlődés fölvázolásában (V—XI. fej.). Ez utóbbi nem is rajzolható meg a kívánt világossággal, hiszen hiányosak a forrásaink, és a meglevők megnyugtató kiértékelése is várat még magára. Mezey dicséretre méltó és jogos várakozást keltő kezdeményezése, hogy a hiányt olyan forráscsoporttal igyekszik kitölteni, amelyből — kellően kritikus bánásmóddal — értékes felvilágosítások nyerhetők. Ez a forráscsoport az a számos kódextöredék, amely jórészt hazai használatú könyvek kötéstábláiból került elő. Ezúttal csak arról a benyomásról számolhatunk be ezzel kapcsolatban, amit ennek a sok körültekintést kívánó munkának ebben a könyvben történt fölhasználása alapján szereztünk.

Ha pl. egy XV. századi kötéstáblából kikerül egy XII. századi kódex töredéke, és ez nagy valószínűséggel azonosítható egy ismert mű részletével, és ha ráadásul még azt is sikerül igazolni, hogy ez utóbbit közel egykorúan Magyarországon használták —, akkor rendkívül értékes adatot nyertünk középkori művelődésünk történetére vonatkozóan. Még kedvezőbb a helyzet, ha ez teljes kódexről igazolható. Pl. Petrus Comestor Historia Scholastica-jának egy XII. sz.-i kódexe (az oxfordi Bodleianában) 12 magyar nyelvű glosszát tartalmaz; ez biztos jele annak, hogy az illető példány magyar kézben is megfordult, s így a mű hatással lehetett a hazai szellemi életre (138. és 142.).

A már eddig is ismert hazai és külföldi források ismeretében, helyenként új megvilágításba helyezve őket (és nem fukarkodva a tekintélyes ellenfelekkel való vitával sem), továbbá építve a fragmentum-kutatás eddigi eredményeire, Mezey a következő képet rajzolja meg a hazai literátus réteg kultúrájáról —, amelyet így definiál: «. . . az irodalmi műveltségünket is hordozó, általános nemzeti műveltséget mondjuk deáksággnak» (219) —: az antik hét szabad művészet elemei közül, Európa többi országához hasonlóan, nálunk is a grammatika meg a zene kapott helyet az iskolai oktatásban, a királyi székes- és monostoregyházakban, a bencés apátságokban és premontrei prépostságokban. A kezdetben még az általános európai színvonalon álló fejlődés akkor maradt el a nyugatitól, amikor ez utóbbi az egyetemi oktatás fokára emelkedett. (Igaz, a kezdeti stádium sem volt igazán hazai produktum. Kár lenne pl. Hartvik műveltségét a magyarországi iskolázás termékének tartani, mint ezt a 109. lapon olvasható mondat sugallja: «Hartvik szavai Priscianust az első hazai literátorok gyakorlati felkészültségéhez tartozónak mutatják».) Hogy a domonkosok nem létesítettek Magyarországon főiskolát, a szerző az ország sajátos földrajzi helyzetével magyarázza, «mert ez terelte a latin Európa peremén működő magyar domonkosokat a *lectió*-tól a sokszor nehéz sorsot jelentő *praedicatio* felé» (21).

Vezető klérusunk pedig, az átlagosnál erőteljesebben vállalva részt az országos adminisztrációból, elsősorban a jogi ismeretek megszerzését tűzte ki célul maga elé. A városokban tevékenykedő domonkosok, minoriták meg ágostonosok szellemi igényeit és hatékonyságát megszabta és korlátozta a települések fejlettségi foka. Az ott meginduló rendi stúdiumok — kölcsönhatásban a székesegyházi kultúra intézményeivel, a «schola» és a «chorus» összetartozása jegyében — olyan értelmiségi réteg kialakulását tették csak lehetővé, amely nem volt alkalmas magas egyetemi színvonalú művelődés megteremtésére. Viszont talán épp a magas műveltség hiányából, a középszinten oktatott skolasztika meg a jogi pragmatizmus szorításából keresett kiutat a deákság remekmívű latin versek alkotásával, majd a magyar nyelvű poézis megteremtésével, s miközben e kultúra egyházias színezetű maradt, hordozói, a deákok részben már a világi értelmiséget képviselték.

Mezey gondolatmenete a művelődéstörténeti adatok gazdaságával megalapozottnak és jól átgondoltnak látszik. Mégsem hallgathatjuk el, hogy — különösen a IX. és X. fejezet (A stúdium sorsa Magyarországon. A deák és deákossága) — rászorult volna társadalom- és gazdaságtörténeti adatok támaszára is. Mint ő maga írja: «Deákságunk szociológiai vizsgálatát is el kell. . . majd végezni» (219). Ezt a feladatot, épp ennek a könyvnek a birtokában és ismeretében, csakugyan szükségesnek és sürgetőnek érezzük, mégpedig a szilárdabb alapvetés érdekében. A művelődéstörténeti adatok ui. nem mindig megbízhatóak; és itt vissza kell térnünk a kódextöredékek felhasználhatóságának, e felhasználás korlátainak a kérdésére. Három példa a könyvből. «Sorsuk (ti. a párizsi stúdiumokra utaló, idehaza föllelhető töredékeké). . . tisztázható nem volt, de műfajuk jelenléte ismét az egyetemi kultúrával való kapcsolatunk szövegszerű bizonyítéka» — írja a 168. lapon. A mondat állítását épp előtagja ingatja meg: ha egy kódex Magyarországra kerülésének körülményei, beleértve a kronológiát is, nem tisztázhatók, akkor a kódex(töredék) nem használható fel bizonyítékul. Ugyanezt mondhatjuk el a 196. lapon említett, a XIII. század első harmadából való, glosszákat nem tartalmazó Confessiones-töredékről: nem tudhatjuk, hogy kik, hol és mikor használták, így kulturális hatásáról sem állíthatunk semmi biztosat. Harmadik példánk a zenei művelődés köréből való. «A *nova melodia* ismertté válását Magyarországon talán bizonyítja az a tény, hogy a XV. század elejéről előkerült egy — eddig még nem azonosított — itthon használt kétszólamú énekdarab. Hazai, zeneileg jól iskolázott műveltjeink nem késtek tehát Európával abban is osztozni, amit H. Fellerer a XIII. század legnagyobb zenei élményének nevez, a többszólamúságban» (216). Eltekintve attól a fontos kérdéstől, hogy bizonyítható-e a kézirat hazai használata, ezúttal csak annak problematikus voltára mutatunk rá, hogy a XV. sz. elején valóban nem későbbi-e a XIII. sz. «legnagyobb zenei élményének» recepciója?

Fentebb Mezey gondolatmenetét megalapozottnak és jól átgondoltnak neveztük. Mégis rá kell mutatnunk egy olyan hiányra, amely — még sokkal inkább, mint a szociológiai vizsgálaté — a fölsorakoztatott adatok sokasága ellenére is vérszegénnyé fakítja a képet. Joggal elvárnók ugyanis, hogy a középkori literátus réteg irodalmi műveltségének bemutatása — még ha ez mindössze az «alapvetés vázlata» nem egészen tisztázott célkitűzésével történik is — az általa produkált és reánk maradt irodalom emlékeinek az elemzése révén valósuljon meg. Irodalmi műveltségünket nem csupán az a néhány verses mű teszi ki, amelynek méltatása helyet kapott ebben a könyvben, hanem elsősorban az ún. elbeszélő források — akár világi történet a tárgyuk, akár egy-egy szent életrajza —, továbbá teológiai, jogi stb. szövegek, amelyek nemcsak arra alkalmasak, hogy a deákos műveltség tartalmi összetevőinek pontosabb megállapítását lehetővé tegyék, hanem arra is, hogy — egyes esetekben — a műveltség színvonalára, a műalkotás esztétikai értékeire is fényt vessenek. Vagyis komoly dezideratumként kell számon tartanunk középkori latin nyelvű irodalmunk történetének alapos feldolgozását is!

Mindezek ellenére a rengeteg jól használható adatot felsorakoztató, koncepciójában, módszerében és eredményeiben hol vitára, hol továbbgondolásra, hogy elfogadásra késztető könyvet örömmel üdvözöljük. Ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy technikai kivitelezése kevésbé méltó hozzá. Gondolunk itt a sok csonka jegyzetre (kapásból: II. fej. 1., 12., 47., 53., 59., 71., 88., 123., III. fej. 16., 40. stb.), amelyek a lapszámot nem adják meg, s így éppúgy alkalmatlanok a gyors és pontos tájékoztatásra, mint a könyvön belüli eligazodást célzó, de alig használható utalások, amelyek egy-egy konkrét adat visszakeresését csak egész fejezet újraolvasása árán teszik lehetővé, vagy néha lehetetlenné. (103. lap 88. l.: «*Delaruelle* idézve a IV. fejezetben». Nem ott, hanem a III.-ban, amelynek 32. j.-re gondol. — A 112. lap 54. j.-e a 41-re utal, de igazából a 88. lap 2. jegyzetében van szó «a különféle idegen országokból érkező jövevényekről», é.í.t.) Egy-két adatában a szakirodalmi mutató is helyesbítendő, kiegészítendő.

BORONKAI IVÁN

B. RUTKOWSKI: KRÉTA. Lengyelből fordította *DOBOS LÍDIA*. Corvina Kiadó. Budapest 1979. 24 lap, 75 tábla

Bár idegen nyelvből fordított ismeretterjesztő munkák ismertetése általában nem szakfolyóirat feladata, érdemes felhívni a figyelmet erre a kötetre, mert több vonatkozásban érdekes és követésre méltó kezdeményezés. Szerzője a III—II. évezred mediterrán kultúráinak kitűnő szakértője, aki tájékozottságát nem pusztán szakkönyvekből, hanem autopsziából és saját kutatásaiból is merítette. Ezt a rövid tanulmány ökonómikus felépítése és tudományos hitelessége tanúsítja. A II. évezred krétai kultúrájának, történetének, vallásának, művészetének ez a kitűnő összefoglalása eléggé igazolja, hogy — a magyar könyvkiadásban már-már uralkodóvá váló szemlélettel szemben — a jó ismeretterjesztő munkákat nem a dilettánsoktól, hanem a szakemberek között is kiemelkedőktől lehet várni.

A szövegnél fontosabb része a könyvnek a képanyag: 88 fénykép, közte nyolc színes, ezeket nem a kézikönyvek szokásos anyagából másolták, hanem Andrzej Dziewanowski új felvételei, amelyek a jól ismert emlékeket és műveket is okszor új fényben mutatják. A 17 szöveg közti kép (forrásuk nem mindig van jelezve) alaprajzokkal, rekonstrukciókkal egészíti ki a képanyagot.

A kötet a Corvina Kiadó és a varsói Arkady kiadó közös kiadása, és egy Kazimierz Michalowskitól szerkesztett sorozat tagja. Talán a sorozatnak nem mindegyik kötete éri el a most megjelent munka tudományos színvonalát, de mindenesetre kitűnő kezdeményezés a feladatokat elsőrendű szakemberre bízni (ez áll a gyakran siralmasan színvonaltalan szakmai ellenőrzésre is, amelynek alapossága ezúttal Szabó Miklós érdeme), új felvételekkel frissíteni fel a kézikönyvek únásig ismételt képanyagát, és számolva azzal, hogy a képek iránti érdeklődés nagyobb az ilyen könyveknél, mint a betűk iránti, kialakítani az olvasók befogadó képességéhez mért helyes és indokolt arányt szöveg és képek között (ami természetesen nem jelenti másfajta felépítésű ismeretterjesztő munkák létjogosultságának tagadását). Végül ki kell emelni azt is, hogy egy nagy görögség előtti kultúra bemutatásával újabb lépés történt az antikvitásról a hazai köztudatban kialakult és korlátozottságában megrögződni készülő kép kitágítása felé.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

HALLGRÍMUR HELGASON: DAS HELDENLIED AUF ISLAND. (Musikethnologische Sammelbände 4.) Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1980. Graz, 142 S.

Az osztrák etnomuzikológiai sorozat 1977-ben indult meg és eddig népzenetörténeti adatokat publikált. Most egy eredetileg 1954-ben a zürichi egyetemen készült disszertáció minimálisan kiegészített változatát tették közzé. Így is nagy érdeklődéssel lapozhatjuk a könyvet, mivel a régi izlandi zenéről eddig egyáltalán nem készült áttekintés. Helgason munkája címében az óizlandi hősepika zenéjének bemutatását ígéri, ami tulajdonképpen a verses Edda bizonyos alkotásainak etnomuzikológiai vizsgálata lenne, a könyv azonban ehhez képest más témát érint: az izlandi népdalok zenevilágának áttekintése. A szerző a negyvenes évek eleje óta adott ki izlandi népzenegyűjteményeket, és több éves munka után írta áttekintő beszámolóját. A tömör, egy-két példát felsoroló tárgyalásmód nem a részletjelenségekre, hanem az összképre figyel. Tulajdonképpen három fő részből áll: az első harmadrészben a szerző bemutatja a legkorábbi adatokat az óizlandi költészetről, az *Edda*, a skáldika, a balladának nevezett műfajok, valamint az elbeszélő hősköltészet, a *rímur* meglétére vonatkozó adatokat. A korábbiakkal kapcsolatban a zenéről csak kevés és közvetlen adatunk van (mint pl. a törpék vagy Ódinn «zenekedvelése», a varázslásra használt strófák furcsa formafelépítése), a későbbiek közül a *dansar* és főleg a *rímur* esetében azonban van már kottázható zenei anyagunk is. A csúfolódó *dansar* az 1220-as évektől kezdve adatolható, a *rímur* még ennél is egy évszázaddal későbbi, ily módon nem is az óizlandi, hanem már a «középizlandi» periódushoz sorolható. Formavilágukat Helgason csak részben közvetlen forrásokból kutatja be, legalább ugyanennyire Gennrich közismert áttekintése (*Formenlehre des mittelalterlichen Liedes*. Halle 1932) alapján dolgozik. Ez a történeti áttekintés filológiailag pontos, azonban lehetne tüzetesebb is. Amikor 1954-ben a szerző megfogalmazta fejezeteit, még nem állt rendelkezésére több új óizlandi irodalomtörténet, köztük Jan de Vries kapitális *Altnordische Literaturgeschichte* című kétkötetes összefoglalásának új kiadása (Berlin, I—II. 1964—1967. *Grundriss der germanischen Philologie*). Ekkor még meg sem indult a *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid* több mint húsz kötetess orozata, amely a középkori skandináv művelődéstörténet adatait rendszerezi, köztük a zenetörténeti és műfajtörténeti kérdésekben is egy

generációval újabb eredményeket sorakoztat fel. Maga a szerző is tudja, hogy az utóbbi évtizedekben hallatlanul megélénkül Izlandon a «középizlandi» periódus kutatása, szövegek kiadása következett be, ezek eredményeit sem vehette azonban már figyelembe.

Ily módon a könyv voltaképpen a *rímur* zenéjét írja le. A 14. század első harmadától kezdve a 15. sz. végéig mintegy 450 ilyen alkotás ismert, és később is folytatódott újak elkészítése, de a régieket is újra meg újra énekelték. Helgason megemlíti, hogy éppen ez az éneklés járult hozzá ahhoz, hogy a mai izlandi dalkincs fonetikailag és metrikailag az óizlanditól alig tér el. Évszázadokon át szinte mindmáig ismertek voltak legjobb énekeseik, akiket az epikus népköltészet adatközlőinek tekinthetünk. A tematika csak pontatlanul nevezhető «hősdal»-nak *(Heldenlied)*, inkább általában vett epikus ének, még legkorábbi példái között sem fordul elő az óizlandi verses hőespika, a verses *Edda* egyetlen mozzanata sem, megtaláljuk viszont a történeti *saga*-irodalom hőseinek tetteit, mégpedig Norvégiából éppúgy, mint Izlandról, sőt Grönlandról is. E hagyomány irodalomtörténeti értékelése (sőt megbizható szövegkiadása) is csak újabban kezdődött, így Helgason zenei bemutatása annál inkább hasznos.

A kötet kétharmad része e hagyomány zenei formatanát adja. A mai éneklésből, ennek tradicionális vonásaiból, ritkábban történeti adatokból és közvetett bizonyítékokból elégséges adatunk van arra, hogy jól leírhassuk a *rímur* zenéjét. Voltaképpen két fő megoldást ismerünk: a melikus párhuzamosságot (ezen belül egy fejlettlenebb és egy kifejlettebb litánia-szerkezetet) és ennek meghaladását, amely egy előrehaladó dallam, majd a négysoros strófa felé mutat. Külön tárgyalja a háromsoros dallamstrófa (trialismus) eseteit, amely önmagában is egyfajta fejlődésen ment át. A könyv végén néhány jelenséget külön is érint: a szöveg és a zene hangsúlyainak eltolódását, a díszítő eljárásokat, valamint az organizmus eseteit. Ez utóbbiban a szerző ősi északi megoldást lát, amelyet a sanyarú és szomorú éghajlat alatt régen kibontakozó színesség-szeretettel indokol — mindazáltal a párhuzamként megemlített középkori európai zenei példák jól bizonyítják, hogy általános zenei megoldásról inkább beszélhetünk.

A leíró részek szakszerűek, precizek, igen gondos zenei analízist bizonyítanak. Voltaképpen történeti és formafejlődési rendszer lebeg a szerző szeme előtt, noha ezt ritkán írja le, és rendszerező gyakorlatából következően kisebb figyelmet fordít arra, hogy a végtére és vagy 700 éves éneklési gyakorlat időközben miben és hogyan változott. Tulajdonképpen bővebb összegezés sincs a kötetben. A több mint 250 jegyzet zöme forrásadat, itt találjuk viszont több esetben a változatokra utalást is, így innen tudjuk, hogy együttvéve többezer dallam állhatott a szerző rendelkezésére. Az irodalomjegyzék több mint 150 művet sorol fel, azt is láthatjuk belőle, mit nem használt már fel a szerző. Főként zenei szakkifejezésekre utaló tárgymutató és a szerzőket, előadókat felsoroló személynévmutató zárja a kötetet. Általában igen pontos a szedés, egy-két helyen van sajtóhiba (óizlandi szövegben is). Mivel a szerző egyféle formában adja adatait, ez néhol ortográfiai következetlenséghez vezet, ez azonban megszokott a régi és új izlandi, dán és norvég helyesírású skandinávisztika útvesztőjében.

A germán metrika és zene kutatása mindig megkülönböztetett figyelemmel kísérte az archaikus izlandi és méginkább az óizlandi műfajokat. Erről azonban kevés zenetörténeti adata volt. Amikor 1934-ben a *Nordisk Kultur* kézikönyv-sorozatában Bjarni Þorsteinsson áttekintette az izlandi népzenét, még nem tudott formarendszert adni és a modern skandináv népdalokhoz mérhettük csupán az izlandi adatokat. Helgason is idézi az új áttekintést a verses Edda dallamvilágáról (Jon Helgason: *Eddaséng*, in *Gardar* 3 [1972] 15—49), amely végül is annyit állapíthat meg, hogy egy 1780-as (!) publikációból ismerjük két Edda-strófa akkor már bizonyára hagyományos dallamát, amelyek meglehetősen egyszerűek. A másik fontos germanisztikai forrás az úgynevezett Faröer-körtáncok voltak, amelyek metrikájáról több mint két évszázada azt vallja a kutatás, hogy a germán hősepika alapját alkothatják. Mindezek után az 1950-es években dán kutatók, elsősorban Thorkild Knudsen most már a dalolt (!) körtáncokat gyűjtötték össze, és teljesen új metrikai képet kaptak. Úgy látszik tehát, hogy az északnyugati germán epikus zene legkorábbi formáit illetően ma immár bizonytalanabbak vagyunk, mint korábban. E távlatban igazán nagyra értékelhetjük a szerző áttekintését, amely ugyan egy kései fokozatot rögzít (helyesebb is lett volna a kötet címének valahogy ilyen irányban pontos megfogalmazása), azt viszont megbizhatóan mutatja be. Természetesen mind a régibb, mind az újabb izlandi népzene vizsgálatában még sok tennivaló maradt. A néptánc zenevilágát hasonlóan érdemes lenne összegezni, ezt a szerző által is idézett régibb áttekintés (Ólafur Briem: *Fornir dansar*. Reykjavík 1946.) még nem adhatta. Azt pedig szinte felesleges megemlíteni, hogy magyar kutató e témakörrel eddig nem foglalkozott, így az áttekintés mindenki számára új adatokat nyújt.

VOIGT VILMOS

A. B. BOSWORTH: A HISTORICAL COMMENTARY ON ARRIAN'S HISTORY OF ALEXANDER. Vol. I.: Commentary on Books I—III. Oxford 1980. XVI + 396 lap.

Különös, de így van: míg Curtius Rufus történeti műve századokon keresztül nálunk is tananyagnak számított és históriás ének formájában már Ilosvai Selymes Péter jóvoltából országszerte ismeretessé vált, majd Baranyai Decsi János igénye (egyéb «bölcs historikusok» közt Curtius írásának magyarra fordítása) is korán megvalósult (Háportoni Forró Pál: Q. Curtiusnak . . . históriája, 1619), és Plutarchos Nagy Sándor-életrajzát sem mondhatjuk elhanyagoltnak,[1] addig a történetileg legbecsesebb munka — Arrianos *Anabasis*-a[2] — szinte említetlen a hazai irodalomban. Nem, mintha a szakértők valaha is meglehettek volna nélküle,[3] mindenesetre tény az, hogy a tárgyalt szerzők bibliográfiai listáiban seholsem szerepel.

Néhány éve folytatott Alexandros-kutatásaink során Arrianost is sűrűn elő kellett vennünk. Ezért örültünk meg most A. B. Bosworth friss kommentárjának, amely — bár még csak az első kötete jelent meg —, máris számos kérdésben lehetővé teszi az utólagos ellenőrzést. A kötet használói egyet fognak érteni velünk, ha megállapítjuk, hogy B. alapos Bevezetése valóban jó bevezetés a modern Arrianos-filológiába, mert akárhány ponton túlhaladottnak mutatja Ed. Schwartz alapvető RE-cikkét (1895-ből!).[4] Ami azonban magát a törzsszöveget illeti, ez alkalommal nem annyira a kommentár egészének méltatását érezzük feladatunknak, inkább azokat a helyeket vesszük sorra, amelyek a Nagy Sándor-hagyomány historiográfusát közelebbről érdeklik, és amelyeknek B.-féle «történeti» kommentárja nem mindig egyezik megfigyeléseinkkel.

Jellemző pl. a nagysándori *πόθος* első említésének (I. 3,5) értelmezése: B. természetesen számon tartja a szólam előzményeit (Hérod. I. 165,3 stb.), későbbi előfordulásait és modern irodalmát, de nem fogadja el V. Ehrenberg feltevését, hogy ti. Ptolemaios — a leghitelesebb tanú! — a király későbbi szavajárásának ismeretében, tudatosan alkalmazta volna szinte refrénszerűen. Amennyire meggyőző az a megállapítás, hogy Alexandros fiatalos *vágytól* hajtva kelt át a Dunán, mert már első nagyobb vállalkozása során túl akart tenni apján, annyira nem hisszük, hogy az «új Xenophón» — Arrianos — stilisztikailag független lett volna forrásaitól, akár Ptolemaiostól, akár a *vulgata* kötelező sablonjaitól.

Itt van pl. mindjárt (I. 4,3) Alexandrosnak az átkeléskor tanúsított *παράδοξος τόλμα*-ja, amelynek minősítésére, ill. a *paradox* jelenségek következetes hangoztatásának

[1] Jegyezzük itt fel a plutarchosi életrajz magyarországi ismeretének első bizonyítható esetét: Bonfini a Mátyás végtisztességét követő zárójellemzésben a király külső megjelenésére is kitért (IV. 8,247): . . . *formosum erat corpus, cui color albus cum rubore fuerat admixtus, ex qua quidem mixtura mirum quandoque, ut de Alexandro perhibent, fragravit odorem.* Bonfini utalása a nagy makedón plutarchosi leírására (Alex. 4,2) vonatkozik, annak szinte szószerinti alkalmazása Hunyadi Mátyásra, mint aki «világ életében Nagy Sándort tekintette példaképének» *(quem semper vitae habuit archetypum).* Ugyanennek a jellemzésnek anekdotikus részletekben bővelkedő folytatása viszont már a Nagy Sándor-regényből merít: például a török tábornak gabonát áruló kalmárként való kikémlelése (IV. 8,261—262) az «agyafúrt» Alexandros egyik hírhedt *trickster*-produkciója.

[2] *A. Rosenberg:* Einl. und Quellenk. 259: «die einzige erhaltene, ernsthafte Geschichte Alexanders».

[3] Vö. Görög tört. chrestomathiánk szemelvényeivel (Bp. 1958, 274 skk.); három csataleírás fordítását l. *Hahn István* szöveggyűjteményében: A hadművészet ókori klaszszikusai. Bp. 1963, 369 skk. Persze Arrianos hazai utókora nem ezekkel a tételekkel, nem is *Mika Sándor* történelmi olvasókönyvének szemelvényeivel (47 skk.) kezdődik: a görög szerzőt elsőnek *Pier Paolo Vergerio*, humanizmusunk archégetése, valószínűleg Budán fordította le latinra Zsigmondnak, a királynak és császárnak; ennek Bart. Fazio-féle átdolgozását őrizte meg a Bibl. Vat. 5268. sz. Corvin-kódexe. Vö. *G. Voigt:* Die Wiederbelebung des class. Alt. II[4]. Berlin 1960. 273 skk.; *J. A. Ross:* A Corvinus MS recovered. Scriptorium 11 (1957) 104 skk. l. és 28—29. t.; *Cs. Gárdonyi Klára:* Korvinaként felismert kódex a Vatikáni könyvtárban. MKszle 74 (1958) 161.

[4] A szerzőnek «Arrian and Rome» c., monográfia számba vehető tanulmánya az Aufstieg und Niedergang der röm. Welt II. kötetében jelenik meg, addig is l.: Arrian and the Alexander Vulgata. Entretiens Fond. Hardt 22 (1975) 1 skk.

hellénisztikus divatjára B. csak úgy *nem* tér ki[5] kommentárjában, mint — ugyanebben a szövegösszefüggésben — a hálaáldozat jellemző indokolására (I. 4,5), arra ti., hogy *miért* mutatott be hálaáldozatot Zeus Sótéron és Héraklésen kívül *magának az Istrosnak: ὅτι οὐκ ἄπορος αὐτῷ ἐγένετο.* Úgy látszik, nem tűnt fel neki a világhódító hadjárat sikerességének egyik alapfeltétele, a terep járhatóvá tétele, mások számára megközelíthetetlen hegycsúcsok, hágók stb. megmászása, áttörése, vagyis az a vulgatában hamarosan meseséssé színeződő anyag, amelynek sajátos vonatkozásai külön kitéréseket tettek szükségessé vizsgálódásainkban: az *ἄπορος, ἄβατος,* ill. *εὔπορος (invius, pervius* stb.)jelzők rendszeres áttekintését.

Az efféle refrénszerű szólamok *mellőzését* refrénszerűen sorolhatnám. Thébai pusztulásának *nagyságával* kapcsolatban (I. 9,1) pl. helyes a Thukydidésre stb. való hivatkozás, éppen csak a büntető expedíció *παράλογον* volta és az egész görögséget megdöbbentő *ἔκπληξις* marad már megint eligazító és továbbvezető megjegyzés nélkül. Gazdaságos eljárás az is, ahogyan B. az Orpheus-szobor izzadásának «csodáját» (I. 11,2) — J. R. Hamilton nyomán — a Diodórosnál és Plutarchosnál olvasható párhuzamos hagyományra, valamint A. S. Pease Cicero-kommentárjára (De div. I. 98) való hivatkozással elintézettnek véli. Tekintettel azonban arra, hogy Aristandros jóslatában itt hangzik fel először — persze diplomatikusan a király *dicsőítőire* vonatkoztatva — a *πόνος*-motívum, amelyet fentebb említett kitéréseinkben külön *(«labores et pericula»)* tárgyaltunk, ennek a fontos mozzanatnak legalább a megemlítése már itt kívánatos lett volna.

B. példás tömörséggel ismerteti a pamphyliai útszakasz nehézségeinek («úttalanságának») leküzdését és a Nagy Sándor elől visszahőkölő (vagy éppen *proskynésist* végrehajtó) tenger újabb «csodájának» egész problematikáját (I. 26,2). Megítélésünk szerint nem lett volna fölösleges, ha a kommentár szerzője itt az alaposan megtárgyalt «csoda» görög historiográfiáját kiegészíti a tanulságos római fejleményekkel, már mint Scipio új-karthagói ostromának hírhedt mozzanatával, az apálynak «isteni sugallatra» történt kihasználásával.

A «refrének» folytatása helyett végül Béssos szerepéről és «egyedülállóan» kegyetlen kivégzéséről (376) volna néhány megjegyzésünk, ha a kommentár (III. 30,4) nem a *következő* kötetben tárgyalandó helyre (IV. 7,3) utalna; így csak «A Nagy Sándor-vulgata és Livius», valamint «A hellénisztikus történetírás műhelyéből» c. (az Antik Tanulmányokban megjelenendő) előadásainkra hivatkozunk. Felhasználjuk azonban az alkalmat arra, hogy B. megállapításaiból néhányat *más* összefüggésben — Tacitus-kutatásainkhoz kapcsolódva — hasznosítsunk.

Arrianos valószínűleg 129/130-ra tehető consulsága után hét teljes éven át kormányozta Kappadokiát *pro consule.* Jogos a feltevés, hogy ilyen szokatlanul hosszú helytartóskodás után Arrianos nyugodt lélekkel mondhatott le esetleges újabb proconsulságról (4: could well forgo a second consular province). A kínálkozó párhuzamot B. nem is mulasztja el megemlíteni (uo., 20. j.), ti. Agricola példáját, aki szintén hét évig kormányozta Britanniát, «and then kept from a further consular command», utalással Syme Tacitusára (I. 23): «Domitian and his advisers may have argued that any claim for a second consular province was offset by the abnormally long tenure of Britain». Ez az, amire az Agricola (c. 40) olvasói általában nem szoktak gondolni.

B. a thébai felkelés megítélésével kapcsolatban a szabadságra való hivatkozást (I. 7,2 *ἐλευθερίαν προϊσχόμενοι, παλαιὰ καὶ καλὰ ὀνόματα)* «bizonyossággal» Arrianosra vezeti vissza (75). Hivatkozik egyrészről az i.e. IV. századi görögség közhangulatára *(«eleutheria* . . . was a worthy object of political struggle»), másrészről a császárkor II. századára: «the condescension of Arrian's expression is precisely what one would expect of an author of the second century A. D.» — utalással Tacitusra: *libertas et speciosa nomina praetexuntur* (Hist. IV. 73,3; Heubner *nem* tartja számon a frappáns egyezést). Tacitusra vonatkozólag is megszívlelendő a kommentár zárómondata *(ibid.):* «It was a world in which men of sense approached the idea of Greek *eleutheria* with caution and reality.»

Végül a Nagy Sándor-hagyomány képlékenységének klasszikus esete: Arrianos (I. 16,8) szerint Granikosnál a király sisakja tartotta fel a halálos kardcsapást, míg pl. Curtius Rufus (VII. 1,20) szerint Alexandros *nudo capite* hősködött. (Vö. Diod. XVII. 20,5—7; Plut., Alex. 16,9—11; B. 123: «there must have been genuine divergence in the primary tradition.») A Germanicus-portré szerkesztői természetesen a Nagy Sándor-

[5] Bár másutt (pl. 165) utal Diodórosra, «with his passion for paradox» — a helyett, hogy Kleitarchos vagy általában a hellénisztikus («drámai») történetírás paradoxonkedvelésére utalt volna.

vulgatának «hősibb» változatát alkalmazták a «Lichtgestalt»-ra (Tac., Ann. II. 21,2: *quo magis adgnosceretur, detraxerat tegimen capiti*).

Egyelőre ennyit a fontos és nélkülözhetetlen Arrianos-kommentárról. Mint megjegyzéseinkből kitünhetett, Bosworth alapos — sok tekintetben úttörő — munkát végzett, melynek érdemét nem csökkenti az, hogy a kommentált műnek szélesebb historiográfiai összefüggésben való feldolgozása további — nem is kevésbé fontos — kérdésekre is választ adhatott volna.

BORZSÁK ISTVÁN

TE'UDA. I. CAIRO GENIZA STUDIES. Ed. *M. A. FRIEDMAN*. Tel Aviv University 1980. XXVIII. 206 l.

A kötet annak a Geniza-Symposionnak anyagát adja, amely 1976. március 24—25-én folyt le Tel-Avivban. A Geniza minden területéről található benne tanulmány.

S. D. Goitein rámutat arra, hogy a dokumentumokban tükröződik a zsidó család mindennapos élete. Megemlíti, hogy egy francia ember még 1972 nyarán is tudott vásárolni a kairói bazárban egy teljesen ép családi levelet a Genizából. Y. Sussmann arról a szisztematikus munkáról számol be, amellyel most rendezik a talmudi töredékeket. Z. M. Rabinowitz a Geniza midrás-szövegeinek jelentőségéről szól (lásd *Acta Or. Hung.*, XXXII. 1978. 231—243). M. B. Lerner egy már korábban kiadott könyvlista (T.-S. Loan 149.) tételeit tisztázza (a מכלה előfordul מכאלה alakban egy leningrádi könyvjegyzékben is: Ant. 349.). M. A. Friedman a Genizában található házassági szerződésekről (Ketubba) értekezik. E. Fleischer a vallásos költészet (pijjut) szempontjából vizsgálja a Genizát; M. Schmelzer Isaac Ibn Giat pijjutjait gyűjtötte onnan egybe; J. Schirmann a világi költészet lelőhelyeit értékeli a Genizában. M. Gil azokat a dokumentumokat tekinti át, amelyek Palesztína arab korszakára vonatkoznak (634—1099). N. A. Stillman Joseph Ibn Awkal házának üzleti és közéleti tevékenységét foglalja össze (lásd *Acta Or. Hung.*, XXXI. 1977. 237—240.).

M. R. Cohen felülvizsgálja a Dávid b. Dániel b. Azarjára vonatkozó Geniza-anyagot. «Finally, the Geniza documents show that David b. Daniel's regime was far more significant for Jewish political history than Evyatar wished openly to admit.» Y. K. Stillman a Geniza házassági szerződéseiben kutatja a női viseletet és textíliákat. M. Benayahu a XVI—XVIII. századi Geniza-dokumetumokról ír, A. M. Habermann a jiddis nyelvűekről. M. Michaeli szerint a mai keleti zsidó élet kommentárul szolgálhat sokszor a Geniza-dokumentumokhoz. I. Yeivin a Geniza-szövegek pontozási szisztémáját közelíti meg, J. Blau a zsidó—arab dokumentumok nyelvi sajátságait. M. Beit-Arié paleográfiai szempontból nézi az anyagot. S. C. Reif a Cambridge University Library gyűjteményeibe enged bepillantást.

A kötetből megismerhető a Geniza-kutatás jelen állása.

SCHEIBER SÁNDOR

M. SCHMELZER: ISAAC BEN ABRAHAM IBN EZRA. New York, The Jewish Theological Seminary of America, 1980. 8° VI + 171 lap

1903-ban szerzett először tudomást a világ arról, hogy a Silvera-család tulajdonában van egy eredeti héber kódex a XII. század közepéről. Izsák Ibn Ezre költeményeit tartalmazza, aki Ábrahám Ibn Ezránák — a költőnek, az exegetának, a grammatikusnak és természettudósnak — volt a fia. Ebben az évben kezdett levelezést a kézirat akkori tulajdonosa, Ezra Solomon Silvera, gazdag és tudós kereskedő Aleppóban, H. Brodyval, a középkori héber költészet nagynevű kutatójával. A második világháború idején eltűnt a család és a kódex nyoma. 1968-ban újból felbukkant. 1970-ben megszerezte a nagyértékű Divánt a New York-i Jewish Theological Seminary of Amerika könyvtára az eredeti tulajdonos unokaöccsétől, Edward Silverától. A kötet jelenlegi jelzete: Micr. 8386. Mindezt külön tanulmányban írta meg M. Schmelzer professzor. Ő bonyolította le a vételt és ő rendezte sajtó alá a kötetet (On the Fate of the Unique Manuscript of Isaac ibn Ezra's *Diwan*. Perspectives on Jews and Judaism. Essays in Honor of Wolfe Kelman. New York 1978. 369—372.).

A kódex anyaga papír és 41 levelet tartalmaz. A bejegyzés tanúságával a költemények egy részét 1142-ben írták le a mai Cizreben, Dél-Törökországban.

Ami keveset tudunk a szerző életéről, a tudós kiadó óvatos és kritikus megfogalmazásban foglalja össze. Sevillában nőtt fel s Almeriában, a spanyol kikötővárosban élt.

A genizából előkerült autográf leveleiből láthatóan kereskedő volt. 1140-ben Jehúda Halévi zarándokcsoportjához csatlakozott, amely el akarta érni Palesztínát. Eljutottak Egyiptomba, ahol találkoztak jónéhány közösségi vezetővel, költővel és tudóssal. Úgy tűnik, hogy Jehúda Halévi 1141-ben bekövetkezett halála után Izsák Ibn Ezra elhagyta Egyiptomot. Megállt Djazirat ibn Umarban (Damaszkusztól északkeletre) és megtelepedett Bagdadban. Itt találkozott Abu al-Barakat Hibat Allah-val, az orvossal és filozófussal, aki felcserélte zsidóságát az iszlámmal. Jehúda al-Harizi szerint ő is iszlámhívő lett, de ezt nem lehet egyértelműen eldönteni.

A kódex egy hosszú, makámákban írt levéllel kezdődik Ábrahámhoz, a damaszkuszi Akadémia Gáonjához. Négy fiáról névszerint is tesz említést.

44 verset tartalmaz. További 12, kétes hitelű költeménye ismeretes más forrásokból.

Sok az előtte járt költőtől — különösen Jehúda Halévitől — való kölcsönzés. De ezt a középkorban nem tekintették bűnnek. Számos példát mutatott ki újabban a kutatás a héber irodalomban.

Vannak szép fordulatai:

«Egyedül maradtam és elhagytak barátaim mint az álmok» (20. l.).
«Váltsd meg szívem, hiszen te vagy megváltója,
Bocsásd szereteted rabját szabadon» (23. l.).
«A csalóka idő hátán száguldj . . .» (28. l.).

A sajtó alá rendező munkája példamutató. A szöveg tiszta. A jegyzetek mindent megvilágítanak. A fordulatoknak és képeknek párhuzamait és forrását megjelöli. Szinte poétikai motívumszótár is egyben. A bibliográfia teljes.

Izsák Ibn Ezra nyolc és fél évszázad után pompás köntösében elindulhat bemutatkozó körútjára. Mindenütt sikere lesz.

SCHEIBER SÁNDOR

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HUSZONKETTEDIK ÉVE

Nem minden elfogódottság nélkül kezdek az Ókortudományi Társaság 22. évéről szóló főtitkári beszámolóhoz. Gondolom, ez az elfogódottság nem szorul különösebb magyarázatra elég arra emlékeztetnem, hogy Harmatta János és Szilágyi János György után kell e tisztet betöltenem. Ők dolgozták ki azokat a szempontokat, melyek a Társaság működésében az elmúlt esztendőkben irányadóak voltak, s ők, különösen Szilágyi vázolták fel néhány éve azokat az irányelveket, melyek a Társaság legfontosabb működési területén, a felolvasó ülések szervezésében irányadóak kell hogy legyenek. Tudatában vagyok annak is, hogy a havi felolvasó ülések az elmúlt évben nem voltak mindig olyan sokirányúak és magas színvonalúak, mint korábban, pontosabban: a fejlődés nem volt egyenletes: kiemelkedő és a magyar ókortudomány történetében valószínűleg sokáig emlékezetes események mellett olyan pontjai is vannak a múlt esztendő történetének, melyekre aligha emlékezünk büszkeséggel. Mielőtt azonban az elmúlt esztendőben kiütköző problémákról és főképp ezek megoldási lehetőségeiről szót ejtenék, előbb a tényeket tekintem át. Először szólok az elmúlt időszak legnevezetesebb eseményéről, a FIEC VII., budapesti kongresszusáról, azután rendes felolvasó üléseinkről, egy másik társasággal közös rendezvényről, rendkívüli felolvasó üléseinkről, végül a két vidéki szakosztály munkájáról.

A Fédération Internationale des Associations d'Etudes Classiques (FIEC), elfogadva a Magyar Tudományos Akadémia meghívását, 1979. szeptember 3. és 8. között Budapesten tartotta meg VII. kongresszusát. A Kongresszus az UNESCO és a mellette működő Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines (CIPSH) védnöksége mellett és anyagi támogatásával került megrendezésre. Magyarországon a Kongresszus a magyar tudományos és kulturális élet kiemelkedő személyiségeiből álló tiszteleti bizottság védnöksége alatt állt, melynek elnöke Péter János, az Országgyűlés alelnöke volt, aki a megnyitó ülésen beszédet is mondott. A szervezés és a rendezés munkáját az Ókortudományi Társaság végezte.

Előzetes megbeszélések után a Nemzetközi Szervezőbizottság 1978. március 24-én ült össze és határozta meg véglegesen a Kongresszus tematikáját. Ezek szerint a Kongresszus három tagozat, két kollokvium és egy altagozat keretében kellett hogy működjék. Ezek a következők voltak: I. Az archaikus Görögország 650-től 550-ig. II. A med[1]terrán világ a hellénisztikus korban. III. A Római Birodalom vége. — «Kötelesség és kedvtelés», (kollokvium). Studia Mycenaea (kollokvium). Papirológiai újdonságok (altagozat). Magyar kezdeményezésre és magyar javaslatok alapján a Nemzetközi Szervezőbizottság e kereteken belül azokat a témákat is megállapította, melyekről előadásokat kíván hallani, s minden témára vonatkozólag megállapított legalább két, nemzetközi rangú szakembert, akik közül az egyik, aki erre vállalkozik, az előadást tartsa. A Kongresszus tematikájának kialakításában így erősen érvényesült az a magyar álláspont, mely az egyes kérdések és kérdéskörök sokoldalú, interdiszplináris megközelítését szorgalmazta, vagyis azt, hogy a görög-római ókort nem mint zárt egységet vizsgáljuk, hanem az ókori Kelettel való sokrétű kapcsolatában, s hogy, bár a Nemzetközi Szervezőbizottság ezúttal a FIEC elnökségének kifejezett kívánságára a szellemi művelődés kérdéseit állította a Kongresszus középpontjába, ezen belül is minél többrétű legyen a tematika, tehát a nyelv és irodalom kérdésein túl a vallástörténet, a tudománytörténet, a jogtörténet és a művészettörténet vonatkozásai is szóba kerüljenek.

Megállapította a Nemzetközi Szervezőbizottság az előadások időtartamát is, 30 percben. Magyar javaslatra lehetőséget biztosított arra, hogy a harmincperces előadásokhoz kapcsolódóan 10—10 perces kiselőadások is elhangozzanak, önkéntes jelentkezés alapján. E kiselőadások vagy a megfelelő előadásban tárgyalt valamelyik részletkérdést

mélyítették el, vagy valamely, az előadás körébe tartozó, de az előadó által nem tárgyalt kérdést kellett hogy megvilágítsanak. A két előadás-fajta együtt a szükséges kötöttség és a szükséges szabadság együttesét biztosította. A kiselőadások lehetősége a résztvevők körében igen kedvező visszhangra talált: eltekintve attól, hogy ezek tudományos jelentőségben általában nem maradtak el a «nagy» előadásoktól, sok fiatal kutatónak ez adott lehetőséget arra, hogy a nemzetközi nyilvánosság előtt fellépjen, sokak számára egy-egy ilyen kiselőadás tette lehetővé, hogy egyáltalán a Kongresszusra eljöjjenek, a rendező bizottságnak pedig módot adott arra, hogy a lemondások vagy egyéb okok folytán előálló aránytalanságokat kiküszöbölje.

A Kongresszus iránt nagy volt az érdeklődés, noha nem is egy, a rendező bizottságtól független hátráltató tényező is jelentkezett. Ilyen volt mindenek előtt az árak, különösen a szállodai árak ugrásszerű emelkedése, s ilyen volt az, hogy két másik, ókortudósokat érdeklő kongresszus is volt a FIEC-évei egyidőben, a Patrisztikai Kongresszus és a Limes Kongresszus. Ennek ellenére 34 országból 540 résztvevője volt a Kongresszusnak. Ebből 444 volt teljes jogú tag, 96 kísérő személy, ami azonban az esetek egy részében szintén tudós résztvevőt jelentett. Az 540-ből szocialista országból való volt 184, kapitalista országból 349, fejlődő (afrikai, ill. ázsiai) országokból 2. A külföldiek aránya a madridi kongresszuson mintegy 60% volt, nálunk 88%. Elhangzott 57 nagyelőadás, 56 kiselőadás, összesen 113. Az előadások mind az Akadémia épületében voltak, így nem ütközött nehézségbe, hogy valaki hol az egyik, hol a másik tagozat egy-egy előadását hallgassa.

A Kongresszus jellemző vonásait a következőkben vázolhatjuk: 1. A már említett interdiszciplinaritás. 2. Bár a főtémák három, időben egymással nem érintkező korszakot öleltek fel, a történetiség elve érvényesült, amennyiben ugyanazon vagy hasonló témák mindhárom tagozatban szerepeltek (pl. a földtulajdon kérdése, a nemzetközi kapcsolatok, a görögség és a Kelet közti vallási és egyéb szellemi kapcsolatok stb.), így tehát a jelenségek, kérdések fejlődésükben voltak vizsgálhatók, s azok, akiket egy-egy vonatkozás érdekelt a különféle korok folyamán, ezt az előadásokban nyomon kísérhették, mert az egyes tagozatok rendje úgy volt megállapítva, hogy a rokon témák ne párhuzamosan kerüljenek sorra. 3. A FIEC Kongresszusok történetében először történt meg a mykénológiai kutatásoknak, mint önálló ágazatnak a Kongresszus programjába való felvétele. Ennek, mint J. Chadwick kiemelte, bizonyos fokig elvi jelentősége volt.

Tudománypolitikai szempontból jelentőségét elsősorban az adta meg, hogy ezúttal került sor első ízben a Kongresszus megrendezésre egy szocialista országban. Ez lehetőséget biztosított arra, hogy eddig még soha nem látott mértékben vegyenek részt a Kongresszuson szocialista országok ókortudósai, s adjanak számot előadások keretében is országok ókorkutatásának fejlettségéről. (A szocialista országokból való előadások aránya 33% volt.) Nyugati országok kutatói megismerkedtek olyan eredményekkel, melyek eddig előttük egyszerűen nyelvi okokból el voltak zárva, s sok olyan személyes kapcsolat alakult ki, melynek gyümölcse az elkövetkező években fog beérni. A Kongresszus tehát nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szocialista tudománypolitika szempontjából is jelentős volt.

A Kongresszusnak azonban általános politikai szempontból is megvolt a maga fontossága. A Kongresszus résztvevői közül sokan, a nyugati országokból jövők nagyobb része, most először járt Magyarországon, s nem titkolták, hogy nagyon kellemes benyomásokkal távoztak, mind az anyagi jólét, mind a társadalmi-politikai viszonyok, mind az emberek szívélyes magatartása vonatkozásában, értve ezen nemcsak a Kongresszus rendezőségének, hanem «az utca emberének» magatartását is. Sokan fejezték ki azon szándékukat, hogy máskor is el fognak jönni Magyarországra. Úgy véljük tehát, hogy a Kongresszus a népek, emberek közti kapcsolatok fejlesztése terén sem végzett rossz munkát.

Végül röviden érintem, hogy a Kongresszus bevételei meghaladták a kiadásokat, és nemcsak hogy visszatéríthető volt az Akadémia 150 000 forintos anyagi támogatása, hanem még 36 000 forint tiszta nyereség is volt. Népgazdasági szinten a Kongresszus 81 000 dollár és kereken 200 000 deviza forint bevételt jelentett.

Rendes felolvasó üléseink az elmúlt években kialakított elgondolások szerint folytak. Arra törekedtünk, hogy olyan fontos kérdések kerüljenek megtárgyalásra, melyek az ókortudománynak valóban jelentős kérdései, s amelyek más szakmák képviselőit is vonzhatják, mert jelentőségük nem korlátozódik a szoros értelemben vett ókortudományra.

Április 20-án, a társasági közgyűlésen Borzsák István tartott előadást Ábel Jenőről. Június 1-én Karsai György és Szepessy Tibor tartott vitaindító előadást Euripidés Helenéjéről, felkért hozzászólóként Falus Róbert és Ritoók Zsigmond tartott hozzájuk kapcsolódólag egy-egy kiselőadást. A vita örvendetesen élénk, tárgyszerű volt. November

16-án Mi a válság összefoglaló címen hangzott el három előadás: Makkai Lászlóé, Válság és válságok a történelemben, Szilágyi János Györgyé, Válságok a művészetben és Kapitánffy Istváné, Válságok az irodalomban címmel. A hallgatóság létszámát tekintve az érdeklődés élénk volt, ez azonban hozzászólásokban nem nyilvánult meg. December 14-én Őstörténeti kérdések összefoglaló cím alatt két előadás hangzott el, Harmatta Jánosé, Nyelvcsaládok születése és Makkay Jánosé Hipotézisek régészeti kultúrák és korai indoeurópai csoportok azonosításáról. Január 18-án a Prométheus-téma volt a tárgy: Hésiodos Prométheusáról Falus Róbert, Aischylos Prométheusáról Ritoók Zsigmond, Lukianos Prométheusáról Karsay Orsolya szólt. Február 18-án egy íróként Társaságunkban sajnálatos ritkán tárgyalt auctorról, Liviusról szóltak az előadók: Borzsák István (A Nagy Sándor-vulgata és Livius), Harmatta János (Livius-interpretáció), harmadikként pedig Muraközy Gyula beszélt Livius fordítása címmel. Március 21-én Kapitánffy István emlékezett meg Darkó Jenőről születésének 100. évfordulója alkalmából, utána új ásatási eredményekről tájékoztatott Póczy Klára (Új leletek Aquincumban) és Fitz Jenő (Gorsium fórumának történeti problémái). Április 25-én a római köztársasági kor egyes kérdéseivel foglalkoztak az előadók: Ferenczy Endre (Róma a királyságból a köztársaságba való átmenet korában), Maróti Egon (Deductores), Havas László (Asinius Pollio és a köztársaság bukása). Május 23-án, a közgyűlés előtt Kákosy László tartott előadást Az egyiptomi vallás utolsó évszázadai címmel.

Más társasággal közös rendezvénye Társaságunknak az elmúlt évben egy volt, a Magyar Orvostörténeti Társasággal közösen rendezett ülés az ókori orvostudomány kérdéseiről. Ezen az Orvostörténeti Társaság vendégeként három berlini kolléga is részt vett. Az ülés október 18-án volt, október havi felolvasó ülésünknek ezt tekintettük, de sajnos Társaságunk tagjai közül csak kevesen jöttek el meghallgatni. Elgondolkoztató talán, hogy míg egyfelől azt szeretnők elérni, hogy más szakmabeliek is érdeklődjenek Társaságunk munkája és az ókor kérdései iránt, másfelől, mikor egy másik társaság rendez ókori vonatkozású ülést, részünkről ily csekély az érdeklődés, noha az előadók közt Társaságunknak is megtalálható volt számos tagja. Esetleg nemcsak a kívülállók körében kellene növelni az ókor *egésze* iránti érdeklődést, hanem sajátunkét is ilyen irányban szélesíteni? A program a következő volt: Szabó Árpád: Die Stelle der Medizin unter den Naturwissenschaften in der Antiquität. Steiger Kornél: Hippokratés. Filozófia és orvostudomány. G. Harig (Berlin): Zur Entstehung der antiken medizinischen Deontologie. J. Kollesch (Berlin): Galen als Vertreter der zweiten Sophistik. D. Nickel (Berlin): Galens Untersuchungen zur embryonalen Blutbewegung. Maróth Miklós: Endeixis und Apodeixis in der Medizin und in der Logik. Dukai Zólyomi Norbert: Privatrechtliche Beziehungen in sanitären Bestimmungen der römischen Ius publicum. Kiss Ákos: Medizinal-kultische Darstellungen und Hinweise altertümlichen Mosaiken. Kádár Zoltán: Gyógyító istenek kultusza Pannoniában. Kaba Melinda: Aquincum, mint ókori gyógyhely.

Rendkívüli felolvasó ülést öt ízben tartottunk, mikor is külföldi vendégek tartottak előadást. Ezek a következők voltak: május 18: J. Mehlig (Halle): Sprache, Philosophie und Sprachphilosophie im alten Indien. Szeptember 27: W. Sundermann (Berlin): Namen von Personen des manichäischen Mythos in iranischen Sprachen, ihr Ursprung, ihr Verhältnis zueinander und ihre wissenschaftliche Bedeutung. Október 4: V. A. Livšic (Leningrád): Új források az ókori Közép-Ázsia történetéhez (oroszul). Március 3: K. Sallmann: Ovids Kallisto-Episode. Április 2: M. Pallottino: Le origini di Roma alla luce delle scoperte più recenti.

Örvendetesen élénk volt a társasági élet a két vidéki egyetemi városban, Szegeden és Debrecenben. Szegeden az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportja (részben a JATE Bölcsészettudományi Karának Ókortudományi Szakcsoportjával, ill. a TIT helyi szervezetével együtt) a következő előadásokat szervezte: 1979. május 9-én tudományos ülésszak, melyen a következő előadások hangzottak el: Szádeczky-Kardoss Samu: Aristotelés és kora — Aristotelés és korunk. Megemlékezés a gondolkodó halálának 2300 éves évfordulója alkalmából. Maróti Egon: Spartacus serege összetételének kérdéséhez. Tar Ibolya: Róma aranykori költészete és a pompeii falfestészet. Dér Terézia: A kihagyásos szerkesztés néhány problémája Horatiusnál. Hoffmann Zsuzsa: A Dirae mint carmen magicum. Czuth Béla: Avitus császár uralkodása. Október 12: Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar föld népei Árpád előtt. Október 18: Tar Ibolya: Görögországi útibeszámoló. 1980. április 23: G. Hartel (Leipzig): Zur Problematik des Niederganges der antiken Sklaverei im spätrömischen Recht.

Debrecenben a következő rendezvények voltak: november 21: Aristotelés-ülésszak. Ezen a következő előadások hangzottak el: Bimbó Mihály: Filozófiatörténeti eszmék és kezdeményezések a Metafizikában. Kádár Zoltán: Aristotelés zooszisztémája. Sarkady János: Aristotelés a történelem és a társadalom kutatója. Havas László: Aristo-

telés és Róma. Március 18: Gesztelyi Tamás: A római vallás Ovidius Fastijában. (A Ianuskép rétegei.) Április 1: Sarkady János: A görög társadalom genezise és struktúrája. — Részt vett ezen kívül a debreceni csoport a középiskolai tanárok továbbképzésének munkájában is.

Az 1979. évi Ábel Jenő Emlékérmet a Társaság Ritoók Zsigmondnak adta. A fiatal kutatóknak komplex módszerrel készült dolgozatát jutalmazó Marót Károly díjat az elmúlt évben Maróth Miklós kapta Al-Ḫuwārizmi Közép-Ázsiáról című, görög és keleti (arab) forrásokat egyaránt felhasználó és tanulságaikat a történeti-földrajzi kutatások számára biztos kritikával értékesítő dolgozatáért (AntTan 23 [1976.] 178—211.). — A kritikai tevékenységért adott Révay díjat Tóth István kapta az ismeretterjesztés felelősségét kiemelő kritikájáért Póczy Klára Pannóniai városok c. művéről (AntTan 23, 1976. 253—258). A Lénárd Sándor díjat, tekintve, hogy pályamunka nem érkezett be, a Társaság nem adhatta ki.

Társaságunk ebben az évben is megrendezte hagyományos középiskolai latin tanulmányi versenyét, az Oktatásügyi Minisztériummal karöltve, Berényiné Révész Mária avatott vezetésével. Az Oktatásügyi Minisztérium megemelt anyagi támogatása tette lehetővé, hogy a másodikosokat és a harmadikos-negyedikeseket külön díjazzuk. A versenyen 71 iskola vett részt (47 vidéki és 24 nagybudapesti). Bár a latint tanuló osztályok és csoportok száma csökkent, a verseny első fordulóján (febr. 21.) kb. ugyanannyi tanuló vett részt, mint tavaly, kerek számokban 340 másodikos és 460 harmadikos-negyedikes. A jó dolgozatok írói közül összesen 82 tanuló — 32 másodikos és 50 harmadikos-negyedikes — került be a döntőbe, mely március 29-én volt. A másodikosok egy Cornelius Nepos szöveget kaptak (Epaminondas 4, 1—4 kihagyásokkal) a harmadikos-negyedikesek csoportja egy Livius szöveget fordított (45, 7—8). A III—IV. osztályosok csoportjában helyezést elért tanulók a következők: I. díj (1500.— Ft): Tréfás Myrtill, III. oszt. (biol. tagozat), Bp. Dózsa György Gimn., tanára Nagy Edit. II. díj (1200.— Ft): Kapitánffy Orsolya IV. oszt. (angol tagozat), Bp. Veress Pálné Gimn., tanára Uray Piroska. III. díj (megosztva, 900—900 forint): Bene Ibolya III. oszt. (biol. tagozat), Miskolc, Földes Ferenc Gimn., tanára Polányi Imre; Mezősi Emese IV. oszt. (biol. tagozat), Miskolc, Földes Ferenc Gimn., tanára Koszorus István. Kiemelt dicséretet és könyvjutalmat érdemelt 2 tanuló, I. fokú dicséretet és könyvjutalmat 3 tanuló, II. fokú dicséretet 12 tanuló. A II. osztályosok csoportjában az I. díjat nem adtuk ki, II. díjat (800—800 Ft) kapott Éltető Ágota (mat. tagozat), Bp. Berzsenyi Gimn., tanára Tegyey Imréné; ill. Kemény János, Bp. Piarista Gimn., tanára Bocsa József. III. díjat kapott Gyurmán Alíz (biol. tagozat), Bp., Kaffka Margit Gimn., tanára Faludi Szilárd; Oborny Beáta (biol. tagozat), Bp., I. László Gimn., tanára Zelniczky Erzsébet. Dicséretet és könyvjutalmat érdemelt 6 tanuló.

Társaságunk taglétszáma 482 fő, ebből 57 bölcsészhallgató.

Társaságunk nemcsak új tagokkal gyarapodott, volt aki eltávozott közülük. 1980. március 19-én elhunyt Marticskó József. Kitűnő görög és latin nyelvtudása, alapos filológiai és filozófiai képzettsége, a költészet iránti finom érzéke tudományszakunk nagy reménységévé tette. Megjelent műfordításai, köztük elsősorban a Pervigilium Veneris ragyogó átültetése, s néhány még kéziratban maradt, de remélhetőleg hamarosan megjelenő fordítása bizonyára sokáig őrzik még nevét, de mily csekély ez ahhoz képest, ami gazdag képességeitől még kitelhetett volna. Szomorúan búcsuzunk tőle s megvalósulatlan reményeinktől.

Tisztelt Társaság! Szilágyi János György hozzászoktatott ahhoz, hogy a főtitkári jelentések nem csupán a múlt eseményeinek számbavételei legyenek, hanem előretekintések, a követendő út felvázolása is. A követendő utat egy jó időre kijelölte, mikor azt a követelményt támasztotta, hogy az Ókortudományi Társaságnak az ókor központi jelentőségű kérdéseivel kell foglalkoznia, olyan formában, hogy azoknak a ma számára való jelentősége is világossá legyen, s így Társaságunk a magyar szellemi élet egyik tűzhelyévé váljék. Ezen az elvi célon — azt hiszem — nincs mit változtatnunk. Hogy ezt a célt megvalósíthassuk, mint emlékezetes, néhány éve átformáltuk feolvasó üléseink jellegét, egy-egy ülést bizonyos fontos témáknak szenteltünk, egy-egy tagtársunkat kértük fel annak megszervezésére, s a meghatározott témáknak megfelelően kértük fel az előadókat. Néhány éven át ez az elgondolás sikeresen valósult meg, az elmúlt esztendőben azonban, mint elöljáróban említettem, bizonyos nehézségek támadtak. Hogy ez mennyiben köszönhető annak, hogy az új főtitkár leleményessége elmaradt a régié mögött, s mennyiben objektív körülményeknek, azt most nem bolygatom. Mindenesetre egyre egyre inkább úgy alakult a helyzet, hogy az előadók egy meglehetősen szűk körből kerültek csak ki, s tekintve, hogy ez előadóknak egyfelől egyébként is sok terhük volt, másfelől az adott tematika nem mindig egyezett pillanatnyi kutatási munkájukkal ők sem tudták

előadásaikban minden esetben legjobb formájukat mutatni. Tudomásul kell vennünk, hogy nem rendelkezünk olyan kutatói gárdával, melyből egy-egy fontos tárgykörnek három-négy kitűnő előadója is kikerül. Kísérleteink új előadók bevonására nem mindig voltak szerencsések. A Szilágyi kitűzte helyes cél megvalósítása érdekében ezért a Társaság vezetősége úgy gondolta, hogy rugalmasabbá teszi az eddigi formákat. Társaságunknak a közgyűlési előadást nem számítva hét felolvaó ülése van. Ebből nem kevesebbet, mint kettőt, de nem is többet, mint négyet változatlanul kötött témáknak tart fenn, a többit azonban szabaddá teszi, s így lehetővé válik, hogy a főtitkár az egyéni kutatási munkáknak megfelelően rögzítse az egyes előadókkal egy-egy előadás témáját, s természetesen nyitva tartsa ezeket az alkalmakat a kezdő kutatók előtt is, amennyiben valamely munkájukat a Társaság vezetőségének valamelyik tagja előadásra javasolja. Változatlanul fenntartja azonban a vezetőség azt a kívánalmat, hogy az előadásnak lényeges, új mondanivalót kell tartalmaznia, a miscellanea fontos és szükséges műfaj a folyóiratokban, de nem a Társaság előadói dobogóján. Reméljük, hogy a jövő esztendőben e módosításokkal elevenebbé, egyenletesen ívelővé tehetjük Társaságunk munkáját.

RITOÓK ZSIGNOND

I. FÜGGELÉK

ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Tisztikar:

Elnök:	*Harmatta János*, az MTA rendes tagja, tv. egyetemi tanár
Társelnökök:	*Borzsák István*, az irod. tud. doktora, tv. egyetemi tanár
	Hahn István, az MTA lev. tagja, tv. egyetemi tanár
Ügyvez. aleln.:	*Szilágyi János György*, a tört. tud. doktora, c. egyet. tanár
Alelnök:	*Szádeczky-Kardoss Samu*, az irod. tud. doktora, tv. egyet. tanár
Vidéki aleln.:	*Maróti Egon*, a tört. tud. doktora, tv. egyetemi tanár
	Sarkady János, a tört. tud. kandidátusa, tv. egyetemi tanár
Főtitkár:	*Ritoók Zsigmond*, az irod. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs
Titkárok:	*Maróth Miklós*, a nyelvtud. kandidátusa, tud. munkatárs
	Pirnátné Mayer Erika, egyetemi adjunktus
Péntáros:	*Töttössy Csaba*, a nyelvtud. kandidátusa, egyetemi docens
Ellenőr:	*Falus Róbert*, az irod. tud. doktora, tv. egyetemi tanár
Jegyző:	*Komoróczy Géza*, a nyelvtud. kandidátusa, egyetemi docens

Számvizsgáló bizottság:

Visky Károly, az állam- és jogtud. doktora, legfels. bírósági elnök
Berényiné Révész Mária, ny. egyetemi docens
Kákosy László, a tört. tud. doktora, tv. egyetemi tanár

Választmány:

Adamik Tamás, az irod. tud. kandidátusa, egyetemi docens
Balázs János, a nyelvtud. doktora, tv. egyetemi tanár
Boronkay Iván, az irod. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs
Castiglione László, a tört. tud. doktora, az MTA Rég. Int. igazgatóh.
Czeglédy Károly, a nyelvtud. doktora, tv. egyetemi tanár
Csillag Pál, az állam- és jogtud. kandidátusa, c. egyetemi docens
Faludi Szilárd gimn. tanár
Ferenczy Endre, a tört. tud. doktora, egyetemi tanár
Fitz Jenő, az István király Múz. főigazgatója
Fülep Ferenc, a tört. tud. doktora, az MNM Tört. Múz. főigazgatója
Gesztelyi Tamás egyetemi adjunktus
Havas László, a tört. tud. kandidátusa, tv. egyetemi docens
Hegyi Dolores, a tört. tud. kandidátusa, egyetemi docens
Kádár Zoltán, a műv. tört. tud. doktora, egyetemi docens
Kapitánffy István egyetemi adjunktus

Karácsonyi Béla tv. egyetemi tanár
Kardos László akadémikus, ny. egyetemi tanár
Kerényi Károlyné ny. gyak. gimn. vezető tanárnő
Komor Ilona, az irod. tud. kandidátusa, ny. egyetemi docens
Makk Ferenc, a tört. tud. kandidátusa, egyetemi docens
Mócsy András, az MTA lev. tagja, tv. egyetemi tanár
Olajos Teréz, a nyelvtud. kandidátusa, tud. munkatárs
Pólay Elemér, az állam- és jogtud. doktora, tv. egyetemi tanár
Szabó Árpád, az MTA lev. tagja
Szabó Kálmán, az irod. tud. kandidátusa, egyetemi docens
Szabó Miklós tud. főmunkatárs
Szepessy Tibor tud. munkatárs
Tar Ibolya egyetemi adjunktus
Tegyey Imre egyetemi adjunktus
Tegyey Imréné gyak. gimn. vezető tanárnő
Ürögdy György, a tört. tud. kandidátusa
Wessetzky Vilmos, a tört. tud. doktora, c. egyetemi tanár
Zsilka János, a nyelvtud. doktora, tv. egyetemi tanár

II. FÜGGELÉK

AZ 1980. ÉVI LÉNARD SÁNDOR DÍJ

A Lénard Sándor díjat, mellyel a Társaság a latin irodalom köréből vett, meghatározott témát tárgyul választó dolgozatot jutalmaz, az elmúlt évben nem tudtuk kiadni. Idén egy pályamű érkezett, Hoffmann Zsuzsa Plautus-tanulmányok c. munkája, melynek egyes fejezetei az Antik Tanulmányokban, ill. a Világosságban részben megjelentek, részben megjelenés előtt állnak. A szerző bizonyos hagyományos római erények és eszmények plautusi parodizálásait vizsgálja. Bár nem tanulmányozza e fogalmak minden plautusi előfordulási helyét, s csak rabszolgák és negatív alakok szavaiban veszi azokat szemügyre, holott más alakok által való használatuknak, ill. a szereplők tipikus jellegének figyelembevétele talán árnyaltabbá tehette volna következtetéseit, eredményei így is figyelemreméltóak és a Plautus korabeli társadalmi tudat fontos vonásaira mutatnak rá. A Vezetőség ezért az 1980. évi Lénárd Sándor díjat Hoffmann Zsuzsának ítéli oda.

AZ 1980. ÉVI MARÓT KÁROLY DÍJ

A fiatal kutatótól komplex kutatói módszerrel megírt dolgozatra adott Marót Károly díjat ebben az évben a Társaság vezetősége Karsai Györgynek ítélte oda Kālidāsa Śakuntalájáról írt, nemzetközi tudományos tanácskozáson kedvező visszhanggal bemutatott és megjelenés előtt álló dolgozatáért, mely az ind és görög dráma kapcsolatainak, hasonlóságainak és különbségeinek kérdését boncolgatja.

AZ 1980. ÉVI RÉVAY DÍJ

A kritikusi tevékenységért járó Révay díjat ebben az évben a Társaság vezetősége Visy Zsoltnak ítélte oda, több kritikájáért, különösen pedig Soproni Sándor «Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jh.» c. könyvéről az Antik Tanulmányban megjelent bírálatáért, melyben nem csupán egyes problémákra mutatott rá, hanem azok megoldásának módját is felvázolta, módszertanilag is új gondolatokat vetve fel.

III. FÜGGELÉK

A LÉNARD SÁNDOR DÍJ KIÍRÁSA

Az Ókortudományi Társaság az 1974. évi közgyűlésen elfogadott határozat értelmében ismét kiírja a Lénard Sándor díjat. Figyelembe véve, hogy a díj célja az alapítványtevő kezdeményezésére és a Magyar Tudományos Akadémia határozata értelmében az

ókori latin nyelv és irodalom tudományos tanulmányozásának előmozdítása és az ókori latin filológia tervszerű utánpótlásának támogatása, a hazai latin-kutatás lehetőségeinek és szükségleteinek mérlegelése után a Társaság vezetősége három pályatételt tűzött ki:

1. Császárkori latin költészet
2. Császárkori latin történetírás
3. Latin patrisztika

Pályázni lehet a fenti három tétel bármelyikének tárgykörébe tartozó, 1980. január 1. után készült vagy megjelent munkával. A pályamunkák terjedelme kötetlen. A pályázaton 40 éven aluli kutatók vehetnek részt. A pályamunkát egy példányban kell az Ókortudományi Társaság főtitkárának benyújtani. A benyújtás határideje 1981. december 31. A pályázat eredményét a Társaság 1982. évi közgyűlésén hirdetik ki, s ekkor kerül sor a díj átadására is. A pályadíj összege 5000 forint.

AZ 1980. ÉVI ÁBEL JENŐ EMLÉKÉREM

Az Ókortudományi Társaság 1980. évi közgyűlése az Ábel Jenő Emlékérmet Ferenczy Endrének, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanárának, a történettudományok doktorának ítélte oda.

Ferenczy Endre azok közé a nem ritka tudományos kutatók közé tartozik, akiknek neve külföldön talán még ismertebb, mint idehaza. Tudományos pályája több, mint négy évtizeddel ezelőtt indult. Kétszer szakították meg erőszakos események, a tárgyszeretet azonban Ferenczy Endrét mindig hozzásegítette, hogy felülkerekedjék a mostoha körülmények akadályain és végig kövesse azt a célt, amelyet fiatalon maga elé tűzött. Doktori értekezése Dionysius Halicarnassensis és Terentius Varro kapcsolatairól már jelezte azt az irányt, amelyhez későbbi munkássága zömében hű maradt: az ókori intézmények történetének a források kritikai vizsgálatára épülő kutatását. Bécsi és római ösztöndíjas időszakának termékei: a Ius Papirianumról írt tanulmánya — melynek eredményeit L. Wenger Die Quellen des römischen Rechts című művében elemezte és elfogadta —, valamint a Popularesről írt dolgozata. — Róma korai történetén kívül később átmenetileg Pannonia és Dacia története felé fordul érdeklődése, s e témának, több részlettanulmány után egy összefoglaló munkát is szentelt: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig (Bp. 1958). Az 1950-es évektől kezdődően mind határozottabbá váltak Ferenczy Endre szerteágazó tudományos munkásságának körvonalai. Ennek az értékes tudományos tevékenységnek egyik fő területe Róma és Itália i. e. IV. századi története. Az Acta Antiqua első (1951—1952) évfolyamában megjelent nagy tanulmánya az i. e. IV. századi római külpolitikáról új koncepciót állított fel Rómának az itáliai államokkal, elsősorban a latinokkal fennálló kapcsolatairól, s ez a koncepció a szakirodalomban — mint azt a szakma számos kitűnőségének megnyilatkozásai mutatják — nemcsak érdeklődést, de többségében kedvező visszhangot is keltett. Nyomon követték ezt az i. e. IV. századi Róma belső fejlődését és Appius Claudius Caecus politikai pályájának addig ismeretlen mozzanatait rekonstruáló dolgozatai. A patriciusi államtól a patricius-plebeiusi államig címen angol nyelven 1976-ban megjelent műve jelentőségét számos elismerő külföldi bírálat mellett a Revue des Etudes Latines 1978. évfolyamában Jean-Claude Richard önálló tanulmányban is méltatta.

Ferenczy Endre tudományos munkásságának másik területe az ókori összehasonlító jogtörténet, mely tárgykörből számos nemzetközi konferencián tartott előadást, és írt a szakterület vezető folyóirataiban (Revue historique des Droits de l'Antiquité, Savigny-Zeitschrift, Labeo, Index stb.), valamint tekintélyes gyűjteményes kiadványokban, mint pl. az Altheim, a von Lübtow, a Grosso és a Donatuti tiszteletére kiadott emlékkönyvben, mindenkor nagy figyelmet és elismerést keltett tanulmányokat a római intézménytörténet, közjog és nemzetközi jog központi kérdéseiről. A Foedus Cassianumról írt értekezése Róma és Latium kapcsolatait helyezte új megvilágításba; a karthagoi szerződésekről és a commerciumról, a római jogra gyakorolt idegen hatásokról, vagy a decemviri stlitibus iudicandis-ról szóló tanulmányai az egész korai római jogtörténetről alkotott képünket befolyásolták. Jogtörténet és társadalomtörténet, társadalmi harcok szoros kapcsolatát mutatják ki tényszerűen a clientela, valamint a római rabszolgaság egyes jogi kérdéseiről írt munkái.

Ferenczy Endre nemcsak hazai tudományos társaságoknak tagja, meghívta tagjai sorába számos külföldi és nemzetközi tudományos társulat is. Tudományos munkásságát

1979-ben a Magyar Tudományos Akadémia akadémiai díjjal tüntette ki. Az Ókortudományi Társaság elismerését e több mint négy évtizedes tudományos munkásság iránt fejezi ki most az Ábel Jenő Emlékérem.

HAHN ISTVÁN

B. RÉVÉSZ MÁRIA

BESZÁMOLÓ AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1980. ÉVI ORSZÁGOS KÖZÉPISKOLAI LATIN TANULMÁNYI VERSENYÉRŐL

Kérésünkre az iskolákban működő kollégák kedvesek voltak bennünket tájékoztatni a latin oktatás helyzetéről, ami természetesen a különböző gimnáziumokban más és más, bizonyos általánosítható vonások azonban mégis kirajzolódtak leveleikből.

Megállapíthattuk, hogy milyen sok múlik e tekintetben is az igazgatók hozzáállásán. Ha ez pozitív, a kollégák évről-évre indíthatnak latinos csoportot, csak még azt kellene elérni, hogy az Oktatási Osztályok ne ragaszkodjanak a 10-es létszámhoz, mint minimumhoz, hanem ennél kisebb csoportok működését is engedélyezzék. Ez mindenképpen ésszerű és kedvező lenne, annál is inkább, mert az eredményesség — különösen a nyelvoktatásban — kisebb tanulócsoport esetében szinte megsokszorozódik.

Sok kartárs nehézményezte a tantervnek azt a rendelkezését, hogy a II. osztályban a latinnak, mint általában az ún. második nyelvnek, a heti óraszáma 2 órára csökken. Ez a kezdeti lendület megtorpanását vonja maga után, a kezdetben világos latin nyelvi alapok összekuszálódását okozza, az ismeretek megszilárdításához elengedhetetlen begyakoroltatást lehetetlenné teszi. Ha a tanterv itt kedvezően változik, tehát a II. osztályban visszaállítja a heti 3 órát, ez nagy eredménynek számít.

Helyi intézkedést igényel a latinórák olyan elosztása, hogy a kéthetenkénti szabadszombat ne érintse túlságosan az arányos megoszlást, ami a nyelvek tanításánál különösen fontos. Végül megemlítették a kollégák, hogy milyen jó lenne, ha a latinórák részére az iskolák tudnának biztosítani állandó helyiséget, lenne e tárgynak otthona, ahol a tanár megteremthetné az órák hangulatához a megfelelő couleur locale-t.

Az 1980. évi versenyről az alábbi, nem valami örömteli adatokat közölhetjük, ami a latintanítás volumenét illeti. A latinul tanító iskolák száma tavalyhoz képest is tovább csökkent, s nem egy nagymúltú iskolában már csak a kimenő osztályok tanulhatják ezt a nyelvet, a belépő évfolyamok nem (pl. a kisújszállási Móritz Zsigmond Gimnáziumban). Idén már csupán 71 iskola vett részt versenyünkön. Hálásan és elismeréssel kell azonban nyugtázni a kollégák mozgósító és szervező munkáját, ami azt eredményezte, hogy a csökkenés ellenére is több mint *800 tanuló* vett részt a február 21-i iskolai versenyen: kerek számokban 340 másodikos és 460 harmadik-negyedik osztályos.

A másodikosok tételéül egy mesét választottunk, amely Petrarca egyik levelének az elején olvasható (Le familiari IX. 7.). A tanulságra a címben mutattunk rá: *Ha valakinek a szívében egyszer befészkeli magát a gyanakvás, az nehezen szabadul meg tőle.*

A III—IV. osztályosok tétele (Vitruvius, De Arch. IX. Praef.) *Archimedes törvényének a felfedezéstörténete* címmel a jólismert anekdotának kevésbé ismert történeti hátterét tárta a tanulók elé, és azt, hogy a véletlen csak azt segíti valamely probléma megoldásában, aki azzal elmélyülten foglalkozik.

A jó dolgozatok írói közül összesen 82 tanulót hívtunk be a budapesti versenyre, melyet a Bölcsészettudományi Kar dékánjának szíves engedélyével idén is az Eötvös Egyetem épületében tartottunk március 29-én 32 másodikos és 50 harmadik-negyedikes (21 + 29) részvételével.

A másodikosok Cornelius Napos szöveget kaptak *Epaminondas, egy görög városállam, Thebae legnevesebb polgára, a jellemszilárdság példaképe* címmel. A szöveg egyértelmű és elég rövidre fogott volt, minden másodikos gyerek be tudta fejezni a fordítást a kitűzött idő alatt. Magát a történetet — legalább nagyjából — szinte minden versenyző megértette, de teljesen hibátlan fordítás idén sem született, ezért nem adtuk ki az első díjat.

A III—IV. osztályosok dolgozata hosszabb és nyelvtanilag igényesebb volt, az 50 közül 4 tanuló nem tudta végigfordítani. Livius (Ab urbe cond. XLV. 7—8.) szép, bár idealizált képet fest a római hadvezérről: *L. Aemilius Paulus fogadja táborában a legyőzött makedon királyt, Perseust.* A 20 sornyi részletben olvasható, hogy a «római» tisztelettel bánik a megvert ellenséggel, magához emeli a hatalmát vesztett volt uralkodót, s ilyen magatartásra inti a fiatalokat is, akiket könnyebben elvakít a siker, s nem tudják még, hogy a szerencse forgandó. Reméljük, hogy a mi fiataljaink eszéből-szívéből sem hullanak ki nyomtalanul e tanítások és tanulságok.

A szöveg megfelelőnek, a felsősök jelenlegi tudásszintjéhez alkalmazottnak bizonyult. A dolgozatok jól sikerültek, s külön megjegyzendő, hogy idén a harmadikosok nem maradtak le a még nagyobbak mögött, amint ez kitűnik a helyezést elért és dicséretben részesült tanulók jegyzékéből is.

Befejezés előtt meg kell említenem, hogy az Oktatási Minisztérium megemelt támogatása tette lehetővé, hogy külön-külön díjazzuk a másodikosokat és a harmadik-negyedikeseket, valamint azt, hogy a több mint 50 vidéki gyerek útiköltségét és ebédjét fedezzük. A Minisztérium illetékeseinek ezért nemcsak a Társaság, hanem — úgy hiszem — a szakos kollégák nevében is köszönetet kell mondanom.

A III—IV. osztályos tanulók a jutalmat május 23-án, az Ókortudományi Társaság közgyűlésén kapták meg, nekik és tanáraiknak a meghívót az iskolákba küldtük. Ugyanezek a tanárok és diákok meghívást kaptak az Oktatási Minisztériumtól a tanulmányi versenyek központi díjkiosztó ünnepélyére, itt a mieink oklevelet kaptak. A másodikosoknak postán küldtük el a jutalmakat, s valamennyi dicséretben részesült tanulónak a jutalomkönyvet és a dicséretet igazoló iratot eljuttattuk az iskolákba, ahol ezeket a diákok az évzáró ünnepélyen vették át.

A döntő fordulón helyezést elért és dicséretben részesült tanulók

I. díj (1500,— Ft):
Tréfás Myrtill III. o. (biol. tag.) Bp. XV. Dózsa Gy. Gimn. Tanára: Nagy Edit

II. díj (1200,— Ft):
Kapitánffy Orsolya IV. o. (angol tag.) Bp. V. Veres Pálné Gimn. Tanára: Uray Piroska

III. díj (megosztva 900—900,— Ft):
Bene Ibolya III. o. (biol. tag.) Miskolc, Földes F. Gimn. Tanára: Polányi Imre
és
Mezősi Emese IV. o. (biol. tag.) Miskolc, Földes F. Gimn. Tanára: Koszorus István

Kiemelt dicséretet és könyvjutalmat érdemeltek:
Kendeffy Gábor IV. o. Bp. V. Veres Pálné Gimn.
Salamon Ágnes IV. o. Bp. XIII. Kilián Gy. Gimn.

I. fokú dicséretet és könyvjutalmat érdemeltek:
Gallai László IV. o. (kémia tag.) Debrecen, Kossuth L. Gyak. Gimn.
Gyetvai Zsuzsa IV. o. Bp. VIII. Ságvári E. Gyak. Gimn.
Litványi Péter III. o. (mat. tag.) Bp. XIII. Berzsenyi D. Gimn.

II. fokú dicséretet és könyvjutalmat érdemeltek:
Ákos Judit III. o. Bp. XIII. Berzsenyi D. Gimn.
Ferenczi Attila IV. o. Bp. VIII. Fazekas M. Gyak. Gimn.
Földesi Ferenc IV. o. Győr, Czuczor G. Gimn.
Frühwirt János III. o. (biol. tag.) Győr, Révai M. Gimn.
Hacsek Gábor III. o. Bp. VIII. Ságvári E. Gyak. Gimn.
Jakab Tünde III. o. Bp. IX. Patrona Hung. Gimn.
Káldi Éva IV. o. (kém. tag.) Esztergom, Dobó K. Gimn.
Kiss Alexi III. o. (biol. tag.) Bp. V. Apáczai Cs. J. Gyak. Gimn.
Oberfrank Gyula IV. o. Bp. VIII. Piarista Gimn.
Sándor József IV. o. Jászapáti, Mészáros L. Gimn.
Szabó Ágnes IV. o. (biol. tag.) Szeged, Radnóti M. Gimn.
Szabó Zsuzsa IV. o. (angol tag.) Bp. V. Veres Pálné Gimn.

A második gimnazisták részére szervezett központi versenyen helyezést elért és dicséretben részesült tanulók

I. díj: —

II. díj (800—800,— Ft):
Éltető Ágnes (mat. tag.) Bp. XIII. Berzsenyi D. Gimn. Tanára: Tegyey Imréné
Kemény János Bp. VIII. Piarista Gimn. Tanára: Bocsa József

III. díj (600—600,— Ft):
Gyurmán Alice (biol. tag.) Bp. XI. Kaffka M. Gimn. Tanára: Faludi Szilárd
Oborny Beáta (biol. tag) Bp. X. I. László Gimn. Tanára: dr. Zelniczky Erzsébet

Dicséretet és könyvjutalmat érdemeltek:
Czopf László (fiz. tag.) Pécs, Nagy Lajos Gimn.
Dudás Kálmán Bp. II. Móricz Zs. Gimn.

Fehér Gábor Bp. V. Apáczai Cs. J. Gyak. Gimn.
Ferenczi Ágnes Hódmezővásárhely, Bethlen G. Gimn.
Matura Mihály Bp. II. Rákóczi Ferenc Gimn.
Strasszer György (fiz. tag.) Székesfehérvár, József A. Gimn.

KISS ÁKOS

III. COLLOQUIO INTERNAZIONALE SUL MOSAICO ANTICO — RAVENNA 1980. IX. 6—10.

Még 1963-ban alakult meg Párizsban G.-Ch. Picard akadémikus, H. Stern és mások kezdeményezésére az Association internationale pour l'Etude de la Mosaïque Antique, az AIEMA, amely két jelentős nemzetközi kollokviuma (1963 Párizs, 1971 Vienne) és a Rómában 1967-ben megtartott szűkebbkörű összejövetel után ez évben Ravennában rendezte meg a III. nemzetközi ókori mozaik kollokviumot. A vendéglátó rendezés gondjait olasz részről a Bolognai Egyetem vállalta, amelynek ravennai intézete, az Istituto di Antichita Ravennati e Bizantine valóban méltó kerete volt a világ mozaikkutatói harmadik együttlétének. A szervezés munkájából, terheiből emellett természetesen elsősorban Ravenna város, az olasz külügyminisztérium, társadalmi tényezők, főként Emilia — Romagna kulturális szervei vállaltak részt.

A párizsi és a viennei összejövetelek óta hatalmas lendületet vett az ókori művészetek e lényeges hagyatékának a kutatása. Ismereteink megsokszorozódhattak, ugyanakkor a kiszélesedett mértékben elénktáruló emlékanyag új, több problematikája megannyi kérdéssel terhelten meredt elénk. Sőt mindezeken túlmenően az ókori művészetek kutathatóságának kérdései, további sorsa, ha lehetséges, még talányosabb hézagokkal állott a gyakran feltételesnek bizonyult addigi eredmények ellenében. A pannóniai művészetek kutatójának pedig éppenséggel nem könnyíti meg a dolgát, hogy a provinciánk tekintetéből is oly lényeges III. sz. problémái látszanak a legnehezebben megoldhatóknak.

A szervezet, amelynek tagjai sorában jelenünk úgyszólván valamennyi mozaikkutatóját megtaláljuk, folyóiratában (Bulletin de l'Association internationale pour l'Etude de la Mosaïque Antique) folyamatosan teszi közzé a mozaikkutatás bibliográfiáját, ismerteti a korszerű mozaikfeltárási, kiemelési, szállítási, technikai eljárásokat, a legkorszerűbb konzerválási módokat; egyáltalán a mozaikokkal kapcsolatos minden lehetséges kérdést érint. Az AIEMA-nak emellett kezdettől fogva gondja volt a mozaikpublikációk lehető legcélszerűbb, legegyöntetűbb módszereinek kidolgozása is. Ismeretesek különösen az ismétlődő emlékanyag féléknél a régészeti közlésmódok vontatott, nehézkes leírásai; ezek felváltására a Szervezet többirányú kísérletet tett; előbb betű-, szótagjelekkel, majd rajzos ábrákkal, miközben az összes ismert ókori mozaikmintaelemet rendszerezetten összegyűjtötte és közzéadta (Bulletin, 4 (1973). A két előző kollokvium impozáns kiadványkötete és az említett Bulletin összegezik a nemzetközi szervezet tevékenységét, amely 17 éves működésével az ókori művészeti ágak között egyedülállóan lendítette előre a mozaikművességre vonatkozó ismereteinket.

A ravennai harmadik kollokvium ezúttal mintegy 200 szakemberrel az előzőknél nagyobbszámú egybesereglés lett; a nagyobb előadások száma 16, a rövidebb közléseké 45 volt. A hatvan feletti előadást, amely a már ismert eredményeket vitte tovább, őszinte, gyakorta meg éppen heves viták követték. Főként a kisebb közlések jelentős hányada újonnan felbukkant mozaikemlékeket ismertetett. Mindenekelőtt Itália naponként gyarapodó leletei nyomán kezd egybeállni a kép, amelynek birtokában az egyes stílusperiódusok valósabb átlaghelyzeteit illetően mind biztonságosabban foglalhatunk állást. Az előadáscsoportok az impérium tájai szerint tagozódtak. Elsőként Itália leletei és kiértékelései kerültek sorra. Nemcsupán olasz régészek, jelentős külföldiek is az olaszországi emlékek közül adtak közzé; a külföldiek inkább összefoglalóbb kiértékeléseket. Így G. Picard Otricoli emlékei közül választott; M. Donderer a flaviusi stílus problematikájából vetített át — neméppen meggyőzően — az északitáliai mozaikok világába. Kísérlete ekképpen is sajátos próbálkozás a birodalmi nagy stílusoknak az egyes vidéki területek világába történő átvetítésére. P. J. Nordhagen az időbeli határterületet, az itáliai-bizánci VI. sz.-i mozaikművészet vonásait vizsgálta a kollokvium egyik legmélyebb előadásával. X. Barral Y Altet átlépve az ókori művészetek határvonalát Itália középkori mozaikjait elemezte. Az olasz kutatók részéről több előadás éppen a Ravenna mozaikemlékeiről kialakult és némileg meg is merevült képet szélesítette ki;

a nagy ókori kikötő-bázis már a korábbi római évszázadokból is nagymennyiségű mozaikpadlót produkált. A szokásos itáliai anyagnak úgyszólván minden vállfajából is megtalálunk itt. A S. Croce, a S. Agata Maggiore leletei éppen nagy számmal járultak az eddig alig, vagy egyáltalán nem ismert kiértékeletlen ravennai emlékekhez. Hely jutott Rimini, Brindisi mozaikjai számára is. A szélesebb alapon álló közlések közül G. Voza Szicília mozaikművészetét hozta közelebb a római művészet általános stílusváltásaihoz.

A további területcsoportok között a keleti provinciák, az Adria-mellék, a Balkán újabb emlékei következtek. M. Chehab újabb libanoni mozaikokról adott számot. Ciprus, Izrael, Törökország, Jordánia, Szíria, az Eufratész tájai után Észak-Afrika mozaikjait M. Jacoub Piazza Armerina stílusjegyeivel vetette egybe. A nyugati provinciák közül D. J. Smith a britanniai mozaikművészet nagyobbszerű összefogását nyújtotta. G. Hellenkemper—Salies a nyugatnémet terület új emlékeiről az egyik legmélyebb elemzést nyújtotta. Elhangzottak amellett az időbeli keltezéseket mind szűkebb határok közé vonó előadások, továbbá ikonográfiai jellegű témák is (Okeanosz, Hylasz etc. tárgyakról). A beszámolókat technikai jellegű beszámolók tették teljesebbé; közöttük is feltűnő volt Ciro Robottinak, a mozaik konzerválási kérdések elvi kutatójának és gyakorlati úttörőjének előadása. Más technikai vonatkozású előadások a kőzetanyagok, az aranyalap kérdéseivel tették teljesebbé a sokfelé ágazó közlések sorát.

A bemutatások közül a Teoderik egykori székhelyének vélt — mindinkább megkérdőjelezett — épület helyreállított maradványainak számos mozaikja volt a legjelentősebb.

Az együttlétek az Intézet Via S. Vitale-i XII. sz.-i román palotájában, a S. Vitale bazilika, Galla Placidia mauzoleuma szomszédságában, az elgondolható legméltóbb környezetben történtek. Ravenna kivételes hangulatával, egyedülálló mozaikvilágával emelkedett kerete volt a III. mozaikkollokviumnak.

BESZÁMOLÓ «AZ ANTIK KULTÚRA TÖRTÉNETISÉGE ÉS IDŐSZERŰSÉGE» C. KONFERENCIÁRÓL (TBILISZI 1980. OKT. 21—26.)

A Tbiliszi Állami Egyetem Klasszika-filológiai Tanszéke és a jenai Fr. Schiller Egyetem Ókortudományi Tagozata 1980. október 21. és 26. között Tbilisziben nemzetközi tudományos tanácskozást rendezett «Az antik kultúra történetisége és időszerűsége» címmel. A konferenciára a rendezők a Szovjetunió és az NDK szakemberein kívül más országokból is hívtak vendégeket, így részt vett Angliából M. L. West, az NSzK-ból M. v. Albrecht és H. Funke, Magyarországról Hahn István és Ritoók Zsigmond.

A konferencia négy, nagyrészt párhuzamos tagozatban folytatta munkáját. Ezek a következők voltak: I. Hagyomány és újítás a klasszikus kor előtti görög irodalomban és kultúrában. II. A poétika, nyelv és stílus antik elméletei és a mai filológia. III. Késő-antik és korai keresztény irodalom és kultúra (az átmenet kérdései). IV. Kolchis és Ibéria az antik kultúra összefüggésében. Az elhangzott előadások száma mintegy hatvan volt.

Az első tagozatban elhangzott előadások közül megemlítendő R. V. Gordeziani előadása: Hagyomány és újítás a homérosi eposzokban. A kérdést négy vonatkozásban tárgyalta: a) a formuláris nyelv, b) a cselekmény-felépítés és az epikus konfliktus fejlődése, c) a szerkesztés, d) a hősök jellemzése. — V. V. Ivanov A görög irodalom mint az ókori közelkeleti irodalom utolsó fokának kérdéséhez címmel tartott előadást, áttekintve a görög és közelkeleti kapcsolatok kérdéseit az anyagi kultúra, a mitológia és közelebbről az epika vonatkozásában. — E. G. Schmidt Hagyomány és újítás Hésiodosban és a hésiodosi corpusban címmel főképpen három kérdést vizsgált: a) Hésiodos viszonya az ókori Kelethez, b) viszonya a korábbi Hellas szellemi, közelebbről vallási kultúrájához, c) viszonya az Iliashoz és az Odysseiához. — I. G. Šengelija «Prométheus leláncolása a Theogoniában és a kaukázusi néphagyományban» c. előadásában egybek közt a kérdéses hésiodosi hely olyan értelmezését javasolja, mely szerint Prométheust a középső oszlophoz kötötték (házközéposzlop, áldozati oszlop, mítikus világfa), melyet később hegynek értelmeztek (ahogyan egy helyen Pindaros a hegyet oszlopnak mondja). — G. Bockisch egy Pindaros scholion egyik közlése alapján a nemzetségi hagyománynak a korai polis kultúrájában játszott szerepéről szólt. — G. Zinserling a selinusi archaikus templom építészetében mutatkozó hagyományos és újító elemeket vette vizsgálat alá. — M. L. West a derveni orphikus kozmógóniát elemezte (még részben nem publikált papirusz anyag alapján), s 500 köré datálta azt. — N. A. Čistjakova Anakreón költészetét állította

kora társadalmi és szellemi összefüggéseibe. — V. N. Jarcho Archilochosnak a kölni papiruszon talált töredékét vizsgálta mint a hegyományos epika szemlélet és az új lírai hős találkozását. — Ebben a tagozatban hangzott el a két magyar résztvevő előadása is: Hahn Istváné «A homérosi és a homéros utáni Theresités» címmel, és Ritoók Zsigmondé: «Sapphó Aphrodité-himnusza: hagyomány és újítás» cím alatt.

A többi tagozatból csak egyes előadásokat volt alkalmam hallani, így J. Irmscherét a patrisztikai tanulmányok tartalmáról, feladatáról és hasznáról, F. Kühnertét, mely a «Rétorika és irodalomtudomány a görög-római ókorban» címet viselte (az antikvitás ismerte a filológiát, de nem az irodalomtudományt és az irodalomtörténetet, Quintilianus azonban már megtette az első lépéseket effelé), G. C. Guseinovét: «Theatrum mundi Plótinosnál (3, 2—3)».

A tanácskozást kétnapos kirándulás egészítette ki, melynek során a résztvevők az ókori és középkori Georgia számos emlékét tekintették meg a legkiválóbb szakemberek vezetésével, s mindenütt és mindig élvezték a hagyományos és közismert georgiai vendégszeretet, melyet aki csak egyszer is e tájon jár, soha el nem felejt.

A konferencia előadásainak anyaga teljes egészében meg fog jelenni.

RITOÓK ZSIGMOND

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. VII. 28. — Terjedelem: 12,6 (A/5) ív

82.9909 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Wessetzky Vilmos: Idegen népek egyiptomi szemlélete egy kultuszcselekménnyel kapcsolatban 266
Maróti Egon: A római *viae publicae* meghatározásának kérdéséhez 269

KÖNYVSZEMLE

Gáboriné Csánk Vera: Az ősember Magyarországon. (Ism. *T. Dobosi Viola*) 271
Mezey László: Deákság és Európa. (Ism. *Boronkai Iván*) 272
B. Rutkowski: Kréta. (Ism. *Szilágyi János György*) 275
Hallgrímur Helgason: Das Heldenlied auf Island. (Ism. *Voigt Vilmos*) 275
A. B. Bosworth: A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander. Vol. I. (Ism. *Borzsák István*) 277
Teʿuda. I. Cairo Geniza Studies. Ed. M. A. Friedman. (Ism. *Scheiber Sándor*) 279
M. Schmelzer: Isaac ben Abraham Ibn Ezra. (Ism. *Scheiber Sándor*) 279

HÍREK

Az Ókortudományi Társaság huszonkettedik éve. *(Ritoók Zsigmond)* 281
Az 1980. évi Ábel Jenő Emlékérem. *(Hahn István)* 287
B. Révész Mária: Beszámoló az Ókortudományi Társaság 1980. évi Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Versenyéről 288
Kiss Ákos: III. Colloquio internazionale sul Mosaico Antico — Ravenna 1980. IX. 6—10. 290
Beszámoló „Az antik kultúra történetisége és időszerűsége" c. konferenciáról (Tbiliszi 1980. okt. 21—26). *(Ritoók Zsigmond)* 291

SZEGED

IK-425

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 38,— Ft
Kötetenként előfizetve: 76,— Ft

INDEX: 26029
ISSN 0003—567 X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

1. *Maróti Egon:* Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l.
2. *Ritoók Zsigmond:* A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.
3. *Mócsy András:* Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.
4. *Mócsy András:* Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.
5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafesztészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyi Dolores:* Az iónok Kisázsiában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 257 l.
13. *Maróti Egon:* Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 298 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.
15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.
4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.
5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.
8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4. (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 466 l.